SUSAN STRANGE

VALSTYBĖS IR RINKOS

Eugrimas

ALK

SUSAN
STRANGE

VALSTYBĖS
IR
RINKOS

SUSAN
STRANGE

VALSTYBĖS
IR
RINKOS

Iš anglų kalbos vertė
Klaudijus Maniokas

VILNIUS



1998

UDK 330.3
St 276

Versta iš:

Susan Strange
States and Markets

PINTER
A Cassell imprint

Second edition published 1994

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-752-37-X

TURINYS

II dalis
PASAULIO EKONOMIKOS GALIOS STRUKTŪROS

PADĖKOS

Šią knygą parašyti padėjo labai daug žmonių, todėl man sunku prisiminti ir išvardyti visų jų vardus ir pavardes. Labiausiai norėčiau padėkoti savo kolegoms ir studentams iš Londono ekonomikos mokyklos ir kitų vietų, kurias aplankiau praėjusį dešimtmetį ar panašiu metu. Lankydamasi bandymų ir nesėkmių metodu universiteto studentams bandžiau pristatyti visus tarptautinės politinės ekonomikos studijų lygmenis. Vienas pirmųjų tokių bandymų įvyko vakarinėje brandžių magistrantūros studentų auditorijoje, kuri rinkosi Pietų Kalifornijos universitete pagal Londono programą ir susitikdavo Chatam House. Tarp pastarųjų buvo bakalauro studijų klasė Kalifornijos universitete Deivyje ir magistrų klasė Johno Hopkinso aukštųjų tarptautinių studijų mokyklos Bolonijos centre. Tarp šių bandymų aš mokiau ir konsultavau studentus Pietų Kalifornijos universitete Los Andžele, Minesotos universitete, Australijos nacionaliniame universitete, Europos universiteto institute ir Tarptautiniame universitete Japonijoje, neminint, žinoma, viso pasaulio studentų, kurie rinkdavosi į Londono ekonomikos mokyklą ir čia atrasdavo tikrą tarptautinę mokyklą, kurioje per beveik šimtą metų studentai sukūrė ir pavertė tikru menu tradiciją abejoti autoritetais ir savo mokytojų išmintimi. Kaip tik jiems, ir ypač savarankiškais tyrinėjimais užsiimantiems studentams, su kuriais man buvo suteikta privilegija bendrauti, aš ypač daug skolinga.

Taip pat reikia paminėti tą didžiulį nematomą kitų mokslininkų koledžą kitose šalyse ir universitetuose, kurie domisi tuo pačiu dalyku kaip ir aš, nors dėl daugelio dalykų ne visada sutariame. Atskirai norėčiau paminėti Roger Tooze, Gautam Sen, James Mayall, Peter Wiles – iš Londono ekonomikos mokyklos ir Bob Kurle, Johnatan Aronson, John Zysman, Marcello de Cecco, Michael Hodges, David Wigh-

tman, David Calleo, Bob Keohane, David Baldwin, Bob Cox ir Johnatan Hall.

Šią knygą sukomponuoti iš atskirų dalių man maloniai ir efektyviai padėjo Kate Grosser, mano tyrimų asistentė, Margaret Bothwell, sekretorė ir mašininkė bei Heather Bliss, redaktorius. Visiems jiems širdingai dėkoju.

ĮŽANGA

Istorijos apie negyvenamą salą

Buvo tamsi ir audringa naktis. Laivas, čaižomas galingų vėjų, sunkiai skynėsi kelią per didžiules bangas. Staiga laive pasigirdo baisus sprogimas. Užgeso visos šviesos. Kas bebūtų atsitikę, šis įvykis sugadino elektros generatorių. Laive kilo panika. Žmonės puldinėjo į visas puses, šaukė, klykė ir stumdėsi. Kiekvienas stengėsi patekti į gelbėjimosi valtį. Denis lėtai pradėjo svirti į vieną pusę. Matyt, sprogimas laivo dugne pramušė skylę. Panika augo. Kai kurios gelbėjimosi valtys dėl neatidaus elgesio įstrigo valčių keltuve. Kitos apvirto atviroje jūroje. Tik trys saugiai atsiskyrė nuo laivo, kuris drebėdamas pasviro ir nugrimzdo į audringą jūrą. Ta istorija byloja apie tai, kas atsitiko žmonėms tose trijose iš audringos jūros išplaukusiose valtyse.

Vienoje valtyje, kartu su kitais žmonėmis, atsitiktinai atsidūrė Martinas, vienas iš laivo karininkų, nes išlaikė šaltą protą ir drauge su dar trimis komandos nariais Maiku, Džeku ir Teriu pasirūpino nuleisti valtis. Tarp saujelės keleivių pateko ir du įsimylėjėliai Džonas ir Džiunė bei mama Megė ir jos vaikai Kenas bei Rosy.

Tris dienas ir tris naktis jie keliavo blaškomi audringo vėjo. Kažkodėl neveikė radijas. Jie neturėjo nė menkiausios nuovokos, kur atsidūrė šiose vandenyno platybėse. Pradėjus trūkti vandens, trečiajai nakčiai baigiantis, jie išgirdo bangų mūšą. Tik per stebuklą išvengę rifų, išsekę jie pasiekė krantą ir visi ant smėlio užmigo laimingi, kad liko gyvi.

Rytą jie ėmė tyrinėti savo negyvenamos salos krantą: surado geriamo vandens, kokoso palmių ir lagūnoje žuvies. Martinas, vis dar viskam vadovaujantis, stengėsi prižiūrėti, kad valtis būtų saugiai ištraukta ant kranto, ir ėmėsi rūpintis laikino būsto statyba. Po kiek laiko vieną vakarą Martinas, visus sušaukęs, pasakė, jog jis tyrinėjo salos kalvas ir sakėsi matęs pėdsakus, kurie galėtų būti žmogaus. „Bičiuliai", – tarė jis, – „mus gali ištikti pavojus, todėl turime prikirsti medžių ir pastatyti užtvarą. Reikia pasidaryti iečių, pastatyti sargybą ir siųsti ką nors žvalgybon."

Visi šiek tiek pasitarė. Džonas ir Džiunė buvo laimingi savo meile ir per daug netroško statyti užtvaros. Jie turėjo kitų minčių. Megė mieliau parinktų vaisių ir riešutų ar užsodintų daržovių. Tačiau komanda pratusi vykdyti Martino įsakymus, ir jie sutarė įgyvendinti jo planą. Po truputį grupelė priprato daryti tai, kas jiems liepiama.

Antroji valtis, atsiskyrusi nuo laivo, pasiekė tą pačią salą, tik kitoje jos pusėje. Abi grupės nesusitinka. Kiekviena grupė mano, kad išliko tik jie. Antroje valtyje susirinkę visai kitokie žmonės. Tai būrelis jaunų studentų, kuriems vadovauja kiek vyresnis už kitus Džeris. Jis juos subūrė, nuleido gelbėjimosi valtį ir saugiai ją nuvairavo tolyn nuo laivo. Jis tai padarė pats: valtyje nebuvo nė vieno iš laivo karininkų ar komandos narių, nei profesorių. Tris dienas ir tris naktis juos blaškė atviroje jūroje nežinant, kaip ir pirmajai grupei, kur jie atsidūrė. Jie be paliovos samprotauja, kaip ir visi studentai, apie savo lemtį ir apie tai, ką jie darys, jei suras žemę. Kaip tikri idealistai jie sutinka su Džeriu, kad būtų puiku suburti komuną. Kiekvienam pagal poreikius, iš kiekvieno – pagal sugebėjimus. Lygybė sprendžiant visus reikalus, kiekvienam tos pačios taisyklės.

Pirmą rytą pabudę saloje, jie laimingi renka kokoso riešutus ir žuvauja lagūnoje. Po kelių dienų atsiranda pirmosios problemos. Du įsimylėjėliai Bobas ir Beti, kaip Džonas ir Džiunė pirmojoje valtyje, nori pabėgti nuo jiems paskirtų darbų ir kartu

keliauti į miškus. Kiti jaučia, kad jie dirbti tiesiog tingi. Vėliau kyla ilga diskusija dėl to, kas žvejos, o kas rinks kokoso riešutus ir statys pastogę. Džo, praktiškas žmogus, su savimi pasiėmęs įrankių dėžę, pretenduoja į papildomą maisto davinį ir laisvą laiką, nes su savo pjūklu ir kirviu jis per valandą gali padaryti tiek, kiek kiti per savaitę. Amosas didelis, stiprus ir mėgsta dirbti. Ar jam reikia už tai atlyginti? Tuo tarpu stovykla ne tik dar neaptverta, joje net nėra išviečių. Nė vienas nenori imtis šio darbo, tad po truputį darosi nešvaru ir ima smirdėti. Tačiau visi dar tiki, kad komuna yra gera idėja.

Žmonės iš trečiosios valties išsilaipina dar kitoje tos pačios salos dalyje. Jie taip pat mano, kad išsigelbėjo vieni. Šioje grupėje yra senų žmonių ir daug daugiau motinų su vaikais, taip pat laivo komandos narių. Tarp jų – dalis laivo virėjų, Džekas, pagrindinis stiuardas, ir laivo ekonomas, tylus, kietas tipas, kuris sako: „Vadinkite mane Maku." Tačiau iš pradžių niekas nesiima grupės lyderio vaidmens. Kiekvienas renka savo kokoso riešutus ir gaudo bei kepa savo žuvį.

Po kurio laiko motinos pradeda skųstis, kad kokoso riešutų dieta kenkia jų vaikų virškinimui, o jos negali eiti žvejoti ir palikti vaikų vienų. Senesni žmonės tiesiog sėdi susikrimtę ir nelaimingi. Niekas nestato jokios pastogės, jau nekalbant apie išvietes. Tada Džekas pasiūlo vieną mintį. Kodėl užuot žuvis keitus į kokoso riešutus, kaip pinigų nepanaudojus vinių dėžės, kuri buvo rasta valtyje? Iš pradžių kiekvienam teks vienoda vinių dalis, ir jas bus galima panaudoti perkant ir parduodant žuvį, kokoso riešutus, vaisius ir asmenines paslaugas, kaip antai: trobelės statymą, drabužių lopymą ir kt. Kol pasirodys gelbėtojai, gyvenimui palengvinti jis siūlo kiekvienam dvi vinis per savaitę skirti Makui, kad šis saugotų stovyklą ir rūpintųsi saugumu bei sanitarinėmis sąlygomis, ir vieną vinį per savaitę senajam dėdei Todui, kuris luošas ir ne visai gerai jaučiasi, tačiau siūlosi suorganizuoti lyg ir mokyklą vaikams, kad jų motinos galėtų žvejoti ar medžioti.

Rinka pradeda veikti gerai, bet vėliau kyla kai kurių problemų. Žuvų kaina vinimis tokia gera, kad visi nori tik žvejoti. Tačiau kaip nuspręsti, kas naudosis valtimi? Reikia susitarti, kas žvejos pirmas, kada ir kiek laiko. Keptų žuvų ir kokoso riešutų dieta pradeda įgristi. Būtų neblogai imtis auginti javus, bet kaip finansuoti jų auginimą? Kažkas sumedžioja laukinę ožką. Ar ją reikia padalyti po lygiai, ar parduoti tam, kas siūlo aukščiausią kainą? Teta Džeinė suserga. Kas ją prižiūrės? Kaip kolektyviai išspręsti tokias problemas? Tačiau ši grupė bent jau turi pastogę ir yra soti, tad net seni žmonės tiki, kad jie išgyvens, jei išsigelbėjimas ateis ir negreitai.

***

Tolesnė istorijos dalis pasakoja apie tai, kas gali atsitikti, jei kiekviena šių grupių supras, kad ne jos vienos išsigelbėjo iš skęstančio laivo. Štai čia įsiterpia skaitytojas, ir negyvenamos salos istorijos tampa politinės ekonomijos alegorija. Yra trys grupės, kuriose vyrauja skirtingos socialinės vertybės. Martino grupėje prioritetas teikiamas tvarkai ir saugumui; tai tvirtovės visuomenė. Džerio studentų grupė prioritetą teikia teisingumui ir lygybei; ji labai stengiasi dirbti kaip bendrija. Džeko grupė prioritetą teikia gerovei, efektyvumui ir gamybai; tai yra rinkos visuomenė. „A, suprantu", – šioje vietoje sako subtilus skaitytojas, – „jūs sukūrėte tris besivaržančius modelius. Tvirtovės visuomenė yra realistų modelis, komuna – idealistų, o rinkos visuomenė – ekonomistų modelis. Ekonomistai ras jiems geriau žinomą modelį. Politikos studentai atpažins realistinį modelį, o sociologai geriausiai bus susipažinę su idealistiniu modeliu." Paprasčiau tariant, jūs galite sakyti, jog šie trys modeliai reprezentuoja nacionalistinį, socialistinį ir liberalųjį požiūrius į valdžios ir rinkos santykius, laikant juos politinės ekonomijos šerdimi.

Šioje vietoje galime pradėti žaisti du žaidimus, kurie abu yra gana pamokomi. Pirmojo žaidimo esmė – paklausti žmonių, kaip jiems atrodo, kas atsitiks, kai grupės susitiks viena su kita.

Kaip kiekviena grupė reaguos į kitas? Jūs klausiate, kaip jie pratęstų ir pabaigtų šią istoriją, žinoma, darant prielaidą, kad iš tiesų sutariame, jog tai negyvenama sala ir prabėgs gerokai laiko, kol šie sudužėliai bus išgelbėti. Šis žaidimas gali suteikti kai kurių žinių apie tai, kaip žmonės suvokia realybę arba kaip jie patiria tą realų pasaulį, kaip jie interpretuoja istoriją ir žmogaus prigimtį. Jūs suprasite, kad ne visi sutaria dėl labiausiai tikėtino scenarijaus.

Jie sutars dar mažiau, jei jūs pabandysite kitą žaidimą ir paklausite ne to, ką žmonės galvoja apie šios istorijos pabaigą, o kokios pabaigos jie *norėtų*. Žaidžiant garbingai, šis žaidimas jums šį bei tą pasakytų apie žaidėjų norminius prioritetus, jų siekius, apie jų supratimą, ką reiškia „laiminga pabaiga". Žmonės iš tiesų nevienodai vertina tvarką ir saugumą, gerovę ir socialinę harmoniją bei teisingos visuomenės paieškas.

Leiskite pasiūlyti keletą alternatyvių scenarijų. Pirmasis teigia, kad tas faktas, jog Martino tvirtovės grupė prioritetą teikė saugumui ir susiorganizavo prieš realų ar įsivaizduojamą priešą, leidžia manyti, kad kaip tik jų žvalgų grupė pirmoji sužinos apie kitus. „Mes negalime leisti Džeko žmonėms pernelyg praturtėti ir negalime rizikuoti motinomis ir įsimylėjėliais, kurie gali pabėgti pas studentus", – sako Martinas, – „mes turime veikti pirmieji". Užklupęs abi grupes netikėtai, Martinas pateikia ultimatumą: prisijunkite prie mūsų, o jei ne ... Nuo šios vietos istorijos tęsinys priklauso nuo to, ar grupės nusileidžia karinei valdžiai, ar priešinasi, net kaunasi, jei to reikia. Ši istorija gali plėtotis skirtingai. Tai priklausys nuo to, ar po perversmo abi kitos grupės kilniaširdiškai laikomos lygiomis nors ir autoritarinėje, tačiau saugioje ir tvarkingoje visuomenėje, ar nugalėtojai, sugundyti valdžia, kitus laikys tik tarnais ir eksploatuos juos kaip „kolonijas".

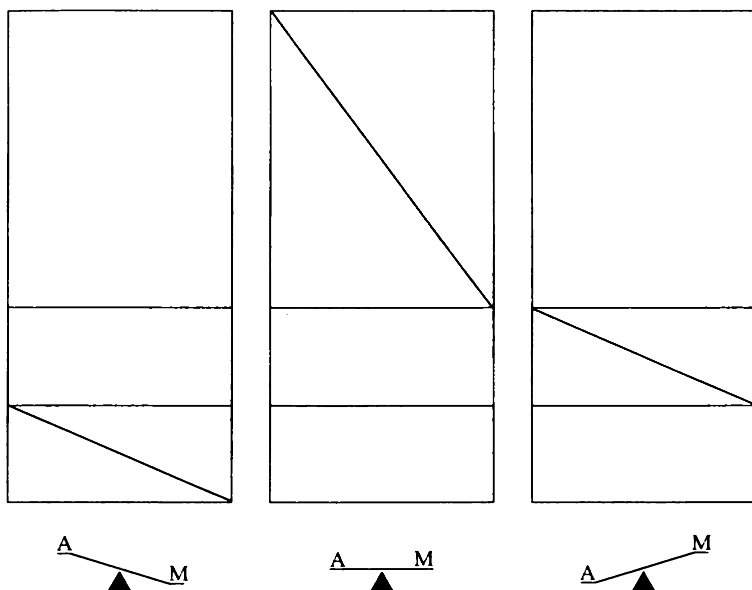
Kito scenarijaus pradžia gali būti laukinių ožkų medžioklė, kurios imasi studentai. Toli nuklydę nuo stovyklos, jie atsitiktinai pastebi Martino užtvarą. Pastebėję tai, kas, jų manymu,

ten vyksta, nusprendžia, kad geriau pasiruošti blogiausiam atvejui. Reikia susitarti dėl laisvės ir lygybės. Socializmas turi palaukti. Tačiau susiorganizavę jie jau gana stiprūs, todėl gali pateikti *savo* ultimatumą: mes jus išvaduosime arba pulsime.

Tarkim, kad pagal kitą scenarijų rinkos grupė atsitiktinai padaro tą patį atradimą: aptinka, kad saloje jie ne vieni. Sušaukiamas susirinkimas, ir, nenorėdami prarasti savo akivaizdžiai pranašesnio gyvenimo stiliaus, jie nusprendžia padvigubinti savo „saugumo mokestį" ir Maką paskirti apmokamų savanorių armijos organizatoriumi. Ši komanda suplanuoja ir netikėtai naktį užpuola Martino užtvarą, kai stebėtojas miega. Pagal šį scenarijų kaip tik jie grupę išvaduoja nuo geležinės Martino rankos ir tuo pačiu padidina rinką bei specializacijos ir darbo pasidalijimo galimybes. Dar lengviau būtų įvykdyti antrąjį perversmą komunoje, kuri darosi vis nestabilesnė ir ideologiškai susiskaidžiusi.

Visuose šiuose trijuose scenarijuose numatoma agresijos galimybė, net tarp žmonių, kurie tiesiogine prasme kartą sėdėjo toje pačioje valtyje. Ar tai realistiška, ar pesimistiška? Ar išlieka taikaus sugyvenimo tarp trijų grupių galimybė? Jei taip, tai ar šioje miniatiūrinėje valstybių visuomenėje lyderiai imasi primityvaus diplomatijos žaidimo – su viena ar kita grupe kuria sąjungas, galbūt vėliau jas griauna? Ar jie pažadės vienas kitam abipusę gynybą? Ar jie imsis diskriminuojančios prekybos?

Akivaizdi šių istorijų pamoka yra ta, kad skirtingos visuomenės, tvarkydamos savo politinę ekonomiją, vienoms vertybėms teiks didesnį prioritetą nei kitoms. Viena visuomenė, valdoma karinės valdžios ir suvokdama išorinę grėsmę, saugumą laikys svarbesniu dalyku, nei gerovės kūrimą ir menkai vertins individų laisvę ar opozicijos grupes. Net demokratiškos valstybės karo metu įvairiais būdais apriboja savo piliečių laisvę. Tai kaip modelį galima pavaizduoti A1 piešinyje. Taip pat galima teigti, kad esant tokiam santykiui tarp valdžios ir rinkos, rinka užims žemiausią padėtį.



Piešinys A. Trijų gelbėjimosi valčių vertybinės preferencijos (S – saugumas, T – turtas, TE – teisingumas ir L – pasirinkimo laisvė)

Kita visuomenė gerovės kūrimą vertins labiau, nei saugumą ir laisvę (pagal apibrėžimą, apimantį ekonominę laisvę be skurdo ir troškimų). B modelyje mes matome priešingai: valstybė (ar kita valdžia) kuo mažiausiai kišasi į rinkos jėgų veikimą. Pinigai šiame modelyje didina turtą darbo pasidalijimo būdu ir kreditais ir taip brandina savyje finansinės galios struktūrą.

Dar kitame modelyje (kaip ir studentų komunoje, kur individo laisvė ir teisingumas vertinami vienodai) rinkos ir valdžios reikšmė vienodai sumenkėja ir yra tolygiau subalansuota, o saugumui ir gerovei teikiamas tik antraeilis vaidmuo. Tai grubiai pavaizduota modelyje C.

Tarptautinėje ekonomikoje, kur valdžia išsklaidyta (necentralizuota) ir kur galia tarp valstybių pasiskirsčiusi nevienodai, vyraujanti valstybė, kurios politinė ekonomija remiasi vienu iš

šių trijų modelių, natūraliai, jei ji tai galės padaryti, pasaulinę politinę ekonomiją kreips to paties modelio link. Jos galimybės, karinės pajėgos (saugumui užtikrinti), gamybinai pajėgumai (gerovei siekti) ir ideologinė galia idėjų bei tikėjimo srityje nulems šio proceso rezultatus. Tačiau papasakotos istorijos mums gali parodyti, kad galutinio rezultato, kaip ir tikslų, vertinimai yra subjektyvus dalykas. Tarptautinės politinės ekonomijos teorijos įsišaknijusios individualiuose įsitikinimuose, prietaruose ir asmeniniame patyrime. Visa tai priklauso nuo skaitytojo pasirinkimo. Mano istorijos panašios į Lego, mažus daniškus konstruktorius, kurių dalys, siekiant trokštamo rezultato, gali būti dėliojamos nesibaigiančiomis kombinacijomis. Kaip ir iš žaislų, iš jų galima kai ko išmokti net nelaikant viso to labai rimtu užsiėmimu.

I dalis

TARPTAUTINĖS POLITINĖS EKONOMIJOS STUDIJOS

1 skyrius

VERTYBIŲ IR TEORIJŲ KONFLIKTAS

Tai nėra įprastinis vadovėlis. Studentams dažnai duodamos skaityti knygos, kuriose parašyta tai, ką jie turėtų žinoti arba tai, apie ką jiems reikėtų pamąstyti. Ši knyga nebus panaši į tokias knygas. Joje siūlomas mąstymo apie pasaulio ekonomikos politiką būdas ir paliekama teisė patiems rinktis, ką apie tai mąstyti. Ši knyga paliks jums teisę būti ypatingu konservatoriumi arba radikaliu marksistu, teisę mąstyti apie pasaulio problemas žvelgiant iš siauro nacionalistinio taško arba iš platesnės pasaulio piliečio perspektyvos. Jūs galite būti laisvosios prekybos šalininkas arba protekcionistas, jums gali patikti monetarizmo disciplina arba Keynso ekonomikos stimuliavimas investicijomis. Jūs net galite manyti, kad technologijos keičiasi per daug greitai ir jų procesą reikia sulėtinti, nes „gražu yra tai, kas maža", arba jūs galite žvelgti pirmyn, į drąsų naują pasaulį, kuriame technologija gali padėti išspręsti kai kurias amžinąsias problemas, žmogų kamuojančias visą gyvenimą. Prieš jus ne užbaigtas meniu, tai netgi ne *menu a la carte**, jums pateiktos tik sudedamosios dalys, reikalingos renkantis valgį arba receptą.

Iš dalies ši knyga yra tokia dėl to, kad aš giliai tikiu, jog aukštojo mokslo paskirtis yra atverti, o ne užverti protus. Geriausi mokytojai yra ne tie, kurie pagal savo įvaizdį išugdo minią nekritiškų patarnautojų ir sekėjų, klusniai mėgdžiojančių savo mokytojus ir nepaisančius to, ką jie sako ar rašo. Geriausi

* Pasirinktinis meniu (pranc.). *Vertėjo pastaba.*

mokytojai yra tie, kurie skatina mažiau patyrusius ir su tam tikru dalyku susijusius žmones ir padeda jiems plėtoti jų pačių idėjas, plečiant skaitinių ratą, dalyvaujant išsamesnėse diskusijose ir galvojant disciplinuočiau.

Visų pirma turime nuskaidrinti mūsų mintis apie socialinių mokslų teorijos prigimtį.

Socialinių mokslų teorija

Diskusijose apie tarptautinės politinės ir ekonominės sistemos funkcionavimo teorijos prigimtį yra nemažai painiavos. Šios painiavos padarinys – daugybė „teorinių" darbų, kurie tikrąja to žodžio prasme visiškai ir nėra teoriniai, kaip tai apibrėžiama žodynuose (pvz., „kažką paaiškinanti prielaida, ypač ta, kuri remiasi nepriklausomais nuo aiškinamojo reiškinio principais").

Savo požiūrį į tarptautinę politinę ekonomiją aš paaiškinsiu keturiomis negatyviomis prielaidomis to, kas nėra teorija, ir trimis pozityviomis prielaidomis to, kas yra teorija.

Negatyvios prielaidos

Visų pirma tenka pripažinti, kad dauguma socialinių teorijų tėra tik paprastas aprašymas, paprastai tam vartojant naujas sąvokas bei žodžius, pasakojant žinomus reiškinius arba senas istorijas ir nesiekiant jų aiškinti teoriškai. Įvykių sudėliojimas vieno šalia kito, nepaaiškinant priežastinio ar kokio kito jų ryšio, negali būti laikomas teorija. Kartais pasitaiko vien pasakojimu motyvuojamų teorijų, kurios yra tokios banaliai akivaizdžios, kad nieko nepaaiškina.

Antra vertus, kai kurios vadinamosios tarptautinių studijų teorijos tik pertvarko ir kategorijomis arba naujomis taksonomijomis aprašo žinomus faktus. Tai nereiškia, kad kuriant naują teoriją nereikia naujos taksonomijos. Tačiau taksonomija pati

savaime nėra paaiškinimas ir dėl to ji negali būti vadinama teorija. Tą patį galima pasakyti ir apie naujų terminų ar žodžių vartojimą žinomiems reiškiniams aprašyti.

Kita vertus, dalyką supaprastinantys mechanizmai ar sąvokos, pasiskolinti iš kitų socialinių mokslų ar žinijos sričių, paprastai vartojami pedagoginiais tikslais. Studentams ir kitiems skaitytojams jie atskleidžia tam tikrą individualaus socialinio elgesio aspektą. Kaip pavyzdį galime naudoti istoriją apie kalinio dilemą, poreikio kreivę ar grafinį ribinės naudos sąvokos atvaizdą. Tačiau nė vienas šių pavyzdžių savaime nepaaiškina tarptautinės sistemos paradoksų ar dviprasmybių. Šiuo metu kai kuriuos dėstytojus tokie pavyzdžiai traukia, įtariu, kaip politiškai ir morališkai neutralūs dabartinių tarptautinių organizacijų, kuriose vyrauja Jungtinės Amerikos Valstijos ir kuriomis taip tikėjo pokarinė Amerika, nesėkmių ir jų neadekvatumo paaiškinimas (iš tiesų – pateisinimas). Studentus jie traukia paprastumu, nes patvirtina tai, ką jiems jau sakė sveikas protas, t.y. tai, kad individai paprastai elgiasi savanaudiškai. Tačiau tai tėra supaprastinantys mechanizmai, o ne socialinio elgesio teorijos. Jie nepadeda paaiškinti korporacijų, politinių partijų ir valstybių veiksmų pasaulinėje politinėje ekonomijoje. Jie negali būti laikomi teorijai reikalingais faktais netgi tiek, kiek pasaulio žemėlapis gali būti tinkamas liudijimas, sakykim, kontinentų dreifo teorijai ar senovinės Gondvanos žemės egzistavimui įrodyti. Dar daugiau, tie, kurie tokius pedagoginius mechanizmus kūrė kitoms disciplinoms, yra kupini iliuzijų, kad jie naudingi politikos kūrėjams arba tiki jų praktinio pritaikymo realaus gyvenimo situacijose galimybe.

Tačiau kiekybinių technikų, taikomų tarptautinėms studijoms, ištobulinimas teorijos nepastūmėjo į priekį. Skaičiavimo objektų pasirinkimas labai priklauso nuo susitarimo, o esminių bei atsitiktinių veiksnių atskyrimas yra per daug subjektyvus, kad paaiškinimui suteiktų tinkamą pagrindą. Dauguma šių metodų buvo taikoma tik banalybių substancializacijai ir sveikam protui, susijusiam su istoriniais valstybių elgesio kitų šalių atžvilgiu modeliais, sustiprinti.

Pozityvios prielaidos

Pirmoji yra tokia: prielaidų teorija privalo paaiškinti tam tikrą tarptautinės sistemos aspektą, kurį sveiku protu paaiškinti sunku. Ji turi padėti paaiškinti painiavą ar paradoksą ten, kur tam tikro individų, grupių ar socialinių institucijų elgesio negalime paaiškinti akivaizdžiai ir paprastai. Nėra reikalo kurti teorijos, kad paaiškintume, kodėl žmonės palieka degantį pastatą. Teorijos reikia, kad paaiškintume, kodėl jie nuolat perka parduotuvėje, esančioje vienoje, o ne kitoje gatvės pusėje. Tarptautiniai santykiai prasidėjo painiu klausimu, kodėl valstybės vis dar kariauja, jei jau paaiškėjo, kad ekonominiai karo laimėjimai niekada neviršys jų ekonominių kaštų. Atsirado teorijų. Tarptautinė politinė ekonomija šiandien kelia kitą painų klausimą – kodėl valstybėms nepavyksta reguliuoti ir stabilizuoti tarptautinės finansų sistemos, kuri, kaip žinome, gyvybiškai svarbi „realiai ekonomikai" ir dėl kurios visi nevyriausybiniai ir vyriausybiniai ekspertai sutaria, kad jos pačios saugumui būtinai reikia daugiau reguliavimo? Atsiranda teorijų. Atvirkščiai, termino „informacijos revoliucija" naudojimas paprastai neatspindi geros teorijos buvimo. Nors ši sąvoka išreiškia greitus technologinius pokyčius, ji nepostuluoja aiškaus priežastinio ryšio, kuris turėtų remtis logika arba faktais, siejančiais technologinius ir socialinius pokyčius, tokius didelius politinių ar ekonominių santykių pokyčius, kurie lemtų galios ir turto perskirstymą. Dėl to ji nepadeda mums geriau suprasti šio reiškinio ir nieko neprideda prie mūsų sugebėjimo įžvelgti priežastinių sąsajų ir numatyti tam tikro fenomeno padarinių.

Antroji prielaida susijusi su tuo, kad teorija nebūtinai turi nuspėti ar nurodyti receptus. Tuo socialiniai mokslai skiriasi nuo gamtos mokslų. Pastarieji gali numatyti, nors jie ne visada ir nebūtinai tai daro. Daugelis mokslų, nuo astronomijos iki mikrobiologijos, praplečia mūsų supratimą apie tai, kas vyksta,

tačiau nesugeba pateikti galutinių paaiškinimų, kodėl taip vyksta. Socialiniai mokslai niekada negali patikimai prognozuoti, kadangi egzistuoja pernelyg daug neracionalių veiksnių, susijusių su žmonių santykiais, o jų perstatymų bei kombinacijų yra dar daugiau. Vienintelis socialinis mokslas, kuris akivaizdžiausiai siekia prognozuoti, yra ekonomika. Tačiau jo sėkmės yra tokios retos, kad jos visus tuos, kurie siekia varžytis su ekonomistais ir skolintis iš jų, turėtų priversti pabandyti tai daryti kur nors kitur. Ypač blogai ekonomistai prognozuoja pasaulio ekonomikos raidą, kadangi daugelis atraminių teorijų, susijusių su tarptautine prekyba ir valiutų kursais, remiasi prielaidomis, kurios netinka dabartinei integruotos pasaulio rinkos ekonomikos būklei.

Galioja receptų pasirinkimo teisė. Teoretikas gali rinktis, ar judės nuo paaiškinamosios teorijos link politinių receptų, ar to nedarys. Jis arba ji nebūtinai teoriją turi taikyti politikai, nes politika visada susijusi su vertybiniais sprendimais ir rizikos įvertinimu, kurie svetimi teorijai ir kuriuos geriau atlieka politikos kūrėjai, o ne be jokios atsakomybės akademikai teoretikai.

Trečia prielaida teigiama, jog teorija turi būti mokslinė tik ta prasme, kad teoretikas gerbia mokslines racionalumo ir nešališkumo vertybes ir siekia sistemiškai formuluoti aiškinamuosius teiginius. Pavadinimo „socialinis mokslas" vartojimas pateisinamas tik todėl, kad jis primena, jog nors mūsų dalykas artimesnis emocijoms, o ne uolienų prigimčiai ar molekulių sudėčiai, ir nors jis susijęs su subjektyviai svarbiais klausimais apie galią ir gerovę, turime stengtis išsaugoti „mokslinį" požiūrį į mūsų studijas. Ir išties, daugelis su teorija ir socialiniais mokslais susijusių problemų galiausiai kyla iš nepilnavertiškumo komplekso, kurį socialinių mokslų atstovai jaučia gamtos mokslų atstovų atžvilgiu ir tai taikoma konkrečiai mums, iš politinių ekonomistų nepilnavertiškumo komplekso regimojo ekonomikos „mokslo" griežtumo atžvilgiu.

Tarptautinių santykių prigimtis

Šios įvadinės pastabos ypač reikalingos, nes aš galvoju, jog šiuolaikinės tarptautinės politinės ekonomijos literatūroje per daug vyravo Amerikos akademikai ir dėl to ji buvo persmelkta daugybe paslėptų ir net nesąmoningų vertybinių sprendimų bei prielaidų, paremtų Amerikos patirtimi ar Amerikos nacionaliniais interesais; ir antra vertus, dėl to, kad šiuolaikinė literatūra, su tam tikromis retomis išimtimis, iš esmės buvo skirta per daug siauram klausimų ratui.

Leiskite paskutinįjį teiginį šiek tiek paaiškinti. Jūs pamatysite, kad dauguma įprastinių vadovėlių ir labiau specializuotų analitinės prigimties darbų pirmiausia susiję su tuo, kas teisingai vadinama *tarptautinių ekonominių santykių politika.* Tai reiškia, kad ši disciplina nukreipta tyrimui tų problemų ir reiškinių, kurie kyla iš santykių tarp tautų, reprezentuojamų jų vyriausybių. Diskusijos darbotvarkė kartoja tarpvalstybinės diplomatijos, susijusios su pagrindiniais ekonominiais klausimais, darbotvarkes. Į jas patektų tokie klausimai: prekybos žaidimo taisyklės, sąlygos, kuriomis, peržengus nacionalines sienas, investuojama, būdai, kuriais valiutos prisitaiko viena prie kitos ir finansuojamas mokėjimų balanso deficitas, būdai, kaip iš tarptautinių kapitalo rinkų ir tarptautinių bankų gauti kreditus. Tai dalis klausimų, vyravusių tarptautinėje ekonominėje diplomatijoje per paskutinius dvidešimtį ar daugiau metų. Juos galite pavadinti Vakarų–Vakarų problemomis. Jiems daug dėmesio skyrė įtakingos industrializuotos Šiaurės Amerikos, Vakarų Europos valstybės ir Japonija, apskritai paėmus, Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (OECD) narės.

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio ar net truputį anksčiau kai kurie rašantieji tarptautinių ekonominių santykių temomis pridėjo dar tai, kas gali būti vadinama (ir dažnai vadinama) Šiaurės–Pietų problemomis. Jos apima pagalbos dydį ir sąlygas, kuriomis ta pagalba, paprastai vadinama parama plėtrai, sub-

sidijų ar lengvatinių paskolų pavidalu turtingų šalių teikiama vargingosioms; taip pat priemonės, kuriomis gali būti stabilizuotos ar net pakeltos kintančios žaliavų kainos; priemonės, kuriomis neturtingųjų šalių vyriausybės ir įmonės iš turtingųjų šalių galėtų gauti technologijų; būdai, kuriais naujos ir nesaugios valstybės galėtų atsiriboti nuo persmelkiančio Vakarų idėjų ir vertybių, skleidžiamų turtingų ir galingų Vakarų masinės informacijos priemonių – filmų, televizijos, radijo, laikraščių, kabelinių paslaugų, jau nekalbant apie reklamą – poveikio. Nors Pietūs (neturtingos, besivystančios šalys) svarstant šias problemas nepasiekė didelių laimėjimų, tie klausimai papildė formaliąją tarptautinių ekonominių santykių darbotvarkę. Tuo pačiu šios problemos papildė dalykų, kuriuos turėtų žinoti tarptautinės politinės ekonomijos studentai, sąrašą.

Egzistuoja ir Rytų–Vakarų problemos, t.y. klausimai, kylantys iš OECD šalių santykių su sovietinio bloko arba organizacijos, plačiai žinomos Comecono, tiksliau vadinamo SEPT (Savitarpio ekonominės pagalbos taryba), kurio lyderė buvo Sovietų Sąjunga, pavadinimu. Nors dažnai atskiriami, šie Rytų–Vakarų santykiai gali būti siejami su OECD santykiais su kita didžiąja socialistine šalimi, t. y. Kinijos Liaudies Respublika (KLR). Šie klausimai specifiniai, kadangi iki šiol pastangos užmegzti Rytų–Vakarų dialogą yra labai ribotos, palyginti su nors ir neproduktyviu Šiaurės–Pietų dialogu. Politikos klausimus čia daugiausia svarstė ne OECD ir SEPT grupės, bet vyraujančios kiekvienos grupės galybės bei atitinkamos jų sąjungininkės.

Logiškai tarptautinių ekonominių santykių politikos kombinacijų ratą turėtų užbaigti Rytų ir Pietų santykiai, problemos, kylančios dėl didžiausių socialistinių šalių ir mažiau išsivysčiusių šalių, arba MIŠ, santykių. Tačiau šių ryšių paprastai niekas nenagrinėja, visų pirma dėl to, kad Jungtinėse Valstijose jais nelabai domimasi, ir dėl to, kad apie juos trūksta informacijos.

Net plačiausios, „kryptinės" ar „azimutinės" darbotvarkės vis dar yra pernelyg ribotos ir todėl iš tiesų negali būti kvali-

fikuojamos kaip politinės ekonomijos studijos. Literatūra tarptautinių ekonominių santykių politikos klausimais atspindi vyriausybių, o ne žmonių rūpesčius. Joje visada linkstama pervertinti galingiausių vyriausybių interesus. Akademikai, priėmę tokį dalyko apibrėžimą, tampa valstybių biurokratijos tarnais, o ne nepriklausomais mąstytojais ar kritikais.

Tai, ką čia siūlau, yra politikos ir ekonomikos sintezės naudojant struktūrinę valstybių, ar, tiksliau, bet kokių politinių valdžios organų padarinių rinkoms ir, atvirkščiai, rinkos jėgų – valstybėms, analizę. Kaip teisingai pastebėjo Martinas Stanilandas, neužtenka pasakyti (kaip tai dariau aš ir kiti), kad politika pernelyg menkai paiso ekonomikos ar, atvirkščiai, kad ekonomika pernelyg mažai paiso politikos (M. Staniland, 1985). Neužtenka suvokti, kad tarp jų egzistuoja ryšys. Kaip sako Stanilandas, supratimas, kad lošiant pokerį egzistuoja ryšys tarp kortavimo ir pinigų laimėjimo nėra tas pat, kaip žinoti, kaip lošti pokerį ir kaip jį laimėti! Daugelis žmonių rašė apie poreikį pasiekti sintezę, tačiau pasiekė tik keli.

Pagrindinė problema, kylanti bandant atlikti tokią sintezę, glūdi pačioje ekonomikos ir politikos prigimtyje. Ekonomika, kaip sakoma kiekvienam pirmakursiui studentui, nagrinėja ribotų išteklių naudojimą neribotiems troškimams patenkinti. Klausimas, kaip geriausiai panaudoti šiuos ribotus išteklius, iš esmės yra efektyvumo klausimas. Klausimas yra toks: „Kaip efektyviausiai išdėstyti išteklius?" Jį papildo visi klausimai apie tai, kaip elgiasi rinkos, kuri vyriausybės politika yra geriausia ir kaip funkcionuoja įvairios ekonominės sistemos dalys. Šie klausimai visuomet keliami jų efektyvumo ar neefektyvumo aspektu. Pavyzdžiui, vienokia ar kitokia „rinkos nesėkmė" yra daugelio ekonominių tyrinėjimų objektas.

Politikos dalykas yra viešosios tvarkos ir visuomeninių gėrybių užtikrinimas. Kai kuriuose universitetuose iš tiesų politikos departamentas šiuo metu vadinamas vyriausybės departamentu. Iš politikos studentų tikimasi žinių apie prieštaringas

teorijas, tyrinėjančias, kokia tvarka geriausia ir kaip ją pasiekti bei išlaikyti. Paprastai iš jų tikimasi ir išsamių žinių apie jų pačių šalies bei kai kurių kitų šalių politines institucijas. Kai kurie studentai gali rinktis, kokioje pasaulio politikoje specializuotis. Tačiau ir čia pagrindiniai klausimai skirti tvarkos ir taikos palaikymui nagrinėti bei aprūpinimui minimaliomis visuomeninėmis gėrybėmis. Jie siejami su tarp jų kylančių konfliktų ir problemų sprendimu. Pavyzdžiui, prekybinių ryšių tarp valstybių studijos dažnai eksplicitiškai ar implicitiškai pateisinamos tuo, kad šie santykiai gali sukelti interesų konfliktus ar net prekybos karus, o pastarieji gali peraugti į karinius konfliktus. Istorinių faktų, patvirtinančių tokią prielaidą, labai nedaug, tačiau jie parodo, kodėl šios problemos įtraukiamos į pasaulio politikos studijas. Remiantis standartiniais tekstais apie tarptautinę politiką galima daryti prielaidą, kad tvarkos palaikymas turėtų būti pagrindinė, jei ne vienintelė, šių studijų problematika[1].

Tokio požiūrio padarinys – kiekviena disciplina kitą linkusi suvokti kaip duotybę. Ekonomikoje rinkos studijuojamos remiantis prielaida, kad jų funkcionavimo nesutrikdys karas, revoliucija ar kita pilietinė netvarka. Vyriausybė ir teisės sistema bei teisingumo administracija suvokiami kaip duotybė. Tuo pačiu politika daro prielaidą, kad ekonomika ir toliau funkcionuos gana gerai, nesvarbu, ar ji yra komandinė, valdoma daugybės biurokratų sprendimais, ar rinkos, atspindinti daugelį sprendimų, priimamų atsargių pelną maksimizuojančių gamintojų bei apdairių vartotojų. Politika liberalioje Vakarų tradicijoje pripažįsta kompromisą tarp tvarkos ir laisvės bei tarp saugumo ir teisingumo – jei Jūs labiau trokštate vieno iš šių dalykų, galite būti priversti paaukoti kito dalį. Tik retais atvejais šie kompromisai yra efektyvūs, jeigu tai suprantama kaip savaime besiplėtojančios ekonomikos gebėjimas kurti gerovę, reikalingą ir tvarkai, ir teisingumui palaikyti. Jei Jūs trokštate ir gerovės, ir valdžios, ar turi būti paaukotas teisingumas ir laisvė? Šias

problemas nagrinėja radikalieji kairieji; tai ypač tinka Lotynų Amerikos rašytojams, priklausantiems vadinamajai biurokratinei–autoritarinei mokyklai, kuri teigė, jog besivystančiose šalyse egzistuoja ryšys tarp politinių sistemų, partijų pakraipos ir kapitalistinės į rinką orientuotos ekonomikos ekspansijos bei pajamų paskirstymų modelių, kuriuos ji linkusi generuoti. Tačiau iš esmės vis dar tebeegzistuoja tiesa, kad dauguma politinių mokslų laikosi prielaidos, jog ekonomika yra gana statiškas politikos atspindys, ir kad toks akivaizdus dinamizmas realiame ekonominiame pasaulyje pernelyg dažnai neįvertinamas (Strange, 1970, 304–315).

To negalima pasakyti apie daugelį žymių mokslininkų, kurie į politinę ekonomiją atėjo iš kitų, ne pagrindinių liberalios ekonomikos ir politikos srovių. Pavyzdžiui, Robertas Coxas atėjo iš pramoninių, darbo ir valdymo santykių tyrimo ir palyginamosios darbo jėgos judėjimo įvairiose šalyse analizės srities. Savo vaisingus ir dažnai cituotus straipsnius jis pratęsė autoritetingu darbu *Gamyba, galia ir pasaulio tvarka* (1987), kuriame siekiama analizuoti ryšius tarp trijų pasaulio sistemos lygių: socialinius ir ekonominius santykius, kylančius iš gamybos struktūros, politinę galios valstybėje prigimtį ir apskritai vyraujančios pasaulio tvarkos prigimtį. Plėtros ekonomistai, tokie kaip Gunnaras Myrdalas, Dudley Seersas, Geraldas Helleineris, Arthuras Lewis, Waltas Rostowas, Hansas Singeris ir Alas Hirschmanas, jau neminint Raulio Prebischo, gerai suprato, kad politikos negalima atskirti nuo ekonomikos. Tą patį suprato ir istorijos sociologai, tokie kaip Michaelis Mannas, Johnatanas Hallas, Christopheris Chase-Dunnas ir kiti, sekantys pagrindine prancūzų tradicija, savo ruožtu besiremiančia François Perroux ir Fernando Braudelo darbais. Taip pat labai skolingi esame ekonomikos istorikams, kurie ėjo keliu, nužymėtu Maxo Weberio, Josepho Schumpeterio, Karlo Polanyi'o, Simono Kuznetso ir Carlo Cipolla'o. Savo įnašu į tolesnę tarptautinės politinės ekonomijos plėtrą ne paskutiniai yra dešinieji verslo isto-

rikai – Alfredas Chandleris, Johnas Dunningas ir Leslie Hannahas, bei radikalieji kairieji istorikai – Immanuelis Wallersteinas, Michaelis Barettas Brownas, Ernstas Mandelis, Fredas Blockas ir Teddy Brettas.

Tačiau tai, kas mums visiems lieka, yra besivaržančios *doktrinos* – norminių idėjų apie tikslus, kuriems pasiekti turi būti skirta valstybės politika ir tai, kaip politika ir ekonomika (ar, tiksliau, valstybės ir rinkos) *turi* būti susietos tarpusavyje. To pakanka ideologams, kurie jau yra apsisprendę, patenkinti. Jie gali būti realistai, norintys galvoti tik apie nacionalinės politikos valstybės viduje ir užsienyje priemones bei tikslus, arba liberalūs ekonomistai, trokštantys galvoti apie tai, kaip efektyviausiai galėtų būti organizuota pasaulio ekonomika. Jie gali būti radikalai arba marksistai, trokštantys galvoti, kaip nelaimėliams garantuoti didesnį nešališkumą ir teisingumą.

Mums reikia kitko: analizės sąrangos, žmogaus būklės, veikiamos ar paveiktos ekonominių, politinių ir socialinių aplinkybių, diagnozės metodo. Tai būtina receptų kūrimo, nuomonės apie tai, ką galima ir reikia daryti šia linkme, sąlyga, kadangi kiekviena doktrina turi savo ilgainiui susiformavusį analizės metodą suplanuotą taip, kad jis neišvengiamai nulemia išvadą, kuriai pasiekti ir yra suprojektuotas.

Štai todėl pasaulio politikos arba tarptautinės politinės ekonomijos studentų dažnai prašoma pasirinkti iš trijų nusistovėjusių meniu[2]. Būdas, kuriuo paprastai šis dalykas jiems pristatomas, neleidžia apetito sužadintoją pasiimti iš realistų, pagrindinį patiekalą iš liberalų ir desertą – iš marksistų arba radikalų. Tarp nustatytų meniu autorių nevyksta ir jokios realios diskusijos. Kiekvienas savo analizę pradeda nuo konkrečių prielaidų, nulemiančių formuluojamų klausimų pobūdį ir randamą atsakymą. Šie meniu panašūs į tris žaislinius traukinukus, važiuojančius skirtingais bėgiais, iš skirtingų pradinių stočių ir iš anksto nustatytomis kryptimis, tačiau niekad nekertančius vienas kitam kelio.

Tai, ko mes *nebandysime* ieškoti, kadangi toks dalykas iš viso neegzistuoja ir todėl jo negalima rasti, yra visaapimanti teorija, kuria pretenduojama mus įpareigoti, bent iš dalies, nuspėti, kas pasaulio ekonomikoje atsitiks rytoj. Ambicingas noras socialiniais mokslais imituoti gamtos mokslus, atrasti ir išplėtoti tarptautinės sistemos „dėsnius", pastovius socialinį, politinį ir ekonominį elgesį reguliuojančius modelius, yra ir visada buvo nepasiekiamas. Šiam tikslui buvo sunaudota daug brangaus laiko ir pastangų, o viskas galėjo būti kitaip – daugiau laiko ir pastangų reikėjo skirti kai kurių esminių aksiomų apie žmogaus ydas ir beprotybes, apie politikos perversiškumą ir atsitiktinumų kaprizus permąstymui. Tuo nenorima pasakyti, kad socialinių „mokslų" atstovas neturi būti toks aistringas ir bekompromisis tyrinėtojas, ieškantis tiesos, kaip ir bet kuris fizikas ar geologas. Bet tai kitokia tiesa, ir jai tarnaujama ne pačiais geriausiais būdais siekiant nepasiekiamų dalykų ar žadant tai, ko negalima duoti, nes to neleidžia pati dalykų prigimtis.

Ką, trumpai kalbant, nedelsdami turime daryti, – tai rasti pasaulio ekonomikos analizės metodą, atveriantį duris studento ar skaitytojo pasirinkimui ir paliekančiam daugiau erdvės pragmatizmui teikiant receptus; ir, antra, rasti analizės metodą, kuris sugriautų ideologus skiriančias sienas ir priverstų juos tarpusavyje bendrauti ar net diskutuoti.

Esu įsitikinęs, kad tai galima padaryti. Tai turime pradėti nuo galvojimo apie pagrindines vertybes, kurių žmogiškosios būtybės siekia su socialinės organizacijos pagalba, t.y. apie gerovę, saugumą, laisvę ir teisingumą. Po to galime pripažinti, kad nevienodos visuomenės (arba tos pačios visuomenės, tik nevienodais laikotarpiais), tam tikru būdu užtikrinančios kiekvieną šių keturių vertybių, kiekvienai jų skiria skirtingą vietą prioritetų hierarchijoje. Visoms visuomenėms reikia gaminti maistą, užtikrinti pastogę ir kitas materialines gėrybes, tačiau kai kurios jų gerovės kūrimui teiks didžiausią prioritetą. Visos visuomenės bus organizuotos taip, kad individas būtų saugus nuo kitų

prievartos ir išnaudojimo tiek visuomenės viduje, tiek ir už jos ribų. Kai kurioms visuomenėms saugumas ir tvarka yra svarbiausi. Ir išties, du didžiausi socialinės organizacijos privalumai individualios izoliacijos atžvilgiu duoda tai, kad asociacija su kitais žmonėmis padidina ir galimybę sukurti gerovę bei asmens saugumą. Iš tiesų socialinėje organizacijoje yra tam tikro pasirinkimo, susijusio su laisve arba individo teise rinktis; ir kartu vieno subjekto santykinis teisingumas kito atžvilgiu. Izoliuotas individas, kaip, pavyzdžiui, Robinzonas Kruzas, neturi problemų dėl šių dviejų laisvės ir teisingumo vertybių; jo laisvę rinktis riboja tik gamta ir jo paties sugebėjimai. Jo laisvės neriboja ir netrukdo kito asmens laisvė. Nekyla ir teisingumo klausimas, gal tik toks, kaip poreikis gyventi ir pretenzijos naudotis ištekliais yra tokios pat kaip augalų bei gyvūnų, kadangi dėl išteklių nėra kitų žmonių pretenzijų, kurias reikėtų derinti.

Jei egzistuoja visuomenė, egzistuoja ir *tam tikra* gerovė, *tam tikras* saugumas, *tam tikra* pasirinkimo laisvė savo nariams ar jų grupėms ir *tam tikras* teisingumas. Šios pagrindinės vertybės yra tarsi cheminiai vandenilio, deguonies, anglies ir azoto elementai. Sumaišyti įvairiomis proporcijomis jie sudarys įvairias chemines medžiagas. Panašiai virėjas gali paimti miltų, kiaušinių, pieno bei riebalų ir iškepti įvairių pyragų, blynų, biskvitų arba sausainių, ingredientus sumaišęs įvairiais būdais ir įvairiomis proporcijomis.

Dėl to visuomenės viena nuo kitos skiriasi proporcijomis, kuriomis jos maišo nevienodas pamatines vertybes. Tai buvo paprastas, bet svarbus dalykas, užslėptas prologo pasakoje apie vienišą salą. Idealios visuomenės, kaip ir realios, skirsis prioritetais, teikiamais konkrečioms pagrindinėms vertybėms ir proporcijomis, kuriomis sumaišytos skirtingos pagrindinės vertybės. Platonas ir Hobbes'as troško daugiau tvarkos; abu jie gyveno sudėtingais ir chaotiškais laikais. Rousseau ir Marxas troško daugiau teisingumo; abu juos žeidė nelygybė, matoma aplinkui. Adamas Smithas, Maynardas Keynesas ir Miltonas Fried-

manas mąstė (nepaisant jų skirtingumo), kad svarbu sukurti daugiau gerovės. Hayekas ir Johnas Stuartas Millis troško daugiau laisvės, nors dėl laisvės kyla daugiau problemų, nes ji labiau nei kitos vertybės susijusi su nulinės sumos žaidimu: daugiau laisvės man reiškia mažiau laisvės tau; nacionalinis vienos etninės grupės išsivadavimas gali reikšti kitų grupių pavergimą.

Taigi ar esame antropologai, studijuojantys visuomenę, kuri visais atžvilgiais tolima mūsiškei, su kuria esame susipažinę, ar esame lyginamosios politinės ekonomijos atstovai, lyginantys, sakykim, socialistinę ir rinkos visuomenes, ar tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėtojai, analizuojantys pasaulinę sistemą, kuri yra ir vieninga pasaulio socialinė bei ekonominė sistema, ir su ja koegzistuojančių nacionalinių visuomenių grupė, kiekvienu atveju galime taikyti tą patį politinės ekonomijos analitinį metodą. Galime paklausti: kurioms vertybėms šie mechanizmai suteikia aukščiausią ir kurioms – žemiausią prioritetą? Kaip antriniai klausimai keliamos senos bet kokios politinės analizės problemos: „Kas ir ką iš to gauna? Kas laimi ir kas pralaimi? Kas rizikuoja ir kas nuo rizikos apsaugotas? Kas turi galimybių ir kam galimybės užkirstos – nesvarbu, ar tai susiję su prekėmis ir paslaugomis, ar, suvokiant jas fundamentaliau, su visų vertybių pasidalijimu, ne tik gerove, bet ir saugumu, pasirinkimo laisve, tam tikru likusios visuomenės teikiamu teisingumo matu?"

Todėl aš tarptautinės politinės ekonomijos studijas apibrėžčiau kaip tai, kas susiję su socialiniais, politiniais ir ekonominiais mechanizmais, veikiančiais pasaulinę gamybos, mainų ir paskirstymo sistemą, ir su šioje sistemoje atspindimu vertybių mišiniu. Šie mechanizmai nėra nei dieviškos tvarkos vaisius, nei aklos lemties atsitiktinis rezultatas. Greičiau jie yra žmogaus sprendimų, priimtų remiantis žmogaus sukurtomis institucijomis ir nusistovėjusiomis taisyklėmis bei papročiais, padarinys.

Todėl darosi aišku, kad tarptautinės politinės ekonomijos studijose tiesioginio susidūrimo su priežastimis išvengti negalima. Valstybėms, korporacijoms, individams šiandienos padarinius implikuoja vakar dienos priežastys. Šiuolaikinės tarptautinės politinės ekonomijos neįmanoma suprasti nesistengiant prisikasti prie jos šaknų, pro prabėgančio laiko uždangą įžvelgti tai, kas vyko anksčiau. Žinoma, neegzistuoja „korektiška" istorijos interpretacija. Nė vienas istorikas negali išlikti nešališkas, visiškai neutralus liudytojas – tiek rinkdamasis liudijimus, tiek juos pristatydamas. Tačiau tai nereiškia, kad į istoriją neturėtume kreipti dėmesio. Be to, neturėtume jos suprasti pernelyg siaurai arba ydingai. Europiečiai ir amerikiečiai iš politinės ir ekonominės Indijos, Kinijos ar Japonijos istorijos tikriausiai gali išmokti daug ko ir ne mažiau, nei iš Vakarų Europos ar Šiaurės Amerikos istorijos.Viena svarbi pamoka, kuri pernelyg dažnai pamirštama, yra ta, kad politinės ar ekonominės minties istorija atskiriama nuo politinių ir ekonominių įvykių istorijos, o juk nuo praeities suvokimo visada labai priklauso dabarties problemų suvokimas ir ateities sprendimai. Laimei, manau, kad šis aštrus istorinės tarptautinės politinės ekonomijos dimensijos suvokimas šiuo metu yra įsitvirtinęs tarp Amerikos akademikų lygiai taip pat, kaip ir Europoje, kur jis buvo stiprus visą laiką. Kadangi europiečiai gyvena vietovėse, kuriose apstu praeities ženklų, tos praeities, kuri skaičiuojama ne šimtais, kaip net seniausių Jungtinių Valstijų baltųjų gyvenamų vietų, bet tūkstančiais metų, todėl europiečiams lengviau išlaikyti istorinę atmintį. Dabar ir Amerikos politinių ekonomistų karta jau gali išlaikyti šią atmintį.

Trečia, be dabartinių mechanizmų ir iš praeities išplaukiančių priežasčių tarptautinė politinė ekonomija turi domėtis ateities galimybėmis. Mano nuomone, ateities numatyti negalima, tačiau negalima į ją ir nekreipti dėmesio. Politinį ekonomistą turi dominti klausimas, kokios galimybės ateityje atsivers valstybėms, įmonėms, individams. Ar pasaulį galima padaryti tur-

tingesnį? O saugesnį, stabilesnį ir tvarkingesnį? Teisingesnį, nei jis buvo? Tai svarbūs ir teisėti klausimai. Tokie klausimai sukelia daugelio žmonių susidomėjimą politine ekonomija. Kai kurie šių žmonių nenurims, kol manys neradę atsakymo į šiuos klausimus. Kiti, mažiau įtikėję savo teisumu, bus patenkinti, jei galės nuskaidrinti šiuos klausimus bei šias galimybes ir tuo pačiu žinoti, kad jų asmeninė nuomonė dėl optimalių sprendimų nebūtinai darys įtaką realiam politikos ir rinkų pasauliui, tačiau jaus, kad, nepaisant to, jie kaip moralios būtybės privalo stengtis atlikti šaltą ir racionalią analizę, pagrįstą skaitymu, klausymusi ir mąstymu. Nors galutiniai sprendimai realiame pasaulyje gali būti priimti vertybinių preferencijų ir galios santykių pagrindu, suvokimas ir idėjos taip pat turi tam tikros reikšmės ir galiausiai jas gali veikti racionali alternatyvų kainos ir rizikos prezentacija. Mano manymu, skirtumą tarp norminio, preskriptyvaus ir reflektyvaus, analitinio požiūrių į tarptautinę politinę ekonomiją nulemia asmens temperamentas, patirtis, išsimokslinimas ir t.t. Nė vienas šių požiūrių savaime nėra nei geras, nei blogas. Tarptautinės politinės ekonomijos studijose, kaip ir tarptautinių santykių ir užsienio politikos studijose, vietos užtenka abiem požiūriams.

Trys aspektai, arba politinės ekonomijos problematika – būdas, kaip dalykai valdomi, kaip jie turi būti valdomi tam tikru konkrečiu atveju ir kokią realią pasirinkimo laisvę tai atveria ateityje – yra implicitiški semantinei žodžio „ekonomika" kilmei. Pastarasis kyla iš graikiško žodžio *oikonomia*, reiškiančio šeimos ūkį, būdingą senajam pasauliui – ne mažą šeimos branduolį, bet greičiau patriarchalinę išplėstinės šeimos ir jos vergų koloniją, gyvenančią iš aplinkinės žemės derliaus ir laikomų gyvulių. Todėl *oikonomios* valdymas apėmė sprendimus, kaip dirbti žemę ir auginti gyvulius, kaip užtikrinti saugumą nuo intervencijos ir apiplėšimo, paprotinių santykių tarp vyrų ir moterų, senių ir jaunimo, vaikų mokymo ir teisingumo vykdymo ginčų atveju. Kitaip tariant, tai buvo labiau politika nei ekonomika.

Dabartinis prancūzų, italų ar anglų terminas „politinė ekonomija" paplito tik aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje, kai jis pradėjo reikšti, siauriau ir konkrečiau, politinio valdymo, susijusio su valstybės turtingumu ir jos, kaip dabar pasakytume, „ekonominių" reikalų tvarkymu. Šia siauresne prasme, kaip šį terminą suprato Adamas Smithas, kurio *Tautų gerovė* pasirodė 1776 metais, jis buvo susijęs su nacionaline moderniųjų laikų valstybe. Dar prieš Adamą Smithą prancūzai politine ekonomija domėjosi daug aktyviau nei anglai. Prancūzų valdovai ir rašytojai jau buvo perpratę glaudų ryšį tarp nacijos gerovės ir valstybės galios. Kaip Thomas Jeffersonas Amerikoje, taip ir aštuonioliktojo amžiaus prancūzų fiziokratai galvojo, kad žemės ūkis yra nacionalinės gerovės pagrindas ir į žemės ūkio tvarkymą žvelgė kaip į pagrindinę politinės ekonomijos problematiką. Adamas Smithas, priešingai, nacionalinės gerovės pagrindu laikė prekybą ir pramonę, o siaurą merkantilizmą – pagrindine augimo kliūtimi, ir politinės ekonomijos problematiką suvokė kaip klausimą, kaip tai geriausia pasiekti ginant karalystę ir tvarkant valiutą – visa tai darant kartu. Istorija įrodė, kad Smithas buvo teisus, o fiziokratai klydo, tad pagrindinės politinės ekonomijos diskusijos kitame šimtmetyje vyko Škotijoje ir Anglijoje, o ne Prancūzijoje.

Iš esmės dėl britų kaltės pusę amžiaus iki, apytikriai, septintojo XX a. dešimtmečio terminas „politinė ekonomija" buvo nevartojamas. Dalykas tapo toks sudėtingas ir painus, kad 1890 metais pasirodžius knygai, kurioje buvo siekiama paaiškinti, kas vyko ekonomikoje, paprastais, kasdieniais žodžiais, suprantamais kiekvienam, jos autorius Alfredas Marshallas nukalė naują žodį ir jį atskyrė nuo politinės ekonomijos. Jis savo knygą pavadino *Ekonomikos principais*. Tik septintąjį XX a. dešimtmetį politinės ekonomijos studijos (už radikalių kairiųjų sluoksnių ribų) vėl tapo ir populiarios, ir teisėtos. Tuo metu šio termino pasirodymą nulėmė daugiau dėmesys pasaulio ekonomikos, o ne konkrečių nacionalinių ekonomikų, valdymui. Kertinė Ame-

rikos ekonomisto Richardo Cooperio knyga, pasirodžiusi 1968 metais, vadinosi *Tarpusavio priklausomybės ekonomika*. Joje buvo išplėtoti argumentai už daugiašalį bendradarbiavimą, ypač tarp industrializuotų liberalių demokratijų, kurių lyderė buvo JAV. Jei nacionalinės politikos nepavyktų koordinuoti taip, kad būtų galima rasti efektyvų pasaulinės ekonomikos valdymo būdą[3] ir dėl jo susitarti, būtų prarasta visa tarptautinės ekonominės integracijos ir tarpusavio priklausomybės prekybos ir finansų srityse nauda.

Cooperiu mieliau pasekė ne jo kolegos ekonomistai, bet tyrinėtojai, besidomintys tarptautinėmis organizacijomis. Dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje jie pradėjo kelti klausimą, kodėl regimai stabilios ir nustatytos „žaidimo taisyklės", kurios vyravo tarptautiniuose ekonominiuose santykiuose šeštąjį ir septintąjį dešimtmečiais, aštuntąjį, atrodo, tapo vis mažiau ir mažiau pastebimos. To, kas buvo pavadinta – gana keistas žodžio vartojimo atvejis – tarptautiniais „režimais", erozija tapo vyraujančia tarptautinės politinės ekonomijos Jungtinėse Valstijose problematika. Kaip Stephenas Krasneris apibrėžė išleistoje šiai temai skirtų darbų kolekcijoje, režimai yra „eksplicitiškų ar implicitiškų principų, normų, taisyklių ir sprendimų priėmimo procedūrų, kurių atžvilgiu suartėja veikėjų ekspektacijos, rinkiniai" (Krasner, 1983).

Pradinis Krasnerio argumentas, pristatant darbus, buvo teiginys, kad režimai yra tarpiniai kintamieji tarp struktūrinės galios ir padarinių, argumentas, daug artimesnis mano, o ne daugelio vėlesnių amerikiečių darbų skirtingų tarptautinių režimų tema, darbams. Pastarieji tarptautinės rinkos ekonomikos valdymo būdą dažnai linko priimti kaip duotybę, per daug nesigilindami į tas pagrindines priežastis, dėl kurių vyrauja vieni, o ne kiti principai, normos ir taisyklės. Arba jei tyrinėtojui ir kildavo klausimų dėl priežasčių, galimi paaiškinimai nesiekė pakankamai toli. Įtakinga Keohane'o ir Nye'o JAV su Kanada ir JAV su Australija santykių „probleminėse srityse" – tai dar

viena sąvoka, paimta iš tarptautinių santykių, susijusių su valiutomis ir okeano tvarkymu, ir studija, pavadinta *Galia ir tarpusavio priklausomybė*, valstybių santykinės politinės galios arba, kitais žodžiais, politinės struktūros, pokyčius įtraukė į galimų režimo pokyčių paaiškinimų sąrašą, tačiau iš akių išleido ekonominės galios ir ekonominės struktūros pokyčius, ir dėmesį skyrė tik ekonominiams procesams, o tai yra daug siauresnis veiksnys (Keohane and Nye, 1977).

Dėmesį sukoncentravus į tarptautines organizacijas ir į tarptautinių ekonominių santykių politiką, tarpvyriausybiniai santykiai užgožė ne mažiau svarbius transnacionalinius santykius, taip sakant, santykius, peržengiančius nacionalines sienas, tarp socialinių ir politinių grupių ar ekonominių įmonių abiejose politinės sienos pusėse, arba tarp pastarųjų vienoje pusėje ir vyriausybės – kitoje. Korporacijos, bankai, religiniai lyderiai, universitetai ir mokslo bendruomenės – visi jie yra tam tikrų svarbių transnacionalinių santykių dalyviai. Tokiuose transnacionaliniuose santykiuose peržengiantys sienas santykiai su kai kuriomis vyriausybėmis bus gerokai svarbesni ar net lemiantys politinės ekonomijos padariniams nei santykiai su kitomis vyriausybėmis. Pavyzdžiui, verslo sluoksniuose pripažintas faktas, kad JAV Aukščiausiojo teismo, o kai kada ir žemesnių teismų arba kai kurių federalinių ar valstybinių JAV agentūrų priimami sprendimai gali turėti ypatingos reikšmės ir įtakos gerokai už šalies ribų. JAV vyriausybės „globalinė įtaka" yra vienas šiuolaikinių tarptautinės politinės ekonomijos bruožų, kurį kai kurie tyrinėtojai lengvai užmiršta, pernelyg daug dėmesio skirdami tarptautinėms organizacijoms ir vadinamiesiems tarptautiniams režimams[4].

Jei tai, kad buvo praleisti ar neįvertinti transnacionaliniai, ypač ekonominiai santykiai, nulėmė vieną svarbų politinės ekonomijos, paremtos režimų problematika, trūkumą, tai kitas rimtas trūkumas buvo tas, kad vyraujantis tyrinėtojo ar studento požiūris visiškai nekėlė klausimo, kieno galią labiausiai atspin-

dėjo tie „principai, normos, taisyklės ir sprendimų priėmimo procesai". Jis taip pat neakcentavo klausimo apie tokios galios šaltinius: ar ji buvo paremta prievartine galia, ar sėkme rinkoje ir turtu, ar kitų pritarimu ideologijai, tikėjimo sistemai ar tam tikram idėjų rinkiniui?

Nekeldamas šių esminių struktūrinių klausimų apie galią ir neakcentuodamas atviros vertybių identifikacijos, labiausiai akcentuojamos bet kokiame tarptautiniame „režime", šis požiūris rėmėsi paprastai nekvestionuojama prielaida, kad bet koks režimas geriau nei nieko. Pernelyg dažnai daroma prielaida, kad normų ar taisyklių sistemos erozija ar žlugimas visada yra blogas dalykas, dėl kurio reikia apgailestauti ir kurį, jei įmanoma, reikia pakeisti. Tokia prielaida *status quo* prieš erozijos situaciją teikia preferenciją *ex post* situacijos atžvilgiu. Tačiau šia prielaida tvarkos ir stabilumo vertybė nesąmoningai nusveria visas kitas vertybes, ypač tarptautinių pasaulio ekonomikos mechanizmų, sukurtų ir iš dalies primestų po 1945 metų, tvarka ir stabilumas. Kodėl? Tai gana lengva įžvelgti. Šiuos pokarinius „režimus" nustatė JAV, ėmusis lyderio vaidmens ten, kur jo negalėjo imtis jokia kita šalis. Amerikos tyrinėtojai lengvai darė prielaidą, kad šie mechanizmai buvo puikiai ir gerai suprojektuoti pernelyg nesidomint, kokią galią jie atspindėjo ar kokį vertybių mišinį jie išreiškė kaip trokštamą ne tik JAV, bet ir geidžiamą visų teisingai mąstančių žmonių visame pasaulyje.

Atvirkščiai, mano siūlomas požiūris, koncentruojamas į valdžią–rinką ir rinką–valdžią bei dėmesys, kreipiamas į keturias pagrindines saugumo, gerovės, laisvės ir teisingumo vertybes, turėtų išryškinti ne–režimus, kaip ir režimus, ne–sprendimus ir nesugebėjimą priimti sprendimą. Jie ne mažiau, nei aktyvi politika, veikė ir vis dar veikia tarptautinės politinės ekonomijos rezultatus.

Jis taip pat turėtų geriau atskleisti „slaptą darbotvarkę" problemų, kurios menkai domina vyriausybes, dėl kurių nesudaryta tarptautinių susitarimų, kurioms spręsti nesukurtos orga-

nizacijos, sekretoriatas, reklamuojantis problemą, ir nebūtinai priimtos normos ar principai, dėl kurių veikėjai linkę sutarti. Nesugebėjimas to padaryti, atskleidžiantis *status quo* preferenciją, yra viena pagrindinių režimų požiūrio silpnųjų vietų, kadangi tarp visų tų skirtingų būdų, kuriais tarptautinėje politinėje ekonomijoje gali būti panaudojama galia, klausimas, kurį aptarsime tolesniame skyriuje – galia problemą laikyti už diskusijos darbotvarkės ribų arba galia stebėti, kad, net ir ją aptariant, jos labui niekas efektyviai nebūtų daroma, nėra pats menkiausias klausimas.

[1] Čia pavartojau prancūzišką žodį dėl to, kad angliškas žodis *problematic* taip pat naudojamas papildoma reikšme kaip „abejotinas" ar „diskutuotinas", o tai sukelia painiavos. Aš sąvoką *problematique* vartoju kaip esminį klausimą ar keblumą, kuris studijoms suteikia tikslą.

[2] Kai kurie nauji tekstai, kuriuose vartojamas alternatyvių požiūrių pristatymo metodas, yra R. McKinlay and R. Little, *Global problems in World Order*, London, Pinter Publishers, 1986; R. Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton UP, 1987; R. Barry Jones, *Perspectives on Political Economy*, London, Pinter Publishers, 1983; tačiau juose trūksta marksistų požiūrio.

[3] Šį argumentą toliau išplėtojo Miriam Camps, *The Management of Interdependence*, New York, Council on Foreign Relations, 1974, ir W. Diebold, *The United States and the Industrial World*, New York, Praeger, 1972, taip pat Užsienio reikalų taryba.

[4] *Globalus pasiekiamumas* yra populiarios knygos apie transnacionalines kompanijas, parašytos aštuntojo dešimtmečio viduryje, pavadinimas: R. Barnet and R. Miller, *Global Reach*, London, Cape, 1974.

2 skyrius

GALIA PASAULIO EKONOMIKOJE

Neįmanoma politinės ekonomijos ir ypač tarptautinės politinės ekonomijos studijuoti išsamiai neišanalizavus galios svarbos ekonominiame gyvenime. Kiekviena politinės ekonomijos sistema – JAV politinė ekonomija palyginus su Sovietų Sąjungos* politine ekonomija, Vakarų Europos valstybių politinė ekonomija aštuonioliktajame amžiuje, palyginus su labai integruota šiuolaikinio pasaulio politine ekonomija. Jos skiriasi, kaip aš bandžiau paaiškinti, santykiniu prioritetu, teikiamu keturioms pagrindinėms visuomeninėms vertybėms. Kiekviena jų atspindi skirtingą mišinį, kuris susidaro pagal tai, kokia vieta teikiama gerovei, tvarkai, teisingumui ir laisvei. Klausimas, kas nulemia, kokia bus šio mišinio prigimtis, iš esmės yra galios klausimas.

Kaip tik galia nulemia santykį tarp valdžios ir rinkos. Rinkos negali vyrauti politinės ekonomijos funkcionavimo pagrįstu būdu, jei to neleidžia tie, kurių rankose galia ir valdžia. Privačiomis įmonėmis, rinka besiremianti ekonomika nuo valstybinės, komandinės ekonomikos skiriasi ne tik tuo, kokią laisvę valdžia suteikia rinkos dalyviams, bet ir rinkos funkcionavimo kontekstu. Šis kontekstas atspindi ir tam tikrą galios pasiskirstymą. Nesvarbu, saugus tai ar nesaugus, stabilus ar nestabilus kontekstas, – jis visada atspindi valdžios priimamus sprendimus. Taigi lemia ne tik tiesioginė valdžios galia rinkų atžvilgiu,

* Knyga rašyta prieš Sovietų Sąjungos iširimą. *Vert. pastaba.*

svarbi ir netiesioginė valdžios įtaka kontekstui arba aplinkos, kurioje ir funkcionuoja rinka, sąlygoms.

Todėl studijuojant politinę ekonomiją nepakanka suvokti, kas valdo ar kas turi galią. Svarbu suvokti, kodėl jie ją turi – koks yra galios šaltinis[1]. Ar tai prievartos jėgų kontrolė? Ar tai didesnis turtas? Ar tai moralinis autoritetas, galia, kylanti iš skelbiamų galingų idėjų, turinčių daug pasekėjų, priimtinų ir suteikiančių legitimumą jų skelbėjams, kas jie bebūtų – politikai, religiniai lyderiai ar filosofai. Daugelyje politinės ekonomijos sistemų valdžios vykdytojų, sprendžiančių, kokį vaidmenį suteikti rinkoms, ir nustatančių rinkų funkcionavimo taisykles galia kyla iš visų trijų šaltinių: iš jėgos, turto ir idėjų. Kitose sistemose skirtingos grupės skirtingą galią semsis iš skirtingų šaltinių. Jų galios pagrindas bus gana įvairus, ir jie visi veiks politinę ekonomiją, tačiau gali būti, kad priešingomis kryptimis.

Taigi neįmanoma pasiekti rezultato nepateikus galutinio tarptautinės politinės ekonomijos studijų ir analizės tikslo – eksplicitiškų ar implicitiškų atsakymų į šiuos fundamentalius klausimus: kaip panaudota galia politinei ekonomijai nustatyti, kaštams ir pelnui, rizikai ir galimybėms, atsiveriančioms socialinėms grupėms, įmonėms ir organizacijoms struktūros sistemoje paskirstyti. Daugelis rašančiųjų apie politinę ekonomiją išvengs eksplicitiškų atsakymų arba dėl to, kad jie neįvertina šio veiksnio svarbos jų išvadoms ir ypač rekomendacijoms dėl konkrečios politikos, arba dėl to, kad jie daro prielaidą, jog skaitytojas sutinka su jų implicitiškomis prielaidomis apie galios turėtojus ir to priežastis bei jos panaudojimo būdus. Tačiau jei jūs, kaip ir aš, apie politinę ekonomiją stengsitės rašyti taip, kad būtų naudos žmonėms, kurių labai įvairios vertybių sistemos ir tiems, kurie nebūtinai sutinka dėl to, kokia galia yra tikrai svarbi ir lemiama, tuomet ypač svarbu nuskaidrinti tas su galia susijusias prielaidas, kuriomis remiasi konkretus požiūris, toks, kaip mano, į tarptautinės politinės ekonomijos prigimtį ir į jos funkcionavimo būdą. Tai aš ir stengsiuosi padaryti šiame skyriuje.

Aš bandysiu nubraižyti lyg ir kontūrinį landšafto žemėlapį, kaip aš jį įsivaizduoju, ir tuo pačiu paaiškinti, kodėl likusioje knygos dalyje ypatingą dėmesį skyriau svarbausiems to landšafto bruožams – tiek patiems svarbiausiems (II dalies 3, 4, 5 ir 6 skyriai), tiek ir svarbiems, tačiau antrinės reikšmės bruožams (III dalies 7, 8, 9, 10 ir 11 skyriai). Nesvarbu, ar skaitytojas tik stengiasi suprasti, kodėl tarptautinėje politinėje ekonomijoje susiklosto tam tikra konkreti pasiskirstymo sistema, tam tikras konkretus mus supančių vertybių mišinys, ar jis arba ji nori sprendimų ir politikos, galinčios pakeisti sistemą, aprašymo. Abu turi pradėti nuo galios analizės.

Struktūrinė ir santykinė galia

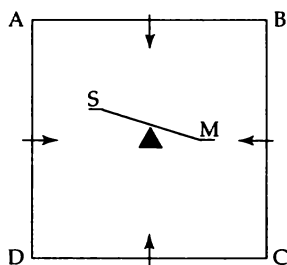
Šioje knygoje teigiama, kad egzistuoja du galios, naudojamos politinėje ekonomijoje, tipai – struktūrinė ir santykinė – ir kad šiuo metu pasaulinėje sistemoje tarp valstybių ir ekonominių institucijų vykstančiose varžybose struktūrinė galia reiškia daugiau nei santykinė. Santykinė galia, kaip paprastai ją aprašo tarptautinių santykių vadovėlių autoriai realistai, yra A galia priversti B daryti tai, ko B šiaip nedarytų. 1940 metais santykinė Vokietijos galia privertė Švediją leisti vokiečių pajėgoms kirsti jos „neutralią" teritoriją. JAV santykinė galia Panamos atžvilgiu nulėmė Panamos kanalo funkcionavimą. Struktūrinė galia yra tokia, kuri gali nustatyti ir nulemti globalinės politinės ekonomijos struktūras, kuriose turi veikti kitos valstybės, jų politinės institucijos, įmonės ir (ne mažiau svarbu) jų mokslininkai bei kiti profesionalai. Ši struktūrinė galia, kaip aš ją aiškinu, reiškia daugiau nei tiesiog galia nustatyti diskusijos darbotvarkę ar, kalbant Amerikos akademine kalba, tarptautinius taisyklių ir įpročių režimus, kurie turėtų valdyti tarptautinius ekonominius santykius. Tai tik vienas struktūrinės galios aspektas. JAV struktūrinė galia veikti kviečių ar kukurūzų prekybos būdą pirkėjams ir pardavėjams leidžia apsisaugoti nuo galimų nuostolių

prekiaujant vertybiniais popieriais; net Sovietų Sąjunga pirkdama grūdus pripažįsta tokį prekiavimo būdą. Londono *Lloyds* bendrovė yra tarptautinės draudimo rinkos autoritetas; tai mažiems draudėjams ar draudimo agentams didelę riziką leidžia „parduoti" dideliems perdraudimo agentams ir šitaip centralizuoti sistemą tose šalyse ir rankose tų agentų, kurių dydis jiems leidžia prisiimti ir valdyti didelės rizikos projektus. Ir kiekvienas, kuriam reikalingas draudimas, turi laikytis šios reikalų tvarkymo sistemos. Trumpai tariant, struktūrinė galia suteikia galią nustatyti reikalų tvarkymo procedūrą, galią nustatyti tarpvalstybinių, tarpasmeninių santykių ir santykių tarp korporacijų struktūrą. Kiekvienos šalies santykinė galia priklauso nuo to, kuri šalis nustato konkrečių santykių struktūrą.

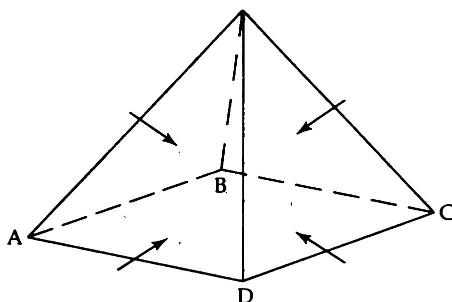
Man atrodo, kad ši politinės ekonomijos fenomeno galios skirtis supratimui ir nagrinėjimui yra daug naudingesnė, nei skirtis tarp ekonominės ir politinės galios. Jei kas nors turi daug pinigų, galime sakyti, kad jis turi ir ekonominę galią, nes pinigai turi perkamąją galią. Jis taip pat gali turėti ekonominę galią, jei gali parduoti tai, ko žmonėms labai reikia. Ši ekonominė galia bus didesnė tuo atveju, jei jis tik vienas galės tai parduoti, jei, trumpai tariant, jis turi monopolinę arba oligopolinę galią. Taip pat jis gali turėti ekonominę galią, jei gali suteikti finansinį ar investicinį kapitalą, kuris kitus įpareigotų gaminti ar parduoti tam tikrą paslaugą. Kontroliuodami kreditus, bankai turi ekonominę galią. Lygiai taip pat galime sakyti, kad žmonės turi politinę galią, jei jie kontroliuoja valstybės ar kokios kitos institucijos mechanizmą ir gali jį panaudoti, priversdami paklusti ar prisitaikyti prie jų norų ir preferencijų. Tačiau ši skirtis yra problemiška, nes konkrečiose situacijose, ypač tarptautinėje politinėje ekonomijoje, labai sunku (tai parodys vėlesni pavyzdžiai) nustatyti aiškų skirtumą tarp ekonominės ir politinės galios. Neįmanoma turėti politinės galios be perkamosios galios, be galios valdyti gamybą, mobilizuoti kapitalą. Lygiai taip pat neįmanoma turėti ekonominės galios be politinės valdžios sankcijos, be

teisinės ir fizinės apsaugos, kurią gali suteikti politinė valdžia. Pavieniai individai didžiausios ekonominės galios nebeturi arba ją turi labai retai. Tai korporacijos arba valstybinės kompanijos nustato savo valdžios hierarchijas ir sukuria komandines struktūras, kuriose priimami sprendimai daugiau grindžiami politika, o ne ekonomika. Aš darau tai, ką sako kompanijos prezidentas ar valdytojas ne todėl, kad man tai bus naudinga ekonomiškai, bet todėl, kad jis turi valdžią įsakinėti man, viduriniosios grandies vadybininkui ar parduotuvės darbuotojui. Aš negalvoju, kodėl taip yra, tiesiog jis yra tarsi generolas, o aš – tarsi kareivis.

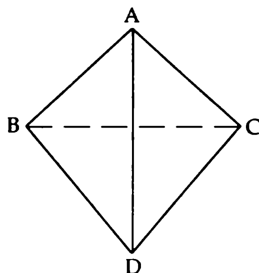
Kita to paties teiginio dalis sako, kad struktūrinės galios galime aptikti ne vienoje, bet keturiose atskiriamose, tačiau susijusiose struktūrose. Šis požiūris skiriasi nuo marksistinio ar neomarksistinio požiūrio į struktūrinę galią, pabrėžiančio tik vieną iš manųjų keturių struktūrų – gamybos struktūrą. Ji skiriasi nuo Roberto Coxo struktūrinės galios interpretacijos, kurioje svarbiausia taip pat laikoma gamybos struktūra (Cox, 1987). Coxas gamybą laiko socialinės ir politinės galios visuomenėje pagrindu. Tuomet valstybė yra klasės arba klasių valdžios gamybos struktūros atžvilgiu politinis įsikūnijimas. Tačiau valstybės gyvuoja anarchinės pasaulio tvarkos sąlygomis. Šios interpretacijos vaizdinys, arba modelis, yra sumuštinis arba sluoksniuotas pyragas, kuriame gamyba yra apatinis sluoksnis, o pasaulio tvarka – viršutinis; valstybė atsiduria jų viduryje ir reaguoja į pasaulio tvarkos bei gamybos struktūros, kuria ji remiasi, pokyčius. Mano vaizdinys panašenis į keturšonę trikampę piramidę, arba tetraedrą (t.y. figūrą iš keturių trikampių kraštinių). Kiekviena kraštinė liečiasi su kitomis trimis kraštinėmis ir yra jų palaikoma. Kiekviena kraštinė reprezentuoja vieną iš keturių struktūrų, per kurias galia reguliuoja konkrečius santykius. Jei modelis būtų padarytas iš permatomo stiklo ar iš plastiko, tai konkretų santykį būtų galima pavaizduoti kaip scenoje tarp keturių keturšonės piramidės kraštinių. Nė viena kraštinė nėra visuomet ar būtinai svarbesnė už kitas tris. Kiekvieną remia, su ja susijungia ir laiko kitos trys.



Arba trimis dimensijomis



Kadangi kiekviena struktūra veikia kitą, tačiau nebūtinai viena vyrauja:



Čia ACD reprezentuoja gamybos struktūrą, ABD – saugumo struktūrą; ABC – finansų struktūrą; BCD – žinių struktūrą

2.1 piešinys. Keturios struktūros apie valstybės–rinkos ašį

Šios keturios tarpusavyje susijusios struktūros būdingos ne tik pasaulinei sistemai ar globalinei politinei ekonomijai, jei jums patinka ją taip vadinti. Aukščiausios struktūrinės galios šaltiniai yra tie patys ir labai mažose socialinėse grupėse, tokiose, kaip šeima ar nutolusio kaimelio bendruomenė. Šie keturi šaltiniai, atitinkantys keturias perregimos piramidės kraštines, yra tokie: saugumo, gamybos, kreditų ir žinių, tikėjimų bei idėjų kontrolė.

Taigi struktūrinė galia priklauso tiems, kurie gali kontroliuoti (t.y. grasinti ar apsaugoti) žmonių saugumą, ypač iškilus agresijai. Ji priklauso ir tiems, kurie gali nulemti ir kontroliuoti prekių bei paslaugų, reikalingų gyvybei palaikyti, gamybos būdą. Trečioji pusė priklauso – bent jau visose išsivysčiusios ekonomikos šalyse, kokios jos bebūtų, valstybinio kapitalizmo, privataus kapitalizmo ar jų mišinio – tiems, kurie gali kontroliuoti kreditų pasiūlą ir paskirstymą. Tokia kreditų kontrolė svarbi todėl, kad jos dėka galima įgauti perkamosios galios ir nedirbant, ir neprekiaujant; ji galų gale įgaunama remiantis besiskolinančiojo reputacija ir skolintojo pasitikėjimu. Ketvirtąją, ir paskutinę, struktūrinės galios rūšį gali naudoti tie, kurie disponuoja žiniomis ir kurie gali visai ar iš dalies apriboti ar paveikti jų panaudojimą. Struktūrinei galiai ypač sunku pritaikyti sluoksniuoto pyrago ar sumuštinio modelį, nes ji labai lengvai gali atsidurti už valstybės ar kokios kitos „politinės" valdžios veikimo ribų. Tačiau ši aplinkybė neleidžia nuvertinti jos svarbos politinei ekonomijai, nors ir sunku ją apibrėžti ar aprašyti.

Man atrodo, kad šio požiūrio į galią tarptautinėje politinėje ekonomijoje pagrindinė idėja, arba išvada, verčia suabejoti svarbia daugelio šiuolaikinių darbų apie tarptautinę politinę ekonomiją, ypač JAV, prielaida. Ši prielaida teigia, kad Jungtinės Valstijos sistemoje prarado hegemono galią ir todėl, paprastai kalbant, pasaulio ekonomika yra tokia nestabili, tiek joje daug netikrumo ar net netvarkos, ekonominės prognozės yra nepatikimos, jei iš viso įmanomos. Todėl šiuolaikinių tarptautinių eko-

nominių santykių problemų sprendimas sukėlė plačiai paskli-dusių niūrių nuotaikų ar net nevilties. Tačiau aš, naudodama šį modelį arba analitinę struktūrą, privalau padaryti neišvengiama išvadą, kad JAV vyriausybė ir nuo jos priklausančios korporacijos iš tiesų visai *neprarado* struktūrinės galios sistemai ir sistemoje. Jos galbūt kitaip ją naudoja, tačiau jos ją turi. Ir niekas, turint omeny visas šias keturias galios struktūras, neturėtų pasikeisti netolimoje ateityje. Ne visi skaitytojai sutiks su šia mano išvada. Tačiau net jei ir taip, aš vis tiek tvirtinčiau, kad jų galios tarptautinėje politinėje ekonomijoje vertinimas bus realistiškesnis, jei jie pripažins tokį struktūrinį požiūrį, kuris panašus į išdėstytąjį viršuje ir išplėtotą toliau šioje knygoje, o ne laikysis tradicinių santykinės galios sąvokų; tai net blogiau, nei bandyti, kaip daro ekonomistai teoretikai, visai ignoruoti galią.

Ši knyga yra bandymas išnagrinėti ir išplėtoti visus šiuos struktūrinės galios pasaulio politinėje ekonomijoje aspektus ir šaltinius. Iš esmės tai bandymas atsikratyti požiūrio, būdingo tarptautinių ekonominių santykių politikos analizei, kuris, mano nuomone, yra tendencingas ir suvaržytas. Šioje knygoje stengiuosi išplėtoti alternatyvų požiūrį, paremtą keturiais fundamentaliais struktūrinės galios šaltiniais. Kai tik šitai suprasime, galėsime pademonstruoti, kad kai kurie diskusijos tarptautinėje politinėje ekonomijoje objektai, kaip, pavyzdžiui, prekyba, pagalba, energija ar tarptautinio transporto sistemos, iš tiesų yra tik antrinės struktūros. Jos neatsitiktinės, o priklauso nuo keturių pamatinių struktūrų: saugumo, gamybos, finansų ir žinių. Jei aš būčiau norėjusi parašyti ilgą ir išsamią studiją, būčiau pridėjusi dar vieną dalį apie kai kuriuos tarptautinės ekonomikos sektorius, pavyzdžiui, grūdus, žuvį, medieną, automobilius, kompiuterius, tekstilę, žaislus, filmus, reklamą, draudimą ar duomenų bazių aptarnavimą. Tačiau skaitytojas, kaip aš galvoju, turi žinoti apie tarptautinę politinę ekonomiją, todėl jo informavimas nėra vienintelis šios knygos tikslas, taigi dar ir

pavyzdžiais siekiu parodyti tas problemas, kurias, mano manymu, jie turėtų nagrinėti studijuodami politinę ekonomiją, ir negalvoju, kad išsamios sektorinės studijos yra būtinas ar (jei knyga turi būti pakankamai trumpa) pageidaujamas dalykas.

Keturi struktūrinės galios šaltiniai

Prieš pradedant pavyzdžiais iliustruoti šią keturkraštę struktūrinę galią, gali būti naudinga šiek tiek panagrinėti, iš kur atsirado tie keturi šaltiniai. Tai ne daugiau nei sveiko proto teiginys. Tačiau sveiką protą dažnai užtemdydavo sudėtinga akademinė diskusija apie „valstybės" prigimtį arba apie „galios" apibrėžimus, galios, kuri buvo tokia abstrakti arba rėmėsi tokiu siauru vienos vietos, vienos visuomenės, vieno žmogaus laikotarpio patyrimu, kad reikia iš naujo pasakyti šią visiškai akivaizdžią tiesą. (Savo sveiku protu pasitikintys skaitytojai kelis tolesnius paragrafus gali praleisti.)

Pirmiausia, kol asmeniniam saugumui gresia agresyvus konfliktas, tas, kuris gali pasiūlyti apsaugą nuo šios grėsmės, gali turėti galią ir su saugumu nesusijusių dalykų atžvilgiu, kaip antai maisto paskirstymas ar teisingumo administravimas. Kuo ši grėsmė bus didesnė, tuo didesnė kaina už ją bus noriai mokama ir bus taikomasi su tuo didesniu pavojumi, kad ši apsaugą teikianti gynybinė jėga pati gali kelti grėsmę tiems, kuriuos ji saugo. Tarp valstybių kaip tik tos valstybės, kurios jautėsi labiausiai nesaugios ir laikė save „revoliucinėmis", metančiomis iššūkį įprastai tvarkai ir vyraujančiai jų laikų bei regiono ideologijai, buvo labiausiai pasirengusios mokėti karinės vyriausybės ir „valstybinio saugumo" pajėgų, kaip slaptoji policija, kainą ir prisiimti jų keliamą pavojų.

Klausimas, kas sprendžia, kas, ką ir kaip turi gaminti ir kaip naudoti žemę, darbą, kapitalą ir technologiją bei kaip kiekvienam už tai atlyginti politinėje ekonomikoje, yra toks pat fundamentalus, kaip ir klausimas, kas nusprendžia, kokios gynybos

priemonės reikalingos saugumui užtikrinti. Kaip parodė Coxas ir daugelis radikalių bei kairuoliškų pažiūrų tyrinėtojų, gamybos būdas yra vienos klasės valdžios kitoms klasėms pagrindas. Ta klasė, kuri gali nulemti ar pakeisti gamybos būdą, savo struktūrinę galią gamybos atžvilgiu gali panaudoti savo socialinei ir politinei galiai ir gynybai konsoliduoti sukurdama konstituciją, politines institucijas ir nustatydama teismines bei administracines procedūras bei precedentus, apsunkinančius kitų galimybes keisti ar ardyti esamą tvarką. Šiuolaikiniame pasaulyje, kuriame vis didesnė gaminamų prekių ir paslaugų dalis gaminama įvairiai reaguojant į pasaulio ekonomiką, o ne į vietinius poreikius, skonius ar pareikalavimą, struktūrinė galia gamybai tapo socialinių ir politinių pokyčių, peržengiančių nacionalines sienas, pagrindu. Seniau valstybės sienos nuo kaimynų skirdavo, ir daug griežčiau, nei dabar, ne tik nacionalinę kultūrą ir kalbą, bet ir nacionalines socialines struktūras bei nacionalinę ekonomiką. Šiuo metu išliko teritorinės valstybės galios ribos, tačiau kitos sienos griūna taip greitai, kad struktūrinė galia gamybai, susijusiai su pasauline rinka, daro ir vis didėjančią kultūrinę, kalbinę bei ideologinę įtaką.

Trečioji struktūrinės galios atrama, arba kraštinė, yra, suprantama, būdingesnė išsivysčiusioms industrializuotoms ekonomikoms (kokios jos bebūtų, socialistinės ar kapitalistinės), nei mažoms bendruomenėms ar mažiau išsivysčiusioms ekonomikoms. Tačiau finansai ir kreditų kontrolė yra ta atrama, kurios svarba per paskutinį šio šimtmečio ketvirtį augo turbūt greičiausiai ir tapo lemiama tarptautiniuose ekonominiuose santykiuose bei korporuotų įmonių konkurencijoje. Kartais atrodo, jog komplikuotos jos apraiškos yra pernelyg techniškos ir sudėtingos, kad jas lengvai suprastų net bankininkystės ir finansų profesionalai. Tačiau jos galia nulemti saugumo, gamybos ir tyrimų rezultatus yra milžiniška. Šią struktūrinės galios pusę mažiausiai suprato marksistai ir radikalai, kurie įtikinamiausiai rašė apie struktūrinę galią gamybai. Daugelis jų vis dar laikosi

senamadiškos minties apie tai, kad prieš investuodamas turi sukaupti kapitalą šių metų pelną pridėdamas prie praėjusių metų pelno ir t.t. manydami, kad kapitalizmas kažkaip priklauso nuo kapitalo akumuliacijos. Jie nesupranta, kad išsivysčiusioje ekonomikoje investuojami ne pinigai, bet kreditas, ir kad šį kreditą galima sukurti. Jo nereikia kaupti. Taigi tas, kuris gali užsitikrinti kitų pasitikėjimą savo sugebėjimais sukurti kreditą, kontroliuos kapitalistinę arba socialistinę ekonomiką. Aukštųjų technologijų amžiuje finansiniai pramonės ir net žemės ūkio poreikiai tapo tokie dideli, kad per pastaruosius keturis ar penkis dešimtmečius nebūtume patyrę jokio ekonominio augimo, jei būtume turėję laukti ir kaupti pelną. Šie poreikiai galėjo būti finansuojami *tik* sukuriant kreditą.

Ketvirta ir paskutinė atrama yra žinios, kurios, savo ruožtu, yra galia, ir tas, kuris gali įgyti tų žinių, kurias gerbia ir kurių siekia kiti, bei neleisti kitiems jomis naudotis, tas, kuris gali kontroliuoti jų perdavimo tiems, kam leista jomis naudotis, kanalus, naudosis ypatinga struktūrine galia. Praeityje žyniai bei išminčiai šią galią dažnai naudojo prieš karalius ir generolus. Šią struktūrinę galią sunkiausia kontroliuoti, ji yra subtilesnė ir greičiau išnyksta. Dėl to kiekvienos religijos žyniai savo galią saugojo net pavydžiau, nei karinė kasta ir didžiūnai. Pasauliečių atskyrimas nuo šių žinių buvo būtina struktūrinės galios žinioms išsaugojimo priemonė. Šiandien santykinei galiai įgyti ir kitai struktūrinei galiai sustiprinti (t.y. saugumo, gamybos ir finansų) reikalingiausios žinios yra technologija. Aukštosios naujų medžiagų, gaminių, augalų bei gyvūnų modifikavimo sistemos, naujos informacijos rinkimo, saugojimo ir atgaminimo sistemos technologijos atveria naujas galimybes tiek struktūrinei, tiek ir santykinei galiai.

Visoms keturioms struktūrinės galios rūšims būdinga tai, kad galios turėtojas gali reguliuoti kitiems prieinamas galimybes ir tiesiogiai nespausti jų rinktis tam tikro sprendimo ar galimybių. Tokia galia yra mažiau „matoma“. Kitiems prieinamų

galimybių ratas padidės jiems suteikus tokių galimybių, kuriomis kitu atveju jie negalėtų pasinaudoti. Ir šį ratą galima apriboti padidinant galimus tų galimybių kaštus bei pavojus ir tuo pačiu apsunkinti vienas galimybes ir palengvinti kitas. Kai tėtis su mama sako: „tu esi geras berniukas ir labai daug mokaisi, todėl tavo gimtadieniui mes nupirksime dviratį", berniukas dar gali pasirinkti, ar jam labai gerai mokytis, ar geriau tuo metu žaisti su draugais. Tačiau šį pasirinkimą mokymosi kryptimi nusveria tėvų struktūrinė galia šeimos biudžeto atžvilgiu. Paimkim kitą pavyzdį iš tarptautinės politinės ekonomikos: didelės naftos kompanijos turi galios ieškoti naftos ir ją parduoti. Naftos valstybės šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį galėjo pasiūlyti joms įvairių koncesijų. Tačiau tas atlyginimas, kurį kompanijos gali pasiūlyti vyriausybėms, už tai suteikia joms struktūrinę galią vyriausybių atžvilgiu. Vyriausybės galėjo atsisakyti papildomų pajamų. Tačiau jos buvo tokios didelės, palyginus su kitais galimais pajamų šaltiniais, kad galimybių ratą ir svorį rimtai transformavo struktūrinė galia naftos gavybos ir pardavimo atžvilgiu. Tik tada, kai naftą išgaunančios valstybės galėjo pasinaudoti žiniomis apie naftos verslą ir kai jos atlyginimą, gautą iš kompanijų, panaudojo savo finansinės galios konsolidacijai, jos iš dalies galėjo mesti iššūkį kompanijų struktūrinei galiai gamybos atžvilgiu. Iki tol, kaip rodo Irano atvejis 1951 metais ir Indonezijos atvejis kiek vėliau, kompanijų ištrėmimo iš šalies kaina daugeliui šalių buvo pernelyg didelė.

Kitas svarbus manosios keturšonės plastikinės piramidės bruožas yra tas, kad kiekviena kraštinė liečia kitas tris. Kiekviena palaiko ryšį su kitomis. Tai galima pavaizduoti kaip balansavimą ant vienos iš kelių atramų, o ne kaip buvimą ant vieno pagrindo. Tam tikra prasme kiekviena kraštinė – saugumas, gamyba, finansai ir žinios bei tikėjimai – yra bazinė kraštinė kitų atžvilgiu. Tačiau kitas kraštines vaizduoti kaip kraštines, kurios nuolat daugiau remiasi viena kuria nors kraštine, reikštų vieną kurią laikyti vyraujančia. Nebūtinai ir ne visada taip atsitinka.

Pavyzdžiui, realistinė mokykla tarptautinių santykių srityje laikėsi nuomonės, kad galiausiai viską visada nulemia karinė galia ir galimybės panaudoti prievartos jėgą tuo verčiant paklusti kitus. *Galiausiai* – ir tai neatremiama tiesa. Tačiau realiame pasaulyje ne kiekvieną santykį veikia tokios jėgos. Ne kiekvienas sprendimas turi įgauti tokią kraštutinę išraišką. Daugeliu atvejų priimant sprendimus prievartos jėga, nors ir vaidina tam tikrą vaidmenį renkantis, visko nelemia ir nėra vienintelis svarbus galios šaltinis.

Kai kurie pavyzdžiai

Leiskite man pateikti keletą pavyzdžių, kaip struktūrinė galia vienu metu gali kilti iš daugiau nei vieno šaltinio, iš daugiau nei iš vienos plastikinės piramidės kraštinės. 1948 metais JAV Europoje buvo ką tik pademonstravusios savo viršenybę įprastinių ginkluotųjų pajėgų prasme visų kitų Europos galių, išskyrus Sovietų Sąjungos, atžvilgiu. Hirosimoje ir Nagasakyje JAV pademonstravo, kad jos *nekonvencinė* galia yra didesnė ir už Sovietų Sąjungos, ir už visų kitų galią dėl jos (laikino) atominių masinio naikinimo ginklų monopolio. Tačiau šios strateginės galios neužteko vėl atsigaunančiam ekonominio gyvenimo ritmui Vakarų Europoje nustatyti. Be gamybinės galios, reikalingos maistui ir gamybos priemonėms tiekti Europos pramonės rekonstrukcijai, be finansinės galios tiekti kreditus universalia valiuta – doleriais, JAV nebūtų galėjusi panaudoti tos galios Marshallo pagalbos, kurią ji panaudojo, recipientų atžvilgiu. Amerikos struktūrinė galia tuo pačiu nesirėmė vien tik savo vyravimu saugumo, gamybos ir finansinės struktūrų atžvilgiu. Jos autoritetą sustiprino įsitikinimas, paplitęs už Amerikos ribų, kad JAV savo galią nuoširdžiai siekė panaudoti geresniam pokario pasauliui tiek kitiems, tiek saviems žmonėms kurti. Roosveltas keturias laisves paskelbė Amerikos karo tikslais, jis Jungtines Tautas pakvietė į San Franciską kaip garantiją, kad JAV vėl nepakeis sa-

vo nuomonės, kaip tai buvo padariusi 1920 metais. Prezidentas Trumanas savo inauguracinėje kalboje Kongrese pratęsė šias mintis – Amerikos pagalbą tvirtai pažadėjo žmonėms, siekiantiems laisvės ir geresnio materialinio gyvenimo. Moralinis autoritetas, paremtas tikėjimu Amerikos ketinimais, nepaprastai sustiprino kitus jos struktūrinės galios šaltinius.

Labai skirtingu galios, iš dalies kylančios iš idėjų jėgos, pavyzdžiu galėtų būti galia, kurią Irane ir už jo ribų po šacho žlugimo panaudojo ajatola Khomeini ir jo pasekėjai. Mintis, kad šachas, godžiai trokštantis valdžios, savo gyvenimą susiejo ne tik su užsienio valstybe, bet ir su jos kultūra bei materialistine tikėjimo sistema, svetima ir priešiška tradicinėms islamo vertybėms, gerokai prisidėjo prie jo vyriausybės žlugimo ir paties šacho pabėgimo. Tačiau ajatolų galia, ginant ir propaguojant islamo dorybes, būtų buvusi labai ribota, jei jie nebūtų kontroliavę valstybės ir ginkluotųjų pajėgų, ko pakako jų valdžiai patvirtinti tiek šalies viduje, tiek ir už jos ribų. Be abejo, idėjų galia buvo būtinas elementas, tačiau ji galėjo paveikti galutinį rezultatą tik kartu su karinėmis pajėgomis ir ekonominiais ištekliais.

Struktūrinė galia, iš dalies kylanti iš idėjų, iš dalies – iš prievartos jėgos, ir iš dalies iš turto, nėra vien valstybių ar tų, kurie kontroliuoja vyriausybės galią, nuosavybė. Pavyzdžiui, mafija prievartos grėsmę ir pačią prievartą naudojo paklusnumui jos pačios gretose užtikrinti. Ji rinkdavo tam tikrą mokestį iš tų, kuriuos pretendavo saugoti. Tačiau jos jėga, išsilaikiusi taip ilgai, labai priklausė nuo įsitikinimų, būdingų senesnei, paprastesnei ir grubesnei visuomenei, įsitikinimo, kad svarbu išlaikyti lojalumą šeimai ir *capo* bei garbingus asmeninius santykius. Nevertėtų nuvertinti jos, kaip jėgos, tęstinumo tarptautinėje politinėje ekonomijoje. Nors mafijos operacijų smulkmenas gaubia gili paslaptis, apie jos ryšius su tarptautine prekyba narkotikais, ginklais bei finansais yra žinoma tiek daug, kad ją galima laikyti svarbiu nevalstybinės valdžios šaltiniu. Tačiau taip nebūtų, jei nebūtų valstybių struktūrų, kontroliuojančių narkotikų

ir ginklų sandorius ar reguliuojančių tarptautinius finansinius atsiskaitymus, silpnų vietų.

Bazinių struktūrų silpnosios ir stipriosios vietos daro įtaką galios santykiams tarp valstybių ir kitų organizacijų. Paimkim, pavyzdžiui, Reino žemės remilitarizaciją, kurią įvykdė Hitleris 1936 metais. Versalio sutartyje, sudarytoje po Pirmojo pasaulinio karo, ji buvo paskelbta demilitarizuota zona. Jai buvo skiriamas tam tikro buferio, arba gesintuvo, vaidmuo Europos saugumo struktūroje. Tai Vokietijai turėjo apsunkinti pradėti antrąjį karą Europoje. Kai Hitleris į zoną įvedė savo pajėgas, jis suprato, kad nepakaks tiesiog denonsuoti „nelygiateisę" sutartį. Jis tai daug kartų buvo daręs anksčiau. Jėgos demonstracija buvo reikalinga struktūros silpnumui pademonstruoti ir ją dar labiau susilpninti. Pajėgos nesutiko jokio pasipriešinimo ne todėl, kad Prancūzija nebuvo pasirengusi karui. Ir ištiės, tuo metu Prancūzijos pajėgos buvo turbūt galingesnės už Vokietijos pajėgas žmonių ir lėktuvų skaičiumi. Struktūra buvo silpna dėl Prancūzijos ir Britanijos idėjų nesutarimų, konkrečiai – jos nesutarė dėl Versalio mechanizmo reikšmės. Britanija vis dar vylėsi, kad tiesioginės derybos su Vokietija ir diplomatiniai manevrai su Italija, galintys izoliuoti Vokietiją, padės išvengti karo. Problemos ir jos galimo sprendimo suvokimo skirtumai iš ankstesniųjų sąjungininkų atėmė saugumo fronto struktūrinę galią. Jų neveiklumas 1936 metais sustiprino Hitlerio įsitikinimą, jog jiems trūksta valios priešintis, ir leido jam pasiekti kur kas svarbesnių pergalių Austrijoje bei Čekoslovakijoje mokant už tai santykinai žemą kainą. Suvokimas, ir ne tik santykinės galios suvokimas, bet ir struktūros solidumo ir kitų jos bruožų suvokimas paprastai nulemia galutinį rezultatą.

Dar kitas pavyzdys, šįsyk apie prievartinės struktūrinės galios naudojimą rinkos atžvilgiu. Tai būtų anglų ir amerikiečių laivyno galios panaudojimas Pirmajame ir Antrajame pasauliniame karuose darant įtaką neutralių šalių prekybai. Taikiniai

buvo niekuo nekalti, taikingi prekeiviai, kurie tik norėjo savo prekes parduoti Britanijos ir JAV priešams. Jų laivus stabdydavo abiejų sąjungininkų laivyno patruliai ir, jei laivų kapitonai negalėdavo pateikti galiojančio leidimo, dokumento, garantuojančio, kad kelionę ir krovinį gabenti leido britų ar amerikiečių valdžia iš jų uosto ir kad jis neskirtas priešui, tuomet prievarta būdavo paimamas ir laivas, ir krovinys. Santykinė sąjungininkų karo laivų galia neutralių prekeivių laivų atžvilgiu buvo šios labai šališkos saugumo struktūros, kurioje galėjo vykti prekyba, nustatymo pagrindas ir būtina sąlyga. Ji buvo priimta ir prekeiviai prisitaikė prie jos taisyklių, kurias nustatė dvi didžiosios jūrų galybės, tad trumpą laiką tai priminė tam tikrą režimą arba galios struktūrą. Šis režimas buvo panaikintas ne tada, kai sumažėjo Britanijos ir Amerikos struktūrinė galia jūroje, bet tada, kai baigėsi karas ir sąjungininkai nusprendė, kad jiems daugiau nebereikia savo saugumo galios naudoti iškraipant rinką ir jai darant įtaką.

Socialinio mokslo ribos

Iš politinės ir ekonominės pasaulio istorijos nebūtų sunku išskirti daugybę kitų pavyzdžių, rodančių skirtingą struktūrinės galios svarbą galutiniam rezultatui nulemti ir paskirstyme, ir vertybių mišinio sistemoje, ir kaip santykinė galia gali tapti struktūrine, ir kaip sunku praktiškai atskirti politinę ir ekonominę galias. Kadangi tokia didelė šiuolaikinės socialinių mokslų literatūros dalis neįstengė gerai prisitaikyti prie, populiariai sakant, ekonomikos, politikos ir socialinių reikalų „globalizacijos", atrodo, kad padėčiai pakeisti reikia naujo požiūrio į politinę ekonomiją ir tai iliustruoti keliais pavyzdžiais. Mano bandymas gal ir nėra geriausias, galbūt jį galės patobulinti kiti, tačiau pagrindinių socialinių mokslų, siekusių interpretuoti pasaulio ekonomikos politiką, spragos tokios didelės, kad joms užpildyti reikės naujų perspektyvų ir analitinės struktūros.

Skaitytojas gali paklausti, kokios gi yra tos spragos ir kaip jos riboja tarptautinės politinės ekonomijos plėtrą? Tai dvi sudėtingos problemos. Nenorėdama pernelyg nukrypti į šalį, galiu atsakyti tik labai trumpai.

Svarbiausia yra tai, kad šios spragos iškilo iš trijų svarbiausių socialinių mokslų – ekonomikos, politikos mokslo ir tarptautinių santykių – praeities. Pirmieji du mokslai šio amžiaus pradžioje atsirado remiantis prielaida, kad nacionalinės sienos taip atskiria skirtingas politines ir ekonomines sistemas, jog siekiant visų praktinių tikslų jas galima studijuoti ir analizuoti atskirai viena nuo kitos arba lyginti jas, tarsi jos būtų atskiros gyvūnų rūšys arba šunų ar arklių veislės.

Trečiasis mokslas – tarptautiniai santykiai – buvo taip užsiėmęs karo ir taikos problematika, kurioje pagrindiniai „veikėjai" ar protagonistai buvo nacionalinės valstybės, kad jam buvo sunku nagrinėti bet kurį kitą, ne pasaulio tvarkos klausimą. Tai rodo ir visai nauji tarptautinės politikos vadovėliai. Kai pasaulio įvykiai studentus skatino klausinėti apie pasaulio ekonomikos problemas, akademinė specializacija ir tarpdisciplininis pavydas tarp šių trijų socialinių mokslų sukūrė tokius barjerus, kad studentai, tuo pačiu metu bandę studijuoti ir ekonomiką, politinį mokslą bei tarptautinius santykius, dažnai suvokdavo, kad šie sunkiai dera tarpusavyje. Jie pagrįstai skundėsi, kad vienas skerspjūvis neatkuria viso vaizdo.

Viena svarbi tokios padėties atsiradimo priežastis yra, žinoma, iš ekonomikos studijų pašalinti galios problemą. Dėl to buvo galima sukurti „ekonomišką", „tikslią", „elegantišką" teoriją – šiuos epitetus labai mėgsta šiuolaikiniai ekonomistai. Ši sąmoninga trumparegystė K.W.Rothschildą prieš kelerius metus privertė pastebėti štai ką:

> Kaip ir kitose svarbiose socialinėse srityse, mes turime tikėtis, kad individai kovoja dėl savo padėties, kad galia bus naudojama padėčiai ekonominiame žaidime pagerinti ir kad iš ekonominės jėgos bus bandoma išspausti galią ir įtaką. Dėl to galia turi būti pasikar-

tojanti ekonomikos teorinių arba taikomųjų studijų tema. Tačiau jei mes pažvelgsime į ekonomikos teorijos plėtrą per paskutinįjį šimtmetį, tai pastebėsime, kad joje keistai trūksta svarstymų apie galią (Rothschild, 1971, 7).

Taigi viskas, kas griauna ekonominę teoriją arba jai prieštarauja, tapo „išoriniais veiksniais", dažnai net „išoriniu šoku", ypač šokiruojančiu ekonomistus, savo prigimtimi nepasiruošusius suvokti vyriausybės arba rinkos veikėjų galios veiksnių įsikišimo. Elgesys, nederantis su ekonominės teorijos prielaidomis, žinoma, nuolaidžiai ir nepritariamai vadinamas „iracionaliu", nors ir suprantamas būtų kiekvienam žmogui.

Kai kurie ekonomistai, tiesa, bandė šią spragą užpildyti – plėtojo viešojo pasirinkimo (*public choice*) teoriją, kurioje veikėjai siekia maksimizuoti naudą ir minimizuoti kaštus. Tačiau laimėtas įžvalgas, bent jau man taip atrodo, riboja ekonominės analizės prielaida, kad visada žmonės viską stengiasi gauti kuo pigiau ir tai, kad kaina yra galutinė viso elgesio priežastis. Viską sudėjus tenka tik apgailestauti, kad beveik penkiasdešimtį metų taikomoji ar deskriptyvinė ekonomika buvo tokia nemėgstama profesija. Dėl to anksčiau pareikšta kritika daug rečiau taikoma ekonomistams, dirbusiems plėtros ekonomikoje ar kokioje kitoje specializuotoje srityje, pavyzdžiui, žemės ūkio ar transporto ekonomikoje, kuriose reikėjo paisyti realiojo pasaulio ir politinių veiksnių ar istorinio patyrimo, kuris iš tiesų ir nulemia galutinį rezultatą. Plėtros ekonomistai negali, pavyzdžiui, eksportuojamų prekių rinkų nagrinėti nepaliesdami jų ir jose veikiančių politinių jėgų. Štai ką rašo vienas plėtros ekonomistas:

> Ekonominis mąstymas rinkoms dažnai priskiria kilmės spontaniškumą ir determinizmą ekonominės būtinybės prasme... Tačiau jei rinkas laikysime socialinių ir politinių sistemų kūriniais, tai jų operacijas galėsime, jei bus pateikti tam tikri ekonominiai parametrai ir techniniai apribojimai, suprasti kaip operacijas, skatinamas arba užgniaužiamas politinių sprendimų ir institucinių mechanizmų tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu lygiu (Vaitsos, 1976, 114).

Vaitsosas teisingai nurodė, kad įvairiausių dalykų rinkos, kaip sprendimų ir institucijų, kurios varijuoja priklausomai nuo sektoriaus ir nuo laiko, rezultatas nelengvai pasiduos analizei, nepaisančiai politinės galios ir interesų.

Dar daugiau, patarlė „Už vieną muštą du nemuštus duoda", kurią kasdienė išmintis pripažįsta kaip gerą žmogiškojo elgesio apibūdinimą, negali tapti ekonominės teorijos dalimi. Egzistuoja tam tikras laiko tarpas tarp priežasties ir padarinių, kaip įžymioji J formos kreivė, nulemianti, kad devalvacijos naudą pajusite vėliau už greitą importo pabrangimą; jį siekė suvokti (ne per daug sėkmingai) ir paaiškinti ekonominės teorijos šalininkai. Tačiau šiuolaikinio ekonominio elgesio šios teorijos atstovai nesuvokia. Kaip suvokiami ateities pavojai, tai gerai žino draudikai, iš dalies priklauso nuo praeities patyrimo, geras jis ar blogas, ir matuojamas tikėtinais kaštais. Ateities galimybių suvokimą, pavyzdžiui, geresnio gyvenimo viltis, paaštrins sunkus gyvenimas, tad vargšai ir alkanieji kur kas noriau pasinaudos jiems suteiktomis galimybėmis, nei turtingieji ir patenkintieji gyvenimu.

Politinių mokslų atstovai gi linko tikėti prielaida, kad galia naudojama tam tikroje socialinėje ir ekonominėje struktūroje ir jos panaudojimą riboja tam tikros konstitucinės ribos ir institucijų įtaka. Net geriausiuose lyginamosios politikos darbuose dažniausiai nagrinėjami panašumai ir skirtumai, dažniau – skirtumai tarp atskirų valstybių ir nacionalinių sprendimų priėmimo sistemų, o ne bendri veiksniai, kylantys iš pasaulio ekonomikos, kaip, pavyzdžiui, didesnio kapitalo, techninių žinių, ligų ir idėjų mobilumo. Modelis, kurį šiam tikslui naudojo Dahlis (1961), analizuodamas įvairias sprendimus priimančias valdžios struktūras Niū Heivene, Konektikuto valstijoje, rodo tam tikrą ribotumą, kai jį naudoja Coxas ir Jacobsonas (1974) sprendimams priimti tarptautinėse organizacijose. Taip atsitinka todėl, kad tarptautinės organizacijos turi formalius savo įstatus arba konstitucijas, todėl valstybių laisvė pasitraukti iš veiklos, vetuoti

sprendimą ar suardyti konsensusą (neduoti pinigų) galios panaudojimą paverčia labiau išskydusiu, ne tokiu struktūruotu procesu, kaip vietinėje vyriausybėje. Todėl nacionalines teisines sistemas politinių mokslų atstovai linkę laikyti duotomis, nors suvokdami valstybių skirtumus jie ir mato, kad teisė gali institucionalizuoti ir legimitizuoti galią, kylančią iš prievartos jėgos, ir(arba) galią, kylančią iš turtinės nelygybės, ar, konkrečiu atveju, galią, kylančią iš bendro sutarimo nacionalinių siekių, idealų ir vertybių aspektu.

Jeigu ekonomistai nekreipia dėmesio į galią, o politikos mokslininkai labiau domisi, kaip ji panaudojama valstybių viduje, daugelis tarptautinių santykių atstovų apsiriboja tik dėmesiu vienos valstybės santykinei galiai kitos atžvilgiu. Pernelyg dažnai jie ignoruodavo ir atsisakydavo apmąstyti struktūrinę galią arba galią panaudoti struktūrai apibrėžti, pasirinkti žaidimą, taip pat ir šio žaidimo taisykles. Lyg jūs sakytumėte: – „vyras turi galią moters atžvilgiu, nes jis gali ją partrenkti", – tuo pačiu ignoruodamas(a) faktą struktūrinės galios vyrų vyraujančioje socialinėje struktūroje, kuri vyrui suteikia socialinį statusą, teises ir šeimos biudžeto kontrolę, o moteriai dėl to net nereikia grasinti arba ją partrenkti, kol ji daro tai, kas jai liepiama. Antra vertus, savo dėmesį jie susiaurino nagrinėdami tik galios santykius tarp valstybių ir visiškai nenagrinėjo kitų grupių bei organizacijų. Tai, savo ruožtu, skatino sudaiktinti valstybes, buvusias jų tyrinėjimo objektais, ir traktuoti jas kaip homogeniškus vienetus.

Trečia, tai susiaurino išteklių suvokimo lauką – ištekliais buvo laikomi tie, kurie kaip galios šaltinis galėjo būti panaudoti ir buvo tinkami tarpvalstybiniams santykiams. Klasikinis tokio susiaurinimo pavyzdys yra Klauso Knorro knyga *Valstybių karo potencialas*. Joje išvardijama teritorija, gyventojai, naudingosios iškasenos, ginklai, finansiniai rezervai ir t.t., tačiau daroma priverstinė išvada, kad sunku taip juos visus sudėti, kad galėtum pamatyti, kas gi turi daugiausia galios ir nuspėti, kokia jų kombinacija tarptautiniuose konfliktuose būtų efektyviausia[2].

Visai natūralu, kad ne visos tarptautinių santykių mokyklos kaltos dėl visų trijų nuodėmių. Marksistai ir Trečiojo pasaulio (ypač Lotynų Amerikoje) priklausomybės mokyklos gerai suvokė struktūrinės galios svarbą, tačiau jie savo interpretacijoje buvo linkę apsiriboti gamybos ir prekybos struktūromis (žr. 4 skyrių). Pliuralistai žvelgė toliau, – už tarpvalstybinių santykių ribų, ir nurodė nevalstybinius veikėjus, kaip, pavyzdžiui, transnacionalinės korporacijos ir tarptautinės organizacijos. Tačiau vėliau jie daugiausia nagrinėjo klausimą, ar šie veikėjai (jų buvo daug) labiau padėtų, ar pakenktų valstybei A kovoti prieš valstybę B. Jie klausė: kokį vaidmenį nevalstybiniai veikėjai vaidina užsienio politikos žaidime? Jie tik labai retai peržengdavo tarpvalstybinių santykių ribą ir klausdavo, kokią kitą struktūrinę galią gali turėti nevalstybiniai veikėjai. Nye'o ir Keohane'o sąranga struktūrinę galią supranta tik kaip antrinę hierarchijos, skirstančios valstybes tarptautiniuose režimuose ar organizacijose, pusę. Tai dažnai atspindi reliatyvią valstybių svarbą pasaulio ekonomikoje. Tačiau ši hierarchija atspindi tik struktūrinę valstybių, o ne kitų struktūrų galią; ir tai dažnai gali būti iškreiptas vaizdas, pavyzdžiui, jei tam tikros valstybės pašalinamos iš organizacijos dėl istorinių ar politinių priežasčių ar kai balsavimo sistema atspindi greičiau praeities, o ne dabarties galios pasiskirstymą.

Šios įvairios astigmatizmo, nuo kurio kentėjo trys pagrindiniai socialiniai mokslai, desidomintys tarptautine politine ekonomija, formos, be abejo, sukliudė jai tinkamai plėtotis. Jis trukdė tyrinėjimams ir dėstymui. Dėl to tarptautinės politinės ekonomijos dalyką stumtelėjo į priekį žmonės, esantys už šių trijų disciplinų – teisės, istorijos ir sociologijos – ribų, o paskutiniais metais – ypač tam padėjo sociologai, kurie, atsisakę paprastos bendrosios teorijos, tinkančios visoms žmonių visuomenėms, paieškų, pradėjo domėtis visuomenės istorija, ir ne tik Europoje, bet ir Azijoje bei Vidurio Rytuose, tuo siekdami išspręsti bendrą visoms visuomenėms problemą: kas

visuomenėje turi valdžią, kokie yra tos valdžios šaltiniai ir kokiais tikslais ji naudojama[3].

Valstybės pačios puikiai suprato svarbą tų neišnaudojamų ir nesuskaičiuojamų socialinio solidarumo bei stiprios pilietinės visuomenės išteklių, kurie yra kur kas daugiau nei valstybės teritorijos, gyventojų ar net ginkluotės trūkumai. Dėl to valstybių požiūris į savo išteklius kartais buvo ir platesnis – buvo žiūrima, kokiu lygiu valstybė gali apsirūpinti maistu ar energija ir jos turimų priemonių, reikalingų maisto, energijos, naudingųjų iškasenų panaudojimui, saugumas. Kai kurie dar pridėtų komunikacijos sistemų ar jūros ir oro transporto kontrolę, techninį meistriškumą ir kitų valstybių piliečių pagarbą bei simpatijas; pavyzdžiui, tokia buvo socialistinių šalių parama Kubai ar Šveicarijos reputacija dėl jos stabilumo ir nešališkumo.

Pliuralistai išplėtė savo mąstymo lauką ir šioje srityje. Nye'o ir Keohane'o knygoje *Galia ir tarpusavio priklausomybė*, pavyzdžiui, išplėtota santykinė valstybių galios sistemos analizė, išplečianti skirtis tarp jautrumo (*susceptability* – galimos atvirumo žalos, kurią gali sukelti pasaulinė sistema, atžvilgiu) ir pažeidžiamumo (*vulnerability* – jautrumas, kurį apibūdina sugebėjimas apriboti žalą). Tačiau jų vaizdo ieškiklis sufokusuotas tik į *valstybių* jautrumą ir pažeidžiamumą. Tarp keturių veiksnių, nulemiančių sistemos galutinius rezultatus, politinė galia traktuojama kaip struktūra („bendroji galios struktūra pasaulyje"), kuri kyla iš „galios išteklių pasiskirstymo tarp valstybių" ir kurią kartais modifikuoja du veiksniai – valstybių galia tam tikroje srityje ir jų vieta tarptautinėse organizacijose. Tačiau šie autoriai nagrinėja tik ekonominį *procesą* arba, atvirai šnekant, tai, kas atsitinka valstybėms tarptautinėje prekyboje ar kitame tarptautiniame režime su savomis suderintomis taisyklėmis. Praktiniais tikslais analizė nekreipė dėmesio į galios paskirstymą visose keturiose tarptautinės politinės ekonomijos struktūrose.

Derybų tinklas

Tačiau struktūros yra tik pusė reikalo. Kyla kitas svarbus klausimas: ką daryti toliau, kaip konkrečią situaciją išanalizuoti taip, kad būtų matyti vyriausybės, politinio judėjimo ar korporuotos įmonės galimybių detalės ir galimi įvykių scenarijai, priklausantys nuo pasirinktųjų galimybių. Remdamasi tam tikra savo patirtimi, įgyta bandant rašyti pasaulio monetarinę ir finansinę istoriją ir globaliai analizuojant žemės ūkio, pramonės ir paslaugų sektorius, visais atvejais siūlau nagrinėti svarbiausias derybas, ir tuomet spręsti, kaip galėtų keistis visų ar dalies konkrečios situacijos dalyvių galimybės.

Visų pirma reikėtų nagrinėti svarbiausias derybas – tarp valdžios ir rinkos. Vienas paprasčiausių ir ankstyviausių tokių derybų pavyzdžių būtų tylūs susitarimai tarp viduramžių Europos karalių ir kunigaikščių bei didžiųjų prekybinių mugių arba vietinių miestų rinkų dalyvių. Juos remdamas karalius už tam tikrą mokestį suteikdavo specialią licenciją arba chartiją. Taisyklėmis buvo garantuojama, kad dalyvis pateks į muges ar rinkas, o kai kada ir minimali viešoji tvarka; pirkėjai ir pardavėjai pelnydavosi iš prekybos. Tokiose pagrindinėse derybose gali dalyvauti ir nevalstybinė valdžia. Vimbldone Britų lauko teniso asociacija nustato žiūrovų bilietų kainas, žaidėjų atrankos taisykles ir kai kurias vietas rezervuoja savo ir su ja susijusių teniso klubų nariams. Jei ji rezervuotų visas vietas ar per daug vietų, derybos su rinka – paprastais žiūrovais – gali žlugti. Jei jos taisyklės eliminuotų pernelyg daug gerų žaidėjų, rinka galėtų sumažėti ir sumažinti derybų vertę. Olimpinių žaidynių derybų tinklas dar sudėtingesnis, nes įtraukiamos ir vyriausybės, turinčios priimti politinį sprendimą, ar sportininkai gali varžytis ir kaip finansuoti jų dalyvavimą.

Net komandinėje ekonomikoje po biurokratinės kontrolės šydu vyksta tam tikros derybos tarp valdžios (valstybės ministerijų pavidalu) ir rinkos, kuriai atstovauja vartotojai ir gaminto-

jai. Norint išlaikyti valstybės autoritetą, reikia susiderėti su gamintojais, valdytojais ir darbininkais, jiems reikia pakankamai atlyginti už darbą ir efektyviai paskatinti gaminti tas prekes ir paslaugas, kurios bus parduotos vartotojui. Galima toleruoti padėtį, kai neparduodamos visos prekės ir nepanaudojami ištekliai, tai nevienodu mastu toleruoja ir privačių įmonių sistema. Tačiau pernelyg dideli nuostoliai apsunkins derybas su vartotojais. Kai derybų eiga nepatenkinti ir *gamintojai*, ir vartotojai, kaip atsitiko Lenkijoje 1973 metais ir devintojo dešimtmečio pradžioje, valdžiai iškyla daug problemų. Nepatenkinamoms deryboms gelbėti gali būti pasitelktos karinės pajėgos (paskelbtas karo stovis) ar kitos prievartos formos. Šiuo konkrečiu atveju dvi silpniausios derybų grandinės grandys pirmiausia buvo Solidarumo, sukėlusio darbininkų streiką, nesugebėjimas juos grąžinti prie darbo ir vyriausybės nesugebėjimas pagaminti būtiną maisto ir plataus vartojimo prekių kiekį, reikalingą sutarčiai dėl atlyginimų ir darbininkų perkamajai galiai paremti. Nelaimei, situaciją pablogino JAV įsikišimas. Pritaikiusi sankcijas ir nesiėmusi jokių veiksmų Vakarų bankų kredito linijoms atstatyti JAV tik dar labiau susilpnino abiejų partnerių jėgas dvejose svarbiausiose derybose.

Vieną derybų tinklą sistemoje, kurioje politinė valdžia sukoncentruota daugelio valstybių rankose, sudaro valstybių vyriausybių derybos. Tačiau šios derybos, kaip vėl ir vėl aiškina nesuskaičiuojamos specializuotos studijos, labai priklauso nuo kai kurių vidinių derybų pastovumo, ypač struktūriškai galingiausiose valstybėse. Kai kada šios derybos vyksta tarp politinių partijų. Kartais jos vyksta tarp vyriausybės ir vietinių sektorių interesų atstovų ar organizuoto darbo lyderių. Jos gali vykti (nors ir rečiau) su organizuotomis vartotojų grupėmis ar aplinkosaugininkais. Politinės, finansinės ar moralinės paramos, kuri būtina svarbiausių derybų partneriams, identifikavimas dažnai yra esminis dinamiškos situacijos analizės etapas. Darbų, atliktų remiantis didžiosios biurokratinės politikos modeliu, sil-

pnumą, tarp kitko, nulėmė statiška šio modelio prigimtis. JAV iždas ar Valstybės departamentas gali būti galinga politikos formavimo jėga valdant kuriam nors sekretoriui ar prezidentui. Tačiau iš to ne visada galima daryti išvadą, kad ji išgyvens savo vadovo mirtį, atsistatydinimą ar kitus rinkimus.

Politinių mokslininkų darbai apie neokorporatizmą šiame kontekste yra ypač sugestyvūs. Neokorporatizmas yra demokratinių valstybių pasaulio rinkos ekonomikoje praktika, kai dėl nacionalinės ekonomikos valdymo vyksta trišalės derybos tarp vyriausybės agentūrų, pramonės, bankų, žemės ūkio ir prekybos valdymo struktūrų bei darbo ir, tam tikrais atvejais, ūkininkų atstovų. Ši praktika labiausiai buvo išplėtota ir sėkmingiausia pasirodė mažesnėse Europos valstybėse ir, kiek kitokia ir daug mažiau suprantama forma, Japonijoje bei Taivanyje ir, tik ne taip sėkmingai, Pietų Korėjoje. Austrija laimi neokorporatizmo varžybas, po jos seka Nyderlandai ir Švedija. Kasmetinių derybų dėl atlyginimų ir kainų sėkmei būtini du dalykai: tam tikras vyriausybės politikos paslankumas, reikalingas prisitaikant prie kapitalo ir darbo poreikių bei suderinant juos ir dviejų derybų partnerių – kapitalo ir darbo – pasitikėjimo kitų derybų partnerių pažadais. Todėl derybos palengvėja, kai patirtis pagerina šį pasitikėjimą, ir pasunkėja, kai išorinės jėgos, pavyzdžiui, palūkanų normos ar naftos kainos, apsunkina galimybes realiai išpildyti pažadus. Esminis derybų elementas yra sutarimas dėl nacionalinės valstybės, kaip savarankiškos struktūros išlikimo, jos kiek įmanoma didesnės autonomijos tarptautiniuose politiniuose ir ekonominiuose santykiuose bei vidaus reikaluose išlaikymo. Toks sutarimas ir pasirengimas savo trumpalaikius specifinius interesus paaukoti ilgalaikiams kolektyviniams nacionaliniams interesams atrodo ne toks būtinas didesnėms šalims, ypač toms, kurių pramonės pagrindas yra didelė vidaus rinka. Atrodo, kad didesnėms Europos Bendrijos narėms, kaip, pavyzdžiui, Britanija, Prancūzija ar net Italija, neokorporatistiniai sprendimai ne tokie būtini ir galbūt juos sun-

kiau pasiekti. Valstybė ir rinka šiose šalyse suteikia palankesnį statusą valstybės biurokratijai, daugiau galimybių pramonės valdytojams ir daugiau saugumo darbininkams. Tai dar geriau tinka Jungtinėms Valstijoms.

Kitas derybų tinklas, kuris šiuolaikinėje pasaulio ekonomikoje įgauna vis didesnę svarbą – yra gana ypatingos tylios derybos tarp centrinių ir komercinių bankų. Bankininkystės prigimtis užkerta kelią atvirumui. Bankininkai sako, kad moraliai jiems būtų rizikinga pernelyg tvirtai žinoti, už ką centrinis bankas juos gali išmesti iš žaidimo, kad ir ką jie būtų padarę. Kita vertus, kol jie nepasitikės centrinio banko kaip paskutinio šanso noru su pinigais ateiti į pagalbą krizių metu, nepanašu, kad jie kitą kartą kreips dėmesį į jo perspėjimus ar paklus jo nustatytų atsargumo taisyklių dvasiai ir raidei. Tai ypač delikataus balanso reikalaujančios derybos.

Privačių ar valstybinių korporacijų ir bankų derybų pobūdis priklauso ne tik nuo konkrečios šalies, bet ir nuo sektoriaus. Tarptautinis naftos verslas, kaip jau parodė ankstesnės nuorodos, yra ypač sudėtingas tarpusavyje susijusių derybų mišinys. Pavyzdžiui, septintąjį dešimtmetį vyko derybos tarp septynių didžiausių naftos kompanijų; jų tikslas buvo išlaikyti efektyvų kartelį ir tuo pačiu valdyti rinką. Vyko ir ištisa derybų grandinė tarp kompanijų ir valstybių, kuriose buvo randama ir išgaunama naftos. Ir pagaliau vyko svarbios finansinės derybos tarp naftos kompanijų ir Jungtinių Valstijų vyriausybės, kurias imitavo ir kitos šalys vartotojos. Jos naftos kompanijoms suteikė mokesčių lengvatų su sąlyga, kad pastarosios ir toliau savo didelius pelnus investuos į naftos žvalgybą ir taip didins naujų naftos telkinių radimo galimybes. Nuolatinio žalios naftos srauto, reikalingo greitai augančios pasaulio ekonomikos poreikiams patenkinti, užtikrinimas buvo gyvybiškai svarbi šio derybų tinklo dalis. Tik nepaprastai padidėjusi paklausa rinkoje ir netikėtas nepatenkintų naftos valstybių užsispyrimas atskleidė silpnąsias šio tinklo grandis.

Man atrodo, kad dėmesys deryboms turi didelį privalumą: jis gali duoti geresnių nei kiti požiūriai rezultatų teikiant realias rekomendacijas politikos formuotojams versle, vyriausybėje ir politikoje. Puikių tarptautinių organizacijų reformos projektų kūrimas gali būti visai malonus laiko leidimas, tačiau jis mažai veikia atitinkamas vyriausybes. Paskutinius savo metus Tautų Lyga praleido kurdama projektus. Prabėgus vos keleriems metams retrospektyviai jie atrodė lyg vaikų žaidimas Romos gaisro pašvaistėje. Lygiai taip pat realiam pasauliui nereikalinga ir abstrakti ekonominė teorija, paremta nerealistiškomis prielaidomis, kaip kad, pavyzdžiui, „tarkime, kad egzistuoja be galo ilgai gyvenanti šeima, gaunanti tobulą informaciją apie rinkos sąlygas". Realiame gyvenime ignoruojant tarpusavyje susijusius galingų žmonių interesus negalima sukurti pastovių politinės ekonomijos sąlygų. Pagrindinė problema, kurios negalima išspręsti lengvai, greitai ir visam laikui, yra klausimas, kaip surasti interesų ir galios balansą, kuris leistų vykdyti ir stebėti darbinį derybų tinklą.

[1] Šią Smitho raštų pusę nušviečia Davido Reismano studija *Adam Smiths Sociological Economics*, London, Croom Helm, 1976.

[2] Panašias prielaidas darė Knorras vėlesnėje knygoje *Galia ir turtas* (1973), kurioje jis bandė išskirti skirtingas galios, besiremiančios išteklių kontrole, rūšis. Tačiau reikia pastebėti, kad galios teorijos literatūra yra išplėtota kur kas labiau, nei gali pasirodyti žvelgiant į tarptautinę ekonomiką ir tarptautinę politiką. Įdomi studija, skaitytojui pateikianti pagrindinių įnašų į šią literatūrą įvadą, yra Jack Nagel, *The Descriptive Analysis of Power*, New Haven and London, Yale University Press, 1975. Taip pat žiūrėkite J. Hart, „Three approaches to the measurement of power in international relations", *International Organization*, Spring 1976, 291.

[3] Didžioji šių darbų sociologijoje dalis buvo inspiruota Fernando Braudelio darbo, būtent jo didžiosios dviejų tomų studijos apie *Viduržemio jūros baseiną Filipo II laikais*. Ankstyvieji darbai yra Perry Anderson (1974a, 1974b) ir Barrington Moore (1967); naujausieji priklauso Michael Mann (1987) ir Johnatan Hall (1986). Detalės pateiktos bibliografijoje.

II dalis

PASAULIO EKONOMIKOS GALIOS STRUKTŪROS

3 skyrius

SAUGUMO STRUKTŪRA

Saugumo struktūra politinėje ekonomijoje yra galios struktūra, kurią sukuria vienų žmogiškųjų būtybių teikiamas saugumas kitoms. Gynėjai yra tie, kurie teikia saugumą, jie turi tam tikrą galią, leidžiančią jiems nulemti ir galbūt net apriboti kitų žmonių prieinamų galimybių lauką. Naudodamiesi šia galia saugumo teikėjai gali, tarp kitko, įgyti ypatingų privalumų gamyboje vartojant sukauptą turtą ir ypatingų teisių arba privilegijų socialiniuose santykiuose. Dėl to saugumo struktūra neišvengiamai veikia ekonomikos struktūrą ir į tai negalima nekreipti dėmesio. Pavyzdžiui, gentinių visuomenių ar feodalinių saugumo struktūrų vadas ir jo kariai arba feodalas ir jo kareiviai saugumą suteikia moterims ir valstiečiams, o už tai įgyja ne tik įstatymdavių ir teisėjų galią, bet ir socialines privilegijas apsirūpinant maistu, fizinį komfortą ir laisvę, ko neturi kiti.

Saugumas, galiausiai, yra svarbiausias žmogaus poreikis. Jei kas nors tave nužudo, tu iš karto nebeturi *jokių* poreikių. Bijodami mirties, daugelis žmonių pasirengę paaukoti savo turtą, atsisakyti savo socialinės ar politinės padėties ir taikstytis su neteisingumu bei laisvės praradimu. Bet kas, 1945 metais buvęs Hirosimoje ar Berlyne, 1917 metais Petrograde, Saigone jį palikus amerikiečiams 1975 metais ar Beirute 1986 metais matė, kaip greitai keičiasi žmonės mirties akivaizdoje. Jie susirūpinę tik dėl to, kaip išgyventi. Jų poreikių kreivė dramatiškai transformuojasi. Kitos vertybės nebetenka jokios vertės, lieka tik saugumo poreikis.

Saugumo struktūros analizė: ar vietinė kokio nors šiuolaikinio didmiesčio bendruomenė, ar kitokia visuomenė, istoriškai nuo mūsų nutolusi, ar šiuolaikinė pasaulio visuomenė – visos remiasi vieninteliu ir svarbiausiu klausimu: kas ir kam teikia saugumą? Nuo kokios grėsmės ar grėsmių? Kokia šio saugumo kaina ir sąlygos? Žvelgiant iš saugumo „vartotojų" perspektyvos, kyla kiek kitokie klausimai: į ką stipresnį, ieškant saugumo, kreipiasi valstybė, korporacija, socialinė grupė ar individas? Kiek to saugumo teikiama ir kokiomis sąlygomis?

Šiuolaikinėje tarptautinėje politinėje ekonomijoje saugumo struktūra remiasi valstybės institucija. Valstybė teigia savo politinę valdžią ir teisėtos prievartos monopolį. Tačiau valstybė negzistuoja viena. Ji egzistuoja kartu su kitomis valstybėmis, gyvuoja valstybių bendruomenėje. Jos visos teigia savo politinę valdžią ir teisėtos prievartos monopolį tarp savo teritorinių sienų, o kartais net už jų ribų. Dėl to saugumo struktūrai ir pasaulio ekonomikai ypač svarbūs santykiai tarp valstybių. Ir viena pagrindinių problemų, kurią privalome nagrinėti, yra klausimas, kaip, gerai ar blogai, ši tarptautinė politinė sistema, šis valstybių pasaulis teikia saugumą pasaulio ekonomikai. Ekonomistai šį klausimą gali ignoruoti, bet to negali daryti politiniai ekonomistai.

Reikia apsvarstyti ir kitus keturis bendrus sisteminius klausimus:

1. Ar saugumo teikimas priklauso nuo atskirų valstybių, priklausančių tarptautinei politinei sistemai, prigimties.
2. Ar saugumo teikimas priklauso nuo rinkų, industrializacijos ir ekonominio išsivystymo.
3. Ar svarbi yra vadinamoji „geometrija", sankloda, tarpvalstybiniai ryšiai, t.y. ar saugumo sistemos efektyvumas priklauso nuo valstybių visuomenės ypatybių, nuo to, ar egzistuoja daug mažų valstybių, ar vyrauja dvi valstybės ar galbūt egzistuoja kokio pustuzinio didžiųjų galybių oligopolija. Tai senas tarptautinių santykių studentų klausimas, tačiau jis vis dar aktualus.

4. Ar veikia ir kaip šią struktūrą veikia technologiniai pokyčiai, ypač valstybių ginkluotės.

Atkreipiu Jūsų dėmesį, kad šie klausimai nėra skirti kokios nors konkrečios valstybės saugumui. Valstybės – ar Indijos, ar Vokietijos – vyriausybės gynybos politika yra strateginių studijų reikalas lygiai taip, kaip valstybės santykių su kitomis valstybėmis politika yra užsienio politikos analitikų reikalas. Šiame skyriuje ir šioje knygoje nagrinėjama daugiau pati struktūra, kurioje priimami nacionaliniai sprendimai. Gali būti nelengva atsakyti į penkis čia pateiktus pagrindinius klausimus, tačiau svarbu bent jau jų suformulavimas. Sunkumų iš dalies kyla dėl ekonomikos ir politikos atskyrimo ir dėl to, kad tarptautinių santykių studijos daugelyje vietų linkusios skilti į „strategines studijas" ir „tarptautinių ekonominių santykių politiką"[1]. Strategai, žinantys saugumo problemas, kylančias tarptautinėje politinėje sistemoje, pernelyg retai skaito žmonių, besidominčių prekyba ir finansais, knygas ar su jais diskutuoja; o besidomintys ekonominiais santykiais retai diskutuoja su strategijos ekspertais. Nors ir pripažinę, kad valstybės didele dalimi nulemia saugumo struktūros prigimtį, tarptautinės politinės ekonomijos atstovai tiek pat turėtų domėtis ir tuo, kaip ši struktūra veikia saugumo distribuciją tarp individų, socialinių grupių ir korporuotų įmonių, ne tik tarp valstybių. Jie turi domėtis ir tuo, kaip ši struktūra veikia prioritetą, teikiamą tvarkai ir saugumui, palyginti su kitomis trijomis pagrindinėmis vertybėmis, būdingomis organizuotai žmonių visuomenei – turtu, teisingumu ir laisve.

Saugumo apibrėžimas

Kaip jau buvo sakyta anksčiau, saugumas nuo smurtinės mirties gali būti pats svarbiausias žmogaus poreikis, tačiau tai ne vienintelis saugumas, kurio trokšta žmonės. Dar yra ir saugumas nuo lėtos bado mirties, saugumas nuo ligos, nuo negalios, nuo visokių kitokių atsitiktinumų, pradedant bankrotu ir bai-

giant bedarbyste. Galvodami tik apie valstybes, saugumo analizę apribosime tik grėsmėmis valstybės išlikimui, iš kurių karas ir užkariavimas yra pačios radikaliausios, tačiau ne vienintelės. Galvojant apie tarptautinę politinę ekonomiją, reikia galvoti ir apie įmones bei individus, tuomet veiksniai, darantys įtaką jų išlikimui, tampa gerokai įvairesni ir sudėtingesni. Dėl to gali būti naudinga pabandyti šiek tiek nuskaidrinti saugumo struktūros prasmę ir atsakyti į klausimą, kaip naudingiausiai galėtume suklasifikuoti tas grėsmes, dėl kurių žmonės, kaip individai, socialinės grupės ir valstybės, siekia tam tikro saugumo. Saugumo siekimo būdai kai ką pasako ir apie saugumo struktūrą. Atsakymas į klausimą, ar jie tą saugumą randa, kai ką pasako apie distributyvinį šios galios struktūros, apibūdintos kaip saugumo struktūra, pobūdį.

Grėsmę saugumui gali kelti gamtos jėgos arba žmogaus veikla. Grėsmė saugumui gali būti lokali ir globali, selektyvi arba bendra. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad labai mažai ką galima padaryti apsaugant žmones nuo kaprizingų ir gaivališkų jėgų – nuo žemės drebėjimų, uraganų, vulkanų, potvynių, purvo nuošliaužų ar miškų gaisrų. Tačiau iš tiesų ne visa žmonija vienodai neapsaugota nuo šių grėsmių, ypač jei omeny turėsim pasikartojančias ir todėl nuspėjamas gamtos katastrofas. Japonai išmoko statyti žemės drebėjimus atlaikančius pastatus. Amerikiečiai išplėtojo sudėtingą įspėjimo apie artėjančius uraganus sistemą. Gerai žinoma potvynių kontrolės technologija, tačiau ji nevienodai gerai taikoma, pavyzdžiui, Gango deltoje ir Misisipėje, Nile ar net Inde. „Išsivysčiusios" šalys pasižymi tuo, kad jos sunaikino ar bent jau kontroliuoja laukinius gyvūnus: Indijoje vis dar yra tigrų, bet Europoje jau nebėra vilkų.

Tačiau daugelis individo saugumui kylančių grėsmių yra keliamos žmogaus. Jas, labai įvairias, kelia kiti individai (nusikaltėliai, bepročiai ar pavojingų ligų nešiotojai), organizuotas nusikalstamumas, pilietinis karas ar revoliucijos, lokaliniai ar

regioniniai karai ir pagaliau didžiulė branduolinio karo grėsmė, kuri kelia pavojų visam pasauliui, visai žmonijai ir visai gyvybei Žemėje[2].

Pastaroji grėsmė turbūt yra pagrindinė visuotinė grėsmė, vienodai ir be jokios diskriminacijos kylanti visai žmonijai. Visos kitos grėsmės pasiskirsto nevienodai ir valdžia su jomis tvarkosi nevienodai. Ir nukreiptos prieš atskirus individus (pavyzdžiui, nužudymas ar pagrobimas), ir prieš konkrečias grupes (ir politines, ir religines), grėsmės pasiskirstys labai netolygiai, nevienodai, jas lems istorijos bei geografijos dėsniai ir atsitiktinumai. Šios grėsmės gali būti tiesiogiai nukreiptos prieš žmogaus ar žmonių grupės gyvybę ir saugumą arba netiesiogai pavojų kelti gyvenimo tam tikroms sudedamosioms dalims (apsirūpinimui vandeniu, maistu, kuru ir energija, pastogei arba įvairiems gamybos veiksniams bei nuosavybės formoms).

Tačiau, nepaisant gamtinių katastrofų ir individualios agresijos aktų, būtų teisinga pasakyti, kad beveik visos kitos grėsmės žmonių saugumui įvairiais būdais kyla iš valdžios konfliktų. Iš esmės ir saugumo struktūrai pavojų gali kelti ne daugelio valdžių politinėje ekonomijoje koegzistavimas, o jų nesutarimai dėl tam tikros jų valdžios ribų.

Šie nesutarimai gali kilti tarp dviejų valstybių, tarp valstybės ir provincijos vyriausybių (kaip pilietiniame Amerikos kare) ir tarp valstybės bei tam tikros žemesnės valdžios institucijos, tokios kaip darbininkų sąjunga, religinė sekta ar nusikaltėlių gauja. Politinio modelio, kuris taip aiškiai vyrauja politiniame moksle, centre yra valstybė. Tačiau jame iš esmės klaidingai skiriamos grėsmės saugumui, kylančios valstybės viduje (nusikaltimai, terorizmas) ir grėsmės, kylančios iš kitų valstybių (t.y. karas, strateginiai embargai arba blokados).

Jei į tarptautinę politinę ekonomiją žvelgsime kaip į visumą, o ne kaip į paprasčiausią nacionalinių valstybių visuomenę, tai akivaizdžiai pamatysime, kad valdžios konfliktai, sukeliantys grėsmę saugumui, gali atsirasti *bet kada*, įvykus dviejų

valdžių konfliktui, nes šios valdžios akivaizdžiai arba neakivaizdžiai nesutinka koegzistuoti, ir silpnesnis valdžios šaltinis peržengia stipresniojo toleruojamas ribas.

Taigi saugumui gali grėsti Sovietų Sąjungos ir JAV arba Kinijos valdžių konfliktas; jam gali grėsti ir nusikaltėlių lyderio kartu su gauja konfliktas su valstybės valdžia, įsikūnijančia vietinės policijos vadovo asmenyje. Abiem atvejais galima stebėti ir taikingą koegzistenciją, ir atvirą konfliktą. Gana akivaizdus ir sveiku protu pagrįstas pastebėjimas padeda paaiškinti paradoksą, kad valdžių koegzistavimas tuo pačiu metu gali būti ir saugumo, ir nesaugumo šaltinis. Dėl to galios balansas (naudojant šį tarptautinių santykių studentams žinomą terminą) gali būti ir galia taikai, ir karo priežastis. Abipusė branduolinė atgrasa gali būti saugumo struktūros dalis *ir*, tuo pačiu metu, didžiausia potenciali grėsmė saugumui.

Valstybės lygmenyje politikos mokslas, susidomėjęs valstybės pastangomis visuomenėje palaikyti tvarką, linko aiškiai skirti „teisėtas" ir „neteisėtas" grėsmes saugumui – tarp sukilėlių bei teroristų ir valstybės armijos bei policijos. Tačiau individui gali būti visiškai tas pat, ar per klaidą jį nušauna policija, ar banko plėšikai. Į šį klaidingą skyrimą politinė ekonomija aiškumo labui gali ir nekreipti dėmesio. Norminius vertinimus galima padaryti ir vėliau. Tačiau jei kelsime jau anksčiau minėtus klausimus, tai pradėsime bent jau nuo analitiškai neutralios situacijos apibrėžimo saugumo ir nesaugumo atžvilgiu.

Toks pat politikos mokslo ir teisės tendencingumas pasireiškia ir skirtingai traktuojant grėsmes, kylančias iš revoliucijos ir pilietinio karo, ekonominiam saugumui ir grėsmes, kylančias dėl organizuoto piratavimo bei banditizmo. Abiejų grėsmių padariniai gamybos struktūrai ir prekybai iš esmės yra tokie pat. Ir išties, kartais gana sunku revoliucionierius atskirti nuo banditų. Devynioliktojo amžiaus Rusijoje, Kinijoje, Bolivijoje ir Balkanuose buvo už įstatymo ribų atsidūrusių ir sėkmingai išsilaikiusių banditų gaujų, susiformavusių kaip politinių disidentų

grupės, o vėliau pradėjusių plėšikauti, kad išgyventų. Lygiai taip pat buvo plėšikų, kaip ir žymusis Giuliano Sicilijoje ketvirtąjį dešimtmetį, kurie ėmė plėšikauti ir tik vėliau suprato pradėję vadovauti politiniam protestui; valdžia juos medžiojo kaip valstybės priešus. Ir galbūt tik subtili nacionalizmo ir nacionalinės valstybės ideologija tokį tvirtą teisėtų mokesčių, kuriuos renka valstybės valdžia, ir kitų priverstinių mokesčių už apsaugą nuo saugumo grėsmių, tokių, kaip mafijos ir kitų lygiagrečių visuomeninių grupių mokesčiai, atskyrimą paverčia ne tokiu jau sąlygišku dalyku[3].

Tampa visai akivaizdu, kad kai kurios stabiliausios lygiagrečios visuomenės eina dar toliau ir pasisavina kitas valstybės funkcijas. Kinų slaptosios draugijos, pavyzdžiui, – vienos stabiliausių ir organizuočiausių iš visų žinomų lygiagrečių visuomenių – ne tik renka mokesčius iš savo narių, bet ir kuria taisykles, vykdo teisingumą ir bausmes. Jos kuria vidaus gerovės sistemas, prižiūri savo neįgalius ir senus narius, net augina vaikus. Stabili lygiagreti visuomenė – pavyzdžiui, organizuotas judaizmas – nebūtinai kelia grėsmę saugumui ar ekonominei veiklai. Jei sienos tarp jos ir „teisėtos" valdžios yra aiškios ir jų niekas nekvestionuoja, abi visuomenės gali koegzistuoti. Toks buvo kibucizmo reiškinys Izraelyje, mafijos ir policijos sugyvenimas kai kuriuose Amerikos miestuose ir „neįžengiamos" teritorijos Belfaste, kurias britų armija paliko airių nacionalistams.

Iš šių pastabų galima suformuluoti politinei ekonomijai svarbią aksiomą. Joje teigiama, kad saugumo struktūrai grėsmę kelia ne pačių lygiagrečių visuomenių egzistavimas, bet tik tie atvejai, kai viena valdžia kvestionuoja kitos valdžios sritį ar teisę, ir kai šitas iššūkis priimamas. Tuomet įsitvirtina prievarta. Iššūkį gali mesti abi pusės. Silpnesnė valdžia – lygiagreti visuomenė arba disidentinė politinė ar etninė grupė – gali pabandyti išplėsti savo valdžią. Jei stipresnė valdžia priešinsis šiai pastangai, konfliktas tęsis. Stipresnė valdžia dėl vienos ar kitos priežasties gali nuspręsti įtvirtinti arba patvirtinti savo valdžią

silpnesniosios atžvilgiu arba tam tikroje teritorijoje, kaip kinų karo vadų ar airių nacionalistų, arba dėl tam tikros ideologijos ar ekonominių teisių bei pareigų, tarp jų ir dėl pareigos mokėti mokesčius. Konfliktas vėl įsiliepsnos, jei silpnesnioji valdžia priims iššūkį ir priešinsis. Bet kuriuo atveju rezultatas priklauso nuo kvestionuotojo ir kvestionuojamojo esminių apskaičiavimų, kokios iš to galima turėti naudos, ir koks yra pralaimėjimo pavojus, jei prasidės konfliktas, bei kokia yra jų abiejų valdžios gynimo kaina.

Saugumas valstybių sistemoje

Kaip tik ši valdžios ribų problema, kylanti dėl sienų, ir yra pagrindinė saugumo struktūros, grindžiamos teritorinėmis valstybėmis, silpnoji vieta. Vienintelis, tačiau didelis skirtumas, yra visoms valstybėms būdingas bruožas, kad visos jos teigia teisėtos prievartos monopolį ir tai, kad abipusiai pripažįsta viena kitos teisę į šį monopolį. Iš to galima daryti išvadą, kad saugumo struktūra žlunga, kai viena valstybė nusprendžia kvestionuoti kitos valstybės valdžią. Paprastai jos sudaro tam tikrą kolektyvinį aljansą prieš silpnesnes valdžias, su kuriomis visos vienaip ar kitaip turi susidurti. Žinoma, kartkartėmis jos nusprendžia įsikišti ir padėti sukilėliams ar priglausti revoliucionierius, kurie ginčija kitos valstybės valdžią. (Šį jų norą išlaikyti tokio įsikišimo galimybę rodo ekstradicijos sutartys; nors paprastai valstybės tarpusavyje sudaro ekstradicijos sutartis ir tuo patvirtina savo bendrą interesą kovoti prieš nusikalstamumą, šiose sutartyse paprastai būna numatyta išimtis, taikoma „politiniams" nusikaltimams, taigi taip kiekviena valstybė pasilieka teisę pati nuspręsti, kaip ji interpretuos žodį „politinis".)

Pavojus sistemai kyla ne dėl pačios valstybių koegzistencijos. Jis kartu su šia koegzistencija kyla iš neapibrėžtumo dėl stipresnės valstybės valdžios galimo išplėtimo ir dėl tos ribos, kai silpnesnė valstybė mano turinti priešintis ir pradeda kovą.

Tai, žinoma, ir yra priežastis, kodėl pasaulio ekonomikos saugumo struktūrą susilpnino ir imperijų ar anksčiau galingų valstybių žlugimas, ir naujų agresyvių valstybių iškilimas. Nesvarbu, kokia imperija žlugo – Romos, Otomanų, Manchu imperija Kinijoje ar Europos imperijos Afrikoje – šį žlugimą lydėjo konfliktus skatinantis kitų valstybių iššūkis ir kitų valstybių konfliktas dėl ankstesnių imperinių galybių teritorijos ir išteklių. Tik dėl to, kad didžiąją naujausios istorijos dalį rašė nugalėtojai, dažniau buvo akcentuojama grėsmė, kylanti iš augančių, stiprėjančių ar atsigaunančių valstybių, kaip, pavyzdžiui, Vokietija ar Japonija, o ne grėsmė, kylanti iš žlungančių valstybių, kaip Austrija ir Otomanų imperija prieš 1914 metus.

Realiai imperijų suirimas, anksčiau buvusių didžiųjų galybių žlugimas atveria daugiau neadekvataus suvokimo ir atitinkamai nesąmoningo konflikto galimybių, nei paprastai lėtesnis ir laipsniškesnis naujų galybių iškilimas. Tai tapo akivaizdžiu faktu dešimtąjį dešimtmetį, pradėjus irti Sovietų Sąjungai. Anksčiau šiame šimtmetyje taip žlugo Manchu imperija Kinijoje. Po jo nacionalistinė vyriausybė nepajėgė kontroliuoti karo baronų valdų pasienio regionuose, ir tai Japoniją sugundė 1931 metais okupuoti Mandžiūriją. Tai buvo ir blogai parengto Britanijos pasitraukimo iš Indijos 1947 metais padarinys, nes pastarasis baigėsi karu tarp bendruomenių ir milijonais mirčių nepriklausomybės pradžioje, o vėliau – ir besitęsiančiu konfliktu bei priešiškumu tarp valstybių paveldėtojų. Kaip pastebėjo Jervis ir daugelis kitų tarptautinio saugumo bei tarptautinių santykių istorijos ekspertų, neadekvatus suvokimas kaip tik yra dažnesnis už kitus saugumo struktūros žlugimo šaltinis[4]. Klaidingas Jungtinių Valstijų kariuomenės atitraukimo iš Pietų Korėjos reikšmės suvokimas buvo pagrindinė priežastis, dėl ko 1950 metais kilo Korėjos karas. Tas pats klaidingas viena kitos ketinimų dėl Folklendo (Malvinų) salų suvokimas devintąjį dešimtmetį Britaniją ir Argentiną įstūmė į tą kruviną, anachronistišką ir nereikalingą konfliktą.

Kyla neišvengiamas klausimas, ar egzistuoja koks nors kitas saugumo struktūros pagrindas, kuris apribotų agresyvų ir destruktyvų konfliktą tarp koegzistuojančių politinių valdžių. Dabartinis pagrindas gali būti netobulas, tačiau ar egzistuoja kokia nors kita praktinė, reali alternatyva? Yra dvi realios galimybės: pasaulinė valstybė arba imperija ir pasaulio valstybių organizacija, kuri būtų geresnė ir efektyvesnė, nei Tautų Lyga ar Jungtinės Tautos. Tačiau nė viena jų neatrodo galima realizuoti praktiškai.

Pasaulinė imperija, valdoma nesvarbu iš kur – iš Vašingtono, Tokijo ar Pekino, iš tiesų eliminuotų tarptautinį konfliktą. Bet koks priešinimasis centrinei valdžiai galėtų būti vadinamas pilietiniu, o ne tarpvalstybiniu karu. Tačiau prisiminus istoriją, toks pasipriešinimas tikrai galėtų būti. Kiekvienas vyravimo kaimynų atžvilgiu bandymas, kuris atrodydavo panašus į siekį sukurti pasaulinę imperiją, sutikdavo aršų augantį pasipriešinimą. Net kai šis siekis buvo pridengiamas universalia liberalizmo ar socializmo ideologija, kaip kad Napoleono ir Stalino atveju, jis būdavo sutinkamas su dideliu nepasitikėjimu ir dideliu priešiškumu. Šioms potencialioms pasaulio imperijoms nespėjus pradėti kontroliuoti bent pusę Žemės paviršiaus, opozicija joms pasirodydavo per stipri.

Opozicijos šaknys, jos stiprybės ir nesenkančios galios šaltinis buvo nacionalizmas. Atrodo, kad ypatingas sistemos nesaugumas paradoksaliai padidina individo poreikį jausti tam tikrą identitetą nesaugiame ir pavojingame pasaulyje. Ir šį identiteto jausmą vis dar sėkmingiausiai siūlo nacionalinė valstybė – net ten, kur „nacionalizmas" yra tam tikra prasme netikras ir dirbtinai išgalvotas. Dar daugiau, lojalumas valstybei, kuria galų gale remiasi visa abipusio pripažinimo ir apsaugos sistema, būdinga tarpvalstybiniams santykiams, greičiau didėjo, o ne mažėjo, nes individai suvokė savo didėjantį saugumo poreikį ir didėjančią valstybės galią suteikti jiems socialinį bei ekonominį, taip pat ir viešosios tvarkos saugumą. Nors dar ir ne visos

valstybės savo piliečiams gali suteikti socialinį saugumą, pats faktas, kad turtingos valstybės taip daro, žmones skatina galvoti apie tai, kad toks saugumas bus suteiktas ir jiems, kai tik praturtės jų pačių valstybė. Taigi nors žmonės ir žino, kad valstybė gali kelti pavojų jų asmeniniam saugumui, alternatyvų stoka ir dabartinio valstybės teikiamo saugumo bei ateities pavojų, susijusių su valstybės keliamu nesaugumu, balansas greičiau sustiprina, o ne susilpnina egzistuojančią tarptautinę valstybių sistemą.

Visai tos pačios priežastys antrąją, efektyvesnės už Tautų Lygą ir Jungtines Tautas pasaulinės organizacijos, alternatyvą paverčia netgi sunkiau realizuojama galimybe. Jei egzistuoja toks pasipriešinimas pasaulinei imperijai, kai jos šalininkai ateina su kardu, o tai reiškia agresijos pavojų, atrodo, jog vargu ar kas gali pasikeisti, kai pasaulinės vyriausybės šalininkai ateina tuščiomis rankomis, apsiginklavę tik protu. Kiekvienas supranta, kad dabartinė saugumo struktūra yra ir pavojinga, ir brangi dėl nebesuvaldomos nereikalingų raketų arsenalų gamybos. Tačiau šio supratimo neužteko net mažiausiems pasikeitimams, susijusiems su žmonių prisirišimu prie valstybės kaip saugumo teikėjos. Tarpukario laikotarpiu nebuvo girdėti jokių visuomenės protestų, kai valstybių įsipareigojimai Tautų Lygos atžvilgiu kolektyvinių nacionalinių atstovų sprendimų dėka pamažu pavirto į nieką. Jokių protesų nebuvo girdėti ir tada, kai Dumbarten Oukse (Dumbartan Oaks) ir vėliau San Franciske Jungtinių Tautų valstybės narės savo tokią brangią veiksmų laisvę apsaugojo į Chartiją įrašiusios du pagrindinius straipsnius: 7 straipsnį, kurio 7 paragrafas valstybių narių jurisdikcijoje paliko visus tuos reikalus, kuriuos jos laikė priklausančiais savo vidinei jurisdikcijai ir 51 straipsnį, kuris joms paliko individualios arba kolektyvinės gynybos teisę ir taip vėl atvėrė duris saugumo struktūrai, pagrįstai aljansais ir kontraljansais, o ne kolektyvine atsakomybe už taikos tarp valstybių palaikymą. Baimė, kad ši pasaulinė organizacija bus tik vienos ar kitos

didžiosios galybės įrankis (kaip ji buvo JAV įrankis šeštojo dešimtmečio pradžioje) ar kad ji bus neefektyvi, kaip pasirodė Lyga ir JTO pasikartojančios didelės grėsmės tarptautinei taikai ir tvarkai atvejais, pakako, kad būtų užgniaužtos bet kokios realistiškos viltys apie perėjimą iš dabartinės saugumo struktūros į daugiašalę ar konfederacinę saugumo sistemą.

Nepaisant idealistiškų taikos partijų, tarptautinės teisės akademikų ir pasaulio sistemos entuziastų svajonių reikia pripažinti, kad žmonių įsitikinimai per paskutinį šimtmetį pasikeitė labai menkai. JAV, Britanijoje, Sovietų Sąjungoje nacionalinius jausmus ir prietarus vis dar sukelti lengviausia ir nuslopinti sunkiausia. Atrodo, tarsi mes būtume prikalti prie saugumo struktūros, pagrįstos nacionaline valstybe. Ar tai lemia šios sistemos efektyvumą, ar ji tampa pavojingesne, ar viskas yra atvirkščiai – tai jau kitas klausimas.

Ar kai kurios valstybės taikingesnės už kitas?

Iliuzija, kad vienos valstybės yra taikingesnės už kitas, yra tas intelektualinis feniksas, kuris ilgainiui vėl ir vėl pakyla iš pelenų. Jis visada buvo ir bus, nelaimei, gundanti politinė ideologija. Saugumo struktūroje valstybės labai skiriasi ne jų propaguojamomis politinėmis idėjomis, bet, kaip rašė Martinas Wightas (1946) prieš maždaug keturiasdešimtį metų, tuo, ar jos yra patenkintos, konservatyvios *status quo* galybės, ar esamomis galios struktūromis nepatenkintos valstybės, kurios jaučiasi esančios nuskriaustos ir dėl to pasirengusios radikaliai keisti šias struktūras. Kaip buvo pastebėta anksčiau, šių dviejų valdžių susidūrimas netikrumo sąlygomis, kai neaiški reliatyvi pirmosios grupės valios jėga priešintis ir valia pakeitimams jėga, jei tai būtina, yra potencialus karo receptas.

Nuomonė, kad monarchijos yra karingesnės už respublikas, buvo iliuzija, tvirtai susijusi su Prancūzijos ir Amerikos revoliucijomis. Filosofinį svorį ir patrauklumą jai suteikė gana ne-

moksliškos ir neistorinės Rousseau mintys apie tai, kaip žmogus elgėsi prigimtinėje būklėje, kokia ji bebūtų. Jos nesunaikino nei Napoleono kampanijos, nei JAV politika Amerikos indėnų atžvilgiu. (Pastaruoju atveju ideologinį elementą atskleidžia atsisakymas gentis pripažinti politinėmis esybėmis net su jomis sudarius formalias sutartis kaip su valstybėmis ir fikcija JAV teisės, kuri teisiškai nepripažino Amerikos indėnų asmens teisių beveik visą devynioliktąjį šimtmetį.)

Tai žinodamas panašios iliuzijos laikėsi Woodrowas Wilsonas, istorijos profesorius, tapęs Jungtinių Valstijų prezidentu. Jis savo šalį įvėlė į Pirmąjį pasaulinį karą ir reikalavo, kad apsisprendimo principas taptų pokarinės tvarkos pagrindu – iš dalies dėl to, kad tautos, kurioms bus leista susiorganizuoti į liberalias demokratiškas valstybes, būtų mažiau linkusios naudotis slapta diplomatija, kurti destabilizuojančius aljansus ir naudoti agresiją prieš savo kaimynus. Jis manė, kad priešiškų vienų kitoms monarchijų sugriovimas savaime sustiprins Europos saugumą. Tačiau iš tiesų atsirado grupė gana silpnų valstybių paveldėtojų, kurių nepriklausomybė priklausė nuo Britanijos ir Prancūzijos paramos bei nuo besikeičiančios Sovietų Sąjungos politikos.

Ir nors Wilsonas galvojo, kad demokratinės respublikos padidins saugumą, kitų šalių, ir ne tik Sovietų Sąjungos socialistai tikėjo, kad socialistinės valstybės bus taikingesnės už kapitalistines. Ši nuomonė rėmėsi leninietiška Marxo interpretacija, teigiančia, jog mažėjantis pelnas kapitalistinėje valstybėje jos vyriausybę skatina siekti pigesnių žaliavų ir darbo jėgos, taip pat ir naujų rinkų užvaldant kolonijas. Kapitalistinių imperialistų konkurencija dėl kolonijinių teritorijų didins karo pavojų. Kapitalistinių valstybių polinkis į karingumą nėra tik marksistų išradimas. Tarpukarį daugelis Naujosios sutarties *(New Deal)* šalininkų ir socialdemokratų irgi tikėjo, kad pelno motyvo vyravimas tarptautinėse ginklų rinkose skatina ginklavimosi varžybas ir tarpvalstybinius konfliktus. Žymiojo sero Basilo Zaharof-

fo, pardavinėjusio šautuvus ir povandeninius laivus graikams ir turkams, pavyzdys išpopuliarino mintį apie tai, kad kapitalistinės vyriausybės „prekiautojams mirtimi" leisdavo pelnytis iš karo kurstymo[5]. Net 1939 metais, po Molotovo–Ribentropo pakto, vėl padalijusio Lenkiją, daugelis kairiųjų vis dar tikėjo sovietų propaganda, kad karas su Vokietija yra imperialistų karas. Ši propaganda daugelį jų valdė iki pat septintojo dešimtmečio ir tik Kinijos–Sovietų Sąjungos santykių pablogėjimas dėl jų bendros sienos rytinėje Azijoje privertė juos pripažinti, kad abipusė baimė ir įtarumas gali motyvuoti ir socialistinių valstybių elgesį.

Tuo metu besivystančiose šalyse įsigalėjo kita to paties mito, teigiančio, kad kai kurios valstybės savo prigimtimi yra taikingesnės už kitas, versija. Ji šiuo metu taip pat mažiau patikima, nei tuomet, kai penktojo dešimtmečio pabaigoje Nehru pirmą sykį pasiūlė savuosius penkerius koegzistencijos principus. Kartu su Tito Jugoslavijoje ir Nasseru Egipte, Nehru buvo neutralių valstybių, kurių daugelis buvo tik ką išsivadavusios iš kolonijinės padėties, Neprisijungusiųjų judėjimo (NJ) lyderis. NJ laikėsi prielaidos, kad didžiausią grėsmę pasaulio saugumui kelia dviejų ginkluotų ir supergalybių suorganizuotų sąjungininkų stovyklų konfliktas, kad didesnis valstybių, įtikintų atsisakyti prisijungimo prie kurios nors supergalybės, skaičius reikš mažesnį konflikto pavojų. Ši prielaida teigė, kad tokios neutralios stebėtojos pačios savaime savo prigimtimi yra taikingesnės ir tolerantiškesnės už didžiąsias galybes. Šis teiginys prarado pasitikėjimą pačiai Indijai pradėjus kovą su Pakistanu, Indonezijai – su Malaizija ir konfliktams išplitus Afrikoje, o vėliau ir Vidurio Rytuose (Willetts, 1978). Abu pastarieji mitai apie didesnį tam tikrų valstybių polinkį kelti grėsmę tarptautiniam saugumui kaltino senesnes išsivysčiusias valstybes, o kita logika teigė, kad, atvirkščiai, gamybos struktūros industrializacija gali padidinti stabilumo ir taikos galimybes saugumo struktūroje. Labiau išsivysčiusios, industrializuotos valstybės gali turėti mažiau motyvų kariauti.

Augustas Comte'as Prancūzijoje ir Normanas Angellas Britanijoje pirmieji iškėlė tokią mintį. Comte'as manė, kad didesnis žemės ūkio ir pramonės našumas taip pakeistų tą didžiulį spaudimą, kurį nacionalinėms visuomenėms kelia įvairūs nepritekliai, kad vyriausybėms nebereikėtų griebtis teritorijų užkariavimo kaip priemonės praturtėti. Maždaug tuo pačiu metu Normanas Angellas pateikė panašų argumentą, kuris rėmėsi prielaida apie racionalų pasirinkimą vykdant užsienio politiką. Didėjant karo kaštams, didėja ir jo griaunamoji jėga. Racionalūs apskaičiavimai turėtų parodyti, kad tikėjimas, jog karas galėtų padėti patenkinti visus nacionalinius ekonominius interesus, yra tik „didžioji iliuzija" – taip vadinosi jo žymiausia knyga. Tačiau Angellas turbūt net labiau, nei Comte'as, abejojo, kad tarptautiniuose santykiuose politiką nulemia racionalūs argumentai, ir šias abejones tragiškai pateisino 1914 metais prasidėjęs Didysis karas (kaip jis po to buvo vadinamas) (Angell, 1909; Miller, 1986).

Tačiau klausimas lieka neatsakytas, nes iracionali baimė, neadekvatus suvokimas ir žmogiškos klaidos vis dar gali sukelti karą net ir tada, kai industrializacijos atneštas turtas karui teikia mažesnės prasmės. Šis klausimas nepaliovė drumsti vėlyvojo Raymondo Arono, turbūt žymiausio savo kartos tarptautininko, ramybės. Du kartus per savo ilgą ir produktyvų gyvenimą Aronas metė iššūkį Comte'o optimizmui. Tačiau ir 1978 metais dėl industrializacijos padarinių saugumo struktūrai jis nebuvo tikresnis nei 1958-aisiais. Jis matė, kad industrializacija niekaip negalėjo eliminuoti karo, nes ji nepanaikino galios troškulio, o karas vis dar išliko viena galios įgavimo priemone. Atgrasos balansas, nusistovėjęs tarp branduolinių galybių, išliko nepatikimas ir lengvai pažeidžiamas, o branduolinių ginklų išplitimas atnešė naujų katastrofos pavojų (Aron, 1958; 1978).

Po dešimties metų gamybos internacionalizacija (aprašyta tolesniame skyriuje) šiai senai diskusijai pridėjo dar vieną veiksnį. Jei išsivysčiusios valstybės gerovė vis labiau ir labiau pri-

klauso nuo jos bankų ir korporacijų investicijų kitose šalyse, ir vis mažiau ir mažiau – nuo jos gamybos našumo šalies viduje, ar jos vyriausybė nesupras, kad jos gerovė labiau pažeidžiama, nei jos pramonė ir kad karas jai kels dar labiau tiesioginį pavojų? Karas paprastai panaikina senas skolas. Nebūtinai nugalėtojai iš nugalėtųjų gauna savo grobį, kaip būdavo anksčiau, kai teritorijos kontrolė sudarė nacionalinės gamybos pagrindą. „Saugumo bendruomenė", kurią Deutschas šeštąjį dešimtmetį suvokė kaip bendriją taip jungiančią Atlanto Sąjungos narius, kad šie net nesusimąstytų apie karą vienas prieš kitą, galbūt daugiau rėmėsi sienas peržengiančiomis investicijomis ir gamyba, o ne komunikacija, kaip manė Deutschas (Deutsch, 1968).

Tačiau industrializacija buvo pagrindinis veiksnys, nulemiantis atsakymą į paskutinį klausimą, iškeltą šio skyriaus pradžioje – kaip saugumo struktūrą paveikė technologinė pažanga valstybių naudojamos ginkluotės srityje. Be gamybinių pajėgumų ir be mokslinių žinių apie branduolinių galvučių gamybą branduoliniai ginklai nebūtų taip paplitę – o tai yra visuotinai pripažinta silpniausia saugumo struktūros vieta po Šaltojo karo. Abi supergalybės, kol branduolinį ginklą turėjo tik jos, gerai suprato, kad jų interesams prieštarautų tai, jei ir kitos valstybės jį turėtų. Tačiau jų pastangos kontroliuoti technologiją ir medžiagas, reikalingas branduolinėms elektrinėms, ir šią kontrolę naudoti kaip svertą kitų valstybių įsipareigojimams išgauti jų nenaudoti kariniams tikslams bei paklusti tarptautinei inspekcijai, buvo sėkmingos tik iš dalies. Kai kurios svarbios valstybės – Kinija, Prancūzija, Pietų Afrika, Izraelis, Indija ir Pakistanas – iš pradžių atsisakė pasirašyti septintojo dešimtmečio Branduolinio ginklo neplatinimo sutartį (BNS). Nors prie jos 1992 metais prisijungė Kinija, Prancūzija ir Pietų Afrika, Indija ir Pakistanas vis dar lieka nuošalyje. Tuo pačiu metu didėjo abejonės dėl tarptautinės branduolinių jėgainių kontrolės efektyvumo – ypač Irako ir Šiaurės Korėjos. Dar daugiau, kai kurios buvusios sovietinės respublikos suprato, kad branduolinis ginklas joms tei-

kia nemažą derybinę galią derantis tiek su Maskva, tiek ir su Vakarais. Kaip pastebėjo Kazachstano prezidento spaudos atstovas 1992 metais, – „valstybė, turinti branduolinių bombų, pasaulio reikaluose įgauna sprendžiamąjį balsą".

Atėjus 1995-iesiems, kai BNS turi būti arba atnaujinta, arba panaikinta, tai jau gali neturėti jokios reikšmės. Ne pats branduolinių ginklų turėjimas, bet žinios, kaip jį gaminti, ir jo paleidimo priemonės yra svarbiausias dalykas, kurį sunku kontroliuoti. Iki amžiaus pabaigos dėl aukščiau pateiktų priežasčių strategų vadinamasis „horizontalusis išplitimas" teroristams ir nevalstybinėms organizacijoms bei valstybėms gali tapti didesne saugumo problema, nei vertikalusis išplitimas valstybėse, pasireiškiantis valstybės arsenalų padidėjimu.

Balanso tipai ir saugumo žemėlapiai

Šaltojo karo pabaiga, didelė Japonijos ekonominė galia ir greitai besivystančios Kinijos iškilimas tarptautinėje politikoje visai neseniai atgaivino seną klausimą: koks saugumo balansas teikia daugiau tarptautinio saugumo – nepastovus bipoliarinis dviejų supergalybių balansas, kuris daugiau kaip keturiasdešimt metų valdė globalinę saugumo struktūrą, ar „žvakidės" balansas, kuriame pusiausvyra palaikoma tarp penkių ar šešių didžiųjų galybių, vyravusių pasaulio saugume iki 1914-ųjų metų. Daugeliu atžvilgių tai dirbtinė problema, nes valstybių skaičius balanse tėra vienas kintamasis. Kitas svarbus daugiašalio balanso veiksnys yra jo dalyvių paslankumas. Jei viena kuri galybė pradeda prarasti ar įgauti daugiau „svorio" balanse, tai turėtų pažeisti balansą. Daugiašalis balansas gali suteikti daugiau galimybių kompensuojant tokius santykinės galios kitimo (tikro ar tariamo) pokyčius nei bipoliarinis balansas. Daugiašalis balansas Europoje prieš 1914-uosius metus rodo šios problemos sudėtingumą. Tą faktą, kad šis daugiašalis balansas sužlugo ir kad „paskutinės minutės" diplomatija nesugebėjo sustabdyti visuotinės

mobilizacijos ir karo pradžios nuo 1914-ųjų birželio, galima paaiškinti daugeliu ypatingų aplinkybių. (Joll, 1968; Lowes Dickinson, 1916). Pavyzdžiui, stiprėjantys britų santykiai su Prancūzija nuo 1902 metų panaikino svarbaus balanso dalyvio, nors ir ribotą, paslankumą, o vokiečių suvokimas, kad jų karinės žmogiškosios jėgos galia vis silpnėja Prancūzijai įvedus trejų metų karinę prievolę, atrodo, Berthmanną-Hollwegą paskatino pasikliauti tikimybe, kad Austriją paskatinus priešintis Rusijos paramai, suteiktai Serbijai po įvykių Sarajeve, arba rusai atsitrauks, ir taip susilpnės „žvakidės" prancūzų–rusų pusė, arba greitai bus galima laimėti karą, kaip buvo laimėti 1870-ųjų ir 1880-ųjų metų karai. Dar kitas veiksnys buvo greitai kintantys ekonominiai pokyčiai ir karinė bei laivyno technologija, padidinusi destabilizuojantį neapibrėžtumą.

Maždaug apie 1909 metus atrodė, kad daugiašalė Europos harmonija *(Concert of Europe)* yra gana efektyvi saugumo struktūra. Ji leido kariauti dvišalius ar periferinius karus į juos neįtraukiant viso kontinento – tokie, pavyzdžiui, buvo Prancūzijos–Prūsijos, Būrų ir Krymo karai. Ir ji Europos valstybėms leido konkuruoti dėl kolonijinių teritorijų, kurios, nepaisant marksistinių teorijų, tik labai retai skatino pavojingą konfrontaciją, tokią kaip konfrontacija tarp Britanijos ir Prancūzijos Fašodoje *(Fashoda)*. Gerokai dažniau kolonijinės galybės bendradarbiaudavo eksploatuodamos silpnesnių kontinentų gyventojus, išskyrus Lotynų Ameriką Monroe doktrinos laikais. Jos susivienijo Boksininkų ekspedicijoje tam, kad pamokytų Kiniją paklusnumo, jos rengė pakartotinius viršūnių susitikimus, skirtus taikai palaikyti, kad Europos vyravimas Šiaurės Afrikoje nesukeltų Europos karo. Labiau stebina tas rūpestis, su kuriuo Europos galybės daugiašalio balanso sistemoje stengėsi neužlipti viena kitai ant nuospaudos, demarkuoti aiškias įtakos zonas ir naudoti diplomatiją netikėtoms krizėms spręsti, o ne tie laikotarpiai, kai jų abipusė baimė grėsė išsprūsti iš rankų.

Tačiau tokie pat stiprūs argumentai galioja ir bipoliarinio balanso tęstinumo atveju. Šis saugumo sistemos tarptautinėje politinėje sistemoje modusas išsilaikė nuo karo laikų sąjungos tarp JAV ir Sovietų Sąjungos žlugimo 1947–1948 metų žiemą iki Berlyno sienos žugimo 1989 metais. Bipoliarinis balansas aptemdė ankstesnes viltis dėl tam tikro susitarimo tarp buvusių sąjungininkų, kuris leistų Jungtinių Tautų Saugumo tarybai disponuoti tam tikromis taikosaugos pajėgomis. Nepaisant abipusių kaltinimų ir konkurencijos ginkluotės kūrimo srityje, taika tarp supergalybių išsilaikė keturiasdešimtį metų. Buvo išvengta tiesioginių susidūrimų – kaip dėl Berlyno 1948-aisiais, dėl Vengrijos–Sueco 1956-aisiais, dėl Kubos 1962-aisiais ir dėl Irano–Afganistano 1978–1980 metais. Buvo išvengta vienas po kito vykusių lokalinių konfliktų eskalacijos pavojaus, kai MacArthuras galvojo peržengti Yalu upę Korėjos karo metu, kai JAV inicijavo JTO įsikišimą į Kongo reikalus 1960 metais ar kai Sovietų Sąjunga parėmė Nikaragvą, o JAV – Afganistano gentis. Abipusiai užtikrintas sunaikinimas galbūt išties atrodė beprotiškas* būdas pasaulio taikai palaikyti, tačiau net ekspertai negalėjo sugalvoti nieko kito. Kita vertus, jau devintojo dešimtmečio pabaigoje bipoliarinio balanso kaštai vis augo, kol pagaliau tapo nebepakeliami. Abi pusės turėjo rimtų ekonominių priežasčių susitarimui pasiekti dėl branduolinio arsenalo sumažinimo ir dėl stabilesnio bipoliarinio balanso derybų. Galų gale JAV laimėjo šį „viščiuko" žaidimą, o Sovietų Sąjunga negalėjo išlaikyti ginklavimosi varžybų tempo ir tuo pačiu metu patenkinti piliečių poreikio ekonominėms reformoms.

Pažvelgus iš pasaulio sistemos perspektyvos, saugumo struktūrą matant kaip struktūrą, kurioje galia priklauso valstybėms saugumo teikėjoms, distributyviniai šios saugumo struktūros padariniai būtų mišrūs. Nors tos valstybės, kurias „saugojo"

* S. Strange naudoja žodžių žaismą: abipusiai užtikrintas sunaikinimas (Mutual Assured Destruction – MAD) yra išties beprotiškas (MAD) būdas *(Vert. pastaba)*.

nestabilus, tačiau efektyvus bipoliarinis balansas, galbūt jo dėka įgavo daugiau saugumo, tačiau jos prarado kitas vertybes – ypač galimybę laisvai rinktis. Kiekvieno bloko viduje ir labai arti jų supergalybės toleravo labai nedidelę autonomiją. Šaltojo karo metu lenkai, vengrai ir čekai už saugumą brangiai mokėjo savo autonomija, pasirinkimo laisve, kaip ir gvatemaliečiai, sandinistai bei Panamos gyventojai. Ir atvirkščiai, abi supergalybės labai abejingai žvelgė į konfliktus, kurie neatrodė grėsmingi ar keičiantys jų tarpusavio balansą. Lyginant su saugumo struktūra, palaikyta Europos harmonijos galybės devynioliktajame amžiuje – dėl labiau išsibarsčiusių jų kolektyvinių interesų – tai ji, atrodo, buvo gerokai nešališkesnė. Didžiųjų galybių rūpestis dėl taikos ir tvarkos Balkanuose, Afrikoje ir Kinijoje parodė, kad jos buvo aktyvesni pasaulio policininkai nei Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos Šaltojo karo metu. Joms abiem tarpusavio santykiai atrodė daug svarbesni, nei intervencijos į nepasidalytus „neutralius" regionus siekiant konfliktų prevencijos – kaip Folklenduose arba ilgo ir kruvino Irako–Irano karo pradžioje devintąjį dešimtmetį.

Visa tai skatina galvoti, kad saugumo nuo tarptautinio konflikto lygis turėtų būti vertinamas labai subjektyviai ir nuspalvintas laiko bei vietos aplinkybių, nesvarbu, kas vertintų – tyrinėtojai ar politikos formuotojai. Pavyzdžiui, devynioliktasis amžius Europoje buvo gana taikus. Bet jis toks nebuvo Afrikoje. Antra vertus, tai kelia mintį, kad dėl individų pažeidžiamumo tarptautinių santykių ekspertai galbūt skyrė per daug dėmesio asmeninio saugumo grėsmėms, kylančioms iš tarpvalstybinių konfliktų. Realybėje mirtiniausias modernus karas, skaičiuojant aukų santykį su visais kariaujančiaisiais, buvo Amerikos pilietinis karas septintąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį. Daugiau žmonių žuvo per Stalino buožių ir disidentų valymus ketvirtąjį šio amžiaus dešimtmetį, per Hitlerio organizuotas žydų, čigonų ir homoseksualistų žudynes, per komunistinės Kinijos vyriausybės kultūrinę revoliuciją, nei Antrojo pasaulinio karo

mūšių laukuose. Pridėkite visas mirtis pasaulyje nuo banditų, mafijos ir kariaujančių grupuočių rankų ir tarptautinio saugumo problemas išvysite plačiau.

Dėl šios priežasties politinės ekonomijos atstovas galėtų pabandyti pasaulio ekonomikos saugumo struktūrą pavaizduoti žemėlapiuose, kurie parodytų įvairių pavojų saugumui, kylančių įvairiems žmonėms įvairiais laikotarpiais, galiojimo sritį. Iš tiesų tai būtų darbas, kurį atlieka politinės rizikos analitikai, tie naujieji gerai apmokami bankų ir korporacijų, veikiančių pasaulio ekonomikoje, patarėjai. Geografai gali kurti žemėlapius, kuriuose pavaizduotos fizinio pasaulio žemės drebėjimo ir vulkaninės zonos, tos vietos, kuriose tektoninių plokščių slėgis kelia didžiausią nestabilumo pavojų. Meteorologai gali nubraižyti klimato kraštutinių ribų žemėlapius, kurie rodytų labiausiai tikėtinas vietas uraganams kilti. Lygiai taip pat politiniai ekonomistai gali sukurti saugumo žemėlapius, rodančius didelio, mažo arba neapibrėžto saugumo nuo įvairių grėsmių sritis. Kaip ir geografinis žemėlapis, jis gali vaizduoti saugumo spaudimo izobaras arba veikimo srities taškus, kuriuos naudoja demografai ar ekonominiai geografai. Pasaulio žemėlapis, vaizduojantis asmeninių nusikaltimų ir prievartos paplitimą, pavyzdžiui, gali labiau priklausyti ne nuo atskiros šalies, bet nuo miesto šalies viduje. Los Andžele ir kai kuriuose Niujorko rajonuose žmogžudystės ir agresyvūs apiplėšimai paplitę kur kas labiau nei Tokijuje, tačiau vos už kelių mylių nuo šių miestų gyvenimas gali būti daug kartų saugesnis. Daugelio vyriausybių efektyvi veikla nusikaltimų prevencijos atžvilgiu dideliuose miestuose smarkiai skiriasi nuo kaimų. Tik jei nusikaltimai susiję su pilietiniais ir politiniais neramumais, kaip Belfaste ar Beirute, nesaugumo lygis yra toks aukštas, kad rimtai kliudo ekonominiam gyvenimui, investicijoms ir prekybai. Nelabai skiriasi ir pavojai saugumui, kylantys dėl didžiulio branduolinio karo. „Kada mes ten keliausim, tai keliausim visi kartu" – šitas karas, jei prasidės, atneš totalinę katastrofą ir mirtį kiekvienam indivi-

dui bei valstybei – turi ji branduolinį ginklą ar jo neturi. Tokio pavojaus saugumo žemėlapis visur beveik vienodai pilkas. Tarp labai lokalių grėsmių individo saugumui viename poliuje ir universalių grėsmių visai gyvybei kitame, šie žemėlapiai iš jų skirsis labiausiai. Kai kur bus labai juodų arba tamsiai pilkų didelio pavojaus, pilietinio karo ar revoliucijos sričių, kitur šviesiai pilkai bus pažymėtos nedidelio pavojaus vietos. Reziumuojant galima pasakyti, kad tokių žemėlapių idėja, kad ir kokie jie būtų apytiksliai ir subjektyvūs, vistiek padėtų praplėsti diskusijas dėl saugumo ir galios, kylančias dėl sugebėjimo jį padidinti, šaltinių ir dėl to saugumo, kurio siekia valstybės, korporuotos bendrovės, kitos socialinės grupės ir individai, pobūdžio.

Perspektyvos

Pilietinių karų draskoma 1990-ųjų Jugoslavija gali būti galimos ateities saugumo struktūros modelis. Ten viešpatavo siaubinga agresija, tačiau ji buvo labai lokalizuota. Kai ten šaudė, žudė ir luošino vaikus, prievartavo ir našlėmis vertė moteris, draskė šeimas, likęs pasaulis ramiai gyveno savo įprastinį gyvenimą. Buvo nemažai žmonių, kurie reagavo jautriai, tačiau buvo bejėgiai padaryti ką nors daugiau, nei pasiūlyti skubią pagalbą ten, kur ją leisdavo kareiviai. Trumpai tariant, sistema ignoruoja didelio asmeninio nesaugumo sritis – Afganistaną, Tibetą, Šri Lankos šiaurės rytus, Somalį, Pendžabą, kai kurias Kolumbijos vietoves, Los Andželo getus. Visos šios sritys yra atskirtos nuo ekonominių ir socialinių pokyčių, vykstančių už jų ribų. Dėl religinio fundamentalizmo ar dėl etninių konfliktų, kylančių dėl valstybės galios kontrolės ar dėl kitų priežasčių, ateityje gali atsirasti kur kas daugiau jugoslavijų. Kaip ir šioje nelaimingoje šalyje, žmonės bus žudomi ir namai griaunami ne vien dėl politinių nesutarimų. Gyvybę ir nuosavybę naikinti tapo lengviau iš esmės dėl nereguliuojamų gamybos struktūros pokyčių. Turiu omenyje didžiulės nereguliuojamos šiuolaikinių įprastinių

ginklų rinkos augimą – ten juda viskas: nuo Kalašnikovo automatų bei bazukų iki raketų ir sunkiųjų ginklų. Žvelgiant iš individo saugumo perspektyvos šis vadinamasis „ginklų turgus" yra kur kas labiau tiesioginė ir rimtesnė grėsmė daugelio individų asmeniniam saugumui, nei branduolinių ginklų plitimas tarp vyriausybių ir nesugebėjimas tarptautinėmis pastangomis jo sustabdyti.

Tačiau tai nereiškia, kad viskas virsta nežabotu, agresyviu nacionalizmu, kaip teigiama, ar kad vietoj nacionalinių valstybių konfliktų neišvengiamai pajusime „civilizacijų konfliktus" (Huntington, 1992). Tarptautinės politinės sistemos atžvilgiu aš esu didesnė optimistė, nei šie pranašai – visų pirma turiu galvoje struktūrinius tarptautinės politinės ekonomijos, gamybos, finansų ir žinių pokyčius ir tai, kad kiekviena ši struktūra yra susijusi su saugumo struktūra.

Pavyzdžiui, kai kurie tyrinėtojai teigia, kad senoji, iki 1914-ųjų gyvavusio pasaulio saugumo struktūra yra panaši į mūsų padėtį po Šaltojo karo tuo, kad galios sankloda yra daugiapolė. Tačiau anoji sankloda nuo mūsiškės skiriasi dviem svarbiais aspektais. Pirmiausia, anksčiau valdžia daug kur tvirtai buvo koncentruojama valstybėje – nekelia abejonių Šiaurės Amerika, Japonija, Europa ir tuomet didžiulės Europos kolonijinės imperijos. Visur valstybė, be jokių abejonių, jėga užgniauždavo visus disidentus. Policija, remiama nacionalinės armijos, palaikė įstatymo valdžią ir tvarką, gal ir ne visuomet vadovaudamasi teisingumo ir gailestingumo principais, tačiau visada pasitikėdama savimi ir ryžtingai. Vietinė autonomija buvo užgniaužta tautos kūrimo vardan. Suvereni valstybė niekada nebuvo realesnė. Vėliau, tarpukaryje, žlugus bandymams tarptautinės politinės sistemos saugumą sustiprinti padedant Tautų Lygai, karui artėjant buvo sustiprinta nacionalinė ištikimybė. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo iširus Europos kolonijinėms imperijoms, už didesnę nacionalinę autonomiją individams dažnai tekdavo mokėti sumažėjusiu vidiniu saugu-

mu ir pilietiniu teisingumu. Afrikoje ir Azijoje žmonės gal ir išsivadavo iš savo imperinių šeimininkų, tačiau juos, kaip piliečius, nuo jų pačių valdovų savivalės paprastai labai mažai gynė įstatymai ir teismai – taip atsitiko Ugandoje valdant Idi Aminui, ar Kenijoje valdant Arapui Moi'ui. Trumpai tariant, nacionalinė nepriklausomybė nuo kolonijinio valdymo nebūtinai skyrėsi labai padidėjusiu individo saugumu nuo „teisėtos" prievartos, vykdomos suverenių valstybių vyriausybių. Valstybių ir JTO narių skaičiaus mažėjimas nebūtinai reiškė, kad lygiai taip padidėjo asmeninis saugumas.

Antra vertus, aš teigčiau, kad tarptautinėje politinėje sistemoje bipoliarinio balanso tarp supervalstybių metu saugumas padidėjo, ir šis padidėjimas nelabai priklauso nuo tarptautinės politinės sistemos ir galios hierarchijų jos viduje. Ne vien supergalybės į karą žiūri labai atsargiai. Iš dalies tai paaiškinama baime baisių padarinių, galimų dėl masinio naikinimo branduolinių ginklų panaudojimo. Net tokios parijų valstybės, kaip Pietų Afrika ar tik iš dalies teisėti lyderiai, kaip Saddamas Husseinas ir pulkininkas Gaddafis, siekdami savo tikslų nerizikavo anihiliacija. Indija ir Pakistanas nuo 1947-ųjų metų kariavo tris kartus, tačiau nuo to laiko, kai buvo manoma, jog jie turi branduolinį ginklą, abi valstybės kur kas atsargiau ėmė tvarkyti savo tarpusavio santykius ir net tęsiantis sumaiščiai Kašmire ir dėl Kašmiro. Kiekviena pusė rūpestingai vengė provokacijų. Galbūt, kai kurių politikų teigimu, dideli karai iš tiesų liko praeityje (Mueller, 1989). Galbūt technologija, sukūrusi branduolinius ginklus, sukūrė ir informacijos bei komunikacijos sistemą – žinių struktūrą, paveikusią atgalinio ryšio mechanizmą ir paskatinusią staigų žmonių nuotaikų pasiketimą dėl tokių ginklų panaudojimo. Galbūt Irako invazija į Kuveitą 1990 metais ir Persų įlankos karas 1991 metais buvo tik šios bendros tendencijos išimtys. Pirmąjį karą galima paaiškinti Irako bankrotu po ilgo karo su Iranu ir gundančiais Kuveito naftos ištekliais. Antrąjį – Ame-

rikos susirūpinimu dėl ilgalaikių ekonominių ir politinių nestabilaus galios balanso Vidurio Rytuose tarp Irako, Irano ir Saudo Arabijos padarinių.

Jei iš tiesų šie karai ir Folklendo karas tarp Britanijos ir Argentinos buvo tik nukrypimai nuo bendros tendencijos, nulėmusios didėjantį branduolinių ginklų keliamo pavojaus suvokimą ir išgąstį pagalvojus apie išdegusią, negyvą planetą, galima rasti ir kitą priežastį, kodėl dideli karai tapo praeitu etapu ar paprasčiausiai „nemadingais", kaip teigė Muelleris kalbėdamas apie dvikovų ir vergystės „nemadingumą". Antra priežastis, susijusi su pokyčiais gamybos struktūroje, bus nagrinėjama tolesniame skyriuje. Trumpai tariant, tas pats kapitalo ir technologijos mobilumo padidėjimas, kuris, pradedant devintuoju dešimtmečiu, daugeliui besivystančių šalių atskleidė galimybę pagerinti gyvenimo standartus įsijungiant į pasaulio ekonomiką, padidino ir karo prieš kitas valstybes ekonominę ir socialinę riziką bei kainą. Šie pokyčiai padidino taikingos konkurencijos pasaulinėje rinkoje naudą, tuo pačiu padidindami konkurencijos dėl teritorijos kontrolės kaštus (Strange, 1990).

Šiame naujame kontekste industrinė ir ekonominė politika vyriausybėms tapo svarbesnė, o užsienio ir gynybos politikos reikšmė sumažėjo. Ši tendencija susijusi su išimtimis, nes kai kurios valstybės, kaip Izraelis ar Šiaurės Korėja, jautėsi apsuptos priešų. Vis daugiau valstybių suprato, kad ginklai, buvę naudingi teritorijoms užkariauti, teikia mažiau naudos, nei užsienio valiutos atsargos ar užsienio investicijų pritraukimas (Stopford ir Strange, 1991). Diplomatija tarp valstybių ir tarptautinių korporacijų tautų ir jų vyriausybių ateičiai tapo svarbesnė, nei tarpvalstybinė diplomatija (Strange, 1992). Po Šaltojo karo net Jungtinių Valstijų Clintono administracija labiau buvo susirūpinusi vidaus problemomis – sveikatos apsauga, švietimu ir industrine politika, nei užsienio reikalais. Ir nekintančios pacifistinės nuotaikos dviejose pastaruoju metu sėkmingiausiai industrializuotose šalyse – Vokietijoje ir Japonijoje – daugiau

nebegali būti aiškinamos kaip paprasčiausias pralaimėjimo, patirto prieš penkiasdešimtį metų, suvokimas. Tai išties susiję su tuo, kaip šios tautos vertina gamybos struktūros pokyčių atneštą naudą ir vis didėjantį pavojų, kurį šiai naudai gali kelti karas su kitomis valstybėmis.

Taigi pasaulio taikos tarp valstybių perspektyva atrodo tokia šviesi, kokios nebuvo per paskutinius šimtą metų, tačiau yra viena svarbi išimtis. Perspektyva išliks šviesi, jei pasaulio rinkos ekonomika ir toliau funkcionuos efektyviai ir nesunaikins pati savęs, kaip sakydavo senieji marksistai, dėl savo vidinių prieštaravimų. Konkrečiai, jei ji kaip nors ištaisys tas silpnąsias vietas ir išvengs pavojų, slypinčių jos finansinėje struktūroje. Jie bus nagrinėjami 5 skyriuje.

Šios saugumo struktūros dalies šviesesnė perspektyva, valdoma tarpvalstybinių santykių, nereiškia, kad atskirų vyrų, moterų ir vaikų saugumas tikrai padidės. Labai tikėtina, kad greičiau gali padidėti pavojai individo saugumui. Jei taip atsitiktų, tai atsitiktų įvairiais būdais – kriminaliniu, religiniu, etniniu – kvestionuojant valstybės valdžią ir gamybos struktūroje atsiradus daugiau galimybių įsigyti pigių, sudėtingų, tačiau ypač pavojingų ginklų. Kaip teigiau anksčiau, buvusios Jugoslavijos bosnių, serbų ir kroatų patirtis puikiausiai gali iliustruoti šią ateities tendenciją.

[1] Toks yra naujausių tarptautinės politinės ekonomikos vadovėlių pavadinimas: J. Spero daug naudojamas *The Politics of International Economic Relations*, London, Allen and Unwin, 1985; R. Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton, Princeton University Press, 1987; D. Blake and R. Walters, *The Politics of Global Economic Relations*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1983. Išimtis yra R. Cox, *Production, Power and World Order*, 1987.

[2] „Revoliucija" yra ypač lanksti saugumo žodyno sąvoka, kuriai reikalingas rūpestingas apibrėžimas nenorint jos identifikuoti kaip agresijos ir saugumo nebuvimo sinonimo. Kaip nurodė Prancūzijos politikos mokslininkas Jeanas Baechleris, sąvoka „revoliucinis" gali pagrįstai apimti narius judėjimų, kurie visiškai atmeta įprastinės visuomenės vertybes ir tikslus ir net savižudžius, kurie praktikuoja vienišą, asmenišką visuomenės atmetimo formą. Dar daugiau, daug

revoliucijų įvyko be kraujo – kaip Anglijos revoliucija 1688 metais, golistų revoliucija 1958 metais ar Turkijos revoliucija 1983 metais. Jos greičiau sustiprino, o ne susilpnino saugumą (Baechler, 1975).

[3] Apie mokesčių reikalus žr. 4 skyrių.

4. Žiūrėkite Jervis (1970); Howard (1983); Gilpin (1981); Waltz (1979); Holsti (1983).

[5] JAV Senatas ketvirtojo dešimtmečio viduryje paskyrė Nye komisiją reikalui ištirti. Dvi klasikinės knygos yra H.C. Engelbrecht and F.C. Hanighen, *Merchants of Death* (1934) ir Thayer, *The War Business: The International Trade in Armaments*, 1970. Taip pat žiūrėkite: R. McKinlay and A. Mughan, *Aid and Arms and the Third World* (1984) ir A. Sampson, *The Arms Bazaar* (1977). Vertėtų iš naujo perskaityti ir provokuojančią Berneardo Shaw studiją apie ginklų gamintoją Abdrew Undershaft jo *Majoras Barbara*. (Detalės pateiktos bibliografijoje.)

4 skyrius

GAMYBOS STRUKTŪRA

Gamybos struktūrą galima apibrėžti kaip sumą visų mechanizmų, nuo kurių priklauso tai, kas gamina, kas ir kam gaminama, kokiu būdu ir kokiomis sąlygomis. Viską lemia dirbantys žmonės ir jų darbu sukurtas turtas. Jiems gali padėti gyvuliai ar mašinos, o pastangas skatinti dosnioji Gamta. Ši struktūra nagrinėja tai, kaip dirbantys žmonės organizuoti ir ką jie gamina. Politinėje ekonomijoje gamybos struktūra suprantama kaip visa tai, kas sukuria turtą.

Gamyba buvo beveik visų politinių ekonomijų pagrindas. Tik kai kur dėl ypač palankaus klimato žmonėms užteko ir maisto, ir drabužių, ir pastogės ir nedirbant. Todėl bet kokia visuomenė stovi ant gamybos pagrindų – ant turto, kurį žmonės kuria dirbdami. Kadangi galios vieta visuomenėje ir gamybos struktūra taip glaudžiai susijusios, jų negali ignoruoti nė vienas politinis ekonomistas. Pavyzdžiui, kai tam tikra socialinė grupė praranda savo galią – tai gali būti antikinės Romos senatoriai, Afrikos genčių vadai, Japonijos samurajai – galima tikėtis didelių gamybos pokyčių – kas, ką ir kaip gamina ir, žinoma, kam tai duoda naudos. Kita vertus, kintant gamybos struktūrai – sugriuvus irigacijos sistemoms, pastatytoms prie didelių upių, išradus mašinas, pakeičiančias rankų darbą, moterims tapus darbo jėga ir uždirbant pinigų, o ne sėdint namuose – galima tikėtis didelių pokyčių socialinės ir politinės galios pasiskirstyme; kartais keičiasi ir valstybės prigimtis bei valdžios rinkai panaudojimas.

Per pastaruosius du šimtmečius įvyko du dideli gamybos struktūros pokyčiai. Svarbu suprasti, kodėl jie įvyko ir kokie tų pokyčių padariniai, bei kokie pokyčiai turėtų įvykti tarptautinėje politinėje ekonomijoje. Pirmasis pokytis buvo perėjimas į kapitalistinį, į rinką orientuotą gamybos būdą Šiaurės vakarų Europos valstybėse, būdą, kuris buvo sėkmingesnis ir dinamiškesnis už kitas kapitalistines, į rinką orientuotas sistemas, todėl pradėjo vyrauti likusio pasaulio ekonominėje plėtroje. Šiame kontekste „kapitalizmą" suprantame kaip sistemą, kurioje prekių ir paslaugų rinkos poreikio jėgos lemia tai, kas yra gaminama, gaminių, procesų bei kapitalo panaudojimo gamybos priemonėms tobulinti inovacijas.

Antrasis pokytis buvo laipsniškas, netolygus, bet, regis, neišvengiamas. Jis pirmiausia išstūmė su nacionalinių rinkų poreikiais susijusią gamybos struktūrą ir ją pakeitė struktūra, tenkinančia pasaulinės rinkos poreikius. Kaip sakė didysis vadybos studijų senolis Peteris Druckeris, šiandien viską „valdo" pasaulinė ekonomika, išstumianti valstybių nacionalinę makroekonomiką, į kurią vis dar anachroniškai orientuojasi daugelis ekonominių teorijų, įkvėpimo besisemiančių iš Keynso, monetaristų ar Marxo (Drucker, 1986). Taigi antrasis, esminis etapas, yra gamybos internacionalizacija. Daugelis mokslininkų tyrinėjo vadinamųjų „transnacionalinių" korporacijų iškilimą ir mėgino paaiškinti šios įsigalėjusios gamybos institucijos prigimtį (Skocpol, 1979). Akivaizdu, kad transnacionalinių korporacijų pokyčiai yra tik gilesni, panašūs kaip Viduramžių Italijos *condottieri* ir jų samdiniai buvo akivaizdi išraiška politinių pokyčių pereinant nuo klano lojalumu paremtos feodalinės valstybės, į turtu besiremiančią miestą-valstybę. Gamybos internacionalizacija šiais laikais apima ne vien milžiniškas korporacijas, kurias kasmet vardija „Fortune", „Expansion" ar „South" žurnalai. Šiandien vis daugiau ir daugiau mažų ir vidutinio dydžio tiek valstybinių, tiek privačių įmonių, įsitraukia į tokią gamybą, kurią valdo pasaulinė projektavimo, gamybos ir pardavimo rinkai strategija.

Šį pokytį tam tikra prasme aptemdė jo netolygumas; globalinė gamybos struktūra nacionalinę ekonomiką vienur išstūmė greičiau, nei kitur, kur priešinimasis kaitai buvo smarkesnis. 1917 metų Rusijos ir 1949 metų Kinijos revoliucijos įšaldė ir net priešinga kryptimi pakreipė dviejų didelių nacionalinių ekonomikų integraciją į pasaulinę kapitalistinę, į rinką orientuotą sistemą. Abi valstybės prasidėjusią integraciją pakeitė autoritarine politine struktūra, sugebėjusia sunaikinti opoziciją ir nacionalinėse visuomenėse įdiegti komandinę ekonomiką bei gamybos struktūrą, kuriai vadovauja valstybinės agentūros, o esant reikalui, gali būti remiamos ir karinės jėgos.

Šios ekonomikos nebuvo vienintelės, sugebėjusios atsispirti minėtai tendencijai. Tarp šių dviejų ekonominių kontrrevoliucijų tarpukario laikotarpiu buvo dar bent trys bandymai rimtai pasipriešinti – tai nacionalsocialistinė revoliucija Vokietijoje, fašistinė revoliucija Italijoje ir Franco revoliucija Ispanijoje – visoms joms bendra tai, kad nacionalinę ekonomiką nuo išorinio pasaulio atribojo kryptinga, jėga paremta valstybės galia. Kiekvienoje minėtoje valstybėje, kad ji pernelyg neįsitrauktų į pasaulinės rinkos ekonomiką, veikė prekybos, dvišalių derybų, valiutų režimų ir finansinė bei žmonių judėjimo kontrolė. Po Antrojo pasaulinio karo beveik ketvirtį amžiaus daugelis besivystančių šalių akylai saugojo savo politinę nepriklausomybę ir vengė užsienio transnacionalinių kompanijų ekonominės galios bei socialinės įtakos ir ėmė taikyti ekonominės plėtros strategiją, pagrįstą importo pakeitimu, todėl sulėtėjo jų integracija į pasaulinę rinką ir, atrodo, ekonominis augimas.

Šiandien atrodo, kad net didžiųjų socialistinių valstybių pasipriešinimas silpnėja. Importo pakeitimo strategija besivystančiose šalyse diskredituota, o transnacionalinių korporacijų galia, iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad auga.

Daugelį ekspertų domino klausimas, kokios yra šių gamybos pokyčių politinės implikacijos, kodėl šis procesas prasidėjo, kaip jis vyksta ir kokie jo socialiniai padariniai. Šie ekspertai

atsisakė labai įvairių dalykų: nuo industrinių santykių (Robertas Coxas), socialinės istorijos (Michaelis Mannas, Johnatanas Hallas ir Christopheris Chase-Dune'as), ekonominės istorijos (Immanuelis Wallersteinas, Angusas Maddisonas ir Arthuras Lewis), politinio mokslo (Jeanas Baechleris, Christianas Stoffa'es – Prancūzijoje ir Edas Morse'as – Amerikoje), ekonomikos (Arghiris Emmanuelis, Charles-Albertas Michaletas, Mancuras Olsonas, Charles Lindblomas ir Dudley'is Seersas), verslo studijų ir verslo istorijos (Raymondas Vernonas, Alfredas Chandleris ir Johnas Dunningas)[1]. Sunku atrinkti visų pavardes, kadangi jų skaičių riboja žmogaus skaitymo galimybės. Šiomis pavardėmis noriu pasakyti tik tiek, kad minėtieji klausimai yra gana rimti, kad jie yra dominę daugybę rimtų protų, ir kad tie studentai, kurie nesistengia pažvelgti toliau už savo gerai išmindžioto daržo, tame didžiuliame socialinių mokslų ūkyje gali daug ką prarasti. Mokaisi žvelgdamas per jau pastatytas užtvaras. Iš visos tos literatūros darosi aišku, kad visi minėtieji mokslininkai mato tiesioginį ryšį tarp pirmojo ir antrojo gamybos struktūros pokyčių. Todėl visų pirma iškyla toks klausimas: „Kodėl kapitalizmas ir gamybos struktūra, susijusi su rinka, pirmiausia ėmė formuotis Vakarų Europoje, o ne Kinijoje, Indijoje ar islamo pasaulyje?" Pats bandymas atsakyti į šį klausimą kelia įdomių minčių apie pokyčių šaltinius ir apie pasipriešinimą gamybos pokyčiams, kurie yra labai aktualūs nagrinėjant dabartines tarptautinės politinės ekonomijos problemas.

Kodėl Vakarų Europa?

Daugybė knygų buvo skirta atsakymui į šį klausimą: kodėl būtent Šiaurės Vakarų Europos visuomenės, o ne Kinijos ekonomika nuo šešioliktojo amžiaus ėmė progresuoti? (Hall, 1985; Mann, 1986). Akivaizdu, kad egzistuoja dvi šio klausimo pusės: kas Europą stūmė pirmyn, o Kiniją laikė vietoje? Kai penkioliktajame amžiuje Marco Polo aplankė Kiniją, jis aptiko imperiją,

kuri gyvavo jau beveik 2000 metų ir atrodė turinti ir politinės jėgos, ir inovacinės energijos, reikalingų ekonomikos plėtrai. Ne taip, kaip Afrikos ar Amerikos visuomenės tuo pačiu metu, kinai jau naudojo popierių, paraką, ratinį karutį ir geležinius įrankius. Žemės apdirbimas buvo kur kas geresnis nei Europoje.

Socialinės ir ekonominės istorijos atstovai išskiria keturis veiksnius, kurie atsako į klausimą, kodėl Europa žengė pirmyn. Vardijant būtina išskirti politinį pasidalijimą, socialinį ir kultūrinį bendrumą ir dvi mobilumo rūšis – socialinį, arba vertikalųjį, ir geografinį, arba horizontalųjį, mobilumą.

Antrasis veiksnys, paaiškinantis, kodėl viduramžių Europos feodalinė gamyba taip greitai (pagal Kinijos ir Indijos standartus) pakeista prekybine ir pramonine gamyba, buvo Europos kultūrinis bendrumas. Europos, kaip ir Kinijos, feodalinė gamyba pirmiausia buvo pagrįsta žemės ūkiu, tačiau apskritai ji buvo ne tokia saugi. Feodalai ir baronai tvarką palaikė blogiau, nei biurokratinė Kinijos imperija. Vienintelė visus vienijanti valdžia – nuo Airijos iki Bohemijos ir nuo Italijos iki Danijos – buvo Bažnyčia. Ir Bažnyčios įtaka gamybai buvo gal net didesnė, nei laikinų valstybių valdovų ar vietinių lordų ir baronų įtaka[2]. Europoje Bažnyčios teikiamas kultūrinis ir socialinis bendrumas sukūrė tam tikrą primityvią bendrą rinką. Tas bendrumas leido kaupti kapitalą – ypač dideliuose religiniuose ordinuose. Iš silpnėjančios Bažnyčios valdžios kylančios nacionalinės valstybės paveldėjo ekonomiką, kurioje jau slypėjo vis spartėjančių techninių pokyčių ir komercinės struktūros užuomazgos, o tai buvo pasirengusi išnaudoti besiformuojanti pirklių klasė.

Ši feodalinė saugumo struktūra ir feodalinės-krikščioniškos gamybos derinys lėmė, kad žmonės buvo įtikinti vartoti mažiau, nei gamino, ir sunkiai dirbti tiek miestuose, tiek kaime. Kaip rašė Jeanas Baechleris, esminė kapitalizmo vystymosi sąlyga buvo – sumažinti dirbančiųjų malonumus ir poilsį iki minimumo, artimo išgyvenimui. Kitos būtinos Baechlerio sąlygos buvo tokios: gamintojai visomis išgalėmis turi siekti pelno, ir

tai daryti ne dėl pasaulietinių malonumų, o paprasčiausiai dėl paties pelno; intelektualinis visuomenės aktyvumas turi būti skirtas mokslui; o šis turi būti pritaikytas gamybos kaštams mažinti ir visada turi būti pakankamas poreikis, kad būtų galima suvartoti taip pagamintą perteklių. Nė viena iš šių keturių sąlygų negali būti saistoma jokių kitų apribojimų – nei kultūrinių, nei moralinių ar religinių, nei intelektualinių ar politinių. Jis teigė, kad, palyginus su kitomis visuomenėmis nuo aštuonioliktojo iki dvidešimtojo amžiaus, Vakarų visuomenė geriausiai išpildė šias būtinas sąlygas[3].

Industrializuotą gamybą, iškilusią tuo metu (kai kuriose šalyse greičiau, kai kuriose – lėčiau), apibūdino vis didėjantys verslininkų pajėgumai finansuoti naujas industrinės gamybos formas ir vis didėjantis darbininkų, aptarnaujančių mašinas, skaičius, daugiausia kaimiečių dėka. Kaip šią tendenciją savo įprastu pompastišku stiliumi apibūdino Marxas, „kaupimas progresyviai reprodukuoja kapitalo ir darbo santykį – daugiau ar didesnių kapitalistų viename poliuje reiškia daugiau samdomų darbininkų kitame"[4]. Šis procesas daugiau galios suteikė naujai pramonininkų ir jų finansininkų klasei ir mažiau samdomiesiems, bent jau kol jie gindami save nepradėjo organizuotis į profsąjungas ir nepradėjo naudotis demokratinėmis politinėmis sistemomis, kur tik tai buvo įmanoma. Dalykas, kurį Marxas kalbėdamas apie kapitalo ir darbo galios koncentravimą reprodukcijai praleidžia, yra poreikio elementas, kurį pabrėžė Baechleris.

Socialiniai pokyčiai, generavę šį poreikį ir lydėję kapitalistų įsitvirtinimą samdomųjų atžvilgiu, žinoma, lėmė naujos – viduriniosios klasės – iškilimą, ypač Šiaurės Vakarų Europoje; tai buvo turtingi ūkininkai, pirkliai, teisininkai ir smulkūs verslininkai, kurių gyvenimas jau priklausė ne nuo monarchinės valstybės, o nuo kintančios gamybos struktūros. Būtent šie žmonės pradėjo Anglijos revoliuciją ir pilietiniame kare kovojo prieš Karolį I-ąjį. Šie žmonės rėmė Viljamą Oranie-

tį Nyderlanduose ir Anglijoje per šlovingąją 1688 metų revoliuciją, jie pradėjo Prancūzijos revoliuciją ir vėliau – 1830-ųjų bei 1848-ųjų metų Europos revoliucijas.

Ketvirtasis veiksnys buvo horizontalusis, arba geografinis, mobilumas, Europos ekonomikoms leidęs įveikti didėjančio gyventojų skaičiaus problemą. Kitu atveju ši problema būtų atitolinusi ir rimtai sulėtinusi ekonominę transformaciją į modernųjį kapitalizmą. Problema buvo išspręsta dviem būdais. Žmonių pertekliui, kurio taip bijojo Reverendas Thomas Malthusas, rašydamas savo *Traktatą apie gyventojų principą ir kaip jis veikia būsimą visuomenės pagerinimą* 1798-aisiais, jis leido nutekėti į „naujas" Amerikos ir Australijos žemes. Šiems Europos emigrantams jis leido įsikurti ir gaminti pigų maistą, kurio reikėjo fabrikų darbininkams.

Skaičiai yra svarbūs

Gyventojų skaičiaus santykio su gamyba problema yra labai svarbi bet kokiai politinei ekonomijai: aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžių Anglijos ir pasaulio ekonomikai, ypač Trečiajam pasauliui dvidešimtajame amžiuje, taigi dėl jos verta trumpam palikti mūsų svarstymus apie dabartinės gamybos struktūros kilmę. Turto gamyba yra santykinis dalykas: ji priklauso nuo žmonių, kuriems reikia maisto, drabužių, pastogės, kitų prekių bei paslaugų, skaičiaus. Ar gamyba gali augti tolygiai su gyventojų skaičiumi? Tai visuomet nelengvas klausimas, nes to, ko pakaktų pamaitinti daugeliui, jei kiekvienam tektų po lygiai, gali neužtekti tada, jei kai kurios grupės reikalauja didesnės dalies, teisės švaistyti tai, kas pagaminta, arba gaminti sudėtingus ir prabangos dalykus, o ne tenkinti pamatinių maisto ir pastogės poreikių.

Šio veiksnio nepastebėjo Malthusas, padaręs niūrią išvadą, kad Britanija nepajėgs išspręsti gamybos neadekvatumo gyventojų skaičiui problemos. Jis teigė, kad dėl „aistros tarp ly-

čių" vyksta prigimtinis gyventojų skaičiaus ir gamybos tempų augimo konfliktas. Žmonių, kaip triušių ar musių, skaičius didėjo geometrine progresija, o maisto gamyba – tik aritmetine: kiekvienas papildomas akras dirbamos žemės duonos duodavo tiek pat, kaip ir kiekvienas kitas. Jo draugas ekonomistas Davidas Ricardo nurodė, kad realiai iš to papildomo akro galima gauti net mažiau, nei iš kitos žemės, kadangi geriausia žemė panaudojama pirmiausiai ir kad šios, kaip ją vėliau pavadino ekonomistai, „marginalinės žemės" kokybė blogėja, o kartu mažėja ir jos našumas. Taigi kadangi vyrai ir moterys negali atsispirti lytinių santykių pagundai, gyventojų augimą riboja tik pragyvenimo priemonės. Vienintelė žmonių skaičiaus augimo kliūtis yra ligos ir skurdas, silpninantis potenciją bei moters gebėjimą gimdyti. Malthusas padarė išvadą, kurią šiandien daro ir selekcijos (*triage*) teorijų advokatai: pagalba skurstantiems yra tuščias dalykas ir visai neefektyvus būdas žmonėms nuo skurdo gelbėti. Selekcija buvo principas, pirmiausia išplėtotas Prancūzijos kariuomenės gydytojų mūšio lauke skirsčiusių ribotus gydymo išteklius. Reikėjo pasirinkti, ar gydyti taip sunkiai sužeistus, kad jie tikriausiai vis tiek mirs, ar tik lengvai sužeistus, kurie tikriausiai vis tiek gyvens, ar tuos, kuriems greita medicinos pagalba gali lemti gyvenimą. Remiantis kariniu-ekonominiu požiūriu, racionaliausia visų pirma buvo gydyti trečiąją grupę ir, jei tai neišvengiama, likimo valiai palikti pirmąją ir antrąją grupes. Šį principą selekcijos advokatai pritaikė globalinei ekonominės plėtros pagalbai ir teigė, kad nebūtina oficialią pagalbą teikti šalims, pasiekusioms tokią ekonominio augimo ribą, kad jau pačios gali tvarkytis su gyventojų skaičiaus augimu (Japonija). Daugiausiai padėti reikia tiems, kurie, gavę finansinės, valdymo ir techninės pagalbos, gali atsigauti ir jos nešvaistyti skurdžiausiems, kadangi bet kokiu atveju jie neturi jokios galimybės įveikti tos prarajos tarp skaičiaus ir apimties, tarp gyventojų ir gamybos[5].

Viena šio akivaizdaus kovos su skurdu sistemos Malthuso laikais ir vėliau beviltiškumo priežasčių buvo žemės ūkio revoliucijos septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiuose kryptis – paprasčiausiai nebuvo stengiamasi kiekvienam pagaminti daugiau miežinės duonos ir avižų košės, bet gaminta daugiau ir pigesnės mėsos bei vilnos tiems, kurie galėjo sau tą leisti. „Ropės" Townsendo tikslas buvo – greičiau pigesnio gyvulių, o ne žmonių maisto[6]. Škotijos aukštumose gyventojų neliko dėl politinių, o ne dėl ekonominių veiksnių – mat lordai savo grynąsias pajamas siekė didinti avims leisdami ganytis po savo valstiečių mažytes fermas. Žemės ūkio tobulėjimas Prancūzijoje sukėlė panašų, bet dar netolygesnį produkcijos paskirstymą, nes valdančioji klasė nulėmė ir valstiečių gaminamos produkcijos turinį, ir jos kiekį.

Kita ir aiškiau matoma Malthuso argumentacijos silpnoji vieta buvo pirmoji jo prielaida, kad papildomas įnašas į žemės ūkio gamybą duoda vis mažėjantį rezultatą, ir tai yra negrįžtamai blogėjanti tendencija, o antroji prielaida ta, kad žmogaus gebėjimas riboti reprodukcijos tempą nesikeičia. Dar sunkiau buvo nematyti, kad netrukus Europos gyventojai nepakankamos gamybos problemą galės išspręsti emigracija ir importuojamu maistu. Škotų valstiečiai nebuvo tie vieninteliai žmonės, išplaukę į Jungtines Valstijas, Kanadą, Lotynų Ameriką bei Australiją, kad ten augintų kviečius ir parduotų juos Europoje.

Pagal demografų apskaičiavimus tarp 1846 ir 1930 metų iš Europos į kitus kontinentus išvyko 50 milijonų europiečių. Dvidešimtojo šimtmečio pradžioje industrializuota Vakarų Europa ne tik nusikratė dalies savo žmonių; ją iš dalies maitino ir kitas prekes tiekė ne ribota jos žemė, bet kiti kontinentai, su kuriais ji prekiavo. Šiomis priemonėmis (pakeitusi savo gyventojų profilį) Europa palyginti lengvai baigė šį sudėtingą perėjimo procesą – iš tipiško žemės ūkiu pagrįsto gamybos profilio atsirado profilis, būdingas daugiausia pramone ir paslaugomis pagrįstai gamybos sistemai[7].

Azijos patirtis

Kinija, nepaisant pirmavimo šešioliktojo amžiaus pradžioje, panašiai transformuotis nesugebėjo. Viena to nesugebėjimo priežasčių buvo jos labai didelis gyventojų skaičius: vietoj 300 – 450 milijonų. Šios problemos nepalengvino nei didelės gyventojų dalies emigracija, nei pigaus maisto importas. Nuo šešioliktojo amžiaus iki devynioliktojo pradžios Kinija patyrė demografinį sprogimą, gyventojų skaičius padidėjo dvigubai ir net trigubai. Didžiulio ir nuolatinio bado buvo išvengta derinant žemės ūkio našumo ir intensyvumo didinimą, o gyventojų skaičius kontroliuojamas žudant moteriškos lyties kūdikius. Tačiau gamyba nepatyrė tokios pramonės revoliucijos, kaip Europoje. Maxas Weberis tai aiškino Kinijos biurokratija, užmušusia kapitalizmą. Vėlesni tyrimai šį vertinimą tik tikslino ir plėtojo. Iki septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių imperija jau buvo gyvavusi tokį ilgą laiką, kad jos išlikimas tapo savaiminiu tikslu. Tokį išlikimą užtikrino administratorių-mandarinų klasės palaikymas; jie būdavo atrenkami egzaminų sistema, todėl buvo ištikimi tiesiogiai valstybei, o ne konkrečiai šeimai ar grupei. Akylai saugodami savo privilegijas, jie, visai natūralu, valdė taip, kad užkirstų kelią konkurentų – pavyzdžiui, armijos ar laivyno – galios augimui. Johnatanas Hallas tai pavadino „akmeninės viršūnės" vyriausybe, tarsi tai būtų monolitinis blokas, uždėtas ant visuomenės (Hall, 1985). Konfucijaus įkvėptas tikėjimas, jog žemė yra visų dorybių šaltinis, dar tas faktas, kad valstybė daugiausiai pajamų gaudavo iš žemės, politiką kreipė žemės ūkio ir sveikos valstietijos link. Valstiečiai, susieti su savo žeme ir fiziškai atskirti vienas nuo kito, turėjo būti labai prispausti, kad ryžtųsi kvestionuoti socialinę ir politinę tvarką. Horizontalius ryšius tarp pirklių ar karinės klasės būtų buvę lengviau realizuoti, tačiau konkuruojantiems galios telkiniams formuotis visuomet labai priešinosi akmeninės viršūnės valstybė.

Žinoma, šią istoriją galima nusakyti kur kas plačiau. Griozdiška ir neefektyvi mokesčių sistema valstybėje – kaip ir daugelyje imperijų – greičiau blokavo, o ne inicijavo pokyčius. Geografinė izoliacija skatino nepaprastą Kinijos kultūros aroganciją viso kito pasaulio atžvilgiu. Ji taip pat reiškė, kad, nesusidurdama su jokia rimtesne grėsme net ir po europiečių įsikūrimo Kinijoje bei Opiumo karų 1840-aisiais, Kinija paprasčiausiai neturėjo politinių ir ekonominių pokyčių motyvų, buvusių tokia galinga jėga septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių Europoje.

Kinijoje valstybės biurokratija buvo pagrindinė gamybos pokyčių kliūtis, o Indijoje ta kliūtis buvo religija ir religinis tikėjimas, kuris taip paveikė socialinius santykius, kad įšaldė pokyčius bei mobilumą, neskatino nei verslo, nei inovacijų. Ryškus indų visuomenės bruožas, išsilaikęs šimtmečius, buvo susiskirstymas kastomis: žmogaus ekonominį vaidmenį ribojo jo kasta: gimęs vienoje kastoje, jis negalėjo pakeisti savo socialinės padėties ir savo vaidmens gamybos struktūroje. Jis buvo arba brahmanas, arba kareivis, arba prekeivis, arba valstietis, arba, savo nelaimei, priklausė neliečiamųjų kastai. Jai tekdavo nemaloniausi, nešvariausi ir vergiškiausi darbai, kurių vengdavo kiti. Ribas tarp kastų palaikė religinė valdžia ir tikėjimas, kad jas pažeidus žmogaus siela užsitrauks bausmę. Žinoma, šią sistemą palaikė savanaudiški aukštesniųjų kastų interesai. Religinė valdžia, įkūnyta brahmanuose, pasak socialinių istorikų, ir per visokiausias invazijas bei politinius pokyčius išliko nepakitusi kaip tik todėl, kad nebuvo tvirtai susijusi su politine valstybės valdžia. Taigi ji buvo gana nepriklausoma nuo tų, kurie turėjo politinę ir karinę galią. Ji pergyveno mongolų, britų imperijas ir vis dar nulemia darbo organizavimo būdą. Indų visuomenėje valdžių atskyrimas pasiekė viršūnę: valstybė buvo visiškai pasaulietinė, o religinę valdžią palaikė tikėjimas, sugebėjęs išlaikyti taisykles, reguliuojančias dietą, asmeninę higieną ir santuoką. Šių taisyklių laužyti žmonės bijojo labiau, nei jų politinių valdovų galios – už šį atradimą britai daug sumokėjo per Indijos maištą 1857 metais[8].

Vienintelis iššūkis, sėkmingai įveiktas indų visuomenės, buvo kitos religijos – budizmo – iššūkis. Valdovai naująją religiją priėmė, o jos koncentracija išimtinai sielos išgelbėjimui valdovų neskatino siūlyti induizmui alternatyvių kasdienio gyvenimo taisyklių. Tuo pačiu metu brahmanų autoritetas buvo pagrįstas ne tik jų prigimtimi ir religiniu išsilavinimu – jie palaikė glaudžius ryšius su kaimo žmonėmis ir ten jiems teikė esmines socialines paslaugas: jie buvo mokytojai, teisėjai, techniniai patarėjai ir bendruomenių lyderiai. Teikiamos paslaugos ir atviras požiūris į kitas religijas tapo tam tikru socialiniu cementu, kuriuo šiame didžiuliame subkontinente su prastais ryšiais negalėjo tapti politinė valdžia, paremta karine jėga.

Todėl lengva suprasti, kodėl tokia socialiai rigidiška visuomenė sukūrė pernelyg rigidišką gamybos struktūrą, ribojusią inovacijas ir tolesnę plėtrą. Be to, kai kada valstybė specialiai trukdė kapitalistiniam verslui. Johnatanas Hallas, pavyzdžiui, pastebi, kad mongolų imperija indų pirklius apmokestindavo 5, o musulmonų pirklius – tik 2,5 procento mokesčiais. Jie taip pat įvedė tvarką, kad po žemvaldžio mirties žemė vėl priklauso valstybei, o tai skatino europiečių pastebėtą, į akį krintantį vartojimą, o ne žemės ūkio tobulinimą, kapitalo kaupimą ir investicijas (Hall, 1985, 82–83).

Dar daugiau, istorikų pateikiami duomenys rodo, kad skurdas Indijoje labiau buvo susijęs su gyventojų ir gamybos santykiu, o ne su britų valdymu. Kai po 1857 metų sukilimo britų vyriausybės Indijos tarnyba perėmė Rytų Indijos kompanijas, Indijos pajamos vienam gyventojui buvo didžiausios. Prieš šimtmetį jos siekė net du trečdalius Anglijos pajamų lygio. Britai gal ir nepadarė Indijos turtinga, tačiau jie ir nepavertė jos skurdžia. Anglų buvo per mažai, kad būtų jaučiama jų didžiulė įtaka. Geri ir blogi britų valdymo padariniai turbūt buvo tolygūs. Galbūt jie, saugodami Lankaširą, ir užgniaužė tekstilės pramonę, tačiau iš tiesų (daugiausia dėl strateginių motyvų) jie sukūrė plačiausią geležinkelių sistemą už Europos ir Amerikos ribų.

Tai padėjo spręsti amžinas sausros, nederliaus ir bado problemas. Tuo pačiu metu susirūpinimas jų pačių sveikata kai kuriuose miestuose atnešė švaresnį vandenį ir geresnę kanalizaciją. Tai turbūt buvo vienas pagrindinių veiksnių, nesąmoningai suintensyvinusių gyventojų augimo keliamą spaudimą.

Amerikos amžius

Pirmasis svarbus pokytis buvo Europos kapitalistinės gamybos sistemos triumfas kitų konkurentų atžvilgiu, o antruoju pasaulinės reikšmės pokyčiu tapo plėtra iš pirmojo pokyčio kilusios globalinės gamybos sistemos, kuri pamažu nukonkuravo ir išstūmė pavienes nacionalines gamybos struktūras. Šis pokytis iš dalies buvo Amerikos laimėjimas. Jis tapo įmanomu visų pirma dėl ekonominio lyderio vaidmens, kuris pirmoje dvidešimtojo amžiaus pusėje iš Europos persikėlė į Ameriką, ir, antra vertus, dėl palankaus Amerikos valstybės požiūrio į verslą, konkrečiai – į milžiniškas korporacijas, kurios ir tapo pirmosiomis tikromis transnacionalinėmis korporacijomis, kuriančiomis prekes pasaulio rinkai, o ne tik nacionalinei JAV ekonomikai. Dabar JAV įsikūrusių transnacionalinių korporacijų pavyzdžiu pasekė ir europiečiai, japonai, korėjiečiai, Lotynų Amerikos gyventojai ir kiti. Tai baigėsi tuo, kad apie 1985-uosius tarptautinė gamyba – transnacionalinių korporacijų gamyba už jų buvimo šalies ribų viršijo pasaulinės prekybos apimtį, ir realiai nuo to laiko didele ir vis augančia pasaulinės prekybos dalimi tapo prekyba firmos viduje, mainai tarp tos pačios transnacionalinės korporacijos filialų, įsikūrusių skirtingose šalyse.

Taigi reikia atsakyti į du klausimus: 1) kodėl Amerika aplenkė Europą pramoninės gamybos srityje? Ir 2) kodėl pasaulinėje gamybos stuktūroje ėmė vyrauti ir ją pertvarkyti transnacionalinės korporacijos? Pirmasis klausimas priklauso ekonomikos istorijos sričiai. Apie jį buvo daug rašyta, jis apima politinius, socialinius ir ekonominius veiksnius. Apie antrąjį taip

pat daug buvo rašyta, bet dėl jo kyla kur kas daugiau diskusijų. Leiskit man susumuoti atsakymus į šiuos abu klausimus.

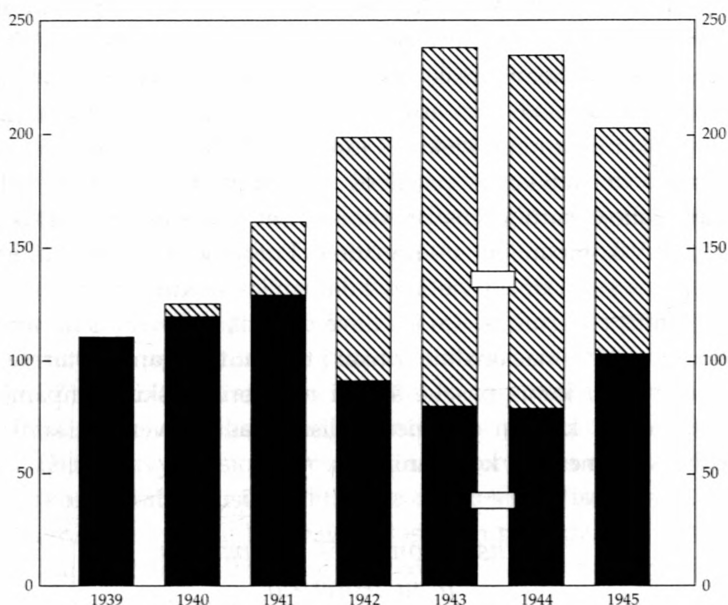
Atsakymą į pirmąjį klausimą galima reziumuoti formule SDP* – skola, dominavimas ir poreikis. Šie veiksniai sukūrė Amerikos ekonominio augimo pagrindą ir, įskaitant du pasaulinius karus, karų nenuniokotai Amerikai leido aplenkti karų nualintą Europą. Devynioliktajame amžiuje Jungtinės Valstijos pritraukė daugumą britų užjūrio investicijų, be kurių niekada nebūtų galėjusios taip greitai fiziškai užimti Amerikos kontinento ir šitokią milžinišką fizinę energiją investuoti į žemės ūkį bei pramonę. Tam padėjo Londono Sičio (ir gerokai mažiau – Paryžiaus) suteikti finansiniai ištekliai. Užsienio skola ir efektyviai nevykdomi ankstesnių paskolų finansiniai įsipareigojimai (kaip ir dabar) tada, kaip ir dabar, buvo pagrindinis ekonominio augimo variklis. Tačiau finansai nebūtų taip nenutrūkstamai plūdę visą devynioliktąjį šimtmetį, jei Jungtinės Valstijos politiškai nebūtų dominavusios visame Šiaurės Amerikos kontinente. Pietuose prancūzų, ispanų, o vėliau – meksikiečių opozicija buvo silpna; šiaurėje, išskyrus vieną trumpą konfliktą dėl sienų, Kanada iki 1867-ųjų ir vėliau valdoma britų nekėlė jokio rimto pavojaus. Taigi kontinento saugumo struktūra buvo gana stabili, ir tai skatino kapitalą nuolat tekėti į šalį, ir tam rimtai nepakenkė net 1860-ųjų pilietinis karas.

Poreikio veiksnys irgi iš esmės buvo politinis, o ne ekonominis. Ankstyvieji Amerikos pramonininkai, gamindami drabužius, dengtus vagonus, plūgus ar ginklus, gamino rinkai, kurią valdė viena federalinė valdžia. Dar daugiau, tai buvo rinka, kuri dėl imigracijos nuolat augo ir kurioje liberali demokratija sudarė sąlygas tokiam socialiniam mobilumui, kad pajamos visuomenėje buvo pasiskirsčiusios daug tolygiau, nei tuo pačiu metu Europos šalyse. Neturtingi fabriko darbininkai Čikagoje gal ir negyveno geriau, nei Mančesteryje, bet ga-

* Angliškai – tai trys D *(debt, dominance and demand)*. *Vert. pastaba.*

lėjo turėti daugiau vilčių prisijungti prie didelės ir gana įtakingos nekantrių vartotojų klasės. Henry Fordas, pavyzdžiui, labai skyrėsi nuo savo Europos konkurentų, tokių, kaip Rolls Royce, Mercedes Bentz ir Lancia, kurie, kol dar nepasirodė Vokswagenas ir Morrisas, daugiausia gamino turtingai, tačiau gerokai mažesnei potencialių automobilių savininkų klasei. Šis kontrastas tarp masinės ir klasinės rinkos atspindėjo skirtingą pajamų pasiskirstymą abiejuose kontinentuose, tad ne tiek masinės *gamybos* sistemos (marksistų pašaipiai pavadintos „fordizmu") išradimas – kaip nurodė Chandleris (1977) ir kiti verslo istorikai – kiek sukūrimas masinių *paskirstymo* sistemų, užtikrinusių gamybos ir pardavimo skaitlingumą, lėmė spartų Amerikos ekonominį augimą.

Kitas svarbus veiksnys, nulėmęs dar spartesnį Amerikos ekonominį augimą dvidešimtajame amžiuje, buvo, žinoma, šalies neutralumas ir didesnis saugumas nuo invazijos per abu pasaulinius karus. Pirmasis pasaulinis karas JAV iš didžiulio tarptautinio skolininko pavertė didžiuliu kreditoriumi, karo metu teikusiu didžiules paskolas Britanijai ir Prancūzijai, trečiąjį dešimtmetį sugebėjusiu savo kapitalą nukreipti į Europą, ypač į Vokietiją. Tuo metu, kai JAV gamintojai eksploatavo didžiulę vieningą masinę rinką, jų analogai Europoje po 1918 metų išsiaiškino, kad jų rinkas dar labiau suskaldė ir sumažino Wilsono apsisprendimo principas ir buvusių Austro–Vengrijos bei Vokietijos imperijų vietose atsiradusios mažos valstybės. Antrasis pasaulinis karas JAV ekonomiką paveikė dar drastiškiau: nuo 1941 iki 1944 metų jo dėka pramonės gamyba padidėjo 44 procentais. 4.1 paveiksle parodyta, kad didžiąją šio prieaugio dalį sudarė karinė gamyba. Skaičiuojant vienodos vertės doleriais, karinių kontraktų vertė nuo 18 milijardų 1941 metais padidėjo iki maždaug 88 milijardų geriausiais šia prasme 1943 metais. Tikra rezervinė bedarbių armija, kurią sudarė beveik 13 milijonų ieškančių darbo karo pradžioje, gavo darbo (Vatter, 1985, 22). Solidūs gynybiniai kontraktai JAV korporacijose stimuliavo



4.1 pav.

naują vadybininkų meistriškumą – iš kompanijos būstinės jiems reikėjo tinkama linkme nukreipti ir kontroliuoti gamybinius pajėgumus, išdėstytus keliose vietose, paprastai esančius toli vienas nuo kito ir nuo kompanijos būstinės. Pagrindinė kompanija paprastai būdavo juridiškai atsakinga už nacionalinių darbo ir saugumo standartų laikymąsi ir turėjo palaikyti gamybos standartus, jei norėdavo gauti daugiau solidžių, brangių gynybinių kontraktų. Pasak Melmano, ji turėjo rimtų paskatų plėtoti vadybos metodus, kurie tiktų priimti centralizuotus sprendimus išsklaidytų gamyklų atžvilgiu – tai buvo tokie metodai, kuriuos po karo lengvai galima buvo pritaikyti dukterinių bendrovių užsienyje valdymui (Melman, 1970).

Turint omeny, kad JAV ekonomika iš Antrojo pasaulinio karo pakilo gerokai stipresnė ir našesnė tiek už Europos, tiek ir už Japonijos kompanijas, vis dar lieka neatsakyta į klausimą, kodėl šis dominavimas turėjo pasireikšti ne tik didžiuliu eksportuojamų gaminių kiekiu iš Jungtinių Valstijų – taip greitai ir atsitiko dėl teikiamos pagalbos ir kreditų, kuriuos JAV teikė kaip Šaltojo karo kovos priemones, bet ir pasaulyje išplitusiomis JAV kompanijomis – Kanadoje, Europoje ir Lotynų Amerikoje. Jos supirkinėjo vietines kompanijas ir kūrė vietinius gamybinius pajėgumus. Tai jos davė pradžią pokyčiui iš nacionalinės gamybos nacionalinei rinkai į tarptautinę gamybą tarptautinei rinkai. Jomis pasekė šimtai neamerikietiškų kompanijų, įsitikinusių, kad tai yra vienintelis būdas išgyventi ir konkuruoti su Amerikos kompanijomis.

Transnacionalinės kompanijos ir jų teoretikai[9]

Šiandien už sovietų bloko ir Kinijos ribų beveik nebėra didelio verslo, kuris nebūtų tarptautinis, nebent dvi išimtys – Prancūzijos *Credit Agricole* ir Britų nacionalinė anglies taryba. Didžiausių kompanijų pasaulyje užsienio operacijos 1970 metais sudarė 30 procentų visos prekybos, o 1980 – jau 40; daugiausia augo chemikalų, laivų, automobilių, lėktuvų, metalų ir elektronikos prekybos apimtys. 350 didžiausių pasaulio įmonių daugiau kaip 25 000 dukterinių įmonių turi užsienyje. Ketvirtadalis visos industrializuotų šalių darbo jėgos (pagal naujausią JTO pranešimą – 25 milijonai žmonių) dirbo tarptautiniame versle. Kadangi Europos, Japonijos, o dabar ir Trečiojo pasaulio įmonės greitai pasekė didelėmis Amerikos korporacijomis ir pradėjo organizuoti gamybą užsienyje, Amerikos kontroliuojama tarptautinio verslo dalis, nors ir auganti absoliučiu dydžiu, nuo dviejų trečiųjų prieš 1970 metus nukrito iki mažiau nei pusės devintąjį dešimtmetį.

Prancūzijos tyrinėtojas Charles-Albertas Michaletas gerai išskyrė dvi tarptautinio verslo rūšis: jis sako, kad egzistuoja *retransliavimo dukterinės įmonės (relay affiliates)*, kurios paprasčiausiai užsienyje reprodukuoja tą pačią gamybos operaciją, kurią pagrindinė įmonė organizuoja namuose, ir *dukterinės įmonės-dirbtuvės (workshop affiliates)*. Jose pagrindinė įmonė organizuoja tam tikras operacijas, kurioms reikia pigios darbo jėgos arba šalyje yra maži mokesčiai, arba abu šie veiksniai, ir, be to, pigus, greitas tansportas (Michalet, 1976). Nors daugelis besivystančių šalių šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo dešimtmečio pradžioje atverdamos laisvąsias ekonomines zonas (LEZ) skatino pastarąją formą, atrodo, jog retransliavimo dukterinės įmonės dabar plis greičiau – jas ypač pritrauks tokios mažiau išsivysčiusios šalys, kuriose potencialiai didelės vidaus rinkos ir išsilavinusi, kvalifikuota darbo jėga. Visai neseniai kai kurios automobilių kompanijos visą tam tikrų dalių ar net visų naujų modelių gamybą organizavo taip, kad jie būtų gaminami dukterinėje įmonėje užsienyje; ar tam tikrais atvejais, bendroje užjūrio dukterinėje įmonėje, valdomoje kartu su vietiniu partneriu. Korporuota partnerystė ir bendradarbiavimo susitarimai tiek tarp dviejų korporacijų atskirose industrializuotose šalyse, tiek tarp korporacijos industrializuotoje šalyje ir korporacijos besivystančioje šalyje vis labiau plinta. Tai ypač taikytina išplėtotos technologijos sektoriams, kurių tyrimų ir plėtros kaštai yra dideli.

Tai vienas iš daugelio gamybos internacionalizacijos faktų, pribloškusių tiek dešiniuosius, tiek ir kairiuosius teoretikus, tiek liberalus, tiek ir marksistus, tiek amerikiečius, tiek ir europiečius. Daugiau kaip dešimtmetį po to, kai Raymondas Vernonas parašė savąjį *Nykstantį suverenitetą* (Sovereignty at Bay), vyravo „gaminio ciklo" teorija (Vernon, 1971). Ji įprastines Ricardo viršpelnio sąvokas pritaikė verslo išplitimui užsienyje ir paaiškino, kaip kompanija, naudodamasi naujo gaminio monopolija, gali gauti viršpelnį (t.y. kainą, aukštesnę už tą, kurią leidžia gamy-

bos kaštai, tarp jų ir kapitalo palūkanos, ir normalus pelnas konkurencijos sąlygomis). Augant konkurencijai namuose, kompanija pirmiausia gaminį eksportuoja, po to jį gamina užsienyje, ir iš kiekvieno ciklo gauna vis kitokį viršpelnį. Ciklas baigiamas tada, kai iš akumuliuotų viršpelnių, investuotų į tyrimus ir plėtrą, sukuriamas naujas gaminys, ir vėl viską galima pradėti iš naujo[10].

Tai buvo subtili ir taupi teorija, tačiau ja nebuvo įmanoma paaiškinti, kodėl naftos kompanijos, kurių gaminius vargu ar galima pavadinti naujais, vis dar dominavo didžiojo tarptautinio verslo lygoje net ir po to, kai jų kartelį, žinomą „Septynių seserų" vardu, sugriovė nacionalizacija ir OPEC (Naftos eksporto šalių) vyriausybių organizacija. Ja negalima buvo paaiškinti ir priešingos krypties Europos (ir Japonijos) kompanijų bangos į JAV po to, kai šeštąjį dešimtmetį JAV kompanijos „įsiveržė į Europą" (Frank, 1976; Savary, 1984; Lall, 1983). Ja remiantis nepakankamai atsakyta ir į klausimą, kodėl (po naftos kompanijų) verslas, tapęs tarptautiniu, paprastai ne gamindavo tam tikrą gaminį, bet tik parduodavo paslaugą – ir tai buvo ne vien bankai ir draudimo (bei perdraudimo) kompanijos, bet ir reklamos kompanijos (J. Walterio Thompsono kompanija), buhalteriai (Arthuras Andersenas), prekiautojai meno kūriniais (Sothbys), konsultantai (McKinsey), duomenų bazių paslaugos (Lockheed Dialog) ir kt. Devintąjį dešimtmetį paslaugų verslo internacionalizacija vyko greičiau nei bet kuris kitas verslas.

Tai buvo vienas iš tų daugelio faktų, kuriuos sunkiai galėjo paaiškinti marksistai ir priklausomybės teoretikai. Jie rėmėsi prielaida, kad kapitalistinė sistema pasižymi pelno mažėjimo tendencija, ir tai verčia ieškoti būdų, kaip darbininkus priversti dirbti sunkiau – taip atsiranda fordizmas ir chronometras surinkimo linijoje – arba eksploatuoti pigesnę užsienio darbo jėgą. Šią idėją pirmiausia diskredituoja tas akivaizdus faktas, kad šiuolaikinėje pramonėje darbo jėgos kaštai yra palyginti maži, o darbininko produktyvumą labiau lemia į gamybos procesą

investuotas kapitalas, energija ir technologija ir, antra vertus, tas faktas, kad daugelyje tarptautinės paslaugų industrijos šakų darbuotojams dažnai gana gerai moka, o tie, kuriems moka mažiau (viešbučiuose, greito maisto frančizės versle ir t.t.) gyvena ne blogiau nei jų vietinių konkurentų darbuotojai.

Tačiau labiausiai, ir ypač priklausomybės teoretikus, stulbina tas faktas, kad tiek daug besivystančių šalių vyriausybių, labai smarkiai triukšmavusių dėl užsienio transnacionalinių kompanijų eksploatacijos, spaudžiamos skolų ir užsienio valiutos bei užsienio kreditų trūkumo savo nuostatas pakeitė. Mažiau išsivysčiusios šalys, nors iš tiesų labai suinteresuotos pritraukti užsienio kompanijas, derybose tokius klausimus, kaip kompanijos įnašas į nacionalinį mokėjimų ir eksporto balansą ar į ekonominę plėtrą apmokant vietinius darbininkus ir vadybininkus, nagrinėja labai smulkmeniškai ir priekabiai. Ne tik šio fakto, bet ir kitų duomenų apie verslo internacionalizaciją bei išplitimą į Trečiąjį pasaulį visai pakanka parodyti tam, kad JTO ir kitų statistiniuose duomenyse visiškai neįskaičiuojamos daugybė mažų ir vidutinio dydžio privačių kompanijų, paprastai valdomų vienos šeimos, daugiausia iš Indijos, Kinijos ar Levanto, kurios ramiai plėtojo savo tarptautinį verslą.

Kaip teigė Johnas Dunningas, net jei nė viena egzistuojanti teorija nėra visiškai patenkinama, kiekvienoje iš jų gali būti po tam tikrą vertingą tiesos apie gamybos internacionalizaciją elementą (Dunning, 1985). Todėl galbūt reikės rankioti kiekvienos teorijos gabaliukus naudojantis, kaip jis tai pavadino, eklektiniu metodu. Mano nuomone, didelis įnašas plėtojant šį eklektinį metodą priklauso Fredui Meyeriui, kuris aiškino, kad didėjantis technologinių pokyčių greitis ir augantys pasenusios gamyklos pakeitimo nauja, naujos technologijos gamykla, kaštai reiškia, kad firmoms vis mažiau lieka laiko kompensuoti vis didėjančius jų kapitalo investicijų kaštus (Meyer, 1978). Pelno, gaunamo gaminį parduodant nacionalinėje rinkoje, jau nepakanka firmos verslui išlaikyti; dėl to firma priversta imtis pa-

saulinio pardavimo strategijos ir atitinkamai dėl valstybių teikiamo prioriteto vietinei produkcijai importinių gaminių atžvilgiu, – pasaulinės gamybos politikos.

Nei Meyeris, nei kiti ekonomistai niekada neteigė, kad viską lemia technologija ar korporuotas pelno siekimas. Būtina tokio greito tarptautinės gamybos paplitimo sąlyga buvo politiškai paklusti kitų industrializuotų šalių atviros pasaulio ekonomikos tikslui, kurio labai aktyviai siekė ir kurį labai skatino Jungtinės Valstijos. Dėl pagrindinio Amerikos pokarinės politikos ekonomikos motyvo nuomonės išsiskiria. Kairieji pabrėžia norą pasaulio ekonomiką paversti saugia ir palankia Amerikos kapitalui ekonomika (Block, 1977). Dešinieji teigia, kad toks motyvas buvo Amerikos įsitikinimas, kad politinis ir ekonominis liberalizmas yra susiję ir kad nei laisvesnė prekyba, nei laisvesnis kapitalo judėjimas nėra tikslai patys savaime, o priemonės kuriant laisvą (t.y. nekomunistinį) pasaulį (Kindleberger, 1987; Diebold, 1980; Maddison, 1982).

Nereikia užmiršti ir vidaus politikos. Ralphas Naderas buvo tas tyrinėtojas, kuris teisėtai nurodė, kad Amerika niekada nebūtų tapusi lydere internacionalizuojant verslą, jei devynioliktajame amžiuje nebūtų įvykę radikalių JAV politikos pokyčių[11]. Ankstyvieji Amerikos įstatymai įtvirtino atvirą buhalteriją, akcininkų teises ir federalinį kompanijų registravimą. Nuo 1890-ųjų prasidėjo varžybos, ypač tarp mažų, skurdžių valstijų, kaip Delavaras ir Rodo sala, dėl minimalių valstybės keliamų reikalavimų kompanijoms. Buvo išplėtota slapta, klaidinanti korporuotos buhalterijos sistema, kuri akcininkus laikė nežinioje apie korporuotą strategiją ir tik kartais juos nuramindavo uždirbtu kapitalu bei dividendais.

Tuo pačiu metu, kai valstybės kontrolė didino vadybininkų galią investuotojų atžvilgiu, JAV Kongresas reagavo į neribotą Carnegio galią plieno pramonėje, Rockfellerio – naftos ir Duponto – chemijos pramonėje. 1890 metais buvo priimtas pirmasis iš antitrestinių įstatymų – Schermano aktas. Šie įstatymai

vėliau labai paveikė Amerikos tarptautinio verslo plėtrą, nes esminė antitrestinė taisyklė teigė, jog didumas savaime nėra nusikaltimas, tačiau turi vykti konkurencija. JAV antitrestiniai įstatymai draudė kompanijoms veikti taip, kad Jungtinėse Valstijose būtų ribojama konkurencija. Tai, ką jos veikė už JAV ribų, jei tai neturėjo įtakos JAV rinkai, buvo jų pačių reikalas. Poreikis laikytis šios subtilios skirties ir vengti antitrestinių bylų, kurias kompanijoms keldavo antitrestinis JAV Teisingumo departamento skyrius, ypač aktyvus Naujosios sutarties *(New Deal)* dienomis, buvo viena svari priežastis, paaiškinanti, kodėl net iki šių dienų JAV korporacijos linkusios turėti visus 100 procentų savo užsienio dukterinių įmonių akcijų. Netenka abejoti, kad ši politika, atmetanti vietinius partnerius, labai prisidėjo prie nepasitikėjimo ir įtarumo užsienio transnacionalinėmis korporacijomis, ypač Lotynų Amerikoje, kur vietinėje rinkoje vyravo JAV korporacijos, atmosferos.

Dar vėliau atsirado daugiau būdų, kuriais valstybės politika gerokai veikė tarptautinio verslo evoliuciją. Vienas tokių buvo JAV vyriausybės 1963 metų palūkanų išlyginimo mokestis, sustiprinęs kitas bankininkystės taisykles, veikiančias tik Jungtinėse Valstijose. Tai Amerikos bankus labai skatino sekti savo korporuotų klientų Europoje pėdomis ir sandorius sudarinėti ne doleriais Niujorke, bet eurodoleriais Londone ir kituose finansiniuose centruose. (Amerikos bankui patikėta pradėti „Azijos" dolerių rinką Singapūre.) Tokią emigraciją, ginant JAV mokėjimų balansą, sustiprino Johnsono administracijos siekis dideles Amerikos korporacijas skatinti neišvežti kapitalo. Todėl pastarosios naudojimui užsienyje skirtas akcijas leisdavo ne Volstryte, o Londone padidindavo kapitalą eurodoleriais (Strange, 1986).

Valstybės vaidmens, pasireiškiančio finansine ir industrine politika, verslo mokyklų literatūra, savo dėmesį koncentruodama į korporaciją, kuri yra tos politikos objektas, kartais paisydavo pernelyg mažai. Iš tiesų atsakymą į šį klausimą ne taip lengva, kaip kituose socialiniuose moksluose, paversti teorija.

Korporacija yra ir vyriausybių partneris, kartais net nacionalinis lyderis, ir jų priešininkas. Kai jai reikia apsaugos ar vyriausybės subsidijos, ji yra ir valstybės prašytojas, ir kartu vyriausybės inspektoriaus, mokesčių rinkėjo ir reguliatoriaus grobis.

Šį valstybės ir korporacijos santykio ambivalentiškumą neseniai gerai parodė Europos politikų nuostatos Reagano Strateginės gynybos iniciatyvos (SGI) atžvilgiu. Nors ir oponuodami jai politiškai ir dėl jos potencialiai vis didėsiančių kaštų, ir dėl jos potencialiai destabilizuojamų padarinių supergalybių galios balanso ir abipusiai užtikrinto sunaikinimo (AUS) atžvilgiu, Prancūzijos ir Vokietijos vyriausybės suprato, kad nacionalinė ekonomika priešakinėse išplėtotos technologijos linijose išliks – o tai yra akivaizdus nacionalinis interesas – jei Prancūzijos ir Vokietijos kompanijos pasinaudos SGI kontraktais iš JAV vyriausybės. Viską sudėjus, nacionalinius interesus patenkinti geriau buvo galima bendradarbiaujant su JAV.

Apibendrinant galima pasakyti, kad globalinės gamybos struktūros prigimtyje vis labiau vyrauja tarptautinis verslas, tačiau šio fakto adekvačiai negalima paaiškinti vienu kokiu veiksniu ar aspektu. Tai yra sudedamasis valstybinės politikos, rinkos tendencijų, vadybos strategijų *ir* kintančios technologijos rezultatas. Šis bruožas atspindi vidinius sprendimus, priimtus remiantis politinėmis preferencijomis lyderio vaidmenį turinčioje JAV ekonomikoje, ir tuo, kad daugiašalius susitarimus dėl prekybos ir pinigų pripažįsta pakankamai daug industrializuotų šalių, ir tai užtikrina, kad net juos atmetus sovietiniam blokui ir Kinijai, negali kilti kliūčių vis atviresnės pasaulio ekonomikos formavimuisi.

Gamybos įvertinimas

Vyraujančią gamybos struktūrą vertinant pagal keturias pagrindines politinės ekonomijos vertybes, ji išsiskiria tuo, kad labai efektyviai kuria turtą; pagal autonomiją, paliekamą valstybėms, ją galima vertinti tik labai vidutiniškai; pagal jos pamatinės

tvarkos ar stabilumo kriterijų skirtingi žmonės ją vertina vidutiniškai ar net blogai. Jos vertinimas pagal ketvirtąjį – teisingumo kriterijų – kelia daugiausia abejonių. Pirma, jis priklauso nuo subjektyvios teisingumo ar sąžiningumo sąvokos; antra, nuo to, apie kokį teisingumą kalbame: ar tarp tautų, susiorganizavusių į valstybes, ar tarp klasių ir kitų ekonominių grupių, ar tarp individų. Jis priklauso ir nuo to, ar teisingumą matuosime pagal tam tikrą absoliutų standartą, ar tik reliatyviai. Pastaruoju atveju į rinką orientuotos gamybos struktūrą turėtume lyginti su feodaline, teokratine ar gentine gamybos struktūra arba su šiuolaikinėmis komandinėmis gamybos struktūromis.

Lyginant su bet kuria minėtąja struktūra, nekyla abejonių dėl efektyvumo. Maisto, naudingųjų iškasenų, pramonės gaminių ir paslaugų augimas kelis paskutinius šimtmečius yra fenomenalus ir beprecedentis atvejis. Tai, kad toks didelis sukurto turto kiekis skiriamas ginkluotei ir gynybai, yra saugumo struktūros rezultatas. Ši struktūra buvo ir viena pagrindinių nestabilumo bei netvarkos, būdingų gamybai, priežasčių. Karas visuomet sumažindavo gamybą regionuose, kuriuose jis vykdavo, bet ją paskatindavo kituose regionuose. Kita gamybos struktūros nestabilumo ir netvarkos priežastis buvo pasaulio kreditų pertrūkiai ar net jų žlugimas; jie atkirsdavo investicijoms reikalingą kapitalą ir taip sustabdydavo gamybos augimą. Gamybos struktūros nestabilumas dabar netolygiai buvo jaučiamas ir taikos, ir karo metu, ir šios eufemiškai vadinamos „adaptacijos" našta gerokai sunkiau guldavo ant besivystančių, o ne industrializuotų šalių pečių.

Tai mus vėl grąžina prie tokio diskutuotino teisingumo klausimo. Jį turbūt verta pakomentuoti dar prieš pereinant prie kito diskutuotino autonomijos klausimo: ar gamybos struktūra gali susilpninti, ar sumažinti valstybių galią, ir kaip tai gali atsitikti.

Aš visai neabejoju, kad didžioji gamybos struktūros ekspansija pakeitė kortas ir jų padalijimą tiek valstybėms, tiek ir socialinėms grupėms. Tiesa, kad tos lošimo taisyklės, pagal kurias

lošia valstybės, valdantieji elitai, įmonių vadybininkai, politinių partijų ar darbo organizacijų lyderiai, daro įtaką rezultatams. Bet kokiame lošime su vienomis kortomis galima išlošti, o su kitomis – pralošti. Tokios knygos, kaip Mancuro Olsono *Tautų iškilimas ir žlugimas* identifikuoja tam tikrus veiksnius, darančius įtaką tam, kuriomis gi kortomis išlošiama, paaiškindami, kodėl vienos visuomenės prie išorinių pokyčių prisitaiko sėkmingai, o kitos – nesėkmingai ar, kaip jis pats sako, sklerotiškai (Olson, 1982). Tai klausimas, su kuriuo ekonomikos istorikai, pavyzdžiui, Angusas Maddisonas ar Alas Hirschmanas – galynėjosi daugelį metų ar net, jei prisiminsim dar ir Gibsoną, Spengleri ar Weberį – daugelį dešimtmečių ar net šimtmečių. Tačiau aš nemanau, kad šiuos gamybos sistemos perskirstymo mechanizmus visiškai galima suvesti į nacionalinio atsako apie ekonominių galimybių kokybę.

Pirmiausia, tik labai retai prigimtis ir rinka į rankas įduoda tūzus ir dviakes. Kai kurios šalys turi daugybę pigios naftos, o kitos jos neturi. Kai kurios rinkai pateikia stručio plunksnų ar banginio ūsų korsetams, tačiau jų niekas nebenori. Antra vertus, pasaulio ekonomika tampa vis labiau integruota ir gamybos struktūra – globalinė, o ne nacionalinė, taigi darosi akivaizdu, kad pirmieji, pradėję gaminti šiai rinkai ir joje pardavinėti, turi didžiulį ir iš dalies sėkmės nulemtą pranašumą vėliau pradėjusiųjų atžvilgiu. Šioje vietoje reikia grįžti prie klausimo apie gyventojus, paminėto anksčiau, nagrinėjant Europos industrializacijos sėkmę, palyginus su Kinija. Jis susijęs su sudėtingu perėjimu nuo demografinio, būdingo primityvioms, tik gyvybę palaikančioms visuomenėms profilio, būdingo besivystančiai šaliai, kurioje dėl didelio gimstamumo yra daug jauno amžiaus gyventojų ir ši proporcija primena ištįsusį kūgį, tarsi plastikinį kelio ženklą, toliau prasideda industrializuotos visuomenės, kurioje gimstamumas sumažėjęs, profilis ir tai labiau primena viršutinę svogūno dalį. Šis perėjimas buvo lengvesnis Europos ir Amerikos pionieriams, bet kur kas sunkesnis visiems jų pasekė-

jams. Šioje progresijoje paskutinę vietą užima Afrika, kurioje gyventojų skaičius didėja greičiau, nei visuminis produktas, todėl jos gamybos struktūrai reikia atlaikyti kur kas didesnį krūvį gaminant pakankamai vienam gyventojui, nei labiau išsivysčiusiuose regionuose; ir ne tik kuriant gamybos potencialą, bet ir norint pereiti iš kelio ženklo demografinės sanklodos į svogūno tipo sanklodą. Nuo 1950 iki 1984 metų pasaulio gyventojų skaičius padidėjo dvigubai: jis greitai išaugo nuo 2,5 milijardo iki 4,5 milijardo, ir dešimtmečio pabaigoje jau buvo 5 milijardai. Nuo 1850 iki 1950 metų (per 100 metų) pasaulio gyventojų skaičius padidėjo 1,5 milijardo. Labiausiai šie skaičiai padidėjo trijuose „besivystančiuose" Lotynų Amerikos, Pietų Azijos ir Afrikos regionuose. Juose nuo 1950 metų gyventojų skaičius beveik padvigubėjo, o Šiaurės Amerikoje ir Sovietų Sąjungoje gyventojų skaičius išliko stabilus. Kitas stulbinantis faktas yra tas, kad vidutinis gimstamumas gerokai sulėtėjo net tuose pačiuose Lotynų Amerikos ir Pietų Afrikos regionuose, bet ne Afrikoje. Paaiškėjo, kad kai kurios aštuntojo dešimtmečio prognozės, jog pasaulio gyventojų skaičius padvigubės per trumpesnį negu trisdešimties metų laikotarpį, ir kad apie 2000-uosius metus įvyks neadekvačios gamybos sukelta krizė, nepasitvirtino. Šios prognozės rėmėsi prielaida, kad vidutinis metinis gimstamumas nesikeis. Ateinančių dešimtmečių problema greičiau bus pavėlavusių regionų, tokių kaip Afrika, demografinis perėjimas, o ne neišvengiamas ir nuolatinis gyventojų skaičiaus didėjimas. 1973 metais, JTO duomenimis, visame pasaulyje maisto gamybos augimas buvo didesnis už gyventojų skaičiaus augimą, o 1975 metais – net ir vien besivystančiose šalyse.

Tam tikra prasme galima teigti, kad kortų perdalijimas gamybos struktūroje tiesiogiai paveikė klasių, o ne tarptautinius santykius. Gamybos internacionalizacija, kuri kartais vadinama pasauliniu fenomenu, be abejo, labiausiai paveikė darbo ir valdymo santykius. Tas faktas, kad daugelyje pramonės sričių tarpnacionalinė kompanija perkelti savo fabriką ar plėsti ga-

mybą gali kitoje vietoje, o darbininkas į kitą valstybę persikelti negali, iš industrializuotų valstybių profsąjungų atėmė dalį jų galios – iš valdytojų išsireikalauti koncesijų jiems grasinant streiku. Jei vyksta per daug streikų, kaip buvo septintąjį dešimtmetį Fordo gamykloje Danenheme, Anglijoje, valdytojai gali nuspręsti ją uždaryti arba išsinuomoti kitą gamyklą ir tą patį gaminti Ispanijoje ar Vokietijoje. Veltui darbininkų judėjimas stengėsi susiorganizuoti tarptautiniu mastu ir taip susidoroti su nauju globaliniu darbdavių mobilumu. Tokios solidarumu paremtos asociacijos, kaip Charleso Levinsono Tarptautinė metalo darbuotojų federacija Ženevoje, labai stengėsi, kad darbininkai pinigais ar pramonine veikla remtų streikus vargingesnėse šalyse. Tarptautinės prekybos sekretoriatai, sudaryti pagal sektorius, labai stengėsi gauti informacijos apie transnacionalinių korporacijų pelnus tose šalyse, kuriose darbininkai reikalavo didesnių atlyginimų. Tačiau faktai užsispyrusiai rodė, kad gamybos struktūros pokyčiai ir kai kurie imigracijos įstatymai, kuriuos palaikė net kairuoliškosios partijos ir rinkėjai, visam laikui sužlugdė mintį apie visų šalių bendrus klasinius darbininkų interesus. Šiuo aspektu žmonėms vienyti reikia kai ko daugiau, ne vien „Internacionalo" giedojimo. Brazilijos ir Vokietijos automobilių pramonės darbininkai Europoje ir Amerikoje varžosi dėl tos pačios pyrago riekės. Tekstilės pramonės darbininkai Singapūre ar Taivanyje jaučia labai menką solidarumą su tos pačios pramonės darbininkais Europoje ar Amerikoje, kai pastarieji siekia dar labiau apriboti Daugiapluoštį susitarimą *(Multifibre Agreement)*. Jūreiviai Britanijoje kovoja prieš „tinkamiausios vėliavos" laivus, nes pastarieji įdarbina profsąjungoms nepriklausančius jūreivius, o visi Persų įlankos ar Ramiojo vandenyno salų valstybių jūreiviai patenkinti darbo jūroje galimybe, teikiama tokių laivų. Kaip vieną sykį pastebėjo Keimbridžo ekonomistė Joana Robinson, „yra tik vienas dalykas, kuris blogesnis už buvimą eksploatuojamuoju – tai nebūti eksploatuojamu".

Kai kurie dirbantieji suprato, kad derėtis su valdytojais dėl aukštesnių savo gyvenimo standartų yra pražūtinga; vietoj to jie turi derėtis su vyriausybe ir demonstracijomis, agresyviomis kovos priemonėmis ir balsavimu paveikti atlyginimų ir gerovės politiką. Kai kurie darbininkai supranta, kad transnacionalinės korporacijos, sudariusios bendradarbiavimo sutartį su vietiniu partneriu, sukuria naujų darbo vietų ir sudaro galimybes kvalifikacijai kelti, ko niekad nebūtų sau leidęs vienas vietinis partneris.

Tiesa, dažnai korporuoti vadybininkai gyvena ir elgiasi kaip privilegijuotas valdantysis elitas. Galima pripažinti ir tai, kad vienas iš dabartinių pokyčių gamybos struktūroje padarinių buvo padidėjęs atstumas tarp didžiojo ir mažojo verslo pasaulių. Čia vėl randama daugiau nelygybės: tarp verslo galios judėti bei apsaugoti rinką, kurti bei rinktis naują technologiją, pasirinkti naują vietą naujai gamyklai ir darbininkams, derėtis su vyriausybėmis ir bankais dėl kreditų. Tačiau ekonominės galios koncentracija nėra neišvengiamas dalykas. Veikia ir priešingos išcentrinės jėgos. Didelis verslas praranda savo specialistus ir ekspertus, kai šie patys pradeda kurtis kokioje nors rinkos nišoje, sukūrę ar suradę ją po didelės kompanijos sparnu. Didelės kompanijos, kaip ir didelės imperijos, privalo decentralizuotis ir vietiniams bosams suteikti daugiau laisvės reaguoti į vietines sąlygas ir vietinį spaudimą. TNK (transnacionalinių korporacijų) lojalumas savo tėvynės vyriausybei jau nebėra akivaizdus.

Skirtumus tarp ekonominių grupių jaučia ne tik vadybininkai ir pramonės darbininkai bei didelis ir mažas verslas. Bazinių produktų gamintojai, ypač žemdirbiai, palyginus su pramonės gamintojais, iš pasaulio BNP didėjimo naudos gavo mažiau net ir ten, kur juos, kaip Japonijoje, JAV ar Europos Bendrijoje, saugojo, subsidijavo ir rėmė valstybė, siekusi kompensuoti rinkos kaprizus ir jų silpną derybinę poziciją tarpininkų ir pirkėjų atžvilgiu. Tačiau šios politikos rezultatas vis dar tas pats – didėjanti praraja tarp vidutinių pajamų žemės ūkyje ir vidutinių pajamų pramonėje (Gale Johnson, 1973).

Trumpai tariant, pokyčių gamybos struktūroje distribuciniai padariniai teisingumo ar neteisingumo prasme buvo netolygūs, kompleksiški ir subjektyvūs. Kai kuriuos platesnius klausimus, susijusius su sistema apskritai, dar reikia apsvarstyti. Jų yra trys. Pirmasis – ar valstybės gali kontroliuoti transnacionalines korporacijas. Jis daugeliui žinomas, nes apie tai daug buvo kalbama. Ne tokie žinomi, bet ne mažiau svarbūs yra kiti du klausimai: ar valstybės finansines problemas komplikavo gamybos internacionalizacija, ir ar labai pasikeitė valstybės funkcijos rizikos atžvilgiu – tai ir yra rinka pagrįstų sistemų charakteristika.

Valstybės transnacionalinių korporacijų atžvilgiu savo kontrolę siekė įtvirtinti dviem būdais – nacionalinėmis priemonėmis ir daugiašaliais susitarimais. Pastarasis būdas nelabai pavyko. Po daugiau kaip dešimtmečio įvairių tarptautinių organizacijų patyrimo paaiškėjo, kad minimalistinis OECD šalių požiūris į šią problemą pasirodė esąs realistiškenis, nei maksimalistinis požiūris, kurį skatino besivystančių šalių suformuota Grupė 77 Jungtinių Tautų Organizacijoje. OECD 1976 metais gana skubotai išleido rekomendacijas dėl transnacionalinių korporacijų. Tuo ji siekė aplenkti ta pačia kryptimi judančias Jungtines Tautas. Šiomis rekomendacijomis buvo siekiama greičiau paskatinti, o ne priversti gerai elgtis korporacijas, veikiančias už savo tėvynės ribų. „Geru" elgesiu buvo suprantamas toks, kuris socialiai ir politiškai priimtinas veikimo šalių – ir religinei, ir pasaulietinei politinei valdžiai. Pavyzdžiui, naftos kompanijos, veikiančios griežtų musulmoniškų pažiūrų šalyse, kaip Saudo Arabija, šiose rekomendacijose gali rasti pateisinamą pagrindą nustatyti taisyklėms, kuriomis ribojamas jų darbuotojų tose šalyse alkoholio vartojimas. Šiuo atžvilgiu tos rekomendacijos sustiprina politinę kompanijos valdžią savo darbuotojams. Pagaliau tai, kur ir kaip darbuotojai linksminasi ir kaip jie leidžia savo laisvalaikį, neturi nieko bendro su ekonominiu, korporacijos pelną maksimizuojančiu vaidmeniu, tad tai iš esmės yra politinis kišimasis. Toks kišimasis korporacijos santykius su vei-

kimo šalies vyriausybe ar kita politine valdžia gali pakreipti į gerą ar į blogą pusę ir, savo ruožtu, suklostyti vyriausybės santykius su politine valdžia ar religiniais lyderiais.

JTO Transnacionalinių korporacijų elgesio taisyklių projektas, atvirkščiai, labai mažai paveikė ar net visai nepaveikė valstybių ir korporacijų elgesio, nes projekto kūrimo grupė Niujorke po dešimties metų darbo taip ir nepajėgė susitarti dėl formuluočių. Dėl to šiame tekste rasite daugybę laužtinių skliaustų, paliekančių dviejų nuosakų variantus – po „turi" skliaustuose nurodoma „turėtų" ir atvirkščiai*. Jei ir pavyks kada nors išspręsti šiuos nesutarimus, tai tik neaiškumo dėka.

Nacionaliniame lygmenyje tos besivystančios šalys, kurios į JTO Kodeksą vietoj patariamojo „turėtų" norėjo įtraukti privalomą „turi", nieko nepaisydamos savo nacionalinę politinę valdžią siekė panaudoti prieš užsienio korporacijas. Jos ėmė jas nacionalizuoti: pirmiausia mineralų ir naftos kompanijas, vėliau bankus, draudimo kompanijas, aludes ir kitas įmones. Tokių jų veiksmų niekas nekvestionavo, nes industrializuotos šalys paprastai elgdavosi lygiai taip pat, su sąlyga, kad jos laikėsi paprotinės tarptautinės teisės, kuri teigia, kad už nacionalizuojamą turtą tuojau pat, visiškai ir teisingai sumokama kompensacija. Besivystančių šalių vyriausybės paprastai suprasdavo, kad jų pergalė tuščia, ir pernelyg dažnai už ją tekdavo brangiai sumokėti. Jos atgavo šachtas ar naftos šaltinius, tačiau neturėjo tos pačios galios rinkai eksploatuoti. Taip atsitiko su Čilės vario ir Gineso alaus daryklomis. Ištremtos Nigerijoje šios kompanijos išlaikė rinkos kontrolę, pavyzdžiui, sudariusios ilgalaikius kontraktus su vartotojais. Be to, jos buvo įsisavinusios technologiją, būtiną konkurencijai pasaulio rinkose išlaikyti.

Panašus likimas ištiko ir labiau išsivysčiusias šalis, kaip Kanada, kuri aštuntąjį dešimtmetį įsteigė įvairių priežiūros agentūrų. Viena iš jų buvo Užsienio investicijų stebėjimo agentūra

* Anglų kalboje tai skirtumas tarp *shall* ir *should*. *Vert. pastaba.*

(Foreign Investment Review Agency). Tokiomis priemonėmis šalį siekė apsaugoti nuo užsienio (t.y. JAV) korporacijų dominavimo, bet devintąjį dešimtmetį suprato, kad neįmanoma sukurti tokių aiškių ir visuotinių taisyklių, pagal kurias kai kurioms JAV korporacijoms būtų galima leisti veikti Kanadoje, o kai kurioms – neleisti. Praktinėje politikoje svarbesnė problema greičiau jau buvo klausimas, kiek koncesijų vyriausybė turi gauti iš korporacijos, kad jai būtų galima leisti patekti į Kanados ekonomiką.

Besivystančios šalys vis labiau linko prie tos pačios išvados. Derybos su korporacijomis, kuriomis būtų galima paskatinti nacionalinės ekonomikos plėtrą – uždirbti užsienio valiutos, eksportuojant naftos produktus, chemikalus ar automobilius atrodė kur kas racionalesnė politika, nei tas korporacijas išstumti. Jei korporaciją galima įtikinti, kad naujas simbiotinis ryšys su vyriausybe yra to vertas, galima išsiderėti ir kitų sąlygų: skirti vietinius valdytojus ar apmokyti kvalifikuotus darbininkus, teikti medicinos pagalbą ar net šalyje atlikti pramoninius tyrimus. Tokių derybų sėkmė priklausydavo nuo konkrečios valstybės. Kai kurios valstybės buvo pernelyg mažos, pernelyg neturtingos ir pernelyg nestabilios, kad korporuotus vadybininkus įtikintų tokių sutarčių nauda siekiant išsikovoti vietą nacionalinėje ekonomikoje. Taigi pagal senąją nacionalizacijos strategiją visos valstybės turėjo vienodą galią imtis nacionalizacijos, o pagal naują gamybinio bendradarbiavimo strategiją labai aiškiai išsiskyrė valstybių derybinė galia ir, žinoma, jų nelygybė. Pavyzdžiui, Azijos ir Lotynų Amerikos vyriausybių susitarimai paprastai būdavo geresni nei jų kolegų Afrikoje. Valstybės, prisiėmusios „vartų sargo" vadmenį, iš naujo įtvirtino savo galią korporacijų atžvilgiu, tačiau rezultatai buvo labai nevienodi. Valstybės, pasižymėjusios didžiausiu socialiniu sutelktumu, politiniu stabilumu ir ekonominio augimo potencialu, užsienio korporacijų galią sugebėjo panaudoti valstybės galiai stiprinti; o valstybės, kurioms trūko tų trijų taip trokštamų charakteristi-

kų, patyrė šaltesnę korporacijų reakciją, korporacijos nelabai troško padėti ir, žinoma, liko greičiau konkurentėmis, o ne partnerėmis.

Mokesčių problemos

Iš esmės finansinis klausimas gali tapti problema: ar transnacionalinės korporacijos kėsinosi į valstybės mokesčių rinkimo teisę. Teisės monopolija pajamas padidinti mokesčiais yra viena iš pagrindinių teisių, priskiriamų valstybei. Ją galima lyginti su išimtine valstybės teise į prievartos monopolį ir jėgos panaudojimą, kurio imasi policija ar kariuomenė, vykdydama valstybės įsakymus. Valstybė šią funkciją gali pavesti mokesčių rinkėjams arba mokesčių rinkimo teisę ar jos dalį perduoti provincijos bei miesto valdžiai; lygiai taip pat privatiems asmenims ji gali leisti turėti ginklą. Tačiau valstybė, kada tik panorės, gali atimti šias koncesijas.

Kyla klausimas, ar didelės korporacijos savo gamybos struktūros kontrole nesilpnina šios tradiciškai išimtinės visų valstybių galios. Didelės korporacijos gali ne tik išvengti valstybės mokesčių rinkimo galios, bet ir pačios padidinti savo pajamas dėka kaštų, traktuojamų, kaip mokesčių įstatymais pripažįstamų jų pačių operacijų išlaidų. Vėliau tas pajamas jos gali panaudoti ne mažiau egoistiškiems nei valstybės tikslams ar tam tikra prasme net panašiems į valstybės tikslus. Valstybės nacionalines pajamas naudoja gynybai, o korporacijos pinigus naudoja pramoniniam špionažui, gamyklų apsaugai ar reklamai, ginančiai jų nuosavybę, statusą ir jų rinkos dalį. Kaip ir valstybės, kompanijos savo lėšas naudoja tyrimams ir apmokymui. Valstybių valdovai anksčiau didelę dalį valstybės pajamų panaudodavo savo prabangos, šlovės ar meno ir sporto mecenavimo poreikiams tenkinti, o šiais laikais panašius poreikius panašiai tenkina ir didelių korporacijų vyriausieji valdytojai.[12]

9. 890

Transnacionalinės korporacijos nėra tie pirmieji valdžios organai, kartu su valstybėmis renkantys mokesčius. Religinės institucijos visą laiką darė tą patį kaip stimulą naudodamos savo galią asmens saugumui po mirties, kaip politinė valdžia – iki jos. Čia pajamos taip pat dažnai būdavo panaudojamos prabangioms šventykloms, ilgalaikėms investicijoms, skirtoms mokymui ar tyrimams ir net asmeninei šlovei ar didybei.

Dėl buhalterių išradingumo, ypač nuo aštuntojo dešimtmečio infliacijos, pagimdžiusios tai, kas eufemistiškai vadinama „kūrybine" buhalterija, korporacijos mokestinės pajamos išskaičiuojamos tik pagal pinigų leidimo būdus arba (kai korporacija tai atskleidžia) iš vienokių ar kitokių rezervų fondų. Visiškai aišku tai, kad tam tikros įmonės, veikiančios tam tikruose pasaulio gamybos struktūros sektoriuose, labai sėkmingai išvengė valstybės mokestinės galios. Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį didelės naftos kompanijos ir dideli tarptautiniai bankai gavo daug pelno. Abiem atvejais didžioji šio pelno dalis buvo gauta už JAV ribų, kur Vidaus pajamų tarnybai (reikšmingas pavadinimas) kliudė tas pačias taisykles, taikytas JAV teritorijoje, taikyti ir už jos ribų uždirbtam pelnui. Kitos vyriausybės iš esmės pasekė Amerika, ir turbūt todėl, kad ir naftos kompanijos, ir dideli bankai, teikiantys energiją bei kreditus, yra tokie svarbūs gamybos struktūrai, kad industrializuotose šalyse tik keli politikai kvestionavo tą išimtinį, preferencinį jiems suteiktą statusą mokesčių srityje.

Beveik vienintelį kartą politinė valdžia rimtai bandė mesti iššūkį transnacionalinėms korporacijoms (ir taip sustabdyti valstybės mokesčių galios erozijos procesą). Tai įvyko Kalifornijoje, kur valstijos įstatymų leidžiamieji organai priėmė vadinamuosius unitarinius mokesčių įstatymus. Jie teigė Kalifornijos valstijos teisę korporaciją, veikiančią šioje valstijoje, apmokestinti remiantis jos pasaulinėmis operacijomis ir ta jų dalimi, kurią galima priskirti vietinėms operacijoms. Ši deklaracija atrodė gana teisinga atsižvelgus į plintančią didelių korporacijų praktiką

įkurti holdingo kompanijas mokesčių „rojaus" šalyse, didelėse ar mažose, ir taip užsitikrinti, kad jų pelnas visuomet būtų deklaruojamas ten, kur mokesčiai yra mažiausi. Tačiau po kelerių metų TNK labai smarkiai ėmė judėti iš Kalifornijos ir iki minimumo ėmė mažinti čia savo operacijas, todėl unitarinio mokesčio idėja buvo primiršta. Taigi atrodo, kad valstybė negali arba nenori savo pajamų didinti didžiausių ir turtingiausių įmonių, veikiančių jos teritorijoje, sąskaita, kadangi varžosi su kitomis valstybėmis.

Ar manysime, kad korporuota mokesčių „vadyba" yra klaidinanti ir korumpuota ir kad daugelis ekstravagantiškų korporacijų valdytojų išlaidų negali būti pateisinamos „ekonomiškai", ar ne, darosi aišku, kad mokesčių klausimas yra pamatinė tarptautinės politinės ekonomijos problema, kurią tyrinėti reikia kur kas plačiau. Atlaidus elgesys su korporacijomis didina jų galią daryti įtaką pasaulio gamybos struktūrai ateityje, o tai yra struktūra, kurioje turės gyventi ne tik korporacijos ir jų vadybininkai, bet ir valstybės bei paskiri žmonės (O'Connor, 1973).

Trečioji problemų grupė susijusi su rizika. Visos gamybos struktūros kelia pavojų gyvybei, sveikatai, kitų žmonių nuosavybei ar gerovei ateityje. Prerijų įdirbimas sukėlė dulkių audrų pavojų, druskos kasyklos – nuosėdų, anglies kasyklos – plaučių ligų, kasyklų dujų sprogimų pavojų ir pavojų būti palaidotam gyvam. Šiandien pavojus kyla dėl asbesto ir pesticidų gamybos ir naudojimo bei dėl supertankeriais pervežamos naftos ir LNG.

Svarbi ir pernelyg menkai tyrinėta problema yra ta, kad globali gamybos struktūra, kurią daugiausia sukūrė ir valdo TNK, rimtai padidino pavojus, keliamus ir kylančius pasaulio visuomenei. Antrinis, tačiau svarbus klausimas, susijęs su tų pavojų valdymu, yra toks: ką politinė valdžia laiko atsakingu už įvairių pavojų padarinius?

Moderniaisiais laikais kapitalistinėse visuomenėse tai buvo svarbus politinis klausimas. Pasirinktas sprendimas paaiškina, kodėl daugelyje šiuolaikinių didmiesčių didžiausi ir praban-

giausi pastatai yra ne šventyklos ar katedros, o didelių draudimo kompanijų būstinės. Jei maža tauta ar mažos ir neturtingos įmonės prisiima didelį pavojų, tai draudimas yra akivaizdus atsakas. Štai kodėl daugelyje šalių darbas, neapsidraudus (tiesiogiai, ar netiesiogiai) nuo nelaimingo atsitikimo darbe, yra nelegalus; štai kodėl daugelyje šalių įstatymai draudžia vairuoti automobilį, jei šis neapdraustas nuo pavojaus kam nors padaryti žalą ar sužeisti. JAV atsakomybės už gaminį principas buvo implantuotas į pramonės struktūrą. Teisininkai, keliantys bylas firmoms, pardavusioms blogus ar pavojingus gaminius, gauna savo procentą nuo nuostolių atlyginimo sumos, todėl jie šį principą aktyviai palaikė. Iš tiesų šis principas buvo pritaikytas ir gydytojams bei patiems teisininkams. Tai reiškia, kad dalį medicinos ar teisės paslaugų „kainos" sudaro kaštai draudimo, reikalingo gydytojams ir teisininkams apsisaugoti nuo nesąmoningų jų profesinės veikos padarinių.

Šie iš dalies techniniai, iš dalies reguliavimo sistemos pokyčiai paveikė ir tarptautinius santykius. Kai, pavyzdžiui, Šveicarijos chemijos kompanija dėl neatidumo toksiškas atliekas paleido į Reiną, Prancūzijos, Vokietijos ir Olandijos vyriausybės skundėsi Šveicarijos vyriausybei. Tarptautinė teisė šiais klausimais dar labai neaiški ir ji liks tokia, kol galingesnės valstybės atsisakys pripažinti savo atsakomybę už padarytą vienokią ar kitokią žalą. Pavyzdžiui, Kanada buvo bejėgė sustabdyti Jungtines Valstijas, kurių pramonė generavo rūgštinius lietus, o šie krito ant Kanados miškų, lygiai taip pat Skandinavijos šalys nesugebėjo sustabdyti Britanijos, kurios veiksmai Skandinavijos miškams reiškė tą patį.

Nors kaip tik valstybės sprendžia politikos formavimo problemas, susijusias su aukų apraminimu ir kompensacijomis, žalos apribojimu ir šalinimu, su reguliavimo priemonėmis, kurios turėtų kiek įmanoma sumažinti pavojų, paprastai ne pačios vyriausybės kelia šią problemą. Faktiškai valstybė panaši į tą neatsargų ir pavojų keliantį vairuotoją, kurį galima atgrasinti, ta-

čiau negalima sustabdyti, kad jis nekeltų pavojaus kitiems, tačiau jį galima priversti užtikrinti, kad jis tikrai kompensuos padarytą žalą. Tarptautinė teisė negali priversti valstybės savo pramonę reguliuoti griežtai ir atsargiai, negali priversti apsidrausti dėl tokių pramonės katastrofų, kaip *Union Carbide* katastrofa Bhopale 1985 metais ar gaisras Sovietų Sąjungos Černobylio branduolinėje jėgainėje 1986 metais. Jei galimybę sukelti rimtų problemų kitiems laikysime vienu iš galios atributų, tai pasirodys, kad didelės ekonomikos įmonės – privačios ir valstybinės, ir čia pasisavina valstybės galią.

Tai, be abejo, ne vienintelės problemos, kylančios dėl didžiulio globalinės gamybos struktūros dinamizmo. Tačiau čia išvardytų problemų pakanka, kad parodytume, kaip radikaliai kinta politiniams ekonomistams kylantys klausimai, kai kiekvienos nacionalinės ekonomikos gamybos struktūra jau nėra taip tvirtai susijusi su vyraujančia kiekvienos nacionalinės vyriausybės valdžia. Gamybos struktūros pokyčiai keičia ir pačią valstybės prigimtį. Pakito ir jos galimybės bei pareigos. Tokios žinomos tarptautinių santykių, tarp jų – tarptautinių ekonominių santykių bei kategorijos – Atlanto Sąjunga, sovietinis blokas, Trečiasis pasaulis – praranda savo kažkada turėtą homogeniškumą.

Gamybos struktūros pokyčiai perdalija kortas. Tiek išsivysčiusių, tiek besivystančių šalių vyriausybės, korporacijos, bankai, profsąjungos, žemdirbiai ir daugelis kitų visuomenės grupių, tarp jų ir politinės partijos, spręsdamos, kaip lošti, turi išspręsti daugelį naujų ir sudėtingų problemų.

[1] Žr. bibliografiją.

[2] Žr. 6 skyrių.

[3] Baechler (1975, 56–59). Apie nuo šv. Augustino iki Adamo Smitho pakitusių idėjų dėl pelno siekimo legitimumo svarbą žr. Hirschman (1977).

[4] Marx, *Capital*, I, kurį cituoja Jamesas O'Connoras (O'Connor, 1984, 24).

[5] Taip pat žr. 11 skyrių.

[6] „Ropė" Towndendas buvo vienas pagrindinių Norfolko keturgubos pasėlių rotacijos Rytų Anglijoje sistemos advokatų. Tai ne tik padidino derlių, bet ir

leido per žiemą išlaikyti daugiau karvių ir avių gyvas. Priverstinę škotų emigraciją aštuonioliktajame amžiuje gyvai aprašė Johnas Prebble savo knygoje *The Highlan Clearances*, London, Secker and Warburg, 1983.

[7] Palyginimui: Cipolla (1962) ir trumpiau – N. Demerath, *World Politics and Population' in Strange* (1984).

[8] Kaip žino dauguma britų mokslininkų, maištas plito dėl to, kad dauguma indų tikėjo, jog vietiniams kareiviams, arba sepojams, jų baltieji karininkai įsakydavo pažeisti religinius tabu: tiek hindu, tiek musulmoniškuosius.

[9] „Transnacionalai" *(Multinationals)* kaip korporacijų, veikiančių keliose šalyse ir per gamtines sienas, apibrėžimas yra klaidinantis, nes dauguma jų nei savo bruožais, nei pagal kontrolės šaltinį nėra transnacionalinės. Jos yra nacionalinės korporacijos, veikiančios transnacionaliai (dėl to *multinationals* tekste buvo verčiamos kaip transnacionalinės korporacijos – *Vert. pastaba*). „Multinacionalinės korporacijos" buvo terminas, kurį strategiškai „nukalė" IBM dar septintąjį dešimtmetį. „Transnacionalinės korporacijos" – terminas, kurį vartojo JTO, yra tikslesnis. Žr. Jungtinės Tautos (1983).

[10] Vernono darbas kai ką skolingas Stepheno Hymerio, Kindlbergerio studento, daktarinei disertacijai, kuri buvo išspausdinta po jo mirties (Hymer, 1976).

[11] Naderis (1976) susikūrė vartotojų interesų, ypač mašinų versle, čempiono reputaciją.

[12] Franko (1976) net lygino TNC su mokesčių „augintojais" ikirevoliucinėje Prancūzijoje ir kituose ikiindustriniuose režimuose. Vėliau valstybė „parduodavo" arba privatizuodavo mokesčių surinkimo koncesijas. Franko teigia, kad jei vyriausybė leidžia pasiimti atlygį už valdymą ar savo dalį nuo apmokestinamų projektų, korporacijos iš esmės daro tą patį.

5 skyrius

FINANSINĖ STRUKTŪRA

Tarptautinėje politinėje ekonomijoje galia priklauso tiems, kurie gali suteikti saugumą ar jo atsisakyti, ir tiems, kurie valdo gamyba sukuriamą turtą. Tačiau be saugumo ir gamybos struktūrų, aprašytų ankstesniuose skyriuose, egzistuoja ir ne mažiau svarbi finansinė struktūra. Galia sukurti kreditą apima galią kitiems žmonėms suteikti arba atsakyti galimybę pirkti šiandien, o mokėti rytoj, galią naudotis savo perkamąja galia ir taip veikti gamybos rinkas, galią gerai ar blogai tvarkyti valiutą, suteikiamą kreditu ir veikti valiutų kursus kreditu, teikiamu kitomis valiutomis.

Taigi realiai finansinė struktūra pasižymi dviem neatsiejamais bruožais. Ji apima ne tik tas politinės ekonomijos struktūras, kuriomis kreditas sukuriamas, bet ir pinigų sistemą ar sistemas, kurios lemia santykinę skirtingų valiutų, kuriomis teikiamas kreditas, vertę; pirmuoju atveju kredito sukūrimo galia dalijasi vyriausybės ir bankai (dėl to daug kas priklauso nuo jų tarpusavio politinio ir teisinio ryšio). Antruoju atveju skirtingų pinigų ar valiutų režimą lemia vyriausybės politika ir rinkos (ir vėl daug kas priklauso nuo to, kiek laisvės vyriausybės suteikia rinkoms). Dėl to finansinę struktūrą galima apibrėžti kaip sumą visų mechanizmų, valdančių kredito prieinamumą, ir visų veiksnių, determinuojančių sąlygas, kuriomis viena valiuta keičiama į kitą.

Tarptautinės politinės ekonomijos finansinę struktūrą galima pavaizduoti kaip namą iš dviejų dalių, kaip hibridą, kuris iš vienos pusės yra iš tiesų monumentali sistema, o iš kitos –

daugybė nacionalinių finansinių ir monetarinių sistemų, nors visas šias sistemas vis labiau veikia pasaulio, esančio už valstybės sienų, įtaka ir spaudimas. Ji globali, nes visos pagrindinės pasaulinės kapitalo rinkos taip susijusios tarpusavyje, kad daugeliu atvejų funkcionuoja taip, lyg būtų viena sistema. Jos greitai ir akivaizdžiai reaguoja į pokyčius, vykstančius bet kurioje sistemos dalyje. Bankininkai ir vertybinių popierių platintojai veikia taip, tarsi laiko zonos būtų svarbiau nei politinės sienos. Jie dažnai veikia sindikatais paremdami vienas kitą ir tuo pačiu metu konkuruodami dėl savo verslo. Stambūs agentai visuose pagrindiniuose finansiniuose centruose turi savo dukterinių įmonių ar biurų, ir jų klientai, investuojantys pinigus, labai retai juos investuoja viena nacionaline valiuta.

Tačiau iki šiol koegzistuojančios nacionalinės valiutos rodo, kad sienos vis dar yra svarbus veiksnys. Už nacionalinės valiutos tarp šių sienų silpnumą ar stiprumą politiškai atsakinga laikoma valstybės vyriausybė – nors ir labai neteisinga kartais ją tokia laikyti. Būtent valstybė pripažįsta šią atsakomybę ir savo galimybių ribose tvarkosi su pinigų, cirkuliuojančių nacionalinės valiutos pavidalu – doleriais, jenomis, markėmis ar frankais – verte ir taip tarnauja nacionaliniams interesams, kaip ji juos suvokia. Vyriausybėms ne visada pavyksta tenkinti savo pačių nusistatytus tikslus, tačiau jos dar neatsižadėjo pinigų tvarkytojo vaidmens. Tas vaidmuo, kurį jos atiduoda tarptautinėms organizacijoms, vis dar labai ribotas. Ir nepaisant to, kad kai kurie aktyvai dabar įgavo Europos valiutų krepšelio, vadinamo ECU (Europos valiutinis vienetas, *European Currency Unit*), formą, ir kad kai kurie kontraktai sudaromi pagal kitą krepšelį, vadinamą SDR (Specialioji skolinimosi teisė, *Special Drawing Rights*), į kurį patenka ir JAV doleris (kuris nepatenka į ECU), vis dar tiesa yra ta, kad daugiausia atsiskaitymų globalinėse finansų rinkose vyksta viena ar kita nacionaline valiuta; ja denominuojami ir rinkoje siūlomi kredito instrumentai[1]. Reziumuojant galima pasakyti, kad rinkos iš esmės yra globalinės, o valdžios – nacionalinės.

Kredito sukūrimas

Nė viena išsivysčiusi ekonomika negali funkcionuoti be kredito sukūrimo sistemos. Šiandien tos monetos ir banknotai, kuriuos žmonės nešiojasi savo kišenėse ar rankinėse ir tie pinigai, kuriuos jie sutaupo ir padeda į bankus ar pensijų fondus, yra tik maža dalis kreditų, sukuriamų finansų struktūroje. Taip vyksta jau nuo devynioliktojo amžiaus, kai bankai tapo gyvybine kiekvienos industrializuotos valstybės reikme, būtina produktyviai investicijų prekybai ir pramonei finansuoti. Bankai skolina savo šalies verslininkams, o kai kurie jų skolina (arba padidina kitų žmonių skolinimui skirtų pinigų dalį) kitų šalių verslininkams. Kiekviena materialistinė visuomenė, siekianti padidinti savo turtą – ar tai būtų kapitalistinė, centralizuota, ar jų mišinys – privalo turėti kreditų sukūrimo sistemą. Kreditas tiesiogine prasme yra išsivysčiusią ekonomiką maitinantis kraujas. Kaip kraujas žmogaus kūne, taip pinigai vyraujančia kreditinių pinigų forma turi pasiekti ir atnaujinti kiekvieną ekonomikos dalį. Jie turi cirkuliuoti reguliariai ir patikimai. Jie turi būti švarūs ir stabilūs – kitaip visuomenė kentės, kaip kenčia kūnas, jei kraujas negeras ar jo yra per daug arba per mažai. Iš to galima daryti išvadą, kad visose materialistinėse visuomenėse kredito sukūrimo galia yra labai svarbi politiškai. (Žinoma, buvo ir tokių retų visuomenių, kurios siekė beveik vien dvasinių ar nematerialiųjų tikslų. Tokiose visuomenėse kredito sukūrimo galia yra labai ribota. Tačiau šiandien tokių visuomenių pasitaiko rečiau, nei bet kada iki šiol, ir visos jos – tiek socialistinės, tiek kapitalistinės, tiek ir mišrios ekonomikos – siekia didesnės gerovės ir aukštesnių gyvenimo standartų, kad ir kaip jie būtų apibrėžiami.)

Apskritai kalbant, kapitalistinių, arba rinkos ekonomikų ir socialistinių, arba planinių ekonomikų, egzistavusių dar visai neseniai, skirtumas buvo tas, kad pirmosiose kreditų kūrimo galią dalijosi valstybė ir privatūs bankai, o antrosiose – vals-

tybė paprasčiausiai savo kreditų kūrimo galias deleguodavo valstybiniams bankams. Kaip tik jie vykdydavo ne rinkos įsakymus, kaip jie juos suvokdavo, bet valstybinių planuotojų komandas. Nedaug kyla abejonių dėl to, kad kuriant turtą socialistinė sistema buvo ne tokia efektyvi, kaip rinkos. Viskas valstybinius bankus vertė veikti saugiai ir vengti rizikos; mažai kas juos skatino suteikti galimybę ir kreditą neišbandytai veiklai ar smulkiems, nežinomiems verslininkams, o ne didelėms, gerai įsikūrusioms valstybinėms įmonėms. Socialistiniam mąstymui buvo svetima pati rizikingo kapitalo sąvoka. Tik tuomet, kai valstybės saugumas gynybines pajėgas reikalavo aprūpinti pačia naujausia technologija arba tada, kai vykdavo didelių plėtros strategijos pokyčių – kaip tuomet, kai Chruščiovas paragino modernizuoti ir plėsti sovietinį žemės ūkį – valstybiniai bankai plačiai imdavo kurti kapitalą naujiems klientams. Vartotojų, vyrų ir moterų, stovinčių eilėse prie tualetinio popieriaus ar šviežių daržovių, interesai sistemai rūpėjo mažiausiai. Tas kraujagyslių kalkėjimas, apibūdinantis socialistines ar iš centro planuojamas ekonomikas, pirmiausia vyko dėl ribotos galimybės gauti kreditą ir dėl efektyvių finansinių rinkų trūkumo. Be to pelno motyvo, kurį galėjo suteikti tik jos, buvo sunku tikėtis inovacijų, teikiančių naudos piliečių visuomenei ir vartotojams, o ne valstybei ir jos įmonėms. Tik paaiškėjus, jog šis kalkėjimas lėtina ekonomikos augimą ir žaloja visą visuomenę, Sovietų Sąjungoje ir Kinijoje įsitvirtindavo ekonominių reformų judėjimas.

Tačiau, kaip gerai suprato visų ekssocialistinių šalių vyriausybės, kreditų kūrimo sistemos liberalizavimą lydėjo didesnio finansinio ir atitinkamai ekonominio nestabilumo pavojus. Rinkos sistema gali būti efektyvesnė ir paslankesnė, geriau prisitaikiusi prie pokyčių ir inovacijų, tačiau jai būdingas ir didesnis nestabilumas. Ji patiria bankrotų ir bankų žlugimų, jai būdingos tiek nacionalinės, tiek tarptautinės finansinės krizės. Kai bankininkai nebepasitiki finansinėmis prekybos, pramonės ir

žemės ūkio perspektyvomis, paplinta bedarbystė ir daugėja nenaudojamų išteklių. Finansinio pakilimo laikus paprastai lydi finansinis nuosmukis, kai vyriausybėms sunku vėl tikėtis augimo. Visose rinkos ekonomikose, kaip niūriai kažkada ketvirtąjį dešimtmetį pastebėjo prezidentas Hooveris, pinigai panašūs į pabūklus ant senamadiško burlaivio denio: kai jie kontroliuojami, tai yra jėgos ir galios šaltinis, o kai nutrūksta nuo grandinės – kelia mirtiną pavojų. Rinka besiremianti finansinė struktūra ne tik yra nestabilesnė, ji būtinai padidina nelygybę. Kaip tik dėl to, kad ji finansinėms institucijoms ir jų valdytojams bei darbuotojams atveria tokias galimybes labai greitai uždirbti galybę pinigų, ji didina skirtumą tarp turtingųjų ir vargšų. Todėl bankininkai ir finansininkai daugelį gali tiesiog piktinti, ir ne vien todėl, kad jie turtingi, bet ir dėl to, kad turtingi jie tapo neduodami jokios produkcijos; pinigus jie uždirbo iš pinigų.

Dar daugiau, paprasti žmonės nėra įsitikinę, ar bankininkai ir finansininkai yra tikrai garbingi ir patikimi. Pastaruoju metu tarp jų pernelyg dažnai pasitaikė visokių įtartinų veikėjų ar net žinomų nusikaltėlių. Finansų sistemai tampant sudėtingesne, padidėjo finansinių nusikaltimų galimybė. *Banco Ambrosiano, Franklin National Bank,* Michaelo Milkeno ir prekybos bevertėmis obligacijomis Volstryte, Roberto Maxwello neteisėto kompanijos pensijų fondo panaudojimo, Asilo Nadiro ir Polly Pecko žlugimo, neadekvačios Pakistanui priklausančio Tarptautinio kredito ir komercijos banko priežiūros istorijos tapo laikraštinių siaubo istorijų medžiaga. Finansinių nusikaltimų banga, pradėjusi kilti aštuntąjį dešimtmetį, ir vis didėjanti pastaraisiais metais, nėra atsitiktinis reiškinys. Jį iš dalies galima paaiškinti pernelyg skubotais sprendimais iš naujo sureguliuoti finansines institucijas bei rinkas ir didėjančia finansinių rinkų integracija bei internacionalizacija, kuri įvairiems „kietiems" veikėjams leidžia išvengti nacionalinio reguliavimo ir priežiūros.

Primityvios ir išplėtotos finansinės struktūros

Šiuos politinius ir socialinius labai sudėtingos ir išplėtotos pasaulio rinkos ekonomikos finansinių struktūrų padarinius ir reikia išanalizuoti. Kaip ir esant kitoms pamatinėms struktūroms, nepakanka tik parašyti ar paaiškinti struktūrų viduje veikiančių institucijų funkcijas. Tarptautinis politinis ekonomistas turi analizuoti politinius ir socialinius padarinius, naudos ir kaštų, rizikos ir galimybių pasiskirstymą ir tą vertybių mišinį, kurį šis pasiskirstymas implikuoja visuomenei bei atitinkamai tas politines problemas, kurias jis kelia.

Vienas paprastas tokios analizės būdas, padedantis išvengti daugybės painių su pinigų rinkomis ir bankininkystės praktika susijusių techninių detalių, yra bandymas pažvelgti į politinius ir socialinius primityvios ir išplėtotos monetarinės sistemos skirtumus, kai monetarinės sistemos sąvoka apima ir kreditų sukūrimo finansinę struktūrą, ir monetarinius santykius tarp visuomenių, naudojančių skirtingas valiutas ar pinigų formas.

Primityvi ekonomika, nuo kurios pradėsime, mažai naudoja pinigų. Didelė gamybos dalis skiriama paties gamintojo poreikiams. Pinigų reikia tik tam „priedėliui", kurio žmonės negali pasigaminti patys ar negali išsimainyti su savo kaimynais. Pinigų ekonomika sudaro tik mažą realios ekonomikos dalį. Žmonės pinigus daugiausia naudoja tik einamiesiems atsiskaitymams – kaip apsikeitimo prekėmis ar paslaugomis tarpininką. Primityvi ekonomika dažniausiai būna skurdoka, pinigai mažai naudojami kaip vertybių saugojimo forma ar kaip apskaitos vienetas – šias dvi pastarąsias pinigų funkcijas išskiria ekonomistai. Nekyla didelių problemų, susijusių su užsienio valiutų keitimu, nes kontaktai su išoriniu pasauliu riboti, ir prekyba dažniausiai vyksta barteriniu būdu. Pinigai dažniausiai būna matomi ir juos galima paliesti, ekonomistai juos pavadintų turto pinigais – tai ne popieriniai ir ne kredito pinigai. Jais dažniausiai būna tam

tikra tinkama nešiojimui, tačiau reta prekė – metalas, kriauklelės ar karoliai – kurių pasiūlą valdovas kontroliuoja menkai.

Tarpiniais pusiau išplėtotų monetarinių sistemų etapais pinigų ekonomika pradeda vis labiau persmelkti visą realią ekonomiką. Fiziniai turto pinigai tampa sudėtingesni. Pinigai įgauna monetų formą. Valdovai nebepasitenkina mokesčiais prekėmis ir darbu. Jie reikalauja mokesčius mokėti jų pačių monetomis, paprastai pažymėtomis jų pačių galvomis. Šiame etape valdovai randa lengviausią išteklių paėmimo iš visuomenės būdą – jie nuvertina monetas. Kleopatra ir Romos imperatorius Neronas buvo vieni pirmųjų, kurie pasinaudojo šiuo būdu. Jau iki tol atsirado valiutų keitimo amatas, nes prekeiviams ir keliautojams reikėjo vienas monetas keisti į kitas. Intensyvėjo pinigų skolinimosi ir skolų registravimo bei palūkanų už paskolas skaičiavimo praktika. Krezas buvo Romos žemvaldys ir senatorius, užsiiminėjęs tokia veikla, ir posakis „turtingas kaip Krezas" parodo, kad galimybė pinigus daryti iš pinigų anaiptol nėra naujas reiškinys.

Po to atsirado bankai. Savo veiklą jie pradėjo pinigų ir kitų vertybių saugojimu. Depozitoriui išduodavo kvitą ir leisdavo jam atsiimti savo depozitą ar su trečiosiomis šalimis atsiskaityti per banką. Iš savo patirties suvokę, kad visi depozitoriai nenori savo pinigų atgauti vienu metu, bankai už tam tikrą mokestį tuos pinigus pradėjo skolinti kitiems. Skolininkai naudojosi savo banko paskolomis. Taip buvo sukurtas kreditas. Labai greitai bankai pradėjo spausdinti „pažadus užmokėti" už savo pasyvų ribų ir teikti juos depozitoriams bei skolininkams. Šios popierinės banko pažymos, banknotai cirkuliavo ekonomikoje taip pinigus papildydami monetų pavidalu. Augant bankų ir kitų specializuotų finansinių įmonių skaičiui, didėja kreditinių pinigų – bankininkų vadinamų „kreditiniais instrumentais" – formų įvairovė. Auga finansinių rinkų skaičius. Tuo pačiu metu valdovai pastebėjo bankininkų teikiamą naują būdą savo skoloms susimokėti – skolintis. Kartais, kaip viduramžių Prancūzi-

joje ar Anglijoje, jie skolinasi tiek daug, kad jiems kyla pagunda ištremti, išblaškyti ar net nužudyti savo kreditorius, kad tik nereikėtų apmokėti savo skolų.

Iki aštuonioliktojo amžiaus Britanijoje, Prancūzijoje ir tuometinėse Amerikos kolonijose vyriausybės iš savo karčios patirties pasimokė, kad nors bankai bei kreditiniai pinigai ir atveria naujų valstybės finansavimo kelių, ekonomikai ir pilietinei visuomenei kyla didžiulis pavojus, jei jie leidžia sukurti per daug kreditinių pinigų, žmonės praranda pasitikėjimą banko ar vyriausybės sugebėjimu apmokėti savo skolas ir pradeda atsisakyti pripažinti tokius pinigus. Tuo momentu ima veikti Greshamo dėsnis: blogi pinigai išstumia gerus. Žmonės pradeda kaupti gerus (paprastai auksinius ar sidabrinius) pinigus, o popieriniai pinigai tampa beverčiai. Taip atsitiko Amerikos nepriklausomybės karo metu, kai kalboje atsirado frazė „nevertas nė kontinentalio"; omeny buvo turimi doleriai, išleisti Kontinentinio kongreso. Vyriausybės, paprastai iš karčios patirties, suvokė, kad ir bankų galia kurti kreditą, ir vyriausybės galia sau susikurti kreditą spausdinant popierinius pinigus kažkaip turi būti kontroliuojama, kad dėl to nenukentėtų ekonomika (ir, galimas daiktas, politinė sistema), nes „pinigų mirtis", nutinkanti dėl infliacijos ar dėl politinės revoliucijos, nuverčiančios vyriausybę, neišvengiamai sustingdo prekybą, investicijas ir ekonominį gyvenimą apskritai.

Politiniai ekonominės transformacijos iš primityvios į išsivysčiusią finansinę struktūrą padariniai gali būti ir paprastai būna ir geri, ir blogi. Vyriausybės įgauna daugiau atsakomybės už sistemos valdymą ir taisyklių nustatymą bankų bei finansinio verslo ir finansinių rinkų veiklai. Vyriausybei atsiranda pagunda panaudoti šį naują galios šaltinį tiesioginiams savanaudiškiems valdančių grupių arba klasių ir valstybės biurokratijos interesams tenkinti ekonomikos, kaip visumos, dėka.

Tačiau jos gali panaudoti šią sistemą skolindamosi ir rinkdamos mokesčius bei panaudodamos šiuos pinigus visuomenės ge-

rovei – keliams, branduolinėms jėgainėms, ginklų sistemoms, kad būtų užtikrintas didesnis saugumas, ir socialinėms paslaugoms. Pastaroji galimybė tikrai svarbi. Politine prasme pinigai pakeičia jėgą kaip priemonę ekonominiam augimui skatinti ir kolektyvinėms gėrybėms teikti. Inkai ir faraonai galėjo organizuoti didžiules viešųjų darbų programas (ir taip didinti turtą) be pinigų. Tačiau politinės sistemos, kuriose galia labiau išsklaidyta ar apribota, negali investuoti (ir taip padidinti turtą) tol, kol neišsiplėtojo jų monetarinės sistemos. Taigi pinigai yra būtinas laisvės priedas, jei visuomenė nori džiaugtis *ir* laisve, *ir* gerove.

Visuomenė, rimtai norinti pagerinti savo gyvenimo standartus, dėl to turi palaikyti ekonomikos augimą, bet tuo pačiu metu išsaugoti ir savo politines laisves; šių tikslų siekti ji gali plėtodama savo monetarinę sistemą ir užtikrindama tas ekonomines laisves, kurias reikšti leidžia pinigai. Dėl to monetarinės sistemos plėtotę paprastai lydi tam tikra politinės galios dispersija, vykstanti per ekonominės galios, kurią suteikia kapitalo akumuliacija, dispersiją. Ir atvirkščiai, planuojamos ekonomikos autoritarinės sovietų bloko šalys ar Kinija, gerovės siekusios ekonomikos augimo dėka, nesiekė laisvės, todėl joms nereikėjo plėtoti savo monetarinių sistemų.

Iš tiesų išsivysčiusios monetarinės sistemos paprastai didina nelygybę. Jei kai kurie žmonės gali sukaupti kapitalą, jie gali jį ir naudoti darbo jėgai ir ne jiems priklausantiems ištekliams eksploatuoti tam naudodami to kapitalo padidintą derybinę galią. Taip jie didina skirtumą tarp turtingųjų ir vargšų.

Priklausomai nuo politinės struktūros anksčiau ar vėliau ši nelygybė paskatins kelti reikalavimą plėtoti labiau išplėtotą gerovės struktūrą, kuri papildytų ir į gerąją pusę transformuotų suvokiamus monetarinės plėtros trūkumus. Kuo daugiau galios išsklaidyta politinėje struktūroje, tuo greičiau kils poreikis kurti gerovės sistemą, kuria būtų kompensuojama turto ir rizikos nelygybė; kuo politinė galia labiau koncentruota ir centralizuota, tuo ilgiau galima kontroliuoti tokius poreikius. Pavyzdžiui, ro-

mėnai gana autoritarišką oligopolišką politinę struktūrą siejo su gana gerai išplėtota monetarine sistema, kurioje daugelis atsiskaitymų vykdavo pasyvų pinigais *(liability money)*, investicijoms buvo prieinami kreditai už įvairias palūkanas, o valiutų keitimas buvo tapęs įprastiniu reiškiniu. Kai kas sukaupė galybę pinigų, todėl padidėjo skirtumas tarp turtingųjų ir vargšų. Ir nors represyvi politinė sistema kontroliavo vergus, kurių darbu rėmėsi ekonomika, oligopolija, kuriai priklausė nuosavybė, sunkiai susitaikė su Romos amatininkų reikalavimu nemokamais kviečiais ir prabangiais cirkais sukurti gerovės sistemą.

Išplėtotos finansinės sistemos paprastai įvairiais būdais didina nestabilumą. Atsiranda pernelyg intensyvios bankininkystės tendencija, kuri neišvengiama sistemoje, priklausančioje nuo bankinių institucijų veiklos, pasireiškiančios neapgalvota kreditų ekspansija, didinančia bankų pelną, bet kartu sistemai keliantį ir finansinės panikos bei žlugimo pavojų. Norint išvengti šio pavojaus, bankininkystę reikėtų reguliuoti (tačiau tai paprastai suvokiama tik patyrus katastrofą).

Kita nestabilumo tendencija kyla arba dėl pernelyg didelės kreditų ekspansijos privačiame sektoriuje (kaip minėta anksčiau), arba dėl neįveikiamos pagundos, kurią išplėtota monetarinė sistema visuomet pakiša vyriausybei ar kitai politinei valdžiai, panaudoti sistemą saviems tikslams; trumpai tariant, pakiša mintį susižavėti idėja apmokestinti ekonomiką per infliaciją. Tokios tendencijos padariniai – politinė ekonomija turi kentėti arba nuo socialinių nekontroliuojamos infliacijos šokų, arba nuo infliacijos kontrolės priemonių – tai gali būti ir staigus augimo smukimas, ir nenaudojamų produktyvių išteklių (tarp jų – ir nedarbo) buvimas.

Turbūt verta pridėti ir paskutinę pastabą apie išplėtotą monetarinę sistemą. Nuskriaustos monetarinės sistemos grupės tam tikra prasme elgiasi visai kitaip, nei nuskriaustos politinių sistemų grupės. Pastarosiose lengvai galima rasti disidentų, pasišventusių totaliam sistemos pakeitimui, revoliucionierių, ne-

linkusių išsaugoti sistemos arba linkusių išsaugoti tik nedidelę jos dalį, nes jie mano ją esant neteisingą ir ekonomiškai neefektyvią. Tačiau monetarinės sistemos disidentai paprastai gerai supranta, kad jos plėtra vyko lėtai ir jos formavimuisi laipsniškai reikėjo stiprinti pasitikėjimą, nes pasitikėjimui dingus ir sistemai žlugus, ją atstatyti ar sukurti kitą ne taip lengva. Dėl to opozija ir ramybės drumstėjai paprastai būna nuslopinti, nepaisant jų kritikos dėl sistemos socialinių ir politinių padarinių lygio. Nei Britanijos leiboristų partija, atėjusi į valdžią 1945, nei jokia kita Europos socialdemokratinė partija (net Italijos komunistai) nesiūlė radikaliai transformuoti tų nacionalinių monetarinių sistemų, kurios išsivystė kapitalizmo laikotarpiu. Panašiai galima apibūdinti ir tarptautinės monetarinės sistemos „opozicijos grupes" – nei prancūzai tarpukaryje ar generolio de Gaulle'io laikais septintąjį dešimtmetį, nei staiga praturtėjusios OPEC naftos šalys aštuntąjį nesigriebė tokios aštrios kritikos, kuria būtų siekiama tyčia sužlugdyti pačią sistemą, kurioje dalyvavo ir jos pačios. Šitai verta pabrėžti tik dėl to, kad šiuo atveju kritikos vengimą lengva palaikyti nuolaidžiavimu ar net pritarimu, o taip nėra.

Monetarinės plėtros padarinius greitai galima susumuoti tokiomis tezėmis:

- Ji paspartina ekonomikos augimą palengvindama ekonominius mainus (prekybą) ir gamybą skatindama investicijomis. Reguliarūs atsiskaitymai leidžia „išsaugoti" perkamąją galią ir akumuliuoti kapitalą, o paskui jį panaudoti brangiai, tačiau našiai įmonei.
- Ji tiems, kurie gali sukaupti kapitalą ar prieiti prie kreditų, suteikia galią. Kuo sistema atviresnė ir labiau paplitę kapitalo kaupimo sugebėjimai, tuo labiau sistemoje išsisklaidžiusi galia.
- Ji padidina ekonominę nelygybę ir taip, anksčiau ar vėliau, skatina atsirasti patobulintą gerovės sistemą, kuri kompensuotų nelygybę tarp turto ir galimos rizikos.
- Ji padidina ekonominį sistemos nestabilumą dėl infliacijos, per didelio bankinio aktyvumo ir dėl ciklinių ekonominio aktyvumo pokyčių tendencijų.

10. 890

- Ji sustiprina reikalavimus, keliamus politinei valdžiai: ir dėl gerovės sistemos, ir dėl kompleksiškų bei tikslių taisyklių, kurių reikia kreditų institucijoms ir pinigų rinkoms valdyti.
- Politinei valdžiai tampa lengviau tenkinti visuomeninių gėrybių poreikį ir užtikrinti politinį saugumą, toliau plėtoti ekonomiką ir gerovės sistemos dėka palaikyti socialinį stabilumą.
- Ji taip pat padidina valdžios galimybes panaudoti šią sistemą politiniams tikslams, konkrečiai – dėl to, kad opozicijos grupės suvokia, kokios naudos jos turi iš sistemos ir kokį pavojų gali kelti jos sunaikinimas, dėl to jų kritika yra nelabai aštri.

Taigi tvarkingai, išplėtotai monetarinei sistemai būdingas tolygus (ne per daug trūkčiojantis) augimas, stiprėjanti kredito struktūrų, jų rinkų ir agentų kontrolė, didėjantis finansinių išteklių, skiriamų gerovės sistemai ir visuomenės poreikiams tenkinti.

Netvarkingai sistemai, atvirkščiai, būdingas netolygus augimas. Būna pertrūkių, kai žlunga pasitikėjimas ir nepanaudojami gamybiniai pajėgumai, infliacijos pavojus, keliamas vyriausybių ar bankų, ar abiejų kartu kuriamais kreditiniais pinigais, finansinės krizės ir žlugimo pavojus, politinės valdžios siekis pasinaudoti šia sistema siekiant savo siaurų tikslų, o ne bendros gerovės.

Devynioliktojo šimtmečio galvosūkis

Į pasaulio finansinę struktūrą žvelgiant iš ilgos istorijos perspektyvos, atrodo, kad nuo to momento, kai ji tapo išplėtota kredito pinigų sistema, netvarkos ir nestabilumo joje periodus keitė ramybės ir tvarkos laikotarpiai. Šia prasme ji labai panaši į pasaulio saugumo struktūrą, bet labai skiriasi nuo gamybos struktūros. Retrospektyvoje gamybos struktūros progresas atrodo kur kas tolygesnis. Ekonominis augimas kartais sulėtėdavo, kartais patirdavo ir krizių, ir pakilimų. Tačiau iš tiesų regresija vykdavo tik atsitiktinai ir augimo pokyčius paprastai lemdavo išorinės jėgos – pakilimai (saugumo struktūroje) dažnai lydėdavo karus, o krizės – finansinės struktūros problemas.

Ir priešingai, devynioliktajame amžiuje arba, tiksliau, tarp 1815 ir 1914 metų, tiek saugumo, tiek finansinė struktūra atrodo tarsi santykinės tvarkos ir stabilumo sala, suslėgta tarp santykine netvarka ir nestabilumu pasižymėjusių ankstesniojo ir vėlesniojo šimtmečių. Anglijai ir Prancūzijai aštuonioliktasis šimtmetis prasidėjo nuo siaubingų finansinių ekscesų ir netvarkos. Prancūzijoje regentui, valdžiusiam po švaistūno Liudviko XIV-ojo, vienas avantiūristas škotas, Johnas Lawas, patarė Karališkajam bankui ir liūdnos lemties apgavikų valdomai *Compagnie de l'Occident* leisti be proto spausdinti popierinius pinigus, tačiau tas muilo burbulas labai greitai sprogo ir taip sukėlė gilų Prancūzijos žmonių nepasitikėjimą popieriniais pinigais. Anglijoje kitas škotas, Williamas Petersonas, vyriausybę įtikino tais finansiniais privalumais, kuriuos teiktų įkurtas Anglijos bankas, turintis monopolinę galią vyriausybės skolų atžvilgiu. Čia taip pat be jokio proto imta leisti popierinius pinigus, ir Britanijos vyriausybę išgelbėjo tik atsitiktinumas – Anglijos banką vyriausybės pasižadėjimų mokėti tvarkyme nukonkuravo *South Sea Company*. Viskas baigėsi laimingai todėl, kad sprogus *South Sea* burbului, vyriausybė galėjo neigti savo atsakomybę. Anglija iš šios pamokos padarė geresnes išvadas negu Prancūzija[2]. Tačiau net ir Anglija pernelyg vėlai suprato, kad jos Amerikos kolonijos jau suvokė, jog spausdinti skolos raštelius daug lengviau, nei rinkti mokesčius. Ir, žinoma, ta finansinė kontrolė, kurios Londonas ėmėsi trylikos savo kolonijų atžvilgiu, amerikiečiams paskelbus nepriklausomybę 1776 metais, buvo vienas iš pirmųjų panaikintų apribojimų. Amerikos revoliucija, kaip ir vėlesnė Prancūzijos revoliucija, nulėmė infliacijos sukeltą „pinigų mirtį". Kaip ir Liudvikas XIV-asis, Napoleonas Prancūziją paliko prie bankroto slenksčio – visi rezervai buvo išeikvoti karinės šlovės labui.

Taigi kokia tą šimtmetį po Vaterlo vyravusios finansinės tvarkos paslaptis? Po to jau niekada nebuvo tokio ilgo finansinio stabilumo periodo nei kreditų sistemoje, nei pagrindinių

prekybinių valiutų santykiuose. Pagrindinė tokio stabilumo priežastis buvo svarbiausios prekybinės valstybės – Britanijos – valiutos stabilumas ir tai, kad tokia didelė tarptautinės prekybos ir investicijų dalis vyko sterlingais, jog nacionalinis finansinis stabilumas išsiplėtė į besiplečiančią pasaulinę ekonomiką. (Žinoma, periferija apskritai nebuvo tokia stabili, kaip centras, bet tuomet tai didelės įtakos sistemai neturėjo – nebent tik tiems, kurie toje periferijoje gyveno.) Aukso kaina svarais sterlingų (ir, atvirkščiai, sterlingo vertė, išreikšta auksu) per šį periodą nesikeitė. Kai tik buvo panaikinti apribojimai, kuriuos paskatino ilgas karas su Prancūzija, visi Anglijos banko *(Bank of England)* banknotai vėl buvo laisvai konvertuojami į auksą, ir niekas žmonėms nedraudė kaupti aukso ar parduoti jį užsienin, jei jie to norėjo.

Tai, kad sterlingas išliko stabili valiuta nepaisant naujų aukso atsargų, kurios netikėtai plūstelėjo į rinką iš „aukso karštligės" regionų Australijoje, Kalifornijoje ar Jukone, nebuvo atsitiktinumas. Demokratiškas parlamentas, konkrečiais argumentais ir savo patirtimi įtikintas stabilių pinigų nauda bei nekontroliuojamo vyriausybės skolinimosi pavojumi, 1844 metais priėmė Banko chartijos aktą *(Bank Charter Act)*, kuris nustatė specialias Anglijos banko galias ir Britanijos vyriausybės galios padidinti pinigų pasiūlą be Parlamento pritarimo ribas. Iki 1914 metų vyriausybė tokio leidimo prašė tik vieną kartą, kai Anglijos bankas pasielgė neapgalvotai ir nelaimingasis *Overend, Gureney* bankas bankrutavo. Tai taip suaudrino Londono Sitį, kad Anglijos bankui, kaip paskutinės galimybės skolintojui, prireikė papildomų fondų panikai nuraminti, kol ji nepadarė žalos realiai ekonomikai. Šis atvejis, be abejo, padidino Anglijos banko valdžią Sičio atžvilgiu. Vėliau „senajai Frednidlio gatvės ledi" reikėdavo tik sučiaupti lūpas ir suraukti antakius, kad bankai supratingai paklustų šiai užuominai ir pakoreguotų savo skolinimo politiką. Verta pastebėti, kad JAV administracijos pinigų politikos JAV Kongresas niekada taip nevaržė.

Kitas svarbus veiksnys buvo sąmoninga Britanijos vyriausybės nesikišimo į užsienio investicijų verslą politika. Britanijos pinigų skolinimosi užsienyje pavojų įžvelgė dar Palmerstonas ankstyvaisiais Viktorijos valdymo laikais. 1848 metų memorandumas užsienio skolininkus įspėjo, kad Britanijos vyriausybė gali įsikišti, jei skolininkas nevykdo savo įsipareigojimų pagal obligacijas, išduotas jam Londone. Tačiau jis Britanijos finansų institucijas įspėjo ir apie tai, kad vyriausybė *gali ir nesikišti*, ir kad jiems patiems gali tekti atsakyti už savo neapdairaus skolinimo užsieniui padarinius. Šis valstybės elgesio užsienio skolininkų įsipareigojimų nevykdymo atveju neapibrėžtumas bankus privertė būti atsargesnius. Ir ši politika galėjo konsoliduotis geriausiai todėl, kad, visai kitaip nei Prancūzijos ar Vokietijos vyriausybės, Britanijos vyriausybė savo įtakos Sičiui paprastai nenaudodavo kaip diplomatijos įrankio ir nespausdavo bankų, kaip tai darydavo Bismarckas. Jis skolindavo vieniems sąjungininkams, o ne kitiems, nė kiek neatsižvelgdamas į jų galimybes grąžinti skolą[3]. Nesikišimo į skolinimą užsieniui politika valstybę nutolino nuo bankų ir privertė juos elgtis ypač atsargiai. JAV bankų patirtis gerokai skiriasi. Pirmiausia, dvidešimtojo amžiaus pradžioje Karibų muitines perėmė JAV Karo laivynas. Vėliau, valdant Franklinui Rooseveltui, JAV vyriausybė įsikišo ir vėl sukūrė stabilizacijos fondus Lotynų Amerikos šalims, ketvirtąjį dešimtmetį turėjusioms daug problemų. Ir, galiausiai, JAV vyriausybė padėjo JAV bankams, devintąjį dešimtmetį pernelyg išplitusiems Meksikoje ir Brazilijoje. *Continental Illinois* gelbėjimas 1984 metais tik patvirtino jų įsitikinimą, kad galų gale vyriausybė niekada neleis žlugti dideliems bankams, nuogąstaudama dėl tokio žlugimo padarinių JAV ekonomikai.

Verta išskirti ir du kitus skirtumus. Devynioliktajame amžiuje didžioji dalis finansų, Sičio teikiamų pasaulio ekonomikai, buvo prekybinės sąskaitos *(trade bills)*, o ne obligacijos. Faktiškai jos buvo susietos su realiais prekių mainais, o JAV bankai aštuntąjį dešimtmetį ir devintojo pradžioje besivystančioms ša-

lims pinigus skolino kaip nenustatytos paskirties paskolas, ir jos galėjo būti naudojamos palaikant pervertintą valiutos kursą arba išleistos visiškai neproduktyviai. Net tada, kai Britanijos bankai pinigus skolindavo tam išleisdami obligacijas, patys jie nepatirdavo pavojaus, susijusio su nemokiais skolininkais. Tiems skolos raštams praradus savo vertę ar net pavirtus visiškai beverčiais popieriais, pinigus prarasdavo vargšas obligacijų savininkas – paprastai tai būdavo lengvatikis smulkus investuotojas, sugundytas didelio pelno. Dar vienas veiksnys, Britanijos vidaus ekonomiką apsaugojęs nuo skolinimo užsieniui pavojų, buvo vidaus ir užjūrio bankininkystės sistemų atskyrimas. Vidaus komerciniams ar svarbiems Stryto bankams buvo uždrausta užsiimti užsienio vertybiniais popieriais. Buvo ir vertybinių popierių, kuriuos galėjo pirkti patikėtiniai ir vykdytojai apribojimų, ir šių apribojimų poveikis buvo toks pat.

Ir, pagaliau, paskutinis veiksnys, kuris iki 1914 metų Britanijos kapitalui leido ramiai tekėti už šalies ribų ir pasaulio ekonomikai padėjo gana stabiliai augti, buvo Indija[4]. Visos pasaulio ekonomikos prekybos deficitą padengdavo nuolatinis teigiamas prekybos saldo su Indija. Tačiau Indijos politinė kontrolė leido Londonui kasmet išgauti aukso ir juo padengti vidaus skolą bei naudoti sterlingo-rupijos keitimo kurso ir kitų priemonių kontrolę stabdant aukso srautą atgal į Indijos ekonomiką. Todėl auklė nuotaikingoje Oscaro Wildeo pjesėje „Kaip svarbu būti Ernestu" savo jaunai auklėtinei gali liepti apsirengti, eiti skaityti knygą apie politinę ekonomiją ir dar pridurti: „Skyrių apie rupijos žlugimą gali praleisti. Tai pernelyg jaudinantis dalykas jaunai merginai."

Visi šie veiksniai lėmė kaip tik tokią padėtį. Tai nebuvo tam tikra mechaninė, automatinė sistema, vadinama aukso standartu, lėmusi tą santykinį globalinės finansinės struktūros plėtros iki 1914 metų stabilumą ir santykinę pagrindinių valiutų kursų, dariusių įtaką pasaulio prekybai, tvarką. Tai buvo grupė politiškai efektyvių mechanizmų, kuriuos dėl įvairių priežasčių, dau-

giausia vidinių, įdiegė viena konkreti vyriausybė savo finansinėse institucijose ir rinkose. Kadangi šios institucijos buvo pagrindinis kanalas, kuriuo kreditai plaukė į visą likusį pasaulį, jų padariniai pasklido labai plačiai.

Karlas Polanyi, teisėtai gerbiamas kaip vienas iš moderniosios tarptautinės politinės ekonomikos pionierių, teigė, kad dviejų iki 1914 metų egzistavusių tarptautinių visuomenių tvarką palaikė aukso standartas ir galios balansas tarp pagrindinių Europos valstybių (Polanyi, 1957). Jos abi pusiausvyrą atstatydavo, jeigu imdavo grėsti destabilizuojantys pokyčiai. Tačiau „aukso standartas" jo knygoje reiškė tam tikrą mechanizmų, valdančių kreditų sukūrimą ir valiutų kursus, sumą. Jis neteigė, kad ekonominis stabilumas buvo palaikomas (kiek jis buvo palaikomas) todėl, kad šalys laikėsi žaidimo taisyklių, nustatytų teoretiko, kuris, paveiktas teorinio Davido Ricardo modelio, galvojo, jog valiutų kursas keisis priklausomai nuo aukso srautų, ir kad tai automatiškai vers vyriausybes išplėsti arba apriboti kreditų pasiūlą ir taip veikti kainų lygį nacionalinėje ekonomikoje. Ekonomikos istorikai sutinka, kad vyriausybės nesilaikė žaidimo taisyklių; kad jos (kaip Austrija arba Rusija), siekdamos išlaikyti iš eksporto gaunamas pajamas, dažnai imdavosi devalvacijų; kad užsienio valiutos rezervai prisitaikymo procesuose dažnai buvo naudojami tiek pat, kiek ir aukso judėjimas, ir kad faktiškai, kaip sakė ir Polanyi, sterlingo-aukso sistema ir išlaikė monetarinę tvarką. Britanija taip pat buvo pasirengusi ir sistemoje galėjo veikti kaip šoko neutralizuotoja, kai maždaug kas dešimtmetį tam tikras „egzogeninis šokas", kaip šiandien pasakytų ekonomistai, kėlė pavojų nusistovėjusiam balansui[5].

Polanyi tikslas (ketvirtąjį dešimtmetį jis pabėgo iš Vengrijos) buvo paaiškinti fašizmo iškilimą Europoje. Pirmąjį pasaulinį karą jis laikė padariniu laipsniškos galios balanso politikoje ir „aukso standarto" ekonomikoje erozija arba žlugimu. Mano manymu, ši tezė pagrįsta, tačiau visiškai neįtikinama. Neabejotina tai, kad Pirmasis pasaulinis karas nulėmė ne tik trijų impe-

rijų – Austrijos, Rusijos ir Turkijos – žlugimą ir užsienio skolų nemokėjimą, bet ir labai įvairią nacionalinių ekonomikų infliaciją, o tai visiškai sugriovė ikikarinį valiutų kursų tinklą. Dėl jo ir dėl vyriausybės galimybių skolintis suvaržymo Britanija nebegalėjo sterlingo konvertuoti į auksą, tad karo pabaigoje ji nešė karo metų skolų Amerikai naštą ir nebegalėjo imtis pagrindinio vaidmens finansinėje struktūroje.

Galbūt pernelyg greitai šis karas iš pagrindinės šalies skolininkės JAV pavertė pagrindine sistemos kreditore. Charles P. Kindlbergeris (ir daugelis kitų pakartojo jo teiginį) pirmasis pastebėjo, kad JAV tarpukaryje buvo psichologiškai nepasiruošusios ir politiškai nenorėjo, o Britanija negalėjo prisiimti hegemono, arba lyderio finansinėje struktūroje, atsakomybės teikdama kreditus, suteikdama atvirą rinką ir tapdama paskutinės galimybės skolintoju netikrumo ir krizės metu. Stebina tai, kad abiejų šalių centrinio banko atstovai tuo laiku aiškiai suvokė, kaip svarbu palaikyti stabilų balansą, taisyklių ar kruopščių ir finansinių rinkų pasitikėjimą ir visos sistemos stabilumo, ir jų pačių ekonomikos labui. Montagu Normanas – Anglijos banko atstovas ir Benjaminas Strongas – Niujorko federalinių rezervų banko atstovas, vadinamasis Federalinių rezervų tarybos Vašingtone „užsienio reikalų ministras", stengėsi bendradarbiauti ir koordinuoti politiką net ir tuomet, kai politikai Vašingtone atmetė Tautų Lygą ir užsidarė izoliacionizmo kiaute. Jų kelyje iškilo dvi didelės kliūtys – ir abi politinės. Viena jų buvo emocingas ir keblus karo metų skolų ir reparacijų klausimas. 1922 metų Genujos konferencija, galėjusi tapti tarpukario *Bretton Woodsu,* nepasiekė sutarimo, nes Prancūzija visų pirma siekė išspręsti reparacijų klausimą, o Britanija ir JAV nemanė, kad tai yra svarbiausias. Antroji kliūtis buvo JAV pinigų politikos „domesticizmas" *(domesticism)* – čia pakartojama Henry Nau frazė, kurią jis panaudojo JAV politikai devintajame dešimtmetyje apibūdinti (Bergsten ir Nau, 1985). Strongas su nuostabiu atvirumu Normanui visada pabrėždavo, kad JAV ir Britanija monetariniais ir finansiniais klausi-

mais (tokiais, kaip palūkanų ir valiutų kursai) gali bendradarbiauti tik tuomet, jei tai neprieštarauja JAV vidaus ekonomikos valdymui. Į jį visada reikėdavo atsižvelgti pirmiausia.

1928 metais pakeitus vidaus politiką, pakito ir JAV palūkanų normos. Taip prasidėjo grandininė reakcija, nulėmusi ne tik vertybinių popierių rinkos bumą ir žlugimą namuose, atsiliepusį visame pasaulyje, bet ir staiga nutraukusi trumpalaikio JAV kapitalo srautą į Europą, kuris paaštrino bankų problemas ir tragiškai baigėsi *Kreditanstalt* banko bankrotu 1931-aisiais bei didele sterlingo devalvacija, kai jis tais pačiais metais „ištrūko iš aukso kiauto" (t.y. buvo nustota svaro banknotus konvertuoti į auksą). Kaip kiekvienas žino, šio įvykio pasekmė buvo ta, kad šalys skolininkės daugiau nebegalėjo gauti pinigų Niujorke ar Londone. Kreditų kūrimas, atliekamas bankų ir vyriausybės, pasaulio ekonomikoje iš esmės sustojo ir daugelis skolininkų nebegalėjo vykdyti savo įsipareigojimų. 1936 metų trišalė sutartis tarp JAV, Britanijos ir Prancūzijos, nustačiusi abipusės paramos mechanizmą, atstatė tam tikrą jų valiutų kursų stabilumą, tačiau tai buvo padaryta pernelyg vėlai, ir todėl labai menkai veikė atstatomą rinkos pasitikėjimą ekonomikos ateitimi.

Aukso amžius

Daugumoje knygų apie tarptautinę ekonomiką po Antrojo pasaulinio karo, apie *Bretton Woods* sistemą, pagrindinį vaidmenį atlieka Tarptautinis valiutos fondas ir Bendrasis susitarimas dėl tarifų bei prekybos (GATT). Atvirai, liberaliai ekonominei tvarkai, kaip ją supranta kasdieninė išmintis, priklauso sėkmingo pasaulinės rinkos pokarinio atgijimo ir vėlesnio augimo bei plėtojimosi nuopelnai. „Režimas", primestas JAV hegemonijos abejingiems europiečiams ir paklusniam Trečiajam pasauliui, nustatė prekybos liberalizavimo ir valiutų režimo valdymo taisykles. Taip palaikomos ir iš valstybės kišimosi išlaisvintos rinkos jėgos atliko visa kita.

Pagal šią moderniosios ekonomikos istorijos versiją viskas sekėsi gerai, kol atgijusi europiečių, ypač vakarų vokiečių, ir japonų ekonomika sistemai sukėlė stresą. To padarinys – žlugo Amerikos hegemono galia ir kartu su ja *Bretton Woods* režimas. Ši sistema pasidarė dar labiau nevaldoma tada, kai naftos gamintojai smarkiai pakėlė naftos kainą, o tai supainiojo valiutų kursų tinklą ir sukėlė tam tikrą infliacijos ir lėto ekonomikos augimo kombinaciją, prieš kurią vyriausybės, tarp jų ir JAV, buvo bejėgės.

Mano nuomone, ši versija pervertina ir vadinamosios *Bretton Woods* sistemos, ir Amerikos hegemonijos žlugimo masto svarbą. Pirmiausia finansinė struktūra – kreditų kūrimo mechanizmai – daugiausiai prisidėjo prie „auksinių metų" šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį sėkmės; vėlesnių problemų priežastys yra ne tiek Amerikos hegemono galios smukimas aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį, kiek neteisingas jos naudojimas, kai sistema greičiau buvo eksploatuojama, o ne valdoma ir jai suteikiama per didelė kreditų kūrimo laisvė bei atsakomybė bankams. Siekimas trumpalaikių, o ne ilgalaikių nacionalinių interesų, pasėjo valiutų netvarkos ir finansinio nestabilumo sėklą.

Europos ekonomikos atgijimo ir rekonstrukcijos po karo sparta bei sėkmė buvo įmanomi tik dėka kreditų, kuriuos daugiausia pagal Marshallo planą sukūrė JAV vyriausybė. Nuo 1946 iki 1958 metų JAV pagalba ir vyriausybės paskolos Europai siekė 25 milijardus dolerių. Visos šios Amerikos pagalbos Kongresas tikriausiai nebūtų patvirtinęs, jei ne šiurpinanti sovietų galios Rytų Europos politinių sistemų atžvilgiu konsolidacija ir baimė, kad jei JAV nepadės Vakarų Europos vyriausybėms, o ypač Prancūzijai ir Italijai, kuriose buvo stiprios stalininės komunistų partijos ir profsąjungos, tai paaiškės, kad visa Europa išvengė nacių vyravimo tik tam, kad taptų sovietų grobiu. Nepaisant šios motyvacijos, kreditai, suteikti šešiolikai Vakarų Europos šalių, atėjo pačiu laiku, visai baigiant išsekti tų šalių saviems ištekliams[6]. Šis kapitalo srautas, dėl kurio sutaria ekonomikos

istorikai, ne tik buvo tarsi biudžetinės injekcijos investicijoms į infrastruktūros ir pramonės plėtotę Europoje, bet ir jo psichologinis poveikis verslo sprendimams turėjo gyvybinės reikšmės. Šio srauto rezultatas – šeštąjį dešimtmetį Europos šalys investicijoms skyrė niekada iki tol neužregistruoto dydžio savo BNP dalį[7]. 1952 metais pasibaigus keturmetei Europos gaivinimo programai JAV ir toliau teikė savo ekonominę ir karinę pagalbą pagal Abipusės pagalbos sutartis, palaikiusias NATO aljanso gyvybingumą. Dar daugiau, JAV savo kreditus panaudojo europiečiams stumti toliau ir greičiau, nei jie patys tai būtų darę, liberalizacijos linkme: prekyba iš valstybinės grįžo į privačias rankas; muitai ir kiekybiniai prekybos Europos viduje apribojimai buvo naikinami net ir tada, kai jie diskriminavo importą dolerio pagrindu; padedant Europos mokėjimų sąjungai EMS *(European Payments Union)* buvo plėtojama funkcionuojanti daugiašalių mokėjimų sistema, turėjusi didelės reikšmės kontinento ekonomikos augimui. Tik sukūrus EMS buvo įmanoma taip lengvai atstatyti Europos valiutų konvertabilumą stabiliais keitimo kursais, kaip buvo numatyta *Bretton Woods* sutarties 8 straipsnyje.

Tačiau iki 1958 metų vadinamoji *Bretton Woods* sistema egzistavo tik popieriuje. Amerikos sprendimu, patvirtintu TVF Vykdomosios tarybos, nė viena šalis, gaunanti Marshallo pagalbą iš JAV, negalėjo tikėtis TVF paramos. Todėl dėl visų praktinių tikslų sistema buvo įšaldyta iki to laiko, kol Europos šalys įsitikins, kad gali palaikyti fiksuotus jų valiutų paritetus rinkoje. Vienintelės didelės paskolos dėl sterlingo kritimo iš TVF prieš 1958 metus reikėjo po blogai rinkų įvertintos anglų ir prancūzų intervencijos į Suecą 1956 metais.

Kaip taisyklių, reguliuojančių nacionalinių valiutų santykius, sistemos *Bretton Woods* mechanizmas realiai veikė tik vieną trumpą dešimtmetį – nuo 1958 pabaigos iki 1968 kovo. Po to, įvedus vadinamąją dviejų trečiųjų aukso kainą, sistemai, paremtai valiutų kursų sąsaja su aukso kaina (realizuojamai dolerių rezer-

vų kituose centriniuose bankuose konvertabilumu į auksą), buvo suduotas pirmasis smūgis. Kaip tik tuo metu JAV Iždo departamentas iš esmės nebeleido vokiečiams, kanadiečiams ir kitiems remtis JAV aukso rezervais (Žr. Strange, 1976). Iki 1971 metų prezidentas Nixonas visiškai sugriovė šią sistemą, o 1973, dolerį palikus laisvai „plaukioti" bei valiutų kursus atidavus rinkos jėgų malonei, sistemos buvo atsisakyta galutinai.

Per šį dešimtmetį *Bretton Woods* sistemos taisyklės buvo ne tik iš esmės perrašytos, bet ir apskritai pradėjo veikti tik dėl dviejų dalykų[8]. Pirmiausia tai buvo priemonės, kuriomis pagrindinių prekiaujančių šalių vyriausybės pagrindė fiksuotus tiek svaro sterlingų, tiek dolerio kursus nepaisydamos akivaizdaus vienos valiutos pažeidžiamumo ir didėjančio kitos valiutos mokėjimų deficito. Šios priemonės apėmė ir vadinamąjį Aukso baseiną, papildomus, valiutų kursams palaikyti skirtus fondus, kuriuos 1962 metais Tarptautiniam valiutos fondui suteikė Bendrasis skolinimosi mechanizmas, pasikeitimų tinklą, kurio pagalba centriniai bankai automatiškai užsienio valiutą galėjo skolinti savo kolegoms, ir Amerikos paskolų normų išlyginimo mokestį *(American Interest Equalization Tax)*, priimtą 1963 metais, kuris užsienio skolininkus efektyviai atgrasė nuo skolinimosi iš Amerikos kapitalo rinkų.

Kitas dalykas, *Bretton Woods* sistemą padaręs veiksmingą septintąjį dešimtmetį, buvo Amerikos valstybinio ir privataus kapitalo srautas į pasaulio ekonomiką. Jis padėjo išlaikyti realių investicijų į prekybą ir pramonę lygį ir taip palaikė Vakarų ekonominį augimą. Kol ekonomika augo, niekas per daug nesijaudino dėl laužomų taisyklių ir dėl to, kad JAV deficitas amžinai negali didėti ir augti.

Nuo 1959 metų Robartas Triffinas nuolat pabrėždavo, jog paprasta logika rodo, kad sistema, valiutų kursų stabilumą palaikanti tol, kol kitos šalys patenkintos tuo, kad jų rezervai sudaryti iš į auksą konvertuojamų dolerių, yra pasmerkta. Anksčiau ar vėliau dolerių užsieniečių rankose kiekis tiek viršys JAV

aukso rezervus, kad ši „nuosvyra" sugriaus pasitikėjimą JAV gebėjimu konvertuoti dolerius. Tuomet arba reikėtų pakelti aukso kainą ir susitarti dėl naujų taisyklių, arba devalvuoti dolerį.

Tuo pačiu metu JAV mokėjimų balanse nuo šeštojo dešimtmečio ir net aštuntąjį egzistavo su prekyba nesusiję dalykai, palaikę jo mokėjimų balanso deficitą, tačiau tuo pačiu metu leidę toliau plėstis kreditus kuriančiai finansinei struktūrai. Vienas jų atsirado dėl saugumo struktūros – tai buvo nuolatinės JAV vyriausybės išlaidos, skirtos jos kariuomenei užsienyje – Vokietijoje ir Europoje, Japonijoje ir Vietname išlaikyti. Kitas atsirado dėl gamybos struktūros – tai buvo tarp JAV korporacijų vykstanti konkurencija dėl didėjančios Europos ir pasaulio rinkų dalies pramonės gaminiams. Pirkti Europos kompanijas už dolerius ar leisti už dolerius įkurti dukterines įmones Europoje dar labiau paskatino 1958 metais įsigaliojusi Romos sutartis, kuria buvo įkurta Europos ekonominė bendrija ir nustatyti bendri išoriniai muitai šešių valstybių narių teritorijoje (Prancūzijoje, Vakarų Vokietijoje, Italijoje, Belgijoje, Nyderlanduose ir Liuksemburge), be to, sukurta apsaugota bendra rinka, teikusi akivaizdžias privilegijas vidaus gamintojams išorės eksportuotojų atžvilgiu.

JAV kompanijų judėjimas į Europą buvo tas svarbus veiksnys, kuris paaiškina fenomenalų Eurovaliutos rinkų išsiplėtimą septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečiais. Pasaulinės finansų sistemos analizė negali būti išsami, jei nenagrinėjamas šis veiksnys, nes Eurodolerio įvedimas – gana naujas reiškinys tarptautiniuose finansuose – ne tik tapo pagrindiniu realios pasaulio ekonomikos kreditų kūrimo varikliu, bet ir nulėmė tokį milžinišką valiutų kursų sistemos spaudimą, kad apie 1973 metus atrodė lengviau duoti kelią užsienio valiutų rinkoms ir atsisakyti fiksuotų kursų, nei tą rinką riboti ir įvesti būtinus atitinkamos politikos pokyčius.

Trumpai tariant, Eurodolerio rinka (vėliau Eurosterlingo, Euromarkių, Eurojenų ir t.t. rinkos) plėtojosi dėl dviejų patrauklių

„skylių", kurias paliko vyriausybės, kai kontroliavo bankų kreditų kūrimo galią. Amerikos reguliuojamųjų normų sistema, įvesta trečiąjį dešimtmetį, bandė apriboti trumpalaikius fondus tiek jų apimties, tiek mobilumo prasme – uždraudė bankams JAV už trumpalaikius depozitus mokėti didesnes nei minimalios palūkanas. Tačiau šios taisyklės nebuvo taikomos palūkanoms, mokamoms už depozitus doleriais JAV bankų filialuose Londone. Tuo metu, net po 1958 metų, Anglijos bankas vis dar griežtai kontroliavo Britanijos užsienio investicijas ir finansinius sandorius *sterlingais*, išskyrus mokėjimus už prekybinius sandorius. Tačiau jis nusprendė, kad pakankamai saugu Britanijos ir užsienio bankams Londone leisti didinti pinigų kiekį ir skolinti juos bei verstis visomis finansinio verslo formomis ne sterlingais, bet *doleriais*, kadangi tai negalėjo kelti grėsmės Britanijos mokėjimų balansui. Taip tarptautinėje finansų sistemoje paskolos Eurodoleriais tapo nauju nereguliuojamo augimo šaltiniu; kuo greičiau JAV korporacijos plito į Europą, tuo greičiau paskui jas bankininkai kėlėsi į Londoną, o vėliau ir į kitus Europos miestus. Šis verslas buvo labai pelningas bankams ir patrauklus korporacijoms bei kiekvienam kitam subjektui, turinčiam reikalų su doleriais, nes bet kokie doleriai, padėti į banką Londone, net labai trumpam laikui, davė geras palūkanas ir galėjo būti lengvai naudojami kaip doleriai JAV arba konvertuojami į kitas valiutas. Eurovaliutų rinka išaugo nuo 3 milijardų dolerių 1960 metais iki 75 milijardų 1970-aisiais. Po 1973, kai naftą išgaunančioms valstybėms keturis kartus pasisekė padidinti naftos kainą, ir jos šias pajamas įnešė į Eurorinkas, daugiausia doleriais, augimas paspartėjo ir 1984 metais pasiekė daugiau kaip vieną bilijoną (tūkstantį milijardų) dolerių. Naftos šalims imponavo tai, kad ši rinka atrodė esanti už JAV vyriausybės įtakos zonos ribų, be to, ji buvo judri, slapta ir ji mokėjo geras ir laisvai svyruojančias palūkanas.

Susumavus reikia pasakyti, kad „auksinius augimo metus" šeštąjį ir septintąjį dešimtmečiais geriau paaiškinti nuolatine kre-

ditų – valstybinių, o vėliau ir privačių – ekspansija į pasaulio ekonomiką, o ne prekybos barjerų sumažinimu (žr. 9 skyrių) ar valiutų kursus reguliuojančių taisyklių laikymusi. Tačiau buvo ir tamsioji šio „aukso amžiaus" pusė. Tai buvo laikotarpis, kai atsirado ir ėmė didėti aštuntojo dešimtmečio infliacija bei atitinkamai vėlesnės devintojo dešimtmečio korektyviosios defliacijos ir kai tarptautinis bankų verslas peraugo nacionalines reguliavimo ir kontrolės sistemas. Priešingai negu užtikrino laisvosios rinkos ekonomistai, valiutų kursų arbitru tapus ne vyriausybėms, bet užsienio valiutų rinkoms, nestabilumo ir finansinių krizių ne sumažėjo, bet padaugėjo.

Popierinio dolerio standartas

Svarbiausias *Bretton Woods* sistemos „žlugimo" rezultatas buvo politinis. (Faktiškai tai buvo ne mechaninio ar struktūrinio gedimo prasme „žlugimas", bet sąmoningas sprendimas nesiimti visų tų sudėtingų reformų, būtinų norint išlaikyti fiksuotą valiutų kursą, kaip jau argumentavau kitoje vietoje (Strange, 1986, 2 sk.). Šis rezultatas reiškė tai, kad tvarkant dolerį panaikinta net ta švelni disciplina, kurią keitimo į auksą sistema primetė JAV vyriausybėms. Kaip pastebėjo Triffinas, vietoj tos, kaip ją pavadino generolas de Gaulle'is, „švaistūnų privilegijos" spausdinti pinigus ir jais finansuoti savo deficitą, dabar JAV galėjo spausdinti dolerius, kurių negalima buvo keisti į auksą, bet juos reikėjo arba tuščiai laikyti atsargai, arba už juos pirkti JAV prekes ir paslaugas. Trumpai tariant, buvo įvestas popierinio dolerio standartas. Kadangi ta valiuta vyko trys ketvirtadaliai visų Eurovaliutos sandorių, buvo mokama už naftą ir atsiskaitoma tarptautinėje prekyboje, tai amerikiečiams kitų valiutų nestabilumas buvo ne toks svarbus, kaip dolerio nestabilumas vokiečiams, japonams ir OPEC bei NOPEC (neišgaunančioms naftos besivystančioms) šalims. Padėjo ir JAV ekonomikos apimtis.

Tai reiškė, kad JAV vyriausybė, palengvinusi kreditų teikimo sąlygas namuose ar sumažinusi mokesčius gali sukelti tam tikrą ekonomikos augimą, net jei jis būtų tik trumpalaikis. Prezidentas Fordas tai padarė 1974–1975, o Reaganas – 1983–1984 metais. Per Eurovaliutos rinką JAV korporacijos gali sukaupti pinigų ir juos išsiųsti už JAV ribų, todėl infliacija JAV nebūtinai atitinka kreditų kūrimo doleriais augimą.

Dar daugiau, ir tai greitai suvokė europiečiai – kitos valiutos viena kitos atžvilgiu darėsi dar nestabilesnės. Išryškėjo tendencija poliarizuotis į „stiprias" ir „silpnas" valiutas. Valiutų rinkoms labiau svarbu buvo šalies sėkmės (remiantis praeities rezultatais ir dabartine politika) perspektyva kovojant su infliacija nei teigiamas jos einamosios sąskaitos balansas ar tos sąskaitos deficitas. Tačiau valiutai, laikomai „silpna", nuvertėjant valiutų rinkoje, šalies importas brango ir jos kova su infliacija darėsi vis sunkesnė. Ir atvirkščiai – valiutų, laikomų „stipriomis" – net ir tuo atveju, kai valstybes – Vokietiją, Japoniją – slėgė didžiulės naftos sąskaitos, – valiutų vertė didėjo, jų importas darėsi pigesnis ir joms lengviau buvo kontroliuoti infliaciją. Ši Europos valiutų poliarizacija pavertė niekais Europos Bendrijos pastangas nuo 1970 iki 1978 metų išlaikyti jų valiutų kursus ir taip apsisaugoti nuo „plaukiojančių" valiutų kursų sistemos nestabilumo. Tokiomis aplinkybėmis paaiškėjo, kad šalies valiutos vertės jau nebegali nulemti šalies prekybos konkurencingumas, kaip teigė ekonomikos vadovėliai. Galutinis žodis priklausė pinigų judėjimui trumpalaikėje tarptautinėje rinkoje.

Tuo metu, kai rinkos iš vyriausybių beveik visiškai perėmė galią valiutų kursams nustatyti, bankai beveik visiškai perėmė Trečiojo pasaulio deficitų, kurių daugelio kainą dramatiškai padidino aukštesnė importuojamo kuro kaina, finansavimą. Vakarų pasaulis iš pradžių buvo sunerimęs dėl to, kaip OPEC šalys panaudos savo naująjį turtą. Buvo prognozuojama ir, kaip pasirodė vėliau, klaidingai, kad papildomos pajamos iš naftos

1974 metais sudarys 85–100 milijardų dolerių. Kai naftos valstybės nusprendė juos padėti į Vakarų bankus Eurodolerių pavidalu, Vakarai atsikvėpė lengviau ir visai nurimo, kai bankai greitai perėmė šiuos fondus ir naftodolerius „perdirbo" į „plaukiojančių" valiutų pavidalu teikiamas paskolas NOPEC valstybėms. Tačiau „plaukiojančios" šių paskolų palūkanų normos reiškė, kad menkiausiai išsivysčiusios šalys prisiėmė pavojų galbūt ateityje mokėti daugiau už praeities skolų aptarnavimą. Taip galėjo atsitikti, jei infliacija svarbiausiose industrializuotose valstybėse būtų apribota tiek, kad realios palūkanų normos (besiskiriančios nuo nominaliųjų) nebūtų labai žemos (ar net, kaip 1975 ir 1979, faktiškai tam tikrais atvejais žemesnės už nulį), o pakiltų iki 5 procentų ir daugiau. Skolai, skaičiuojamai milijardais, toks skirtumas būtų substancialus.

Būtent taip ir atsitiko, kai po tam tikrų abejonių valdant Carteriui JAV galų gale nusprendė, jog atėjo laikas pažaboti infliaciją, ir tada grėsmingai nukrito dolerio vertė. Apie 1978 metus buvo taip blogai, kad net Nacionalinio saugumo taryba, normaliomis sąlygomis per daug nesidominti finansiniais reikalais, išsigando šio kritimo padarinių JAV užsienio politikai ir gynybai. Paului Volckeriui vadovaujant Federalinių rezervų tarybai, 1980 metais prezidentas Reaganas parėmė radikalų JAV monetarinės politikos pasikeitimą šalies viduje. Tai turėjo milžiniškų padarinių pasaulio ekonomikai. Neįsileidžiant į detales galima pasakyti, kad tai buvo defliacinė politika, kuri, apribojusi pinigų pasiūlą, kontroliavo kreditų kūrimą ir leido konkuruojančiai dėl kreditų paklausai didinti iš bankų skolinamų pinigų kainą.

Vienas iš tiesioginių tokio žingsnio padarinių buvo tas, kad labai brangu pasidarė laikyti prekių atsargas. Prekių atsargų mažinimas sukėlė sniego lavinos efektą – prekių kainos staiga krito ir tai, kaip ir naujų Europaskolų deficitų padengimų kainos, kurias išpūtė antrasis naftos kainos padidėjimas 1979–1980 metais, neigiamai paveikė besivystančias šalis 1981–1982-aisiais.

Nelabai ką nutuokdami apie Trečiojo pasaulio šalių skolininkių didėjančius sunkumus bankai ir toliau teikė paskolas, bet stengėsi (kaip Meksikos atveju) skolinti vis trumpesniam ir trumpesniam laikui. Tai reiškė, kad skolų apmokėjimo našta vis didėjo, kol pasiekė tokį neišvengiamą tašką, kai šalis nebegalėjo rasti dolerių skoloms apmokėti.

Ir atvirkščiai, JAV politikos pokyčiai europiečiams, apie 1978-uosius pavargusiems nuo savo valiutų poliarizacijos ir nusprendusiems sukurti „monetarinio stabilumo zoną", palengvino Europos valiutų sistemos kūrimą. Silpnas doleris Europos valiutas išblaškė; dabar stiprėjantis doleris jas susiejo.

Apibendrinant galima pasakyti, kad popierinio dolerio standarto galiojimo metu nuo 1973 iki 1983 metų finansinė struktūra buvo neaiški ir pasižymėjo agresyviais pokyčiais. Buvo ir pralaimėjusiųjų, ir laimėtojų, tačiau atrodo, kad tai daugiau buvo aklas atsitiktinumas, o ne tikslingi politiniai veiksmai, nustatantys laimėtojus ir pralaimėjusius, šalis, socialines grupes ir net individus, kurių planai bus palikti likimo valiai, viltys sužlugdytos ir pasaulis apverstas aukštyn kojomis. Visiems pagrindiniams kintamiesiems: valiutų kursams, palūkanų normoms, infliacijai, naftos ir prekių kainoms, net laivų frachtavimo kainoms, patyrusioms tokį kritimą, kokio nebuvo nuo ketvirtojo dešimtmečio, buvo būdingas toks nepastovumas, kurio regėte neregėjo ankstesnieji dešimtmečiai.

Tokiomis neaiškumo sąlygomis šalys, korporacijos ir bankai kiek įmanydami stengėsi sumažinti savo pažeidžiamumą. Kaip pasakytų lošėjai, statydami jie apsidrausdavo. Jie pirkdavo ir parduodavo užsienio valiutą pagal išankstinius sandorius, sudarinėdavo tokius sandorius dėl prekių, o vėliau – ir finansinius išankstinius sandorius. Viena grupė iš viso to pasipelnė – tai buvo finansininkai, neskaitant kelių bankrutavusių. Bankai (ir naftos kompanijos) gavo tokius pelnus, kaip niekada anksčiau. Finansų verslas klestėjo ir kūrė naujas darbo vietas bei naujas galimybes tipsteriams, tyrinėtojams, komentatoriams ir

visiems tiems, kuriuos maitino didėjanti informacijos ir ekspertizės paklausa. Tarpbankinė konkurencija paspartino finansinių inovacijų procesą. Galvoj turiu visokius naujus mechanizmus, iš pradžių padedančius apsisaugoti nuo infliacijos ar nuo vyriausybinių mokesčių bei teisinių normų, o vėliau – apdraudžiančius nuo neaiškumo. Šiems mechanizmams aprašyti reikėjo visiškai naujos kalbos – pinigų rinkos savitarpiai fondai *(money market mutual funds)*, mainai *(swaps)*, opcionai *(options)*, NOW sąskaitos *(NOW accounts)*, nulinio kupono obligacijos *(zero-coupon bonds)*, nebalansinis finansavimas *(off balance-sheet financing)* ir taip toliau[9].

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio JAV, užuot reagavusios į šią ekspansiją ir vis sudėtingesnius mechanizmus, prie ko, žinoma, nemažai prisidėjo pažangi kompiuterių ir komunikacijos sistemų technologija, didesnė priežiūra ir kontrolė, dar labiau išreguliavo pinigų rinkas ir finansų verslo subjektus. Kitos vyriausybės – Britanijos ar net Australijos ir Japonijos – turėjo sekti JAV pavyzdžiu arba leisti JAV bankams naudotis konkurenciniais pranašumais jų pačių bankų atžvilgiu ir stebėti, kaip finansinis verslas persikelia į Niujorką ar į Čikagą. Valdant Carterio administracijai faktiškai ir prasidėjo dereguliacija. Šis procesas rėmėsi klaidinga prielaida, kad bankai panašūs į garvežius ar oro trasas ir kad, susilpninus vyriausybės kontrolę, juos galima priversti konkuruoti efektyviau.

Ši prielaida buvo klaidinga. Realioje ekonomikoje firmos konkuruoja mažindamos savo kaštus ar didindamos našumą, o bankai parduoda labai panašias paslaugas ir jų pagrindinė „žaliava" yra pinigai, panašia kaina pasiskolinti iš Eurorinkų, kitų bankų. Geriausiai konkuruoti jie gali rizikuodami, tačiau praeis šiek tiek laiko ir reikės mokėti už pernelyg didelę riziką nurašant skolas. Todėl pelningiausiai dirbantys (t.y. sėkmingiausi) konkurentai bankų versle dažniausiai būna labiausiai rizikuojantys bankai. Štai todėl „rizika, paremta konkurencija, visą sistemą stumia į didžiulį įsiskolinimą"[10]. Tuo pačiu reikia pastebė-

ti, kad popierinio dolerio standarto laikais JAV struktūrinė galia JAV bankus užsienio skolų aptarnavimo versle nuo rizikos ir nuo baudų už blogus jų sprendimus saugojo labiau nei, sakysim, Vokietijos bankus. Kai Meksika nebegalėjo toliau mokėti savo skolų bankams kreditoriams, JAV vyriausybė atėjo į pagalbą ir ne tik pati suteikė „priešakinius", kaip sako bankininkai, fondus, bet ir panaudojo savo įtaką TVF bei kitiems centriniams bankams siekdama, kad pastarieji suteiktų naujų kreditų Meksikos mokumui palaikyti. Tačiau Lenkijai susidūrus su tokiais pat sunkumais, kuriuos šiuo atveju paaštrino JAV sankcijos prieš Jeruzelskio įvestą karinę padėtį, Vokietijos vyriausybė nesugebėjo padėti, todėl Vokietijos bankai turėjo nurašyti skolas ir susitaikyti su savo nuostoliais[11].

Dabartinės problemos

Trumpai pažymėti staigūs pokyčiai, vykstantys bankininkystėje arba kreditų kūrimo struktūroje ir tarptautinių monetarinių santykių tarp valstybių prigimtyje. Jie pateikia atvaizdą sistemos, kuri plėtodamasi kėlė daugiau problemų, nei atrodė galinti jų išspręsti. Faktiškai net ekspertai pradėjo pripažinti, kad jie ne visada žino, kaip išspręsti kai kurias problemas. Tai tarpvalstybinių santykių problemos, valdžios institucijų, atsakingų už valiutas ir už „savo" bankinių sistemų kontrolę problemos bei santykių tarp valstybių, įsitraukusių į pasaulio rinkos ekonomiką, ir finansinių struktūrų, dabar aptarnaujančių šią ekonomiką ir kartu keliančių grėsmę jos ateičiai, problemos. Visas jas galima apibendrinti ir suskirstyti į keturis tipus: suverenios skolos valdymas, bankų priežiūra ir prevencinė kontrolė, pagrindinių valiutų tarpusavio kursų stabilumo ir patikimumo atkūrimas, ekonominės minties pasaulio finansinėje struktūroje bankrotas.

Suverenios skolos problema, kamavusi devintąjį dešimtmetį ir tikėtina, kad galinti pasikartoti ateityje, kilo iš esmės dėl to, kad politinėje struktūroje, kurioje valdžia padalyta teritoriniu

principu tarp suverenių valstybių vyriausybių, valstybės (ne taip, kaip firmos) gali skolintis, tačiau kreditoriai negali jų versti bankrutuoti ar nutraukti veiklą. Tai nebuvo nauja problema, tačiau devintąjį dešimtmetį ji pasirodė kitokia forma, nei devynioliktajame šimtmetyje, nes kapitalo praradimo rizikos, kaip buvo aiškinta prieš tai, turėjo imtis bankai, o ne obligacijų savininkai, kai aukštesnių palūkanų rizikos ėmėsi skolininkai, o ne obligacijų savininkai. Situacija šiek tiek skyrėsi ir tuo, kad anksčiau buvo naudoti drastiškesni sprendimai, kaip, pavyzdžiui, muitinių priėmimas ir „laikinas" šalies ar jos dalies administravimas, kurio griebdavosi vyriausybės kreditorės (kaip Egipto atveju devintąjį XIX a. dešimtmetį), politiškai jau buvo nepriimtini. Užuot ėmusis tokių priemonių, šį darbą kaip tik galėjo atlikti tarptautinės organizacijos, konkrečiai – Pasaulio bankas ir Tarptautinis valiutos fondas. Ši globa buvo vadinama Struktūrinių reformų programa, kai kažkiek buvo atsižvelgiama į valstybių skolininkių jautriąsias vietas.

Devintąjį dešimtmetį, kaip ir anksčiau, ši problema kilo dėl bankininkų polinkio „persibankininkauti" – tai yra dėl pernelyg entuziastingo kreditų „pardavinėjimo" labai rizikingiems skolininkams.

Tuo metu ji kilo dėl didelių JAV, Europos, Japonijos ir kitų (tarp jų ir arabų) bankų polinkio į „puotos arba alkio" strategiją. Pirmiausia, jie besivystančioms ir Rytų Europos šalims skolino gerokai per daug, pernelyg lengvai ir visai nesusimąstydami apie padarinius, lengvabūdiškai siūlydami joms paskolas net jei šios ypač jų netroško (Sampson, 1981; Molfit, 1984; Delamaide, 1984; Lever ir Huhne, 1985). Po to, nuo 1982-ųjų, jie, pamatę, kiek išskolino, pristabdė skolinimą, nes tarptautinių bankų teikiamų kreditų suma nuo 2 milijardų JAV dolerių 1972 metais išaugo iki 90 milijardų 1981, bet nukrito iki 50 milijardų 1985-aisiais. Pasaulio politinėje ekonomijoje tai visų pirma tapo Trečiojo pasaulio skolos problema. Sovietų Sąjunga, Lenkijai atėjusi į pagalbą tuomet, kai susidūrimas tarp Solidarumo ir

Komunistų partijos beveik visai sustabdė ekonomiką ir užsienio paskolų srautą, parodė, kad ji netoleruos nei tokios padėties, kai Rytų Europa nevykdo savo finansinių įsipareigojimų, nei Vakarų intervencijos. Nuo to momento šias dvi skolos problemas realiai reikia nagrinėti atskirai.

Trečiajame pasaulyje skola tapo šalių kreditorių problema, nes jos iš tiesų nenorėjo skolininkėms leisti nevykdyti įsipareigojimų arba „atsiskirti" (kaip kai kurios linko siūlyti) nuo pasaulio rinkos ekonomikos ir nebeprekiauti su ja, nebesiskolinti iš jos ir visas pastangas dėti, kad taptų viskuo apsirūpinusiomis, autonomiškomis ir, kaip kai kurie teigė, laisvomis šalimis. Siekis išlaikyti skolininkes finansinės struktūros viduje, nepaisant jų sunkumų, buvo tuo stipresnis, kuo šalis skolininkė buvo didesnė, kuo svarbesnė Vakarų prekių importuotoja ir jei buvo priglaudusi daug Vakarų transnacionalinių korporacijų, tačiau nė viena jų nenorėjo turėti reikalų su „atsiskyrusia" šalimi skolininke. Meksika ir Brazilija tenkino šiuos reikalavimus.

Laimei, šalys kreditorės turėjo Tarptautinį valiutos fondą, kuris buvo pasirengęs ir norėjo atlikti mokytojo ir vyriausybės inspektoriaus vaidmenį Ketinimų protokoluose laukdamas progresyvių pokyčių iš ekonominės apskritai defliacinės, disciplinuotos, orientuotos į rinką ir antisubsidinės politikos. Ilgos praktikos, siunčiant savo misijas į valstybių narių finansų ministerijas ir centrinius bankus, kurių pareigūnus jis kažkada mokė ar sutiko kaip delegatus, dėka Fondas buvo gerai pasiruošęs siųsti savo inspekcijos misijas į šalis skolininkes. Jos būdavo priimamos, nes tik jos galėjo uždėti tą pritarimo antspaudą, kuris nuramintų privačius bankininkus, kad jau „saugu" imti skolinti vėl net jei ir mažesniu mastu. Taip pat, laimei, šalys kreditorės nuo pat šeštojo dešimtmečio vidurio su šalies skolininkės skola tvarkėsi *ad hoc* principu, dvišališkai ir pragmatiškai ir vengė bendrų taisyklių bei standartų. Todėl jei kokia nors Trečiojo pasaulio šalis pasiūlydavo skolininkių streiką – kolektyviai atsisakyti mokėti palūkanas ar grąžinti kapitalą, visuomet atsi-

rasdavo kelios svarbios skolininkės, ką tik sėkmingai susiderėjusios su TVF dėl pagalbos ir netrukus laukusios privačių paskolų, dėl ko galinčios daug ką prarasti, jei prisijungtų prie streiko. Dėl šios priežasties skolininkai su kreditoriais buvo silpni kolektyviniai derybininkai. Ir todėl jie smarkiausiai savo kailiu patyrė reformų kainas – mažesni atlyginimai, sumažintos subsidijos maistui, apribotas importas – palikti tik būtiniausi dalykai, sumažinta devalvacija ir vyriausybės išlaidos – net jei šios priemonės ir buvo tinkamos ilgalaikei plėtotei, tuo metu jos buvo labai skaudžios.

Besivystančioms šalims šių problemų rezultatas buvo „prarastas dešimtmetis": jo metu pajamos vienam gyventojui 15-oje labai įsiskolinusių šalių kilusios visą aštuntą dešimtmetį, nuo 1981 iki 1984 nukrito 10 procentų ir visą likusį dešimtmetį augo labai lėtai. Kapitalas, užuot plaukęs iš turtingos Šiaurės į neturtingus Pietus, tekėjo atvirkščia kryptimi – prasiskolinusios šalys beveik 5 procentus savo metinių pajamų pervesdavo savo kreditoriams į turtingas šalis. Tų šalių žmonės paprastai jausdavosi paversti šios iš prigimties neteisingos ir nestabilios kreditų kūrimo sistemos atpirkimo ožiais. Dar daugiau, tuo metu, kai kai kurie skolininkai, sudarę užsienio paskolų sutartis, sugebėjo pabėgti į užsienį su visais pinigais, skolas galų gale turėjo grąžinti vyriausybės. Kaip pasakė vienas stebėtojas: „turbūt bjauriausias viso šito verslo aspektas buvo tas, kad tie per vieną naktį dingstantys sukčiai, kurie iš tikrųjų pavogė tas kolektyvines paskolas, išvengė skolos aptarnavimo atsakomybės... Tarptautinių bankininkų reikalavimus teko tenkinti mokesčių mokėtojams, o ne tiems reaktyviniais lėktuvais skraidantiems sukčiams" (Congdon, 1988, 125).

Ne tik sukčiai pasipelnė iš šios skolų krizės. Kai kurie prasiskolinusių šalių pramonininkai labai gerai pasinaudojo tais nacionalinės valiutos konvertabilumo apribojimais, kurie apsaugojo juos nuo užsienio konkurencijos. Naujų galimybių ši krizė suteikė ir Tarptautinio valiutos fondo pareigūnams. Iš instituci-

jos, kuri prarado savo pagrindinį tikslą – palaikyti fiksuotą valiutų keitimo kursą ir vienodas monetarinės politikos vykdymo taisykles – TVF noriai ėmėsi dvigubos funkcijos: primesti skolininkams tam tikrą discipliną ir stebėti, kad šie būtų pakankamai mokūs ir neiškristų iš finansinės sistemos. Bankams ši skolos krizė, iš pradžių sukėlusi grėsmę visai sistemai, vėliau suteikė naujų pelno galimybių. Suverenios skolos pertvarkymas ir brangi ekspertizė vyriausybėms kreditorėms pasirodė esąs labai pelningas užsiėmimas – ypač kai šie sutapo su realių palūkanų augimu. Pagrindinis vaidmuo, jų atliekamas išplėtotoje finansinėje sistemoje, vertė šalis kreditores įsikišti ir jiems padėti. Kadangi būtent JAV bankai aiškiai per daug skolino Meksikai, 1982 metais kaip tik JAV vyriausybė ėmėsi lyderio vaidmens teikiant skubią pagalbą ir vėliau reikalavo, kad prie jos prisidėtų ir bankai. 1985-aisiais JAV vėl ėmėsi iniciatyvos ir paskelbė *Bakerio* planą, kuriame oficialų kreditą siekiama plačiau panaudoti kaip masalą skatinant bankus daugiau skolinti besivystančioms šalims. Tačiau, kaip ir anksčiau, rekomenduojant Pasaulio bankui, bankai skolino nenoriai. Kita JAV iniciatyva – 1988 metų *Brady* planas. Jis pasisekė geriau, tačiau taip įvyko pirmiausia dėl to, kad iki to laiko finansinės rinkos sukūrė senų skolų nurašymo sistemą jas parduodant su nuolaida. Šie skolų mainai į akcijas pirkėjams suteikė galimybę derantis dėl kainos įsigyti akcijų paketus įsiskolinusių šalių įmonėse ir, beje, į šalį vėl nukreipti naujus pinigų srautus. Iki 1993 metų beveik pusė visos komercinės (ne oficialios vyriausybinės) besivystančių šalių skolos buvo pertvarkyta pagal *Brady* planą. Turėdami rinktis: ar nurašyti skolas į nuostolius, ar sutikti su žemesnėmis palūkanomis, kai kurie bankai ėmėsi vėl skolinti savo skolininkams ir pratęsė skolos grąžinimo terminus.

Tačiau tokių atsarginių išėjimų buvo tik Lotynų Amerikoje ir kai kuriose kitose šalyse, ten, kur investuotojai jautė tam tikrą pasitikėjimą ateities perspektyvomis. Tokie išėjimai neatsivėrė skurdesnėse, mažiau išsivysčiusiose šalyse, ypač Afrikoje, kuri

vis labiau priklausė nuo vyriausybės kreditų ir nuo TVF bei Pasaulio banko pagalbos, kurią lydėdavo beveik privalomi patarimai dėl vykdomos politikos. Todėl vienas šios devintojo dešimtmečio skolos problemos padarinių buvo skirtumų senajame Trečiajame pasaulyje padidėjimas, skirtumų tarp skolininkų, kurie, nors ir skausmingai, bet iš tiesų įveikė šias problemas, ir tų, kurie taip ir liko džiūti būdami priklausomi nuo oficialios pagalbos politikos.

Kaip ir pagalbos klausimas, bankų priežiūros problema iš esmės yra politinė, o ne techninė. Kiekvienai pagrindinei finansinės struktūros šaliai jų bankai yra svarbūs „nematomo" (t.y. paslaugų sektoriaus) eksporto tiekėjai, galintys sėkmingai prisidėti prie nacionalinio mokėjimų balanso. Tie, kurie priglaudžia finansines rinkas, taip pat įgauna prestižą ir pajamas iš užsienio bankininkų, vaidinančių tarsi ilgalaikių svečių vaidmenį. Dėl to kiekviena valstybė savo bankams ir savo pačios finansinėms rinkoms bijo uždėti tokią sunkią bankinių taisyklių ir apribojimų naštą, galinčią neigiamai paveikti konkurenciją dėl verslo. To padariniai – vyriausybės pavėluotai suvokė pavojus, slypinčius nereguliuojamose Eurovaliutos ir kitose valiutų rinkose. Jos pradėjo veikti po Herstatto bankų krizės 1974, pakirtusios pasitikėjimą sistemos gyvybingumu, tačiau net ir tada jos veikė dviprasmiškai ir neryžtingai. Pirmasis 1975 metų Bazelio konkordatas buvo susitarimas tarp centrinių bankų. Jį suorganizavo Tarptautinių atsiskaitymų bankas Bazelyje, Šveicarijoje dėl to, kad „priglaudžiančioji" šalis ir kilmės šalis dalysis tarptautinio banko filialo užsienyje veiklos priežiūros atsakomybe. Priglaudžiančiosios šalies valdžia užtikrintų tokio filialo pakankamą likvidumą, o kilmės šalis – mokumą. Problema ta, kad skirtumas tarp likvidumo (sugebėjimo rasti grynųjų pinigų, nenumatytų įsipareigojimų garantavimui) ir mokumo (turto, adekvataus pasyvams, turėjimo) yra aiškus konceptualiai, tačiau miglotas praktikoje, nes likvidumo krizė greitai gali nulemti ir mokumo krizę. Dar daugiau, šis konkordatas atvėrė

kelią konfliktuojančioms interpretacijoms dėl to, kuris iš šių dviejų valdžios organų prisiima pirminę atsakomybę. Apie 1983 metus buvo susitarta dėl pakoreguoto konkordato, kurio „dvigubos reakcijos" principas popieriuje atrodo aiškesnis, tačiau jį dar reikia rimtai patikrinti praktikoje. Jis, atrodo, iš tiesų išplečia ekstrateritorinę JAV bankų priežiūros valdžios galią ne tik JAV bankų filialų užsienyje, bet ir užsienio bankų filialų JAV atžvilgiu.

Tačiau politinės atsakomybės klausimas JAV sistemoje yra ypač supainiotas, kadangi labai daug yra su šiuo reikalu susijusių agentūrų. Be Valiutos kontrolieriaus biuro, kuris yra tik viena JAV Iždo departamento atšaka, egzistuoja dar ir Federalinė rezervų valdyba, Niujorko federalinių rezervų bankas bei Vertybinių popierių ir valiutų kursų komisija, atsakinga už prekybą vertybiniais popieriais ir už fondų biržos operacijas – jau neminint valstybinių bankininkystės agentūrų; jų reguliavimo priemonių tinkluose atsiranda vis didėjančių skylių, pro kurias į šį verslą gali įsiskverbti ir kiti, nebankiniai subjektai. Richardas Dale'as savąją šios problemos studiją baigė išvada, kad tokioje priežiūros sistemoje vis dar lieka rimtų vidinių prieštaravimų ir kad ji nėra „adekvatus formalios teisinės sąrangos, reguliuojančios daugianacionalinę bankininkystę, pakaitalas"[12]. Ir, kaip nurodyta anksčiau, nors kai kurie ekspertai ir valstybinės institucijos JAV įsitikinę, kad reikalingos griežtesnės taisyklės, vyriausybėje ir Kongrese yra žmonių, kurie vis dar mano, kad dėl dereguliacijos turėtų atsirasti intensyvesnė konkurencija, didesnis efektyvumas ir geresnė bankininkystės sistema. Politika ir ateities įvykiai, be abejo, parodys, kas laimės[13].

Trečias aspektas yra JAV dolerio būklė, o tai yra paradoksaliausias ir potencialiai pavojingiausias visos pasaulinės finansų struktūros aspektas. JAV yra pasaulio rinkos ekonomikos lyderis, be kurio pritarimo nuo 1943 metų nevyko jokia reforma ar pokytis, ir kuris elgiasi visiškai priešingai, negu turėtų elgtis atsakingas hegemonas; JAV skolinasi iš sistemos, užuot pati

skolinusi jai, tad JAV dabar faktiškai yra didesnė skolininkė, nei bet kuri besivystanti šalis, dėl to yra užkibusi ant dviejų deficitų dilemos meškerės: savo prekybos ir biudžeto deficitų. Siekdama pakoreguoti savo prekybos deficitą, ypač su Japonija, JAV priversta leisti kristi dolerio vertei jenos atžvilgiu, kad importas iš Japonijos taptų brangesnis, o JAV eksportas – pigesnis ir, tikėtina, konkurencingesnis. Tačiau ši strategija (jei tai buvo strategija) nebuvo efektyvi net tuomet, kai ją paremdavo išties brutalus JAV vyriausybės spaudimas Japonijai. Prekybos deficitas išliko didelis, o Japonijos firmos tik perkėlė savo gamybą į JAV, į Europą ir į žemyninę Aziją, kur darbo jėga buvo pigesnė. Kai kurios JAV firmos atgavo savąją rinkos dalį, tačiau valiutos kursas aiškiai nebuvo vienintelis veiksnys.

Pagrindinė problema ta, kad japonai buvo užkietėję taupytojai, o amerikiečiai – užkietėję švaistūnai; santaupų santykis su BNP Japonijoje sudaro apie 24 procentus, o JAV – mažiau kaip 5. JAV vyriausybė kuo toliau, tuo labiau linko skolintis iš savo klestinčios bankų sistemos, o ne apmokestinti JAV korporacijas ar net atskirus JAV mokesčių mokėtojus. Dvidešimt penkerius metus ar net ilgiau ji federalinius pinigus leido tiek ekstravagantiškai ir iš esmės nekontroliuojamai gynybos programai, tiek švietimui, sveikatos apsaugai ir gerovės sistemai savo mažiau privilegijuotiems piliečiams. Norint pakeisti šiuos nusistovėjusius politinius įpročius, reikia fundamentalių pokyčių politinių idėjų ir požiūrių srityje[14]. Dar daugiau, tai nulemia naują dilemą, nes tuomet, kai situacijos sudėtingumas reikalauja drastiškų veiksmų, drastiški veiksmai gali, išsireiškus metaforiškai, laivą užplukdyti ant uolų ir apversti finansų vežimą.

Turbūt labiau, nei kokiai kitai, finansinei struktūrai, iškilusiai per paskutiniuosius keturis dešimtmečius – dažnai dėl nepadarytų sprendimų ir politinės valios trūkumo, o ne dėl sąmoningo plano, atrodo, trūksta ir politinės vizijos, ir ją palaikančios ekonominės doktrinos, kuri būtų tikrai įtikinama. Ekonomikų profesijoje pastebimas idėjų ir teorijų bankrotas, kuris, nelai-

mei, primena laikotarpį nuo 1929 iki 1934 ar 1936-ųjų metų. Tais metais Maynardas Keynesas išleido savo *Bendrąją užimtumo, palūkanų ir pinigų teoriją*, ir tai buvo laikas, kai kiti ekspertai arba buvo priblokšti nevilties, arba vis dar kėlė tokias idėjas bei teisino tokią politiką, kuri visiškai netiko tam laikui ir toms sudėtingoms problemoms. Tuomet, kaip ir dabar, žmonės ir politikai veltui žiūri į ekspertus tikėdamiesi, jog šie ras kelią iš bėdos.

Keyneso receptas – vyriausybei reikia kištis į ekonomiką biudžetinėmis injekcijomis ir po to fiskalinę politiką panaudoti poreikiams reguliuoti atsižvelgiant į bet kokį gamybinių pajėgumų perteklių – gana gerai veikė ketvirtąjį dešimtmetį, kai globalinė kreditų kūrimo struktūra iš esmės žlugo ir tarptautinės kapitalo rinkos buvo pasyvios. Kai tik jos atsigavo ir valiutos tapo laisvai konvertuojamos, nacionalinės ekonomikos atsivėrė trumpalaikio kapitalo srautams iš šalies ir į šalį (tai ypač tinka Britanijai, net septintąjį dešimtmetį), o poreikių valdymas, atlyginimų ir pajamų politika bei jų koregavimas, naudojantis monetarinėmis ir fiskalinėmis priemonėmis, daugiau nebeveikė. Dar daugiau, Keyneso doktrina, sukurta siekiant ekonomiką ištraukti iš recesijos būklės, negalėjo išspręsti infliacijos problemos – devintąjį dešimtmetį jie negalėjo pateikti ir atsakymo į tai, kaip tik nacionaliniame lygmenyje atsakyti į ištikusią globalią defliaciją atviros pasaulio rinkos ekonomikos kontekste. Pritaikytos tik vienai nacionalinei ekonomikai, kaip tai bandė daryti Mitterand'o vyriausybė Prancūzijoje dviem pirmaisiais savo valdžios metais, Keyneso priemonės sukėlė katastrofiškų padarinių: infliaciją, valiutos nuvertėjimą, kapitalo srautą iš šalies ir nebepakeliamą užsienio skolą.

Priešinga monetarinės politikos šalininkų stovykla irgi patyrė bankrotą jos doktrinas pradėjus taikyti tik nacionaliniame lygmenyje. Jei Keyneso idėjos negalėjo išspręsti infliacijos problemos, tai Friedmano idėjos negalėjo padėti ekonominės depresijos atveju. Thatcher vyriausybei Britanijoje, fridmaniečių dogmomis sekusiai su didesne religine ištikimybe nei Reaganas

Jungtinėse Valstijose, pavyko pagerinti Britanijos darbo našumą ir bent jau tam tikros Britanijos eksporto dalies konkurencingumą. Tačiau už tai reikėjo sumokėti labai aukštą socialinę ir ekonominę kainą ir bedarbių skaičiumi (ir dėl to dideliais socialinės gerovės kaštais), ir ekonominės kelių, kanalizacijos infrastruktūros bei kitų visuomeninių paslaugų nepaisymu.

Nepaneigiamas faktas, kad tiek Keyneso pasekėjų, tiek monetarinės politikos šalininkų žvilgsnis atrodo toks trumparegiškas, kad jų teorijos negali peržengti valstybės ribų – tai lyg takoskyra. Niekas negali žinoti, kas darosi už jų ribų. Jei kurią nors doktriną būtų galima pritaikyti globaliai, užuot ją taikius tik nacionaliniu mastu, ji galėtų suteikti tam tikrą prasmę ir duoti tam tikrų rezultatų. Keyneso idėjos vis dar tinka sumažėjusios paklausos ir išsekusių išteklių laikais. Ir jei tolesnis atsigavimas gresia nauja infliacijos banga, gali tikti ir monetarininkų idėjos – su sąlyga, kad jos taikomos visuminiams globalinės finansinės struktūros pajėgumams kurti kreditus. Balansui išlaikyti ir išvengti pernelyg greitų pokyčių pereinant nuo vienos politikos prie kitos (ar vengiant pavėluotų pokyčių, kaip atsitiko nuo 1977 iki 1981, todėl pokyčiai buvo brutalūs), pagrindinėse pramoninėse šalyse reikalingas politinis vadovavimas, tvirtas kursas ir glaudi biudžetinių injekcijų politikos koordinacija.

Tačiau būtent vadovavimo globalinei finansinei sistemai ir trūksta. Fragmentuota politinė sistema yra vidinė skaidraus ekonomikos valdymo kliūtis. Tiek koordinuotos pastangos iš recesijos ištraukti inertišką pasaulio ekonomiką, tiek politinės plaukiojančių valiutų kursų stabilizavimo priemonės ar realiai efektyvi kreditų kūrimo ir bankų bei nebankinių subjektų marketingo atžvilgiu priežiūros sistema ir jos įgyvendinimas – niekur neįmanoma rasti paslankios ir perspektyvios hegemoninės galios. JAV ne tik nesugeba atlikti to vaidmens, kurį vieną kartą spaudžiama sovietų ekspansijos pokario metais jau atliko Vidurio Europoje, per pastaruosius 25 metus JAV parodė, kad atkakliai ji ir nenori to daryti. Net Amerikos tyrinėtojai sutiko, kad

visi Amerikos prezidentai nuo pat Kenedy'o laikų visą laiką trumpalaikiams nacionaliniams interesams teikė pirmenybę ilgalaikės globalios sistemos sveikatos ir stabilumo atžvilgiu. Tik krizių (kaip 1982 metais iškilusi grėsmė JAV bankų patikimumui) metu JAV imdavosi vadovauti. Visais kitais atvejais JAV vyriausybė nuolatos didino šalies priklausomybę nuo skolinamų pinigų jais finansuodama savo išlaidas (Calleo, 1982, 1992; Gilpin, 1987; Veseth, 1991; Walter, 1991). Tik tarp kitko ir atsitiktinai JAV padėjo koordinuoti intervencines priemones, skirtas valiutų kursams stabilizuoti (Funabashi, 1988; Nau, 1990; Marris, 1985). Kai kurie stebėtojai (Gilpin, 1987; Helleiner, 1993) vylėsi, kad galbūt Japonijai ėmusis dalytis lyderio našta, sistemoje būtų galima atstatyti stabilumą. Šios viltys sudužo 1992 metais sprogus Japonijos ekonominiam muilo burbului – o tai iš dalies buvo JAV politikos ir spaudimo rezultatas. Kitos viltys, kad Europos pinigų sąjunga bus sukurta ant valiutų kursų mechanizmo pamatų, taip pat sudužo pastarajam pradėjus byrėti 1992 metų rugsėjo mėnesį.

Mažai abejonių kyla dėl to, kad dešimtojo dešimtmečio pradžioje buvo praleista galimybė paveikti visų posocialistinių Vidurio Europos ir buvusios Sovietų Sąjungos šalių startą – ir, manoma, ši proga buvo praleista dėl pozityvaus ar JAV, ar Vokietijos, ar Japonijos vadovavimo trūkumo. Galėjo būti sukurtas antrasis *Marshallo* planas, pagal kurį kreditas gyvybiškai svarbių kapitalo prekių importui galėjo būti teikiamas su sąlyga, kad recipientai sutiks pasidalyti dividendais ir kad jie įsipareigos liberalizuoti ir privatizuoti tarpusavio prekybą. Kita Mokėjimų sąjunga, pagrįsta 1950 EMS modeliu, būtų buvusi pigi daugiašalių mokėjimų pradžia, apsaugota nuo konvertuojamos valiutos šaltinių Vakaruose konkurencijos. Tačiau tokią iniciatyvą Europoje gynė pernelyg mažai balsų. Busho JAV iždas buvo nusiteikęs kreditus daugiau „stumti" privačiam sektoriui, o ne infrastruktūrai atstatyti. Vokiečiai nesugebėjo pažvelgti plačiau už savo vidaus susivienijimo problemų ribų ir vis dar ko-

vojo paskutinįjį mūšį prieš infliaciją. Prancūzai norėjo būti tikri tik dėl to, kad naują rekonstrukcijos banką įkurdinus Londone, jo galva būtų prancūzas. Šios praleistos galimybės kaina: prarastos darbo vietos, mažėjantis pelnas ir socialinė reakcija prieš imigracijos bangas. Vangi Europos reakcija į sovietų bloko suirimą, be abejo, priklausė ir nuo idėjų, ir nuo to, kad trūko politinės vizijos ir ekonominio kūrybiškumo, ir todėl, kad buvo silpnos politinės ir finansinės institucijos.

[1] Nei ECU, nei SDR negali būti tinkamai apibūdintos kaip iš tiesų tarptautinės valiutos. Abiejų „krepšelių", arba išbalansuotų valiutų mišinių, vertė priklauso nuo tikrosios infliacinės ar defliacinės atitinkamų vyriausybių politikos. Tik tada, kai tam tikra transnacionalinė politinė valdžia atsakys už ECU ar SDR valdymą, pastarosios valiutos pradės atskirą nuo jų nacionalinių ingredientų gyvenimą.

[2] K. Gallbraitho knyga „Pinigai – iš kur jie atsirado ir kuo jie tapo" *(Money – Whence it Came and Where it Went)* (1975) tokias istorijas pasakoja ypač gerai.

[3] Klasikinė studija apie Europos skolinimo politiką devynioliktajame amžiuje vis dar yra Feis (1964).

[4] Žr. M. de Cecco, *Money and Empire; The International Gold Standard*, 1974, o žiedinis pinigų judėjimas pasaulio prekyboje iki 1914 metų aiškiai pateiktas A. G. Kenwood and A. L. Lougheedm, *The Growth of the International Economy, 1920–1980*, 1983.

[5] Judd Polk, Sterling, *Its Meaning in World Finance*. Šis dalykas svarbus, nes popierinio dolerio standarto laikais JAV dažnai pasisekdavo daryti priešingą dalyką: apsisaugoti nuo išorinių šokų ir būtinybę prisitaikyti perleisti kitiems.

[6] Alanas Milwardas teigia, kad Europos ekonomikos atsistatymo procesas 1947 metais vyko sklandžiai ir kad to paveikslo, „parduoto" Europos kongresui, jog artėjanti ekonominė katastrofa, spalvos buvo smarkiai sutirštintos. Tai tiesa, tačiau atsistatymas nebūtų galėjęs ilgai tęstis be JAV pagalbos. Žr. A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1948–51*, London, Methuen, 1984. Taip pat Kindleberger, 1987.

[7] Maddison, *Economic Growth in the West*, 1964, 77.

[8] Pagrindinis *de facto* pakeitimas buvo sprendimas (padėti Britanijai) leisti šalims, turėjusioms mokėjimų balanso sunkumų kapitalo ir einamosiose sąskaitose, remtis TVF, kaip buvo numatyta iš pradžių; ir tylus „ribotų valiutos rezervų" *(„scarce currency")* nuostatos pašalinimas, kuris atsakomybę už prisitaikymą lygiai padalijo pertekliaus ir deficito šalims. Tai tiko amerikiečiams šeštąjį dešimtmetį, tačiau apsunkino galimybę spausti vokiečius ir japonus dėl jų valiutos pervertinimo septintojo dešimtmečio pabaigoje.

[9] Išsamus sąrašas su šių mechanizmų įvedimo priežasčių paaiškinimais pateiktas H. Kaufmann, 1986.

[10] Dale, *The Regulation of International Banking*, 1986, 83.

[11] JAV taip pat patyrė nuostolių, kai Meksikos skola buvo pradėta pardavinėti už pusę savo vertės. Tačiau delspinigių mokėjimas buvo atidėtas ir beveik visi jie buvo sumokėti.

[12] Ibid., p. 1985. Priede pateiktas visas antrojo Bazelio konkordato tekstas.

[13] Vienas optimizmą skatinantis žingsnis grįžtant į griežtesnius ir vieningesnius reguliavimo laikus buvo britų ir amerikiečių susitarimas standartizuoti reikalaujamą santykį tarp bankų kapitalo ir jų turto (t.y. paskolų). Tai leido 1987 gruodį sudaryti daugiašalį susitarimą tarp Tarptautinio atsiskaitymų banko narių (*Financial Times*, 1987 gruodžio 9).

[14] Tokią išvadą padarė Calleo savo studijoje apie JAV monetarinę politiką nuo Eisenhowerio iki Reagano (Calleo, 1984).

6 skyrius

ŽINIŲ STRUKTŪRA

Galia, kylanti iš žinių struktūros, yra labiausiai neįvertinta ir nenagrinėta. Ji ne mažiau svarbi, nei kiti trys struktūrinės tarptautinės politinės ekonomijos galios šaltiniai, tačiau supratimas apie ją yra daug menkesnis. Taip iš dalies yra todėl, kad ji apima tai, kuo tikima (ir iš šių nuomonių išvestas moralines išvadas bei principus) ir tai, kas žinoma bei suvokiama kaip suprantami dalykai, ir tuos kanalus, kuriais šios nuomonės, idėjos ar žinios perduodamos vieniems ir neperduodamos kitiems žmonėms. Šie trys žinių struktūros lygiai ar aspektai susilaukė labai skirtingų žmonių dėmesio: nuo filosofų ir socialinių psichologų iki pažangios technologijos ekspertų. Tarp šių dviejų polių galime sutikti kai kurių ekonomistų ir politologų, kurie vis aiškiau suvokė problemas, kylančias dėl informacijos tinklų asimetrijos ir suvokimo skirtingumo, lėmusių tokius skirtingus socialinių mokslų „diskursus" (pvz., tarp karinių strategų ir plėtros specialistų), kad jiems beveik neįmanoma bendrauti vieniems su kitais. Nesutarimai dėl problemos formulavimo diskusijas dėl jos sprendimo paverčia kurčiųjų pokalbiu. Dėl to žinių struktūros analizė tokia neišplėtota ir joje žiojėja kur kas daugiau spragų, nei kitų struktūrų analizėje, net jei tos struktūros taip sparčiai ir gluminamai nekinta. Paprasti žmonės savo kasdienine išmintimi visada pripažino, kad „žinios yra galia". Tačiau sparčiai kintančioje globalinėje žinių struktūroje, kokia ji yra dabar, socialinių mokslų atstovams toli gražu neaišku, kas gi turi tą galią.

Viena problema yra ta, kad iš žinių struktūros kylanti galia paprastai yra išsklaidyta. Galia, kylanti iš kitų pagrindinių struktūrų, susijusi su pozityvia galimybe suteikti saugumą, organizuoti gamybą, suteikti kreditą, o žinių struktūros galia greičiau susijusi su negatyvia galimybe: nesuteikti žinių, išstumti kitus, o ne tas žinias paskleisti.

Galia, kylanti iš žinių struktūros, nekvantifikuojama. Indikatoriai, kuriuos galime rasti, yra tik labai apytikriai, nes valdžia, suteikta tiems žmonėms ir institucijoms, kurios veikia žinių struktūroje, yra daug subjektyvesnė. Prieš pripažindami valdžią, kylančią iš žinių, turime įsitikinti ne tik tuo, ar „jų" (kas tie „jie" bebūtų) turimos žinios yra svarbios, bet ir ar jie iš tikrųjų tų žinių turi. O tai yra subjektyvus vertybinis sprendimas – toks pat subjektyvus yra ir žinių turėtojo sprendimas.

Nepaisant šių sunkumų, mums vistik reikia sukurti tam tikrą analitinę struktūrą, kad galėtume įvertinti šiuos iš pirmo žvilgsnio tikrai svarbius dabartinių pokyčių padarinius valstybėms, socialinėms grupėms ir tarptautinei sistemai kaip visumai. Pirmiausiai pokyčiai vyksta informacijos ir komunikacijos sistemų įgijimo bei kontrolės srityje. Antra, vyksta kalbos vartojimo ir neverbalinių komunikacijos kanalų pokyčiai. Ir trečia, pokyčiai vyksta fundamentalaus žmogaus būvio suvokimo ir nuomonės apie jį srityje, o tai veikia vertybinius sprendimus ir per juos – politinius bei ekonominius sprendimus bei vykdomą politiką. Galios ir turto pasiskirstymo tarptautinėje politinėje ekonomijoje analizė bus neišsami, jei bent nepamėginsime įvertinti visų šių trijų pokyčių padarinių.

Skaitytojai žino, kad debatai dėl vadinamosios „informacijos revoliucijos" devintajame dešimtmetyje išsiliejo į milžinišką laikraščių ir žurnalų straipsnių tvaną (O'Brien, 1983; Stonier, 1983; Bell, 1974; Wriston, 1986). Daugelis jų skaitytojus užtikrino dėl sudėtinių pokyčių, vykstančių šiose trijose srityse, padarinių visuomenei svarbos. Pirma sritis yra rafinuotų kompiuterių sistemų plėtra ir visokiausių dydžių bei visokiausiems tikslams

skirtų kompiuterių (už vis mažesnę kainą) prieinamumas ir platus naudojimas. Antra sritis – tai komunikacijos sistemų išplėtimas tam panaudojant žemės palydovus, ir tai taip pat vyksta tokiu mastu, kad sumažėja kaštai ir padidėja prieinamumas. Pokyčiai pirmojoje srityje lėmė neįtikėtiną duomenų, kurie gali būti pigiai kaupiami, saugomi ir išgaunami mechaninėmis ar net elektroninėmis priemonėmis, kiekio padidėjimą; o antrojoje – sudarė sąlygas pigiai ir greitai dideliu atstumu ir dideliais kiekiais perduoti informaciją bei sprendimus. Laiko išbandyti posakiai, kaip „jei neregi, tai ir negalvoji", praranda prasmę tokias sistemas pardavinėjančioms firmoms savo reklamoje žadančioms – „mes visada būsime su jumis"[1]. Trečioji sritis yra kalbos digitalizacija, atverianti naujas galimybes vienam pagrindinių barjerų, skiriančiam žmonių grupes, pašalinti.

Tačiau daugelis šių rimtų, stulbinančių ir beveik stebuklingų techninių pokyčių, paaiškinimų mums nepasako daugiau nei tai, ką ta technologija daro ir kaip tai padaroma. Jie tvirtina, kad mes išgyvename „revoliuciją", tačiau nepaaiškina, kaip ši revoliucija pakeis žmogiškų santykių kontekstą ir kaip ji nukreips galią ar visuomenių pastangas nauja kryptimi. Iš tiesų šie trys pokyčiai yra pagrindinis bet kokios revoliucijos patikrinimo būdas. Tokius pokyčius nulėmė Prancūzijos revoliucija, Renesansas ir reformacija. Tačiau jei mes kol kas tik miglotai suvokiame šių technologijos pokyčių socialinius padarinius, galbūt dar per anksti kalbėti apie juos kaip apie revoliucijos pranašus ta prasme, kuria šį terminą paprastai vartoja socialiniai mokslai. Šiuo metu nuomonės dėl to skiriasi. Kai kurie teigia, kad tai revoliucija ir kad ji taip keičia žmonių santykius bei visuomenės organizaciją ir galios bei valdžios vietą, kad ją galima lyginti su perėjimu iš klajoklių, medžiotojų bendruomenės į sėslią žemdirbių bendruomenę, ar vėliau iš kaimo, žemdirbių visuomenės – į industrializuotą miesto visuomenę. Kai kurie teigia, kad nors naujos technologijos galbūt iš vienų atima galią ir perduoda ją kitiems, tačiau pati

sistema iš esmės nesikeičia. Pirmiausia autoritetas vis dar kyla iš mokslo, reali galia vis dar lieka korporuotų įmonių kaip subjektų ir virš jų – valstybių vyriausybių, kaip reguliatorių ir arbitrų, rankose. Priemonės, kuriomis valstybės konkuruoja ar bendradarbiauja tarpusavyje, galbūt ir pasikeitė, tačiau esminė galios struktūra išliko ta pati.

Aš neteigiu žinanti, kas teisus. Problema išties yra svarbi. Aiškiam jos apmąstymui, nepaisant išvadų, padės struktūrinė analizė, kurios naudojimo būdai siūlomi šioje knygoje, nes žinių struktūros negalima nagrinėti izoliuotai nuo kitų trijų struktūrų, su kiekviena iš kurių ji glaudžiai susijusi. Pagrindinės problemos lieka tokios pat. *Cui bono?* Kas gauna naudos ir kas moka? Kam atsiveria naujos galimybės įgauti daugiau turto, galios, saugumo ar pasirinkimo laisvės? Ir kam primetami nauji pavojai negauti šių dalykų? Kokie yra rinkos mechanizmų padariniai valdžiai, tarp jų – ir valstybėms, ir kokią įtaką valdžia daro rinkoms ir jų subjektams? Tokie klausimai naudingi tuo, kad jie leidžia peržengti į valstybes nukreiptą požiūrį, kuris naujas technologijas nagrinėja tik tuo aspektu, kaip jos veikia tradicines tarpvalstybinių varžybų formas ar tarptautinius santykius siaurąja, tradicine forma.

Žinių struktūros apibrėžimo beieškant

Jei nuo gamybos struktūros priklauso, kas gaminama, kokiomis priemonėmis, pastangomis ir kokiomis sąlygomis, tai nuo žinių struktūros priklauso, kas sužinoma, kaip tos naujos žinios saugomos, kas ir kokiomis priemonėmis jas perduoda, kam ir kokiomis sąlygomis. Lygiai taip pat, kaip galia ir valdžia suteikiama tiems, kurie gamybos struktūroje užima pagrindines pozicijas priimant sprendimus, taip galia ir valdžia priklauso tiems, kurie žinių struktūroje užima pagrindines pozicijas – tiems, kuriuos visuomenė pripažįsta kaip „teisingų", trokštamų žinių turėtojus, besirūpinančius naujų žinių įgijimu, ir tiems, kuriems

patikimas jų saugojimas, tiems, kurie įvairiais būdais kontroliuoja žinių ar informacijos perdavimo kanalus (Johnson, 1972; Carr-Saunders and Wilson, 1933).

Viena specifinė žinių savybė yra ta, kad didžioji žinių, į kurias pretenduojame, dalis gauta ne mūsų individualių pastangų dėka, bet iš kitų – praėjusių kartų. Apie jas „sužinojome" komunikacijos sistemų pagalba – per knygas, mokytojus, nuotraukas, paveikslus, filmus ir t.t. Trumpai tariant, žinios yra komuliatyvios ir komunikabilios. Labiau, nei prekės ar paslaugos, teikiamos gamybos struktūros ar kreditų, kuriuos sukuria finansinė struktūra, žinios yra ar pagal savo prigimtį gali būti visuomeninė gėrybė. Tai, kad jas turi kitas asmuo, nesumažina jų pasiūlos bet kam kitam. Tačiau žinios nėra tikrai visuomeninė gėrybė ta prasme, kaip šį terminą naudoja ekonomistai, nes vertė pasiūlos tiems, kurie jau turi šių žinių, gali sumažėti jas perdavus kitiems – taigi pelnas, kurį galima gauti finansinėse rinkose iš „turėtojo prekybos", o tai reiškia ne ką daugiau, nei „vidinių" žinių ar informacijos, kurios dar neturi kiti, turėjimo ekploataciją.

Egzistuoja semantinė problema. Ji yra kebli, tačiau iš tiesų ne pernelyg svarbi. Ar yra skirtumas tarp žinių ir informacijos? Daugeliu atvejų abu terminai vartotini kaip sinonimai. Žinios yra platesnė sąvoka, nes ji apima ne tik faktų žinojimą, bet ir jų priežastinio ryšio supratimą. Ji gali apimti ir praktines žinias, kaip daiktą padaryti ar juo naudotis. Be to, ji gali būti išplėsta už materialių daiktų pasaulio į meninių, muzikinių ar dvasinių žinių sritį. Puikiausiai sąvoką „informacija" galima vartoti visoms šitoms žinių rūšims; jas galima paskleisti paprasčiausiomis komunikacijos sistemomis, žodžiu ar kompiuteriu. Tačiau nėra aiškios skiriamosios ribos, taško, kuriame galima būtų teigti, jog informacija, kurią reikia perduoti, tapo tokia rafinuota, kad jos perdavimo galimybė priklauso nuo gavėjo sugebėjimo ją suprasti ir perprasti: tuo atveju ją, matyt, greičiau reikėtų apibrėžti kaip žinias, o ne kaip paprastą informaciją.

Žinias taip pat galima saugoti – bent jau nuo molio ir vaško lentelių išradimo senovės istorijoje ar nuo užrašų mazguotoje virvėje Amerikoje iki Kolumbo. Dabar jos paplitusios rašytine ar spausdintine forma, filmų, juostų ir diskelių pavidalu.

Labiau, nei kitose struktūrose, galios, kylančios iš žinių struktūros, šaltinis yra ne tiek prievartos galia, kiek susitarimas, valdžia, suteikiama savanoriškai bendrų tikėjimo sistemų ir pripažinimo tos reikšmės, kurią individams ir visuomenei teikia tam tikra žinių forma, pagrindu ir atitinkamai dėl reikšmės, kurią įgyja žmogus, turintis tas žinias ir prieinantis ar kontroliuojantis tas priemones, kuriomis jos saugomos ir perduodamos.

Šitai geriausia paaiškinti nagrinėjant vieną ar kelias žinių struktūras, veikusias praeityje, apie kurias žinių saugojimo sistemos dėka mes kai ką žinome ir, bent jau iš dalies, kai ką suprantame. Paeiliui galime panagrinėti tą galią, valdžią ir turtą, kuriuos žinių struktūros teikė viduramžių krikščionybės epochoje Europoje, pasaulietinėje valstybėje septynioliktajame, aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiuose ir teikė tai pereinamąja žinių struktūros forma, su kuria susiduriame šiuolaikinėje tarptautinėje politinėje ekonomikoje.

Viduramžių krikščionybės epocha

Europos viduramžių krikščionybės epochos žinių struktūroje ypač buvo vertinamos žinios apie tai, kaip vyrams ir moterims pasiekti amžinąjį išsigelbėjimą. Tikėjimas prisikėlimu po mirties buvo gana stiprus ir įtaigus, kad Bažnyčiai ar didiesiems religiniams ordinams, kurių tvirtinimai, kad jie disponuoja tomis žiniomis, buvo apskritai pripažįstami, būtų suteikta legitimi galia. Tais laikais gyvenimas buvo toks trumpas, o žinių apie tai, kaip pagerinti materialaus gyvenimo sąlygas ir apsisaugoti nuo pavojų, tykančių kūno – bado, maro ir prievartos – taip mažai, kad alternatyvios religinės žinios apie nuodėmių atleidimą ir amžiną sielos išgelbėjimą buvo ypač vertinamos.

Tai, o ne kraštutinės priemonės, kaip, pavyzdžiui, karinės galimybės ar materialusis turtas, buvo Bažnyčios hierarchų bei jų pavaldinių galios ir valdžios pasauliečių atžvilgiu šaltinis. Šią galią ir valdžią sustiprino komunikacijos priemonių kontrolė šventųjų knygų ir bendros šventos kalbos – lotynų – raštingumo forma. Visą sistemą palaikė tikėjimas, kad geri žmonės patenka į dangų, o blogi – į pragarą; ir tai, kad visi žmonės nuodėmingi ir dėl to jiems gresia pavojus, iš kurio gali išvaduoti ir kurį gali pašalinti tik Bažnyčia.

Taip Bažnyčia įgavo valdžią valstybių valdovams ir pirkliams bei amatininkams rinkoje. Pastarieji Bažnyčios valdžią laikė teisėta, ir ji galėjo veikti jų elgesį. Karalius ir princus, nepaklususius Bažnyčios taisyklėms, kraštutiniu atveju galima buvo suvaldyti – juos ekskomunikuoti, t.y. paskelbti *veto* jų priėmimui į dangų. Tai buvo taikoma ne tik jų asmeniniam elgesiui, pavyzdžiui, vedybų atveju, bet ir politiniam elgesiui taikos ir karo metu. Todėl tarptautinių santykių, kaip ir kitų politinių santykių, formą iš dalies lėmė ši žinių struktūra, tad krikščioniškųjų valdovų elgesys vieno su kitu turėjo būti – ir paprastai buvo – kitoks, nei jų elgesys su kitatikiais ir pagonimis. Tai rodo ir kryžiaus žygių istorija.

Jei žinių struktūra darė įtaką tarptautinės politinės sistemos saugumo struktūrai, tai ji turėjo veikti ir ekonominės sistemos gamybos struktūrą. Bažnyčia turėjo savo nuomonę apie pinigų vartojimą ir apie kreditus, todėl kartkartėmis efektyviai kontroliuodavo palūkininkavimo praktiką. Teisingos kainos idėją ji palaikė taip pat, kaip ir teisingą karą, ir pirklių gildijų galią toleruodavo tik tada, kai jie laikydavosi teisingų kainų. Ji, leisdama išlaidas reguliuojančius įstatymus, netgi siekė veikti visuomenės vartojimo sanklodą. Labdaros ji reikalavo kaip asmeninio išsigelbėjimo priemonės ir taip valdė vienintelę gerovės ir praktiškai vienintelę švietimo sistemą. Remdamasi savo valdžia žinių struktūrai ji siekė tokių teisių ir privilegijų, kad turtą – žemę ir kapitalą – galėjo kaupti tik ji ir didieji religiniai ordinai.

Tamplierių riteriai, pavyzdžiui, buvo didžiausia ir turtingiausia viduramžių tarpnacionalinė kompanija.

Verta pakartoti jau anksčiau minėtą dalyką: galią žinių struktūroje išlaikyti tuo lengviau, kuo labiau valdžia gali riboti priėjimą prie jos ir, kaip papildoma priemonė – kuo tvirčiau savo monopolinę padėtį ji gali pavydžiai ginti nuo bet kokios konkurencijos. Trumpai tariant, konkuruojančios institucijos turi būti arba pašalintos, arba diskredituotos. Šia prasme galima gretinti tą pavydą, su kuriuo politinė valdžia saugumo struktūroje (pavyzdžiui, lordai ir kunigaikščiai) ir vadybininkai gamybos struktūroje (gildijų nariai ir vėliau vadybininkai) gynė savo monopolinę padėtį priešindamiesi naujų ir senų konkurentų įsiveržimui.

Taigi viduramžių krikščionybės epochos žinių struktūroje Bažnyčia pretendavo į moralinių ir dvasinių žinių monopolį. Jos maniakiškas požiūris į erezijas ir raganavimą liudija baimę dėl konkurentų, pretenduojančių į tą valdžią, kurią ji gaudavo iš žinių struktūros. Jos didžiausi potencialūs konkurentai buvo islamas ir „senoji religija", su visomis savo formomis atėjusi iš ikikrikščioniškosios, ikiromaniškosios Europos. Net po tūkstantį metų trukusių represijų, kaip daugelį kartų pademonstravo Shakespearo pjesės, vis dar gyvavo tikėjimas raganomis, magija ir pasakomis, šventais medžiais ir antgamtinėmis būtybėmis. Štai kodėl būtent Ispanijoje, kur islamas turėjo didžiulį pasisekimą tarp atsivertėlių iš krikščionybės ir Romos bei Bažnyčios galios periferijose, kaime, kur senosios religijos išsilaikė geriausiai, Bažnyčia elgėsi brutaliausiai prievarta represuodama bet kokį priešinimosi jos valdžiai ženklą. Paradoksalu, tačiau galų gale šiai valdžiai iššūkį metė ir gerokai ją suardė iš kitos pusės būtent Švietimas. Atsitiko taip, kad ta šventų žinių, monopolizuotų Bažnyčios, vertė krito, kuo labiau stiprėjo protestantizmas, aiškinęs, kad individas su Dievu gali bendrauti tiesiogiai, be Bažnyčios tarpininkavimo. Protestantų idėja apie asmeninę atsakomybę sustiprino ir individo padėtį, ir pasaulietinių, skirtingų nuo šventų žinių, vertę. Švietimo ir proto autoriteto šalti-

niai glūdi menų ir mokslų sužydėjimo laikotarpyje – Renesanse. Kaip tik tada Bažnyčios galia veikti tiek politinį valdovų, tiek ekonominį pirklių ir prekeivių elgesį pradėjo pamažu silpnėti ir tai baigėsi Voltaire'o ir Russeau mintimis bei Prancūzijos revoliucijos idėjomis.

Mokslinė valstybė

Tačiau politiniai ir ekonominiai pokyčiai, vieną žinių struktūrą pakeitę kita, pasirodė bent jau šimtmečiu anksčiau, nei įvyko Prancūzijos revoliucija. 1648 metų Vestfalijos sutartis visiems tarptautinių santykių studentams žinoma kaip naujos eros pradžia, eros, kurioje niekas nekvestionuos valstybės valdžios ir suvereniteto. Tai implikavo ir apribojimų, Bažnyčios primetamų karaliams ir kunigaikščiams, pabaigą. Maždaug septynioliktojo amžiaus pabaigoje dvi vyraujančios Vakarų Europos valstybės – Anglija ir Prancūzija – įkurdamos, atitinkamai, Karališkąją mokslo pažangos draugiją ir Prancūzijos akademiją, beveik vienu metu pripažino mokslinių tyrinėjimų svarbą ir naudą, teikiamą valstybės turtui ir galiai.

Dėl to paties tikslo valstybė iš Bažnyčios perėmė atsakomybę už švietimo sistemos išplėtimą ir universitetuose, ir mokyklose. Nauji patentų įstatymai, sukūrę intelektinės nuosavybės teisių instituciją, apsaugojo monopolines techninių inovacijų teises. Idėjų srityje Adamas Smithas baigė tą lėtą pokyčių procesą, kuriuo pelno siekimas, kažkada buvęs kūniška individo silpnybe, buvo pradėtas šlovinti kaip tikriausia kolektyvios harmonijos ir materialaus progreso apsaugos priemonė[2].

Nauja technologija buvo pritaikyta valstybės interesams ir jos galios stiprinimui. Nors telegrafo, geležinkelių ir radijo technologija iš pradžių buvo išplėtota vardan verslo ir finansų interesų, visų šių trijų technologijų suminė pasekmė buvo sustiprėjusi vyriausybės kontrolė individams. Tik Marconi radijo dėka Niujorko policija laukė anglo, nužudžiusio savo žmoną,

daktaro Crippeno, kai jis nuo teisingumo bandė pasislėpti Amerikoje. Telegrafo ir vėliau telefono dėka diplomatai ir generolai prarado savo veiksmų laisvę centrinės vyriausybės aparate, kadangi vyriausybė galėjo nuolat juos kontroliuoti. Naudodamosi kalbų skirtingumu, nacionalinės vyriausybės gali panaudoti cenzūrą, monopolizavimą ar restriktyvų licencijavimą kontroliuodamos savo nacionalines švietimo sistemas, nacionalinius laikraščius ir televiziją bei radiją, net knygų ir periodinių leidinių leidybą.

Taip naujojoje žinių struktūroje Bažnyčios autoritetą pakeitė sustiprėjusi mokslinės valstybės valdžia. Senojoje struktūroje tiek valstybė, tiek rinka (ekonomika) tam tikru mastu pripažino Bažnyčios viršenybę, o naujoje struktūroje viršuje buvo valstybė, o žemiau jos – rinkos ekonomika. Mokslas tarnavo joms abiem. Visa techninė devynioliktojo amžiaus pažanga buvo skirta tiek rinkai išplėsti, tiek sustiprėjusios valstybės galioms didinti. Kiekviena techninių inovacijų banga, kaip dabar madinga galvoti, skatindavo naują ilgųjų Kondratjevo didėjančio turtingumo bangų pakilimą. Kai kurios techninės inovacijos – telegrafas, garvežio garo variklis ir garlaivis pareikalavo modifikuoti valstybės praktiką, paprastai skatindamas prisitaikyti prie tam tikrų bendrų standartų ir valdymo sistemos, tačiau nė viena iš jų fundamentaliai nekvestionavo politinės valstybės valdžios. Tik netiesiogiai, kylant gyvenimo lygiui ir nuskriaustiesiems reikalaujant pasidalyti šios pažangos vaisiais, buvo pakeistas pats valstybės pobūdis ir ankstesnės valdančiosios klasės buvo priverstos plačiau dalytis formalia politine galia.

Taigi mokslo revoliucijos įtaka tarptautinei politinei ekonomikai pirmiausia pasireiškė tuo, kad konsolidavo valstybės galią individų atžvilgiu, ir, antra vertus, padidino skirtumą tarp turtingųjų ir vargšų tiek turto, tiek galios prasme. Šis skirtumas padidėjo tarp klasių ir valstybių, kurios techniškai buvo progresyvesnės, palyginus su tomis valstybėmis, kurių žmonių ir ginklų ištekliai tiek nepriklausė nuo plieno ir sprogmenų ga-

mybos bei nuo naujų transporto ir komunikacijos sistemų. Paimkim tik du pavyzdžius. Solženicynas savo veikale „1914 rugpjūtis" smulkiai aprašo, kaip tragiškai Rusijos karinėms pajėgoms trūko lauko telegrafo sistemos, kurią naudojo vokiečiai. Nesugebėdami palaikyti tarpusavio ryšio, jie negalėjo pasipriešinti vokiečiams (Solženicynas, 1972). Omdurmano mūšio aprašymas rodo, kaip britų karinės pajėgos, vadovaujamos generolo Kitchenerio, pirmą kartą šiuolaikinėje istorijoje panaudojusios kanonierinius laivus, apsiginklavusios šautuvais ir artilerija, nušlavė Mahdi pajėgas nepaisant jų didžiulio kiekybinio pranašumo.

Šios išaugusios galimybės palaikyti ryšį dideliais nuotoliais ir galia susikurti privilegijuotą naujų komunikacijos technologijų monopolį buvo vieni svarbiausių šiuolaikinės mokslinės valstybės bruožų. Nuo Romos ir senovės Kinijos laikų imperijos visuomet pripažino greitų ir efektyvių komunikacijos ryšių tarp centro ir imperijos sienų svarbą. Šios naujos galimybės gali paaiškinti pramoninių valstybių tendenciją devynioliktajame amžiuje plėsti savo imperijas tolimuose kraštuose ne mažiau, nei kapitalistinis impulsas ieškoti naujų rinkų ar žaliavų. Williamas Melody citavo Haroldą Innis, Kanados ekonomikos istoriką, sakiusį: „Komunikacijos studijos atveria naujas galimybes, kadangi komunikacija užima pagrindinę vietą vyriausybės ir atitinkamai imperijų bei Vakarų civilizacijos organizacijoje ir administracijoje" (Melody, 1985; Innis, 1950, taip pat Cherry, 1971).

Žinių struktūroje, kurioje vyravo Bažnyčia, tampant žinių struktūra, kurioje vyrauja mokslinės valstybės, kad ir kokie laipsniški ar lėti tie pokyčiai būtų, įvyko tam tikrų esminių politinių pokyčių. Šiandien diskutuojama dėl to, ar panašūs politinio pobūdžio (t.y. veikiantys galios pasiskirstymą ir jos vietą bei vertybių pasiskirstymą) pokyčiai vyksta ir šiuo metu veikiant vadinamajai „informacijos revoliucijai", ar galų gale šie pokyčiai yra tik technologiniai, ir atitinkamai jie nekeičia sistemos pobūdžio ir juda ta pačia kryptimi, kaip ir pokyčiai, vykę paskutinius du šimtmečius.

Tikėjimų sistemos

Struktūrinė analizė perša mintį, kad technologijos pokyčiai nebūtinai keičia galios struktūrą. Jų įtaka pasireiškia tada, kai po jų vyksta pokyčiai pagrindinių tikėjimų sistemų, kurios remia arba palaiko visuomenei priimtinus politinius bei ekonominius mechanizmus. Tai daugiausia aiškėja lyginant viduramžių ir ankstyvąją šiuolaikinę žinių struktūras. Pirmojoje struktūroje pagrindiniu bendru tikėjimu, palaikiusiu valdžią žinių struktūroje, buvo tikėjimas, kad „geri vyrai ir moterys keliauja į dangų, o blogi vyrai ir moterys keliauja į pragarą", ar tiksliau, kad „geri vyrai ir moterys, padedami Bažnyčios, ir blogi vyrai ir moterys, išgelbėti Bažnyčios, keliauja į dangų, o žmonės, kurie atmeta Bažnyčios autoritetą, keliauja į pragarą". Apie devynioliktąjį amžių pagrindinės prielaidos pasikeitė. Pagrindiniu tikėjimu tapo teiginys, kad „materialusis gyvenimas yra svarbus, kad mokslas pagerina materialųjį gyvenimą ir kad mokslas nacionalinę valstybę padaro saugesne". Iš šios tikėjimų sistemos kilo naujų, skirtingų tiek individų, tiek visuomenės vertybinių prioritetų. Šios bendros vertybės suteikė teisėtą valdžią rinkoms ir valstybėms. Jos legitimizavo tam tikrą konkrečią privilegijuotųjų grupių ir klasių struktūrą bei atitinkamą funkcijų pasiskirstymą tarp klasių. Taip tikėjimas suteikė valdžią.

Taip nustatyta valstybės valdžia, legitimuota žinių struktūros, stengėsi išlaikyti savo monopolį. Kuo didesnė grėsmė kildavo jos valdžiai, tuo atkakliau ji buvo ginama. Daugeliu atvejų valstybė įsitvirtino išimtinę teisę nustatyti, kas yra priimtina, ir koks elgesys yra nepriimtinas. Bažnyčia įtvirtino savo teisėtą galią nuspręsti, kam suteikti malonę, tačiau ne tai, koks yra priimtinas ir koks nepriimtinas elgesys. Mokslinė valstybė įtvirtino savo teisėtą valdžią, kuri kilo iš visuomenės lojalumo tautos sąvokai ir tikėjimo ja, sprendimui, koks yra tinkamas elgesys, kas yra lojalu ir kas nelojalu, kas yra disidentas ir kas – valstybės išdavikas. Abiejose žinių struktūrose valdžia buvo

linkusi perdėti tą galią, slypėjusią žinių struktūroje, Dievo ir šventų žinių, kurias monopolizavo Bažnyčia, galią, ir mokslo („mokslas gali išspręsti visas problemas") bei mokslo žinių, kurias puoselėjo (ir kartais monopolizuodavo) valstybė, galią.

Abiejose žinių struktūrose alternatyvių žinių struktūrų agresija sustiprėdavo, vos tik valdžia susilpnėdavo ar jai kas nors mesdavo iššūkį. Toks iššūkis galėjo kilti iš „senosios religijos", iš visiškai naujos tikėjimų sistemos arba iš šių dviejų šaltinių kombinacijos. Pavyzdžiui, Fritzo Schumacherio *Gražu yra tai, kas maža* veikalo idėjos aiškiai kilo iš budizmo[3]. Irano šachą nuvertė islamo fundamentalistai. Kai kada tam tikromis aplinkybėmis šios senosios religijos būdavo rimtesni bendrosios mokslo valdžios ir valstybės oponentai, nei šaltas, racionalus visagalės materialios mokslo pažangos, kaip materialaus gyvenimo problemų, sprendimo priemonės atmetimas Fredo Hirscho *Socialinėse augimo ribose* (1976).

Galų gale paramos alternatyviajai žinių struktūrai pakilimas, būdingas vėlyvajam Bažnyčios vyravimo laikotarpiui, šiandien gali būti nagrinėjamas kaip grėsmė mokslinei valstybei. Judėjimuose, susijusiuose su gėlių galia, *Band Aid*, organine žemdirbyste, vegetarizmu, akupunktūra ir alternatyviąja medicina, galima aptikti bendrą giją – greičiau emocinę, nei racionalią, kurioje išreikšta abejonė pagrindiniais vyraujančiais žinių struktūros tikėjimais, kaip ir pirmieji mokslininkai bei protestantai abejojo pagrindiniais viduramžių kriščionybės epochos tikėjimais ir autoritetu.

Tiems, kurie naudojasi valdžia žinių struktūroje, būdingas visokeriopos jų dispozicijoje esančios galios (ir prievartinės ar juridinės) panaudojimas savo privilegijuotai padėčiai sustiprinti. Jie kiek įmanoma apsunkina patekti į savo ratą, ir kur tik būtina ar įmanoma, siekia paramos iš teisės sistemų, remiamų prievartos. Viena tokia strategija viduramžių krikščioniškojoje struktūroje buvo gana keistos apaštalinio perėmimo sąvokos įtvirtinimas. Valdžia, suteikiama vyskupams, buvo suteikiama

tik žmonėms, skiriamiems kitų vyskupų. Kita vertus, mokslinė valstybė savo licencijavimo galią galėjo panaudoti tam, kad tiesiogiai ribotų patekti į tokias pagrindines profesines sritis, kaip teisė, medicina, kariuomenė ir universitetai. Tik pačiai valstybei atsidūrus pavojuje, šios kliūtys būdavo sumažinamos. Krymo ir Pirmojo pasaulinio karo metu Britanija sumažino klasės ir turto kliūtis patenkant į britų kariuomenę ir leido į ją patekti profesionalios karjeros kareiviams.

Taip valstybė įtvirtino ir tam tikras išankstines sąlygas mokslininkų paslaugoms; tokioms sąlygoms mokslininkai kai kada priešinosi. Pirmaisiais šio šimtmečio dešimtmečiais kalbos ir profesinio legitimumo kliūtys, iškeltos valstybės, trukdė tarptautiniam mokslininkų mobilumui. Priešingą tendenciją šiai valstybės galios konsolidacijai žinių struktūroje pademonstravo *Manhateno* projektas Antrojo pasaulinio karo metu. Tuo metu nacių antisemitizmas Vokietijoje ir besiplečianti universitetų sistema JAV lėmė didžiulį smegenų nutekėjimą iš Europos, ir ypač iš Vidurio Europos, į Ameriką. *Manhateno* projekte JAV subūrė tarptautinę geriausių įvairių šalių fizikų komandą. Tačiau sau ji rezervavo išimtinę jų atradimų kontrolę ir teisę branduolinio skilimo principus pritaikyti karo tikslams. Ir tuo metu, ir vėliau kai kurie mokslininkai, kaip J. Robertas Oppenheimeris, abejojo tokiu politiniu monopoliu. Kiti, kaip Klausas Fuchsas, jam priešinosi. Fuchsas slapta svarbiausią informaciją perdavė Sovietų Sąjungai ir už tokį savo pasirinkimą brangiai sumokėjo – buvo įkalintas už šnipinėjimą.

Egzistuoja dvi alternatyvios šio epizodo žinių struktūros evoliucijos interpretacijos. Viena teigia, kad suburta transnacionalinė mokslininkų komanda JAV saugumo tikslais buvo vienas svarbiausių ženklų, rodančių laipsnišką žinių struktūros, kurioje kiekviena valstybė valdė savo žinių struktūros dalį, transformaciją į žinių struktūrą, kuri daug tarptautiškesnė, o valstybių galia žinių struktūroje tampa daug asimetriškesnė. Alternatyviu paaiškinimu paprasčiausiai teigiama, kad „mokslas", kaip

kartu su valstybe koegzistuojantis valdžios šaltinis, tiesiog priešinosi, net griebėsi kontratakos prieš per dideles valstybės pretenzijas. Mokslininkai pirmiausia pasipriešino dirbdami JAV, kai kada savo ankstesnei nacionalinei valdžiai, ir vėliau, tam tikrais atvejais, dirbdami prieš JAV jos pagrindinio priešininko – Sovietų Sąjungos – interesams.

Šios interpretacijos požiūriu *Manhateno* projektas buvo tik nauja senos istorijos variacija. Valstybės visuomet siekė monopolizuoti mokslines idėjas ir mokslininkus uždaryti tarp nacionalinių sienų. Kadangi tai prieštaravo mokslininkų ketinimams, joms tai retai pasisekdavo. Tačiau jei būdavo sukuriama stipri valstybių sąjunga, palaikoma bendro tikėjimo pergalės kare svarba, mokslininkai laikinai sutikdavo su valstybių tikslais. Tačiau šis pritarimas kai kada dingdavo, pavyzdžiui, daugeliui mokslininkų pasibaisėjus Hirosimos sunaikinimu. Net Jungtinės Valstijos po šių įvykių turėjo imtis papildomų priemonių bausti mokslininkus, perduodančius slaptą informaciją, ir taikyti stipresnes atrankos priemones renkantis mokslininkus, kuriuos galima būtų nesibaiminant įdarbinti. Kita vertus, mokslininkų abiejose geležinės uždangos pusėse bandymai pokario dešimtmečiais Pugvašo konferencijomis atsverti supergalybių galią, jų santykiams turėjo gana ribotą įtaką.

Pokyčių indikacijos

Įrodymai dėl vieno ar kito kintančios žinių struktūros aspekto yra prieštaringi. Viena vertus, kai kurios potencialiai svarbios grupės kvestionuoja valstybės viršenybę savo vertybių sistemose. Atrodo, kad mokslininkai plėtoja tam tikrą pasaulietinį ekumeninį judėjimą, kuris mokslinę tiesą ir pažangą iškelia virš siaurų bet kokios tautos interesų. Jaunimas daugelyje šalių demonstruoja savo susirūpinimą dėl branduolinės galios ir branduolinių ginklų keliamo pavojaus gyvybei planetoje. Įvairiausių grupių pasaulyje nuomonės kinta: pasitikėjimas valstybe

kaip nacionalinės pilietinės visuomenės išraiška virsta platesniu priklausomybės žmonijai jausmu. Vietoj „*dolce et decorum est pro patria mori*" daugelis žmonių sąmoningai renkasi „geriau jau raudonas, nei miręs".

Šie du lozungai mums primena, kad nacionalizmas toli gražu ne visur traukiasi. Daugumoje Artimųjų Rytų šalių, ypač Izraelyje, nacionalizmas vis dar triumfuoja. Net JAV reakcija į bet kokią skriaudą amerikiečiams, net Amerikos ginkluotosioms pajėgoms, yra tokia, kad tegalime daryti išvadą, jog ir čia universalių principų, bendro globalinės bendruomenės intereso idėja gerokai atsilieka nuo nacionalinių interesų siekimo ir nuo nacionalinės *amour propre* gynybos.

Opozicija valstybei pati yra susiskaldžiusi. Žalieji dažnai priešiški mokslui tiek pat, kiek ir valstybei. Mokslininkai vis dar tiki materialiniu progresu ir technine pažanga, moksliniais ekonominių ir net politinių problemų sprendimais. Jie trokšta keliauti toliau, o štai organinio maisto entuziastai, natūralaus vaikų gimdymo, švaraus oro ir vandens, alternatyvios medicinos ir alternatyviųjų gyvenimo būdų advokatai nori grįžti atgal, apgręžti, ne tik sustabdyti mokslinę pažangą.

Kol vis dar kyla tiek daug neaiškumų dėl fundamentalios tikėjimų sistemos, būtų per drąsu imtis bet kokių galutinių išvadų apie nuolatinį galios, kylančios iš žinių struktūros, vietos kitimą. Visiškai aišku, kad visos valstybės prarado struktūrinę galią kitų valdžios šaltinių – transnacionalinių korporacijų ar tam tikrų amorfinių tarptautinių mokslininkų tinklų – atžvilgiu.

Struktūrų sąveika

Tačiau tai nereiškia, kad niekas nepasikeitė. Kai kurie pokyčių žinių struktūroje padariniai kartu su kitų struktūrų – gamybos, finansinės ir saugumo struktūros pokyčiais perša mintį apie tam tikras politiškai svarbias išvadas.

Pirmiausia mums reikia pažymėti, kad dvi pagrindinės paskutiniojo šimtmečio ketvirčio technikos naujovės yra: a) galingų ir gana tobulų kompiuterių atsiradimas ir b) elektroninių komunikacijų išplitimas žemės orbitos palydovais. Tam tikros pagalbinės priemonės, kaip mikroschemos ir puslaidininkiai, optiniai kabeliai, naujas kuras ir medžiagos, naudojamos paleidžiant ir valdant palydovus bei informacijos saugojimo mechanizmai, žinomi kaip kompiuterių programinė įranga – visa tai įnešė savo nepakeičiamą indėlį. (Programinė įranga ir su ja susijusios paslaugos, pavyzdžiui, šiuo metu sudaro 80 procentų kompiuterio pateikimo rinkai kainos, o prieš dvidešimtį metų 80 procentų šios kainos sudarė kompiuterio mazgai ir pats kompiuteris.)

Tiesioginis ir beveik universalus šių naujovių padarinys buvo tas, kad sujungtos visos prekių ir paslaugų nacionalinės rinkos. Jas pakeitė vieninga globalinė rinka. Praėjusiais šimtmečiais rinkos dydį visuomet nulemdavo transporto sistemos, jungiančios tiekėjus su pirkėjais, ribos (žr. toliau, 8 skyrių). Tačiau iš dalies jį nulemdavo ir žinių struktūra ta prasme, kad pirkėjai ir pardavėjai turėjo būti sujungti ne tik transporto sistema, bet ir informacija bei komunikacijos sistemomis. Jei gamintojas nežinojo potencialių jo prekių ar paslaugų vartotojų, jo rinka buvo ribota. Telegrafo priemonėmis pirmiausia buvo sujungtos finansų rinkos, nors iš pradžių iškildavo įvairiausių kliūčių tarptautiniam pinigų pervedimui. Pramogų verslas taip pat yra vienas pirmųjų technologijos, naikinančios darbo rinką dalijančias kliūtis, pavyzdžių. Užuot apsiriboję darbu nacionalinių teatrų publikai, aktoriai ir aktorės galėjo keliauti į Holivudą ir vaidinti filmuose. Dabar, neapsiribojant nacionalinėmis rinkomis, kurias papildė kelios tarptautinės rinkos svarbiausiuose prekybiniuose ir finansiniuose centruose (tokiuose kaip Londonas draudimo rinkoje, Baltijos birža laivininkystėje), beveik kiekviena žaliava, pramoninė prekė ar paslauga efektyviai parduodama pasaulio rinkoje. Naujos komunikacijos priemonės informacija

apie rinkos tendencijas tuoj pat leidžia pasinaudoti pirkėjams ir pardavėjams visame pasaulyje. Jos taip pat leidžia akimirksniu perduoti ir vykdyti sprendimus parduoti ar pirkti.

Iš to kyla keli svarbūs ekonominiai padariniai, kiekvienas pasižymintis svarbiomis politinėmis implikacijomis. Pirmiausia, informacijos reikšmė gamybos struktūrai labai padidėjo. Kitaip tariant, *baltosios apykaklės* keičia *mėlynąsias*, t.y. pramonės darbininkus. Vis mažiau žmonių dirba gamyklose, fermose, šachtose, plieno liejyklose ar laivų statyklose, ir vis daugiau – biuruose prie kompiuterių ir teksto redaktorių. Tai tokia pat revoliucija gamybos struktūroje, kaip ir perėjimas nuo žemės ūkio prie pramonės. Ir lygiai taip pat, kaip pramoninė revoliucija nuvertino pirminių gamintojų turtą ir galią, informacinė revoliucija greitai nuvertina pramonės darbininkų turtą ir galią – žinoma, jei jie netapo informacijos gamintojais ar perdirbėjais.

Šie pokyčiai labiausiai buvo pastebimi 1980–1990 metų laikotarpiu JAV. Per tą laiką buvo sukurta 21 milijonas naujų darbo vietų paslaugų srityje, daugiausia finansų ir kompanijų biurų sektoriuose, mažmeninėje prekyboje ir sveikatos apsaugoje. Ir nors realus produktas padidėjo 30 procentų, *mėlynųjų apykaklių* darbas pramonėje pakilo tik 2 procentais, o *baltųjų* – 33 procentais. Taip pat JAV buvo labiausiai pastebimi du informacinės revoliucijos padariniai firmoms. Pirmasis buvo tas, kad vis didėjant gamybos proceso automatizacijai labai padidėjo naujų duomenų apdorojimo ir informacijos technologijų įtaka kuriamam gaminiui. Net devintąjį dešimtmetį iš 5 mlrd. dolerių, *General Motors* skirtų naujam gamybos ir surinkimo kompleksui, *Saturno* automobilio gamybai, 2 mlrd. buvo panaudoti būtiniems kompiuteriams ir jų programinei įrangai. Šiam tikslui *General Motors* įsigijo kompiuterių bendrovę *Electronic Data Systems Corporation*.

Kitas padarinys buvo tas, kad didelės gamybos firmos turėjo plėstis į informacijos sektorius. Pažymėtina tai, kad trys didieji Amerikos lėktuvų gamintojai – *Boeing, Lockheed ir McDonell Doug-*

las – sukūrė pelningas dukterines bendroves, kurios pardavinėjo duomenų banką, teikė kitas įvairiausias informacines paslaugas ir daugelis tų duomenų bankų neturėjo nieko bendro su lėktuvų verslu. Panašios strategijos ėmėsi ir didieji bankai, pasaulinėje rinkoje ėmę pardavinėti informacijos sistemas, išplėtotas jų pačių poreikiams. Daugelis didelių TNK įkūrė savo dukterines draudimų kompanijas (daugelis jų įsikūrusios mažai apmokestinamuose Bermuduose) jų pačių ir kitų žmonių draudimo verslo labui.

„Grynoji" šių ir panašių pokyčių pasekmė yra ta, kad „žinių darbuotojų" su paslaugomis susijusiuose darbuose vertė firmai padidėjo senųjų pramonės darbininkų sąskaita (Drucker, 1989). Pirmieji, be to, mobilesni kompanijų ir gamybos šakų atžvilgiu, tad egzistuoja reali konkurencija jų teikiamoms paslaugoms, o profsąjungų, ginančių senuosius pramonės darbininkus, įtaka neišvengiamai mažėja.

Kitas politiškai svarbus šių pokyčių padarinys yra tas, kad didelių įmonių valdytojų galimybės ir galia labai padidėjo. Viena svarbiausių tikros transnacionalinės įmonės, kokią Antrojo pasaulinio karo metu išplėtojo Fordas ir Kaiseris bei kiti, įkūrimo sąlygų yra sugebėjimas iki smulkmenų kontroliuoti tolimas dukterines įmones ir kitus padalinius. Tačiau informacija, prieinama valdytojui ir jo galia kontroliuoti sprendimų vykdymą yra labai ribota. Taip teigia Edith Penrose savo epochiniame darbe *Firmos auginio teorija* (1959). Ji buvo ribota, kol palydovinės komunikacijos sistemos, jungiančios kompiuterius, leido surinkti duomenis iš nutolusių centrų. Kai kurie tokie mums žinomi pavyzdžiai yra viešbučių ir lėktuvų vietų rezervacijos kontrolė kompiuteriais, centrinė mažmeninių parduotuvių tinklų, didmeninio tiekimo ir krovinių gabenimo, tankerių laivynų valdymo, greita pinigų pervedimo tarp bankų ir jų klientų kontrolė.

Didelė korporacija žinių struktūroje, kuriai būdinga greita technologinė kaita, turi ir kitą pranašumą – tai jos padidėjusios galimybės „internacionalizuoti" informaciją. Kompanijos

viduje išteklius galima skirti tyrimams ir plėtrai, ir bet koks šitaip atrastas naujas gaminys ar procesas gali būti saugomas kompanijos viduje, kol ji bus pasiruošusi „išmesti" gaminį į rinką ar procesą įtraukti į gamybą. Štai kodėl tokią grėsmę didelėms korporacijoms kelia pramoninis šnipinėjimas. Praeityje, atvirkščiai, gamintojas, stengdamasis apsisaugoti, kad konkurentai „nepavogtų" jo išradimo, naudodavosi patentų teisėje numatyta valstybės apsauga. Dabar gi korporacijos nebegali priklausyti nuo valstybės ir todėl turi plėtoti savo apsisaugojimo priemones neleisdamos kitiems naudotis jų turimomis žiniomis.

Kai kada, žinoma, jos pačios išteklių nepakanka ir reikia sudaryti sąjungas su kitomis korporacijomis. Tokios sąjungos daugeliu požymių labai panašios į valstybių sąjungas. Jos gali būti papildomumo sąjungos – kaip tuo atveju, kai kompiuterių kompanija sujungia savo jėgas su kompanija, gaminančia telekomunikacijų įrangą. Galimos ir konkurentų sąjungos – kai automobilių ar lėktuvų kompanijos nusprendžia sujungti savo jėgas prieš kitus savo konkurentus. Ir čia staigūs žinių struktūros pokyčiai skatina radikalius gamybos struktūros pokyčius.

Kai kurios politinės implikacijos

Tai tos įtakos, kurią technologiniai žinių struktūros pokyčiai padarė gamybos struktūrai, implikacijos tarptautinei politinei sistemai. Šie pokyčiai galią centralizavo didelėse transnacionalinėse korporacijose. Šios ne tik savo būstines dažniausiai įsikūrusios JAV, bet ir tos korporacijos, kurios įsikūrusios kitose vietose – Europoje, Japonijoje, Korėjoje – dėl pardavinėjimo pasaulinėje rinkoje svarbos *negali* sau leisti savo gaminių nepardavinėti JAV rinkoje. Tai vis dar didžiausia ir turtingiausia rinka su vienais nacionaliniais įstatymais ir viena nacionaline biurokratija. Trumpai tariant, technologiniai pokyčiai lėmė didesnę galios koncentraciją vienoje valstybėje.

Toks pat valdžios rinkos ekonomikai koncentracijos bruožas pastebimas nagrinėjant technologinių pokyčių įtaką finansinei struktūrai. Eurovaliutos rinka, tarptautinės obligacijų, transnacionalinės tarpbankinės ir vertybinių popierių rinkos nebūtų galėjusios augti taip greitai ir taip giliai persmelkti nacionalines finansines sistemas, jei nebūtų buvę palydovais sujungtų telekso, telefono ir kompiuterių sistemų. Visi didieji bankai prieinamą technologiją labai greitai panaudojo savo konkurencingumui tarptautinėje valiutų ir kapitalo rinkose pagerinti. Pavyzdžiui, *Chase Manhattan* komunikacijos tinklai pagrindinės būstinės kompiuterių terminalą tiesiogiai sujungia su pagrindiniais banko filialais Europoje ir Karibų jūroje, o *Cable and Wireless* kompiuteriais Honkonge – su savo kitais filialais Japonijoje, Singapūre, Taipėjuje ir kituose Tolimųjų bei Artimųjų Rytų finansiniuose centruose (Hamelink, 1983, 63, 8 pav.). *Citibank* vykdo panašią operaciją, pavadintą *Globekom*, ir per metus savo telekomunikacijoms išleidžia maždaug 40 milijonų dolerių. Politiškai svarbus šių komunikacijos sistemų aspektas, žinoma, yra tas, kad banko pagrindinė būstinė tampa *vartų sargu*, kontroliuojančiu, kad ne bet kas patektų į sistemą. Ši kontrolė gali būti ne labai centralizuota, tačiau ji vistik lieka ekskliuzyvine, kai keli bankai susitaria valdyti kolektyvinę komunikacijų sistemą, tokią kaip EUREX. Tai buvo bendra dukterinė kompanija, įregistruota Liuksemburge 1977 m. ir likviduota 1981 metais. Ji aptarnavo daugiau nei šešiasdešimt bankų keturiolikoje šalių. Labiau pasisekė SWIFT (Pasaulio tarpbankinių telekomunikacijų bendrija, *Society for Worldwide Interbank Telecommunicacions*), globalinei tarpbankinei sistemai, kuri buvo įkurta 1973 metais ir kuri Niujorko ir Monrealio bankus sujungė su pagrindiniais Europos finansinių rinkų veikėjais[4].

Tokių sistemų, leidžiančių akimirksniu atlikti rinkos operacijas su bet kokios rūšies finansiniu turtu, vertė didiesiems bankams yra neįkainojama. Šios sistemos didiesiems veikėjams leidžia naudotis didesne ir greitesne informacija apie rinkos ten-

dencijas ir taip pelnytis iš prekybinių operacijų besikeičiančiomis ir neaiškiomis sąlygomis. Walteris Wristonas, buvęs *Citibank* (dabar *Citicorp*) vadovas, net yra pasakęs, kad „šiandien bankininkystė yra informacija" (Wriston, 1986). Kaip tik šių globalinių sistemų kontrolė ir priėjimas prie jų grūdais ir žaliavomis prekiaujančioms kompanijoms, palyginti su gamintojais (žemdirbiais) ir vartotojais, leidžia naudotis oligopolistine padėtimi[5]. Taigi nebūtų per drąsu teigti, kad technologiniai žinių struktūros pokyčiai finansinėje struktūroje padėjo padidinti galios koncentraciją. Finansiniuose sluoksniuose mažai kas abejoja tuo, kad šios koncentruotos finansinės galios centras yra Jungtinės Valstijos (žr. aukščiau, 5 skyrių).

Techniniai pokyčiai turėjo rimtų padarinių ir saugumo struktūroje. Valstybių konkurencijoje žinios tapo svarbesnėmis, nei grubi žmogiškųjų išteklių ar ginklų galia. Ne be reikalo pirmuosius žemės orbitos palydovus pirmosios paleido supervalstybės. Jos pirmosios kosminės ir karinės žvalgybos tikslams bei karo lauko komunikacijoms išplėtojo galingus kompiuterius. Dėl tokių techninių pokyčių tiek žmonės, tiek mašinos karinėje strategijoje tapo mažesnės svarbos dalykais, palyginti su informacija ir informacijos sistemomis. Šios karinės ir strateginės sistemos vis dar yra išimtinė valstybės nuosavybė, o kitas, kaip *Intelsat bei Inmarsat* priklausančius palydovus, kolektyviai valdo vyriausybės kaip akcininkai. Tačiau svarbu tai, kad net Pentagonui rezervuotos sistemos priklauso nuo techninių pagrindinių tarpnacionalinių korporacijų žinių ar bendradarbiavimo su jomis ir net negali veikti be jų. Taigi atrodo, kad totalinės valstybės kontrolės ir valstybės monopolio laikai praėjo (neskaičiuojant Sovietų Sąjungos ir Kinijos). Tokios priklausomybės kaina turi būti padidėjusi korporacijų įtaka politikos formavimui, ypač Vašingtone.

Aš linkčiau teigti, kad kaip tik čia slypi bent jau dalinis atsakymas į klausimą, kodėl JAV laikėsi tiesiog maniakiškos prekybos ir paslaugų liberalizacijos politikos. Šis tikslas buvo

pagrindinis JAV siekio pradėti Daugiašalių prekybos derybų Urugvajaus raundą GATT'e motyvas, nepaisant europiečių ir Japonijos agnosticizmo ir Trečiojo pasaulio įtarumo. Tik JAV spaudimas OECD šalis įtikino 1985 metų susitikime sutarti dėl Deklaracijos dėl tarptautinių duomenų srautų (*Declaration on Transborder Data Flows*), įpareigodamos jas (bent iš principo) sumažinti barjerus ir bendradarbiauti ieškant kolektyvinių sprendimų dėl techninių priemonių, stabdančių augimą šiame svarbiame (ir Amerikos dominuojamame) sektoriuje[6].

Žinoma, dalinis atsakymas slypi tame, kad JAV aktyviai prekiauja visuose pagrindiniuose paslaugų sektoriuose (bankininkystėje, draudimo, viešbučių ir oro transporto, reklamos, konsultavimo ir informacinių paslaugų srityse) ir dėl to pasisako už laisvąją prekybą. Kuo mažiau kliūčių sudaro kitos vyriausybės, tuo JAV turi didesnes galimybes paslaugų prekyba kompensuoti didėjančią JAV priklausomybę nuo importuojamų pramonės gaminių.

Tačiau toks atsakymas nebūtų išsamus. Kiekviename iš šių sektorių vyraujančios firmos troško ir siekė maksimalios laisvės konkuruoti vidaus ir pasaulio rinkose. Kiekviename šiame sektoriuje masto privalumai (ne vien masto ekonomika) kur kas labiau nei pramonėje, reiškia, kad didelė bendrovė pasižymi lyginamuoju pranašumu prieš mažas bendroves. Kuo bendrovė (tokia kaip bankas ar draudimo kompanija) didesnė, tuo mažesnis pavojus bendrovės akcininkams, klientams ar prekybos partneriams kyla dėl galimo bendrovės perėjimo į kitas rankas ar dėl finansinės katastrofos be valstybės paramos. Šiame kelyje kliudė tik vyriausybinis bankų, draudimo ir telekomunikacijų reglamentavimas. Tačiau kai tik Vašingtonas atvėrė kelius dereguliacijai, europiečiai ir kiti suprato, kad nesekti JAV pavyzdžiu darosi vis sunkiau. Reglamentavimo sistemos pertvarkymas Londono Sityje tebuvo tik labiausiai išreklamuotas pavyzdys; Britanija buvo spaudžiama atsisakyti senųjų apribojimų ir nustatyti kontrolės sistemas, atskiriančias finansinių agentų funk-

cijas bei sukurti naują įstatyminių normų ir biurokratinės priežiūros sistemą. Be šių pertvarkymų ji rizikavo tik stebėti, kaip finansinis verslas „nuteka" į Niujorką ar kitus finansinius centrus, greičiau pasekusius Amerikos pavyzdžiu.

Išvados

Šį skyrių pradėjau pastaba, kad filosofai ir lingvistai geriau suvokia kai kurias sąvokas, būtinas galios, kylančios iš žinių struktūros, suvokimui. Jie su bendravimo prigimties, socialinio kalbos vartojimo ir priklausomybės santykių, kurie atsiranda kaip idėjų ir tikėjimų sistemų, technologijos bei socialinės ir politinės praktikos derinimo rezultatas, problemomis grūmėsi gerokai anksčiau, nei tarptautinių santykių ar tarptautinės ekonomikos studentai.

Gerai suvokdama savo pačios ribotumą, šioje trumpoje apžvalgoje, skirtoje tarptautinės politinės ekonomijos žinių struktūroms, aš nenurodau tų aktyvių diskusijų tarp filosofų, ypač Europoje, dėl žinių prigimties ar dėl ryšio tarp galios ir komunikacijos sistemų bei ideologijos vaidmens apibrėžiant žinojimo tikslus ir taip tam tikru mastu veikiant socialinių „mokslų" rezultatus. Šios diskusijos iš esmės vyksta tokia kalba, kurią man ir, įsivaizduoju, daugumai skaitytojų nelengva suprasti. Šių diskusijų šaknys siekia bent jau Nietzschę, Hegelį ir Weberį, o kai kurie teigtų, kad net Platoną ir Aristotelį. Iš šiuolaikinių autorių didžiausią įnašą į šią diskusiją įnešė Jurgenas Habermasas, Michelis Foucault, Karlas Popperis ir Georgas Lukacsas[7]. Tačiau šiose diskusijose dar lieka daugybė neaiškumų.

Tarptautinės politinės ekonomijos studentams tiesiogiai rūpi galios, realizuojamos žinių struktūroje, nesvarbu – praeities, dabarties ar ateities – prigimtis, ir klausimas, ar šios galios centrai šiuo metu gerokai keičiasi; ir ar naudingi šie pasikeitimai valstybėms, klasėms, korporacijoms ir kitoms grupėms. Savo išvadomis (kiek jos apskritai ko nors vertos) teigiu, kad iš keturių

pagrindinių pasaulio ekonomikos struktūrų žinių struktūra kinta greičiausiai. Antra vertus, nors galutiniai šių pokyčių rezultatai dar visai neaiškūs, plėtotė vyksta trimis kryptimis, kurios visos svarbios tarptautinei politinei ekonomijai ir kurias patvirtina stebėjimai.

Pirmoji tendencija susijusi su tuo, kad konkurencija tarp valstybių tampa konkurencija dėl lyderio vaidmens žinių struktūroje. Kai žemė ir gamtos ištekliai buvo pagrindiniai turto kūrimo ir atitinkamai valstybės galios įgavimo veiksniai, konkurencija vyko dėl teritorijos. Vėliau konkurencija vyko dėl pramoninių „karo raumenų", kuriuos teikė plieno gamyba, mašinos ir transportavimo būdai bei gamyba, priklausoma nuo plieno pramonės, o vėliau – ir cheminės medžiagos, nafta ir elektros energija. Šiandien konkurencija vyksta dėl vietos „priešakinėse technologinės pažangos linijose" (taip sakoma žargonu). Tai yra priemonė, užtikrinanti tiek karinę viršenybę, tiek ekonominę gerovę, nepažeidžiamumą ir vyravimą.

Šitai supranta dauguma paprastų žmonių, ir tai gerai atspindima beletristikoje, daugybėje filmų ir knygų. Tačiau daugeliui tiek tarptautinių santykių, tiek tarptautinės ekonomikos teoretikų kai ką dar reikia įsisąmoninti iki galo. Šis radikalus pokytis reikalaus ne mažiau radikaliai peržiūrėti realistines prielaidas apie tarptautinių santykių prigimtį. Tuo tarpu realistai tarptautinei sistemai, kaip jie ją supranta, svarbiais laiko tik tuos žinių struktūros pokyčius, kurie davė naujų ginklų puolamajai ir gynybinei valstybių galiai arba tuos, kurie suteikė naujų galimybių užsienio politikui palyginti su tradicinėmis diplomatijos priemonėmis. Dabar pripažįstama, kad Antrajame pasauliniame kare didelės svarbos įgavo radijo transliacijos, ir kad vėlesniais dešimtmečiais buvo išplėtota žvalgyba, panaudojusi naujas žvalgymo ir špionažo technologijas, bei kultūrinis skverbimasis. Tačiau į pokyčius, išeinančius už tarpvalstybinių santykių ribų, kurie galų gale paveiks tiek tarpvalstybius, tiek valstybės ir visuomenės santykius, dažnai nebuvo kreipiama dėmesio.

Antrasis pokytis, kylantis dėl žinių struktūros pokyčių, yra susijęs su didėjančia valstybių, kaip politinės valdžios centrų, asimetrija įgyjant žinių ir prie jų prieinant. Kaip buvo nurodyta aukščiau, JAV vyriausybė gerai supranta, kad tai ji vyrauja visose srityse, susijusiose su žinių struktūra ir todėl nelabai stengiasi, kad kitos valstybės pritartų laisvosios prekybos taisyklėms paslaugų sektoriuje. Nors kai kas ir gali mesti iššūkį Amerikos universitetams ir korporuotiesiems tyrimų centrams tam tikrose siaurose pažangios technologijos srityse, apskritai jų bendras vyravimas nekelia abejonių. Ši asimetriška lyderio padėtis nepriklauso vien tik nuo pažangių technologijų. Tokios padėties šaknys slypi kur kas giliau. Amerikos kalba tapo pasaulinės ekonomikos ir transnacionalinių socialinių bei profesinių grupių *lingua franca*. Kad ir ką pasiektų Japonijos ekonomika, japonų kalba niekada negalės konkuruoti su anglų, kaip tarpasmeninio bendravimo priemone, net jei mašinos, naudodamos skaitmeninę kalbos formą, ir galėtų komunikuoti viena su kita nepaisydamos skirtingos jų operatorių kalbos. Į kiekvieną kalbą vis aktyviau skverbiasi angliški žodžiai. Literatūra anglų kalba plinta literatūros kitomis kalbomis sąskaita. Todėl Amerikos universitetai pradėjo vyrauti suteikiant pagrindines profesines kvalifikacijas ne tik todėl, kad jie turi daugybę turtingų bibliotekų ir finansinius išteklius, bet ir dėl to, kad juose darbas vyksta anglų kalba. Palyginus su vyravimu žinių struktūroje, bet kokie Amerikos nuostoliai pramoninėje gamyboje atrodo banalūs ir nereikšmingi.

Trečia, žinių struktūros pokyčiai skatina naują galios, socialinio statuso ir įtakos visuomenėje bei už valstybės ribų pasiskirstymą. Reikšmingiausias skirtumas tarp, sakysim, Afrikos, Europos valstybių ir naujų valstybių, kaip Taivanis, yra gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, dalis. Galia krypsta pusėn tų, kurie turi ne kapitalą, bet informacijos. Ir išties, būtent informacija atveria kreditų galimybę, ne tik kapitalo bet kokia forma turėjimas ir kaupimas. Kaip pramonės darbininkai kažkada ga-

lėjo iš aukšto žvelgti į žemdirbius, kad net žodis „valstietis" tapo paniekinamu ir įžeidžiančiu, taip *baltosios apykaklės* pradeda jaustis viršesni už tas *mėlynąsias apykakles*, kurios atlieka tik fizinį, rankų darbą. Tuo pačiu metu nacionalinę kapitalistų klasę pradeda išstumti tarptautinė vadybininkų klasė, kurioje socialiniai ir funkciniai skirtumai tarp valstybės ir korporuotos biurokratijos tampa visai neryškūs, kaip ir skirtumai tarp gyvenimo stilių, kurie panašūs vienas į kitą daug daugiau, nei valstybės pareigūnų ir korporuotų vadybininkų, funkcionuojančių tik nacionalinėje aplinkoje, gyvenimo stiliai.

[1] Su šūkiu *Siamo sempre con te* Hewlett-Packard reklama Italijoje neseniai paskelbė, kad vartotojai, nesvarbu kokioje pasaulio dalyje, gali išlaikyti ryšį su duomenų šaltiniais, korporacijos būstine ir vartotojais jų sofistikuotos komunikacijos sistemos dėka.

[2] Puikaus ir pramogai tinkančio šio intelektualinio perėjimo įvertinimo reikėtų ieškoti Hirschman (1977). Taip pat žr. Heilbroner (1983).

[3] Schumacher (1973) skyrius, pavadintas „Budistinė ekonomika". Taip pat žr. B. Woods parašytą savo tėvo biografiją, *Alias Papa* (1984).

[4] Ibid., pieš. 9 ir 10, p. 64–65. Hemelinko šaltiniai, rašant apie šiuos tinklo puslapius, buvo J.P. Chamoux, *L'information sans frontieres*, 1980, ir S.W.I.F.T. publikacijos.

[5] Tai buvo pagrindinė S. Davis daktarinės disertacijos *The Grain trade and food security in Mexico, Brazil and Argentina*, London University, 1984, išvada.

[6] Jungtinių Tautų transnacionalinių korporacijų centras, įvairūs pranešimai apie tarptautinius duomenų srautus UNCTC *Reporter*; taip pat žr. K. Sauvant (1986).

[7] Kai kurios atrinktos knygos: J. Habermas, *Communications and the Evolution of Society*, 1979; R. Barthes, *Mythologies*, 1973; J. Baudrillard, *For a critique of the political economy of the Sign*, 1986; R. Williams, *Communications*, 1976; A. Smith, *The Geopolitics of Information. How Western Culture Dominates the World*, 1980; R. Hoggart, *An Idea and its Servants: UNESCO from Within*, 1978; M. Mulkay, *Science and the Sociology of Knowledge*, 1979; K. Popper, *The Poverty of Historicism*, 1960; M. C. Gordon (ed.) *Power/Knowledge*, 1980; M. Foucault, *The Archeology of Knowledge and the Discourse of Language*, 1972; K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, 1953; J. I. Gershuny and I. D. Miles, *The New Service Economy*, 1983 (detalės pateiktos bibliografijoje).

III dalis

ANTRINĖS GALIOS STRUKTŪROS

Kiti keturi skyriai nagrinėja keturis politinės ekonomijos aspektus, kurie svarbūs tiek patys savaime, tiek, tam tikra prasme, ir kaip struktūros, apibūdinančios galimybes, atsiveriančias verslo įmonėms, mažoms valstybėms, socialinėms grupėms ir individams. Tai būtų pagrindinės pasaulinės transnacionalinės pervežimų sistemos; prekybos sistema; energijos pasiūlos sistema; transnacionalinės gerovės ir plėtros struktūros. Kadangi pasirinkimas yra šiek tiek sutartinis, tai būtų logiška įtraukti ir kitas antrines struktūras. Pavyzdžiui, galėtų būti skyrius apie tarptautinę teisę, tačiau dabar netrūksta šios srities specialistų aprašomųjų ir analitinių darbų. Taip pat galėtų būti skyrius apie pasaulinę maisto sistemą, kadangi gamyboje maistas žmonėms yra toks pat svarbus kaip energija mašinoms. Bet apie tai jau yra išleista daug literatūros.

Pirmasis bendras antrinių struktūrų bruožas yra tas, kad nors jos yra tarsi ribos pasirinkimui pagal vertybių skales, jos taip pat yra antrinės keturioms pirminėms – saugumo, gamybos, finansų ir žinių – struktūroms, vaidinančioms svarbų vaidmenį formuojant antrines struktūras. Kiekvienoje šioje antrinėje struktūroje valstybės (ar kelių valstybių) valdžia vaidina ekstrateritorinį vaidmenį. Kiekvienos valstybės vyriausybė paprastai prisiima atsakomybę, kad pervežimas geležinkeliu, keliu, upe ar kanalais vyktų be sustojimų ir gedimų. Kiekvienos valstybės vyriausybė savo galias apriboja taikos ir karo atveju, kad galėtų vadovauti ekonomikai, prižiūrėti rinkos ekonomikos dės-

nių veikimą ir tuos, kurie turi teisę joje veikti. Kiekvienoje nacionalinėje visuomenėje sąlygos sudaromos turtingesniems ir silpnesniems visuomenės nariams. Ketvirta, valstybė prisiima atsakomybę (ir paskutiniais dešimtmečiais vis dažniau) už bet kokios kilmės energijos nuolatinį tiekimą žemės ūkiui, pramonei, transportui ir paprastam vartotojui. Neatsižvelgdami į vyriausybines institucijas, atsakingas už užsienio politiką, gynybą ir teisingumo vykdymą, matome, kad daugumoje valstybių valstybės valdžia ekonomikai ir visuomenei glūdi transporto, žemės ūkio ir pramonės, socialinio saugumo ir energetikos ministerijose. Kitaip tariant, kiekvienoje minimoje sferoje, kurioje valstybė ir rinka sąveikauja, neturi būti užmirštas transnacionalinis ir pasaulinis matmuo, kuomet nacionalinė valdžia turi atsižvelgti į pasaulines rinkas ir daugeliu atvejų į kitų valstybių transnacionalinę įtaką. Todėl studijuojant tarptautinę politinę ekonomiją būtinas trumpas šių bei kitų, jų nulemtų, problemų nagrinėjimas.

7 skyrius

JŪROS IR ORO TRANSPORTO SISTEMOS

Svarstant kelių tolimų kalnų kaimų, mūsų šalies ar viso pasaulio problemas paaiškėja, kad klausimas, kaip žmonės ir prekės patenka iš vienos vietos į kitą, visada būna labai politizuotas. Rinkos, savaime suprantama, vaidina savo vaidmenį. Turi egzistuoti kitų vietovių produkcijos paklausa arba žmonių noras keliauti tiek pažintiniais, tiek verslo tikslais. Bet valstybės taip pat vaidina savo vaidmenį. Kas turi pasirūpinti transporto sistema: pati valstybė, licenciją turintis monopolistas ar privati iniciatyva, tiesiogiai reaguojanti į rinkos paklausą? Pasirinkimas yra politinio pobūdžio. Jis labai svarbus skirtingoms socialinėms grupėms: prekeiviams ir parduotuvių savininkams, ūkininkams, seniems žmonėms, namų šeimininkėms ir moksleiviams, todėl politiniai sprendimai priimami, atsižvelgiant į šių skirtingų grupių nevienodas socialines vertybes ir konkuruojančius poreikius bei interesus. Vienoks ar kitoks sprendimas dėl pervežimų sistemos eksploatavimo smarkiai lemia tai, kam tenka pelnas ir galimybės, kas apmoka kaštus ir išlaidas kapitalui, reikalingam būtinai infrastruktūrai (uostai, keliai, kanalai ar geležinkeliai), o kas moka už riziką nesėkmės ar kitais nenumatytais atvejais.

Lengva pasiduoti pagundai ir pervežimų sistemų politinę ekonomiką suvokti kaip savaime suprantamą dalyką. Pervežimų sistemos greitai nesikeičia, todėl jas suformuoti pakanka vieną kartą. Tik politinė revoliucija arba radikali technologijos pažanga iš naujo pateiks pagrindinius politinius klausimus apie

tai, kaip valdžia turėtų reaguoti į rinkos jėgas. Neatsižvelgus į tai lengva neatkreipti dėmesio į įprastus klausimus: kas valdo ir kaip tai veikia tiek socialines grupes, tiek pačią sistemą. Tai pasitvirtina kalbant apie pasaulines pervežimų sistemas, tarptautinį jūrų pervežimą ir tarptautinį pervežimą oru. Ilgą laiką pastarosioms transporto sistemoms buvo teikiama tik antrinė svarba, sistemos nagrinėjamos tik itin siaurose specializuotose studijose arba kaip ekonomikos sudedamoji dalis. Dabar, kai tarptautinė prekyba metai po metų auga greičiau nei pasaulinė gamyba, kuomet vis daugiau žmonių keliauja po visą pasaulį toliau ir dažniau nei jų protėviai būtų galėję įsivaizduoti, naudojamų transporto paslaugų charakteris, maršrutų išsidėstymas jūrose ir ore, nustatytos kainos ir sąlygos, paprastai suteikiamos pervežant prekes ir žmones, tampa vis įprastesniu tarptautinės politinės ekonomijos objektu.

Šiame skyriuje parodysiu, kad tarptautinė pervežimų ekonomika turi būti nagrinėjama kaip keturių pirminių struktūrų, aprašytų II-oje dalyje, išdava. Ji neatsirado netyčia ar atsitiktinai. Ji išsivystė iš tarptautinės politinės sistemos, kurioje pagrindinė politinė valdžia buvo valstybės, o ši turėjo prižiūrėti rinką ir pasirūpinti savo pačios egzistavimu. Žmonės tikėjosi, kad ji užtikrins saugumą, įstatymus, gynybą nuo agresijos, okupacijos ir pavergimo. Nuo pat senovės imperijų – tokių kaip Roma, Persija ir Kinija – laikų prioritetinis dėmesys transportui reiškėsi būtinybe turėti kelius armijoms žygiuoti ir žygūnams vykti į nutolusius pakraščius su centrinės valdžios įsakymais ir pranešimais. Pirminės pervežimų sistemos tikslas buvo užtikrinti imperijos bei žmonių, gyvenančių jos ribose, saugumą, integraciją bei tapimą organizuota, drausminga visuomene. Tokiais pat prioritetais šiuolaikinio pasaulio valstybės pagrindė kelių sistemų ir oro maršrutų planavimą bei nustatymą. Netgi nuošaliausi regionai turėjo būti sujungti su centru, o keliai ir maršrutai oru, vadovaujantis „visi keliai veda į Romą" principu, prasidėdavo valstybės sostinėje.

Net pervežimų sistemoms peržengus valstybių sienas, saugumas vis dar buvo svarbiausias nacionalinių vyriausybių svarstymo objektas planuojant pervežimus jūra laivais, o vėliau ir lėktuvais oru. Kaip senovės imperijų laikais, didesnių ir galingesnių valstybių rūpinimasis savo saugumu nustatė pagrindines tarptautinių pervežimo sistemų taisykles, su kuriomis mažesnės ar naujai susiformavusios valstybės turėjo susitaikyti. Kitaip tariant, daugeliu atvejų galios ir saugumo struktūra paaiškina politinės valdžios sprendimus dėl pervežimų jūra ar oru rinkos.

Paskutinius tris keturis dešimtmečius rinka sparčiai keitėsi – nuo ūkio, kasyklų ir fabrikų rinkų iki globalinio masto rinkų, t.y. mechanizacija vertė pardavinėti pasaulinėje, o ne vietinėje ar valstybės sienų ribojamoje rinkoje. Gamybos internacionalizacija, taip pat ir naftos, kaip pirminio energijos šaltinio, vartojimas (žr. 9 skyrių) padidino paklausą paslaugoms, teikiamoms laivais ir lėktuvais. Toks padidėjimas, kaip parodyta lentelėse, būtų buvęs neįmanomas, jei ne finansinė struktūra, kuri ne tik suteikė pakankamai kreditų laivų ir lėktuvų gamybai ir pirkimui, bet ir, o tai ne mažiau svarbu, nuėmė rizikos naštą nuo laivų ir lėktuvų savininkų ar valdytojų pečių – apdraudė krovinius ir keleivius bei pačius laivus ir lėktuvus. Tik tokiu būdu transporto kaina galėjo būti pakankamai žema ir taip daryti įtaką tiek jūros, tiek oro laivynų augimui.

Taip pat neturime atsiriboti nuo žinių struktūros kaip pirminio pasaulinės pervežimų sistemos veiksnio. Žinių struktūra visada buvo svarbi. Puikus penkioliktojo amžiaus pavyzdys yra Henris, vadintas Navigatoriumi, bei pirmieji portugalų jūrų navigacijos pionieriai, kurie neištyrinėtuose vandenyse orientacijai naudojosi ne tik žvaigždynais, bet ir saule. Dabar tai taip pat svarbu, nes radijo palydovinis ryšys padidina ne tik laivo saugumą, bet ir palengvina laivo valdymą. Technologija, o ne valstybės ar rinkos, dažniausiai būdavo pervežimų radikalių pasikeitimų priežastis – burinius laivus pakeitė garlaiviai, atsirado

supertankeriai ir laivai konteineriai. Ore propelerinius pakeitė reaktyviniai lėktuvai, sukurtos oro eismo kontrolės sistemos, kontroliuojančios greitai besiplečiančių oro kelionių verslą.

Dabar turime išsamiau išnagrinėti, kaip kiekviena šių pirminių struktūrų sujungiamos į pasaulinę pervežimų sistemą. Kiekvienai jų galima užduoti tuos pačius su valstybės ir rinkos santykiu susijusius klausimus, tinkančius ir visoms pasaulio ekonomikos šakoms – nuo žaislų gamybos iki kulkosvaidžių, nuo meno vertybių iki maisto, nuo deimantų iki narkotikų. Panašiai būtų su skirtingų vaisių pyragėlių ar įvairaus prieskonio suflė: pagrindinės tešlos receptas yra tas pats, tik kiekvienu atveju parenkami skirtingi priedai. Pradedame, naudodamiesi virėjų patirtimi, nuo pagrindinių sudedamųjų produktų dalių derinimo – mūsų atveju tai būtų faktai apie pagrindinius veikėjus, valdytojus ir jų paslaugas, rinkoje parduodamas įvairiems pirkėjams. Tuomet galime paklausti, kokią technologiją jie naudoja ir kokiomis taisyklėmis vadovaujasi bei kas tas taisykles nustatė ir kodėl. Sąveika, nustatyta pagal taisykles (kurias dažniausiai, su retomis išimtimis, nustato valstybės) bei rinkos paklausą ir galimybes, atskleis ne tik tuos, kurie gauna pelno ir patiria nuostolių, bet ir paaiškins vykstančius sandorius, kurie gali būti ekonominiai, politiniai ar mišrūs. Sandoriai, tuo pačiu, atskleis ištisą įvairovę problemų, kaip interesų ir įstatymų konfliktai, išspręstos ir neišspręstos problemos, kurias galima suprasti tik atsižvelgiant į įvairius požiūrius. Naudodamiesi tokiu daugiau ar mažiau standartiniu metodu, mes būtinai ir sąmoningai subjektyviai įvertinsime pervežimų sistemos ar kokios kitos srities vertybinius prioritetus, kaštų ir pelnų pasiskirstymą ir sistemai būdingas galimybes bei riziką.

Tokia analizė bus išsamesnė ir atskleis kitokias problemas nei 1985 metais parašytoje Krasnerio knygoje *Struktūriniai konfliktai*, kurioje palyginama pervežimų jūra ir oru „režimų" įtaka mažiau išsivysčiusioms šalims. Šioje knygoje nagrinėjamos Trečiojo pasaulio sėkmės ir nesėkmės bandant įgyvendinti naująją

tarptautinės ekonomikos tvarką. Šios studijos dalyje apie pervežimus nagrinėjama, ar jūrinių pervežimų ir pervežimų oru taisyklės mažiau išsivysčiusioms šalims suteikia daugiau progų ir sudaro palankesnes sąlygas dalyvauti rinkoje. Buvo padaryta išvada, kad pervežimų oru sistema, pagrįsta juridinėmis valstybių teisėmis ir 1920 metų konvencija, pagal kurią erdvė virš valstybės teritorijos yra apsaugota nuo nepageidautinų įsiveržėlių, nulėmė taisyklių rinkinio susiformavimą prieš daugeliui mažiau išsivysčiusių valstybių tampant nepriklausomomis. Šios taisyklės joms išsaugojo užtikrintą vietą tarptautiniame oro kompanijų kartelyje. Kitokia situacija susiklostė jūrinių pervežimų sistemoje, nes rinką pasidalijo keletas monopolijų (plieno, boksito, kai kurios naftos kompanijos ir socialistinių valstybių laivynai), turinčių nuosavą transporto įrangą, dalyvaujančią vertikaliai integruotame procese. Lainerių asociacijos – privati kartelinė sistema, kuri nuolatinėje priklausomybėje išlaikydavo žaliavine gamyba užsiimančias besivystančias šalis bei tam tikrą rinkos dalį, kuri potencialiai buvo atviresnė ir konkurencinga. Krasneris daro išvadą:

> "Skirtingus rezultatus dažniausiai nulemia egzistuojančių režimų, kuriuos aptinka besivystančios šalys, skirtinga prigimtis... Laivininkystėje egzistuojantis režimas slopino Trečiojo pasaulio šalių nacionalinių vežėjų vystymąsi, o civilinė aviacija vystymąsi skatino" (Krasneris, 1985, 225–226).

Tačiau ši knyga išaiškina, kad dviejų pervežimų sistemų prigimtis yra visiškai skirtinga, ir jas reikia nagrinėti atskirai. Pradėkime nuo senesniosios sistemos.

Jūrinių pervežimų rinkos prigimtis

Šiandien jūros rinka dažniausiai pritaikoma prekėms, o ne žmonėms pervežti. Trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio keleiviniai laivai, kaip ir pašto karietos, dabar jau priklauso istorijai, o kruiziniai laivai, kurie vasaros sezono metu raižo Viduržemio ir

Baltijos jūras, o Karibų jūrą žiemą, panašūs į viešbučius, o ne į transporto priemones. Tik keliose mažesnėse jūrose, kaip Adrijos, Egėjo jūra bei Lamanšo sąsiauris, gyvuoja specializuota keltų rinka – laivams su oro pagalve, su sparnais bei didesniems, lėtesniems, „ro–ro" plaustinio tipo rūšies laivams. Dabar jūriniais pervežimais naudojasi tik sunkiasvorių krovinių, pvz., neapdirbtos naftos, grūdų, geležies rūdos ir kitų mineralų, bei stambių gaminių, pavyzdžiui, mašinų, įrenginių, baldų ir kitų prekių, nebijančių pervežimo konteineriuose, sudedamų į medines dėžes, kurias galima mechaniniu būdu pakrauti į žemutinį ar viršutinį denį, eksportuotojai ir importuotojai.

Gamintojai – laivų valdytojai – yra valstybinės įmonės (sovietinis prekybinis laivynas yra trečias pagal dydį pasaulyje), didelės korporacijos, turinčios nuosavus laivynus, specializuotas firmas, valdančias nuosavus ar nuomojamus laivus, ir pardavinėjančios vietą pervežimams laivuose. Kai kurie laivynai, būtent lainerių laivynai, susijungia į kartelius, vadinamus lainerių asociacijomis. Kiti laivynai konkuruoja atviresnėje rinkoje, pavyzdžiui, tokioje, kaip Londono Sičio Baltijos biržoje...

Jūros transporto rinka visada buvo ir išlieka labai nepastovi. Paklausa visada buvo didelė karštligės metais, ypač per abu pasaulinius karus, kuomet kariuomenės atsargų pervežimas buvo gyvybiškai svarbus valstybės saugumui. Kiekvienam karui pasibaigus, per kiekvieną didelę depresiją, rinka patirdavo didžiulį pasiūlos perteklių. Krovinių pervežimo įkainiai smukdavo. Laivų kainos nukrisdavo iki gamybos kaštų, kartais būdavo geriau laivų nenaudoti nei juos naudoti nuostolingai. Dabartinis laivininkystės nuosmukis tęsiasi jau ilgai ir yra giliausias per visą istoriją. Jis prasidėjo 1975 metais, kai naftos kainų padidėjimas pirmiausia pakenkė tanklaivių, o vėliau ir sauskrūvių laivų rinkai. Ir jis tebesitęsia. Aštuntojo dešimtmečio viduryje krovinių pervežimo įkainiai staiga krito ir 1983 metais buvo 25 procentais žemesni nei 1977 metais. Laivininkystės kompanijos, tokio dydžio kaip Norvegijos Rekstenų šeimos imperi-

ja, sužlugo, kitos, jei sugebėjo, greitai persiorientavo į kitas rinkas. Pavyzdžiui, Britanijos senųjų tradicijų tęsėja *Peninsular and Oriental Steamship Co* (P and O), už savo sukauptą pelną nusipirko didelę namų statybos kompaniją ir taip iki šiol sugebėjo išsilaikyti rinkoje, netgi kuomet laivininkystė nebeatnešdavo naudos.

Kitas įsidėmėtinas naujas rinkos bruožas, tai kainų už pervežimus – toną bei mylią – sumažėjimas ir darbo našumo išaugimas. Seniau pagrindinė investicija buvo jūreiviai, o dabar ja tapo bankų kapitalas, užtikrinantis laivo statybą. Seniau be uosto darbininkų bei uosto krovikų neišsiversdavo pakraunant ir iškraunant laivus, dabar gi darbus atlieka mašinos. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą beveik visi laivai buvo varomi anglimi, kuriai pakrauti ir sutalpinti laive taip pat reikėjo darbo jėgos. Po karo laivų kompanijos pradėjo naudoti naftą – pigesnę ir pigiau pakraunamą, o tai ir vėl sumažino aptarnavimo išlaidas.

Technologija kartais nulemdavo rinkų užsidarymą ir mažesnę konkurenciją tarp laivininkystės interesų arba atvirkščiai – didesnės konkurencijos atsiradimą. Pavyzdžiui, devynioliktojo amžiaus technologijos revoliucija, kuomet garo laivai pradėjo konkuruoti su buriniais, nulėmė lainerių asociacijų kūrimąsi: jas valdytojai kūrė kainoms palaikyti ir konkurencijai mažinti. Dėl didesnio garu varomų laivų patikimumo buvo galima laikytis tikslių grafikų, bet tokie laivai, jei susitarimu nebuvo nustatyta kitaip, konkuravo dėl tikslių grafikų, dėl pelningesnių maršrutų ir neužsiimdavo ne itin pelningais pervežimais. Pagrindinių prekiaujančių valstybių (kaip Britanija) vyriausybės reikalaudavo suteikti platesnio profilio ir patikimesnes paslaugas nei tos, kurias siūlydavo karteliai, net jei laivininkystės kompanija, aptarnaujanti maršrutą, užkeldavo monopolistinę kainą. Gana greitai lainerių asociacijos suprato, kad nereikia įsileisti svetimų, mažinančių kainas, ir klientams darydavo abipusiai naudingas nuolaidas. Be to, buvo įsteigti apdovanojimai už lojalumą lainerių asociacijoms. Visi pasauliniai pagrindiniai van-

denyno maršrutai priklausė savoms lainerių asociacijoms. Daugelį metų gyvavo daugiau nei trys šimtai asociacijų. Aišku, šiandien jiems poveikį daro nauja technologija, būtent konteinerių revoliucija. Pervežantys laivais turi galimybę pasirinkti suderintą žemės ir jūros transportą, dažniausiai už mažesnę kainą ir su nedidele rizika prarasti ar gauti sugadintą krovinį. Technologija taip pat modernizavo ir laivų statybą. Atsirado naujos laivų statyklos, galinčios konkuruoti su seniai įkurtomis. Anksčiau laivininkystėje reikėdavo armijos vyrų plieninėms plokštėms rankiniu būdu sukniedyti. Antrojo pasaulinio karo metu amerikietis verslininkas Henry Kaiseris, paremtas pelningų Jungtinių Valstijų užsakymų bei pelningų gynybinių kontraktų, išplėtojo naujus krovininių laivų dalių standartizavimo metodus ir todėl juos buvo galima greičiau pastatyti panaudojant daugiau nekvalifikuotos darbo jėgos, ir daug pigiau. Šie metodai ir toliau plėtojami po Antrojo pasaulinio karo, jie vertė iš pradžių Japoniją, vėliau Korėją ir Taivanį, Braziliją, Jugoslaviją ir Sovietų Sąjungą investuoti į dideles modernias laivų statyklas, esančias netoli plieno gamyklų. Jos galėjo geriau nei britai, amerikiečiai ar vokiečiai parduoti didesnius, pigesnius laivus (korėjiečių kainos dabar keturiasdešimčia procentų mažesnės už Europos kainas). Kadangi vyriausybės labai sunkiai galėjo uždrausti laivininkystės savininkams užsakinėti laivus ten, kur jie pigiausiai gaminami, tai šioji nauja produkcija greitai paplito. Taip pat tai reiškė, kad vieną kartą pradėję gaminti, laivų statytojai, visi kaip vienas, o apie tai jau kalbėjome, jautriau reaguodavo į rinkos svyravimus.

Įtakingumas

Akivaizdu, kad įtaka jūrinių pervežimų rinkai tarp valstybių pasiskirsčiusi nevienodai. Mažų, iš visų pusių sausumos apsuptų valstybių tiesioginis susidomėjimas jūriniais pervežimais yra nedidelis, todėl ir jų įtaka yra menka. Valstybės, turinčios

globalinių ar tiesiog regioninių saugumo interesų arba užjūrio teritorijų bei investuojančios užjūryje, visuomet turėjo pateisinamų priežasčių, bandydamos užtikrinti jūrinės prekybos saugumą: iš pradžių saugodamosi piratų ir plėšikų, vėliau karo ir kariaujančių valstybių ir, be abejo, vėjo ir oro daromos žalos. Šios valstybės mielai padengdavo visuomeninių prekių gamybos kaštus. Britanijos laivininkystės žemėlapiai, sudaryti visam pasauliui, šiuo atveju yra geras pavyzdys: Britanijos admiraliteto prieš šimtmečius sudaryti žemėlapiai iki šiol sėkmingai naudojami. Visuomeninėms prekėms priskiriami ir švyturiai bei plūdurai-švyturiai, meteorologijos paslaugos ir plaukiojančios meteorologijos stotys. Tuo pačiu stiprios jūrinės valstybės beveik visuomet stengdavosi apsirūpinti laivais ir jūreiviais, kuriuos galima būtų pašaukti tarnauti karo atveju. Tokiu būdu įstatymai, reguliuojantys jūrinę prekybą ir apimantys apmokymą, jūrininko užmokestį bei darbo sąlygas, saugumo standartus, tapo gynybos politikos dalimi.

Valstybių įtaka laivams, plaukiojantiems nutolusiais maršrutais ir joms nepriklausančiuose vandenyse, priklauso nuo vieno fakto ir vienos fantazijos. Faktas toks, kad visi laivai anksčiau ar vėliau turi sugrįžti į uostą. Vaizduotė siūlo, kad laivo denis yra valstybės teritorijos dalis ir vandenų viduryje laivo savininkas arba kapitonas atstovauja valstybės vyriausybei. Tokiu būdu „uosto valstybė" turi valdžią, kuria negali pasinaudoti sausumos valstybė, nustatyti taisykles dėl būklės ir priežiūros laivams, nuleidžiantiems inkarą jos uostuose. Vėliavos valstybė prisiima atsakomybę sudarinėti taisykles, nurodančias, kaip tvarkyti po jos vėliava plaukiojantį bet kurį laivą bei teisę į apmokestintų jūrinių pervežimų paslaugų duodamą pelną.

Egzistuojant tokiai dvigubai valdžiai, iškyla klausimas: kurios valstybės–„uosto" ar „vėliavos" taisyklės turi pirmenybę? Tokia padėtis lėmė anomalios praktikos, žinomos kaip „tinkama vėliava" (*Flags of Convenience,* FoC), įsigalėjimą. Tai buvo protinga amerikietiška priemonė, trečiąjį dešimtmetį sugalvota

gudrių teisininkų. Ja remdamasi JAV vyriausybė karo atveju galėjo maksimaliai išnaudoti prekybinį laivyną su minimaliomis savo ir laivų savininkų išlaidomis. Įsigaliojus 1922 metų Vašingtono jūrinei sutarčiai *(Washington Naval Treaty)*, bendru susitarimu apribojusiai Didžiosios Britanijos, JAV, Prancūzijos ir Japonijos jūrų laivynus, JAV karinis laivynas buvo radikaliai sumažintas, o karo meto pergalės laivai išmontuoti arba pigiai parduoti pokario depresijos metu už tiek, už kiek juos pirko. Siekiant sumažinti JAV laivininkystės kompanijų kaštus, Avarellis Harrimanas vėliau, Antrojo pasaulinio karo metu tapęs prezidento Roosevelto patarėju užsienio politikos klausimais, įstatymuose atrado skylę, kurios dėka JAV priklausantiems laivams galima buvo prisiregistruoti Panamoje, kurioje buvo maži mokesčiai, neegzistavo minimalaus užmokesčio taisyklės, buvo nežinomos saugaus darbo taisyklės. Po metų, 1924 m., Edas Stettiniusas, būsimasis JAV Karinio laivyno sekretorius, tai pritaikė Liberijoje. Taip buvo sugalvoti „tinkamos vėliavos" (FoC) principai, pagal kuriuos dabar registruojamas beveik ketvirtadalis viso pasaulio prekybinio laivyno. Trečdalio šių FoC laivų savininkė yra JAV, tačiau vėlesniu Kongreso potvarkiu buvo užtikrinta, kad karo metu šie laivai tampa JAV vyriausybės karo tarnybos pašauktiniais nepriklausomai nuo to, ar laivo vėliavos valstybė yra neutrali, ar kariauja. Šiandien apie 40 procentų FoC registruotų laivų yra naftos tankeriai, kurių savininkės yra JAV ir kitos naftos kompanijos. Kiti laivai priklauso didelėms tarpatlantinėms korporacijoms arba tarptautiniams bankams.

Daugelis pagrindinių Trečiojo pasaulio valstybių vyriausybių, turinčių interesų jūrinėje prekyboje, kritikuoja šią FoC veiklą. Jos teigia, kad taip turtingos transnacionalinės korporacijos įgyja neobjektyvaus pranašumo ir didesniąją rinkos dalį, kurią kitomis sąlygomis galėtų aptarnauti pastarųjų valstybių nacionalinis laivynas. Nors naujausi FoC laivai, net ir kai kurie supertankeriai, yra gerai įrengti ir kruopščiai prižiūrimi, bet tiesa ir

ta (kaip pastebime išsamiuose OECD pranešimuose), kad yra daug senų ir nesaugių laivų, kurie licenciją plaukioti gautų tik FoC valstybėse. Tokiai veiklai priešinasi profsąjungos tokiose šalyse, kaip Britanija ir Norvegija, motyvuodamos tuo, kad jų jūreivių atlyginimai sumažinami dėl pigesnės Artimųjų ir Tolimųjų Rytų bei kai kurių Okeanijos salų valstybių, kurioms jūreiviai repatriantai yra pagrindinis valiutos šaltinis, darbo jėgos. Nors ir daug priekaištų išsakoma, bet neatrodo, kad FoC veikla bus sustabdyta. Kol JAV karinis laivynas mano, kad jam reikalingas toks mažai išlaidų reikalaujantis rezervinis laivynas, JAV Kongresas tikrai nepripažins jo netinkamu, nesvarbu, kad ir ką kitos vyriausybės sakytų. Kongresas profsąjungas gali nuraminti subsidijuodamas mažą, daug išlaidų reikalaujantį laivyną, plaukiojantį su JAV vėliava, o Gynybos departamentą – turėdamas didelį rezervinį FoC laivyną.

JAV valdžios sumažėjimas yra kompensuojamas didėjančia JAV įtaka jūriniams pervežimams. Tai tapo įmanoma JAV ekonomikai vis labiau darant įtaką pasaulinei prekybai, o Amerikos aplinkos apsaugos lobistams nepaliaujamai protestuojant prieš naftos išsiliejimus bei kitą laivų daromą žalą Amerikos pakrantėms ir uostams. JAV, kaip jūrinė valstybė, pasitelkusi efektyvias federalinės JAV pakrantės tarnybos paslaugas, sugeba efektyviai veikti bet kuriuos laivus, įplaukiančius į JAV uostus, nesvarbu, su kokia vėliava jie plaukiotų. JAV gali atsisakyti teikti uosto paslaugas bet kuriam laivui, kuris neatitinka JAV nustatytų saugumo ir aplinkos apsaugos standartų. Esant tokioms aplinkybėms, susidarė dvi taisyklių, taikomų pasauliniam prekybos laivynui, rūšys – viena skirta įplaukiantiems į JAV uostus laivams, kitos, ne tokios griežtos taisyklės, taikomos laivams, vengiantiems JAV uostų ar neturinčioms ten reikalų.

1984 metais JAV Kongresas ėmėsi dar vienos priemonės, išplečiančios JAV įtaką. Prekybinės laivininkystės įstatymas, priimtas tais metais, suteikė teisę Federalinei jūrinei komisijai tai-

kyti sankcijas bet kurios šalies ar organizacijos laivams, jeigu jos neįsileido ar diskriminavo JAV laivus. JAV visada dviprasmiškai vertindavo lainerių asociacijas – jas kritikuodavo ir prieštaraudavo, jei jos konkuruodavo su JAV interesais, bet toleruodavo jų veiklą, jei asociacijos nebuvo rimtos konkurentės, o JAV apsimokėdavo ginti kartelį. Naujasis įstatymas JAV leidžia naudotis laisve teisėtai gauti didžiausios naudos tam tikruose maršrutuose, pasinaudojus protekcionizmu, bei apeinant konkurenciją kituose. Kiti nauji įstatymai atleido nuo antimonopolistinių įstatymų galiojimo tokias dideles korporacijas, kaip *Ford* ar *General Motors*, galinčias panorėti aplenkti lainerių asociacijų nustatytus suvaržymus, kai sudaro specialius ilgalaikius įpareigojančius sandėrius su laivų kompanijomis dėl automobilių ar mašinų detalių pervežimo iš vieno kompanijos filialo į kitą daugiau ar mažiau stabiliomis kainomis.

Krasneris teigė, kad 77 Grupės protestai prieš JAV bei kitų vyraujančių jūrinių valstybių daromą įtaką jūriniams pervežimams nebuvo veiksmingi (Krasneris, 1985, 8 skyrius). 77 Grupė, suvienyta UNCTAD sekretoriato Laivininkystės departamento, Ženevoje septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje pasipriešino lainerių asociacijos sistemai teigdama, kad karteliai naudojasi savo įtaka ir per daug apmokestina besivystančių šalių tiek eksporto (daugiausiai žaliavinės produkcijos), tiek importo (daugiausiai pramonės gaminių) pervežimus. Ilgi debatai įvairiuose JTO padaliniuose galų gale pasibaigė dokumentu „JTO lainerių asociacijų veiklos normos", patvirtintu daugumos UNCTAD narių valstybių. Jo svarbiausias nutarimas, žinomas kaip 40–40–20 taisyklė, skelbė, kad du prekybos partneriai – valstybė importuotoja ir valstybė eksportuotoja – abu turi teisę (jei nusprendžia ja pasinaudoti) rezervuoti laivus, plaukiojančius su jų vėliava, 40 procentų prekybos, palikdamos 20 procentų atvirai, vadinamųjų tarpinių prekybos valstybių laivų konkurencijai. Britanija, JAV, Norvegija, Graikija, kaip didžiausios tarpinės prekybos valstybės, atmetė

šį kodeksą ir atsisakė dokumentą ratifikuoti. Jos pareiškė, kad pagal tarptautinės teisės normas kodeksą gali ignoruoti. Kiti Europos Bendrijos nariai, kurie ne tiek daug galėjo prarasti ir jiems labiau rūpėjo išvengti nesutarimų su besivystančiomis šalimis, galų gale įtikino Britaniją sutikti su kompromisu – Briuselio paketu *(Brussels Package)*. Juo EB valstybės vardan jūrinės prekybos tikslų save įvardijo kaip vieną valstybę, taip atverdamos visiems savo laivams atviros konkurencijos galimybes prekyboje su besivystančiomis šalimis. Jos pareiškė, kad netaikys šio kodekso jūrinei prekybai tarp OECD šalių, o tai, be abejo, joms buvo svarbiau už prekybą su Trečiuoju pasauliu.

Tuo tarpu laivininkystės depresija vis dar tęsiasi ir krovinių pervežimų kainos smuko, taigi besivystančių šalių nepasitenkinimas laivininkystės suvaržymais nuslūgo. Jų vyriausybė atrado geresnių priemonių derybose su laivininkystės kompanijomis ir jų entuziazmas statyti rizikingus bei nuostolingus nacionalinius laivynus išgaravo. Kaip ir visi karteliai, asociacijos pasirodė esančios labiau pažeidžiamos tarpusavio konkurencijos, o ne politinio spaudimo ar naujų atėjūnų, nepasiduodančių valstybės kontrolei. Jūrinių pervežimų kartelių oligopoliją išardė sovietinio bloko laivynai, didieji konteinerinių laivų savininkai ir vertikali pervežimų integracija transnacionalinėse korporacijose.

Vienintelę svarbią nevalstybinę įtaką jūriniams pervežimams turi draudimo verslas ir tokios institucijos, kaip *Lloyds* Londone. Kadangi laivų ar pervežimų netekties rizika visada buvo labai didelė, tai nuo pat pradžių buvo bandoma atsakomybę už riziką padalyti kaip galima platesniam ratui. Nelaimingi atsitikimai jūrinėje prekyboje paskatino atsirasti pagrindinę kapitalistinę koncepciją dėl partnerių dalinės finansinės atsakomybės. Ši taisyklė ribojo partnerių atsakomybę finansuojant kelionę suma, neviršijančia jų investicijų. Toks principas, skatinantis investicijas ir naujoves, vėliau paplito visose kapitalistinių šalių įmonėse. Kokio dydžio bebūtų nuostoliai, jų akcininkams nerei-

kėtų apmokėti savo asmeninėmis santaupomis. Jūriniuose pervežimuose draudimas vertė partnerius riziką dar labiau suskaldyti išmokant pašaliečiams palyginus mažą kainą už draudimo polisą. Draudėjai, surinkę daug nedidelių įmokų, galėjo sukaupti kapitalo rezervus, kurių užtektų, jeigu staiga prireiktų išmokėti už netektį ar nuostolius.

Galimybės atsitiktinai netekti didelių sumų jūroje lėmė *Lloyd* firmos įkūrimą Londone. Tai unikali institucija, atsiradusi aštuonioliktajame amžiuje įkūrus kavinę tokiu pat pavadinimu. Garantuodami savo patikimumą, jos nariai atsisakė ribotos atsakomybės teisės išmokant bet kokios rūšies draudimą bet kurioje pasaulio šalyje. Kapitalas buvo privatus ir priklausė įžymybėms – estrados dainininkams, sporto žvaigždėms bei sumaniems pramonininkams, kurie už tokią nesuvaržytą išmokų atsakomybę iki pat šių dienų gauna gana didelius procentus. 1992 metais atsitiktinai sutapusios išties didelės išmokos už uragano, potvynių, gaisrų bei sausrų padarytą žalą lėmė *Lloyd* sindikatų nemokumą. Kai kurios įžymybės (nariai) bankrutavo. *Lloyd* buvo priverstas vykdyti vadybos reformą bei ieškoti korporacinio ir privataus kapitalo, kad išlaikytų pasitikėjimą savo patikimumu.

Iš pradžių jūrinių pervežimų, vėliau kitos rizikingos veiklos draudimų atsiradimas neišvengiamai lėmė draudikų įtakos savo klientams atsiradimą. Priežastis buvo „moralinis pavojus", t.y. rizika, kad klientas tyčia apdraus neišvengiamą pavojų arba net specialiai jį sukels, pavyzdžiui, padegdamas nelabai tinkamas prekes. Draudikai, apdrausdami gyvybę, pradėjo reikalauti medicininių išvadų, prieš apdrausdami nekilnojamąjį turtą reikalaudavo priešgaisrinių įrengimų patikrinimo ir, jei kalbėsime apie laivus, suteikdavo jūrinį draudimą tik patikrinę laivo tinkamumą plaukioti. Pastebėta, kad dėl ciklinio draudimų, ir ypač jūrinių, pobūdžio draudžiantieji inspektoriai paprastai būdavo labai griežti ir sąžiningi, kai draudimo pelnai buvo dideli, bet tapdavo ne tokie priekabūs ir į daugelį dalykų žiūrėdavo

pro pirštus atėjus blogiems laikams, kai konkurencija netgi dėl mažų pelnų labai išaugdavo. Taigi jeigu politikų valdžia priklauso nuo politinių ciklų prieš ir po rinkimų, tai draudimo galią nulemia laivų draudimų cikliškumas. Klausimas, kas prisiima jūrinių pervežimų riziką ir kieno galioje riziką sumažinti ar kompensuoti, yra labai svarbi politinės ekonomikos, kaip sistemos, dalis, todėl reikia jį plačiau išaiškinti.

Rizika

Visi pervežimai yra rizikingi – rizikuoja pervežėjai, gali nukentėti pervežamos prekės ar keleiviai, rizikuoja ir trečioji pusė bei aplinka. (Netgi rizika padaryti žalą aplinkai nėra tokia nauja kaip gali atrodyti. Buvo manoma, jog jeigu arklių kinkinių Londone daugės tokiu pat tempu kaip prieš Pirmąjį pasaulinį karą, tai gatvių valymo problema, jau nekalbant apie kvapą, taps neišsprendžiama.)

Visos valstybės sureagavo į jūrinių pervežimų rizikingumą ir įsivedė įvairias taisykles dėl *saugumo* (nustatė saugumo standartus) *efektyvumo* (įvedė pervežėjų licencijas) ir *teisingumo* (kontroliavo kainas). Taip pat buvo įvardytos prekės ir žmonės, kurie teisėtai gali būti pervežami, o kai kuriose valstybėse buvo nustatyta ir atsakomybė už netektį ar padarytus nuostolius. Draudimas dažnai tapdavo būtinu, nes, pavyzdžiui, neverta vairuotojo versti kompensuoti nuostolius žmogui, kurį jis pervažiavo, jeigu vairuotojas neturi lėšų nuostoliams apmokėti. Taip privalomasis draudimas tapo vienintele priemone apsaugoti trečiąsias šalis nuo nekontroliuojamos atsakomybės.

Kiekviena valstybė nustato jai būdingas rizikos vadybos taisykles, bet valstybių vidaus pervežimų taisyklės nesiskiria. Jos tampa problema tik tuomet, kai pervežimai (ar kita paslauga) parduodami tarptautinėje rinkoje. Tuomet valstybės, dalyvaujančios sandoryje, turi susitarti dėl bendrų taisyklių. Skirtumai tarp taisyklių, nustatytų jūriniams pervežimams išsivysčiusiose

arba „tinkamos vėliavos" valstybėse, jau buvo išaiškinti. Lieka dar dvi neišspręstos problemos: atsakomybės priskyrimas įvykus nelaimingam atsitikimui, patyrus nuostolių ar netekties atveju bei įsipareigojimas apsidrausti nuo atsakomybės už per dideles pretenzijas. Abi problemos atrodo tik teisinės ir techninės, bet iš tikrųjų yra labai politizuotos.

Pirmoji problema – kas turi būti teisiškai atsakingas už netektį ir žalą jūroje – nuo 1920 metų reglamentuota tarptautine sutartimi, žinoma Hagos taisyklių *(The Hague Rules)* pavadinimu. Ši sutartis yra naudinga laivų savininkams, kadangi atleidžia nuo atsakomybės už krovinio netektį, jei jų draudikai laivui, paliekančiam uostą, suteikė tinkamo plaukioti statusą. 1920 metais didžiausią pavojų laivams vis dar kėlė stichijos, o ne žmogaus daroma žala. Taigi jei kapitonas jūroje priimdavo neteisingus sprendimus ar laivo komanda būdavo netikusi, tai būdavo minimali rizika, palyginus su vėjo ir jūros jėgomis. Tuomet siuntėjai nuspręsdavo, ar jie apdraus savo krovinį, ar ne – taip atsirasdavo didelis atotrūkis tarp pervežimo kainų už neapdraustą ir apdraustą krovinį[1].

Neseniai senąją sistemą siuntėjai sukritikavo. Jie apibūdino ją kaip „pačią nesąžiningiausią, šališkiausią atsakomybės schemą, kuri kada nors buvo žmogaus sugalvota"[2]. Šiais laikais, jų nuomone, nuostolius dažniau lemia žmogaus neapdairumas, o ne stichija. Kroviniai prarandami, sugadinami, pavagiami arba laiku nepristatomi dėl vadovavimo laivui klaidų ar neišmanymo, dėl nemokėjimo naudotis šiuolaikinėmis komunikacijos sistemomis, orų prognozėmis, eismo taisyklėmis ir t.t. Siuntėjai paragino JAV Senatą ratifikuoti naują ir visiškai kitokią taisyklių sistemą – Hamburgo taisykles *(The Hamburg Rules)*. Hamburgo taisyklės yra įtrauktos į Jungtinių Tautų konvenciją, dėl kurios 67 valstybės derėjosi 1978 metais, bet 1987 metais ją ratifikavo tik vienuolika mažųjų valstybių. Šios taisyklės įpareigotų laivų savininkus parodyti, jog jie ėmėsi visų atsargumo priemonių, kad kroviniai nebūtų prarasti ar sugadinti. Be to,

taisyklės labai padidintų išmokas už kiekvieną krovinio vienetą, bet jos taip ir liks dar vienu JTO neįgyvendintu sumanymu, jeigu JAV neratifikuos konvencijos. Jeigu JAV pritars, didesnė tikimybė, kad daugiau šalių sutiks su šia taisykle ir ji įsigalios praktikoje. Šios diskusijos rezultatais suinteresuoti ne tik laivų savininkai ir laivų valdytojai. Draudimo verslas taip pat yra suinteresuotoji pusė. Tiek jūrinio draudimo kompanijos, kurios neteks dalies pelno, jei atsakingais taps laivų savininkai, tiek kita svarbi grupė, vadinamieji abipusės Apsaugos bei garantijos *(Protection and Indemnity)*, arba P ir I, laivų savininkų klubai priešinasi šiai naujovei. Nors, kaip jau buvo minėta anksčiau, P ir I klubai išsilaiko iš savo narių įnašų, jie nesistengia gerinti savo paslaugų standartų, o naujovė arba priverstų juos tai padaryti, arba jie turėtų kolektyviai prisiimti atsakomybę už didesnius savo klientų reikalavimus.

Šios taisyklės nėra vienintelės, susijusios su jūrinių pervežimų rizika. Pavyzdžiui, labai karštai diskutuojama ir dėl taisyklių, reglamentuojančių gelbėjimą, – kada ir kaip gelbėtojams turėtų būti atlyginama už riziką. Ir aplinkos apsaugos problema egzistuoja panašiai kaip ta arklių problema Londone. Ši speciali rizikos rūšis yra verta atskiro dėmesio, turint omenyje, kad, kaip ir visi aplinkos apsaugos klausimai, tai visuomet yra labai specifinis tarptautinis politinės ekonomijos klausimas.

Taršos problemos

Šis klausimas buvo viešai pradėtas svarstyti sparčiai besiplečiant tarptautiniams žaliavinės naftos jūriniams pervežimams (bei augant naftos tankerių dydžiui) šeštąjį septintąjį dešimtmečiais, kuomet kelis kartus daugiau naftos išsiliejo prie Britanijos, Prancūzijos bei Jungtinių Valstijų krantų[3].

Prancūzijos ieškinys, pateiktas JAV teisme, buvo patenkintas. Teismas priteisė naftos kompanijoms bei naftos ir tankerių savininkėms atlyginti nuostolius Prancūzijai – užmokėti už kran-

tų valymą ir padengti negautas lėšas iš turizmo bei žvejybos. Tankerių savininkai susibūrė, panašiai kaip P ir I klubai, ir įkūrė specializuotą, tarptautinį rezervinį fondą, skirtą tokiems reikalavimams apmokėti. Jis buvo pavadintas TOVALOP – Tankerių savininkų savanoriškasis susitarimas dėl atsakomybės už teršimą nafta (*Tanker Owners' Voluntary Agreement Concerning Liability for Oil Pollution*). 1971 metais buvo įkurtas jį papildantis CRISTAL – Sutartis dėl tarptautinio papildymo dėl tankerių atsakomybės už teršimą nafta (*Contract Regarding an Intenational Supplement to Tanker Liability for Oil Pollution*), o 1978 m. – šiuolaikiškesniu IOPC – Tarptautiniu naftos teršalų kompensacijos fondu (*International Oil Pollution Compemsation Fund*). Padidėjus atsakomybei, naftos kompanijos geriau saugojo, kad nafta neišsilietų, tuo tarpu valstybės, ypač Prancūzija bei JAV, pasirūpino, kad jūriniai patruliai ir kranto apsauga užtikrintų navigacinės disciplinos laikymąsi.

Tuo tarpu ekspertai vieningai tvirtina, kad aplinkai padaroma penkis kartus daugiau žalos sąmoningai valant tuščius tankerius jūroje nei jai išsiliejus[4]. Šioje srityje naftos kompanijos (kaip pagrindinės tankerių savininkės) prisijungė prie vyriausybių pastangų mažinti teršimą ir taip mažino savo atsakomybę ir galimas bausmes bei baudas, taikomas pagal principą „teršėjas moka". Buvo skubiai įgyvendinti du principai, žinomi, kaip COW – naftos žaliavos plovimas (*Crude Oil Washing*) ir LOT – pakrovimas ant viršaus (*Load on Top*), kurie prisidėjo prie problemos sprendimo, kaip išvalyti senus naftos likučius iš tankerių prieš pakraunant naują naftą ir kaip neužteršti jūros. Techninės COW ir LOT detalės nėra labai svarbios, įdomiausia, kad valstybei šis sprendimas buvo priimtinesnis už tarptautinių ekspertų pasiūlytą. Juo buvo numatyta, kad uosto valstybė turi skirti lėšų specialioms likutinės naftos saugojimo kloakoms įrengti bei specialioms vietoms nešvariam vandeniui saugoti. Lengviau priversti naftos kompanijas prisiimti atsakomybę ir išsiaiškinti nei persekioti teršėjus pagal padarytas naftos teršalų

chemines analizes. Todėl vyriausybės, veikdamos kartu, per Tarptautinę jūreivystės organizaciją IMO *(International Maritime Organization)*, įsikūrusią Londone, pasiūlė techninius sprendimus bei naujas taisykles, kurios įtrauktos į 1973 metų tarptautinę konvenciją dėl apsisaugojimo nuo laivų daromos žalos MARPOL *(International Convention on the Prevention of Pollution* from ships*)*, konvencijos, įsigaliojusios 1978 metais, ir papildytos nauju protokolu 1983 metais. Šios datos atskleidžia, kad IMO, speciali JTO agentūra, kurioje atstovaujama visoms jūrinėms valstybėms, taip pat ir Sovietų Sąjungai bei Kinijai, dirba lėtai, bet kruopščiai. Bet IMO veikia konsensuso principu, taigi visi galų gale priimti susitarimai yra priimtini visoms valstybėms ir pagal išgales vykdomi. (UNCTAD veikla paremta kitokiais principais ir sprendimas gali būti priimtas daugumos pritarimu, bet pagrindinės jūrinės valstybės, kaip nebūtų keista, gali jį atmesti ir ignoruoti.) Svarbiausias IMO laimėjimas pastaruoju metu, – tai atsakomybės taisyklių sugriežtinimas, kai naftos teršalų padarytos žalos draudimas tapo privalomu laivų savininkams, o visose pagrindinėse valstybėse įsteigti teismai, kuriems galima pateikti ieškinį dėl padarytos žalos. Taip sėkmingai IMO išplėtė teisinės atsakomybės sferą.

Visa tai rodo, kad rizikos jūrinių pervežimų paslaugų rinkoje vadybos sistema yra daugiasluoksnė ir ne visuomet efektyvi. Vėliavos valstybių aplinkos apsaugos bei saugumo standartų skirtumai reiškia, kad didesnė tikimybė, jog Liberijoje registruotas laivas greičiau užterš jūrą naftos produktais, palyginus, tarkim, su Norvegijoje ar Japonijoje registruotu laivu[5]. Silpniausia nevalstybinės valdžios grandis yra vadinamieji P ir I klubai. Jie siūlo klientams draudimą, bet nesirūpina patikrinti savo narių laivų profesinės kvalifikacijos bei įgulų kompetencijos. Rinkos veikėjams, ypač naftos kompanijoms, didžiausią nepasitenkinimą kelia valstybių per paskutinį dešimtmetį vis didinamos teisiškai priklausančių kompensacijų nukentėjusiesiems nuo teršimo sumos, nors iš tikrųjų tų sumų vis tiek nepakanka dide-

lėms naftos dėmėms jūroje išvalyti. Be to, riboti fondai, prieinami globaliniam draudimo ar perdraudimo verslui, rodo, kad draudimas neturi galios užkirsti kelią tokiems poelgiams, kurie vėliau sukelia tokias atomines katastrofas kaip Černobylis 1986 metais, arba dujų, LNG sprogimus bei chemines katastrofas, dar didesnes nei Bhopalo katastrofa, įvykusi 1985 metais.

IMO susitarimais nustatytas būtinasis atsakomybės draudimas tarp valstybių, savaime suprantama, sumažino tyčinį teršimą nafta. Kai kurios kompanijos netgi pardavė savo tankerius, taip riziką perkėlė kitur – kaip ir naftos gręžinius pardavus nacionalizuotoms naftos kompanijoms, žaliavinės naftos kainų kritimo rizika perkeliama kitiems. Greitai paaiškės, jog dėl per didelės tankerių pasiūlos naftos bendrovėms nereikės nuosavų tankerių naftai pervežti iš naftos gavybos vietos į perdirbimo bei paskirstymo taškus. Kaip ir visos didelės transnacionalinės kompanijos, naftos bendrovės gerai sugeba kitiems užkrauti aplinkos apsaugos, finansinės bei verslo rizikos, neišvengiamos šiame biznyje, naštą (žr. 10 skyrių).

Netgi toks neišsamus jūrinių pervežimų situacijos apibūdinimas atskleidžia visą rizikos vadybos politikos kompleksiškumą, kurio neįmanoma išnarplioti vien tik pasitelkus įprastinius tarptautinių santykių aiškinimus – realizmo, liberalizmo ar neomarksizmo. Konfliktai ne visada kyla tarp valstybių, konfliktuoja ir kapitalistai, ir besivystančios, skirtingų interesų valstybės, skirtingų tautybių jūreiviai ir įvairaus pobūdžio finansinės institucijos. Egzistuoja ir tarptautinis bendradarbiavimas, kai naftos bendrovės – ir privačios, ir visuomeninės – amerikietiškos, japoniškos, europietiškos ar priklausančios OPEC, turi bendrų interesų, kaip jų turi ir kitos tarptautinės grupės, tokios kaip P ir I klubai bei draudimo kompanijos. Vos tik atsiradus galimybei, bus kovojama už savo interesus – vietinės savivaldos, nacionalinių ar tarptautinių organizacijų lygiu. Bus panaudotos visos rinkos ar technologijos atveriamos galimybės ne tik padidinti pelną, bet ir sumažinti riziką arba ją nukreipti ar perduoti kitiems.

Politinei ekonomikai nagrinėti neužtenka vien tik politinės (politinės-teisinės) ar grynai ekonominės analizės. Politinės ekonomijos specialistas, norėdamas realiai suvokti situaciją, turi atsakyti į labai įvairius klausimus – kokią veiklos rizikos dalį gauna savininkai, jų klientai, valstybės ir apskritai gamta? Ar šią riziką mažina nustatytos taisyklės? Tas taisykles nustatė valstybė ar nevalstybinės organizacijos? Kieno taisyklės (ir kam skirtos) nustato atsakomybę už netektį ar padarytą žalą? Ar egzistuoja nacionalinės, ar tik tarptautinių sutarčių nustatytos taisyklės? Ar draudimas yra privalomas, ar galima jo ir atsisakyti? Ar draudimas efektyviai veikia ir apsaugo nuo moralinės žalos? Ar situacija rinkoje, pasiūlos ir paklausos santykis bei kainų svyravimai turi įtakos taisyklių įsigaliojimui ir ar daro poveikį savininkams?

Tai tik keletas klausimų, kuriuos reikėtų pateikti. Reikia suprasti ne tik, kas laimi ar pralami, t.y. kas moka, o kas gauna pelno pasaulinėje transporto sistemoje, bet ir įsisąmoninti pagrindines politinės ekonomijos vertybes. Konfliktai tarp įtakų, pavyzdžiui, kilo besiaiškinant, ar sistema teisingai paskirsto pelno galimybes, riziką bei kaštus. Kiti nesusipratimai kilo dėl laisvės ir autonomijos vertės ir ar egzistuoja neteisybė naudojantis jūriniais pervežimais (ir valstybėms, ir įmonėms), laisvai juos pasirenkant. Atrodo, kad, kaip ir visose kitose srityse, didesnis turtas bei didesnė karinė galia padeda derybose dėl jūrinių pervežimų. Sistema labai efektyvi – ji greitai įsisavina ekonomines naujoves bei technologinius laimėjimus. Taip pat neįmanoma paneigti, kad jūriniai pervežimai prisidėjo prie tarptautinės politinės ekonomijos gerovės kūrimo, nes jie išplėtė tarptautines rinkas. Sunkiau įvertinti, ar pervežimai daro įtaką stabilumui ir ekonominei tvarkai. Nors rinkų atvėrimas padėjo kainomis subalansuoti smunkantį poreikį ir kylančią pasiūlą pirmoje aštuntojo dešimtmečio pusėje, perteklius laivų statyboje bei nereikalingos laivininkystės paslaugos prisidėjo prie pasaulio ekonomikos nestabilumo.

Pervežimai oru

Pirmuosius tarptautinius pervežimų oru maršrutus trečiame dešimtmetyje atidarė *Pan America* kompanija vakariniame pusrutulyje ir Britanijos *Imperial Airways* kompanija Europoje. Abi kompanijas finansavo vyriausybės – pagal kontraktus buvo vežiojamas paštas, bet beveik iki pat šių dienų pervežimų oru rinkoje vyravo žmonių, o ne prekių pervežimai. Tačiau prekės tampa vis svarbesnės ir devintąjį dešimtmetį skrydžių per Ramųjį vandenyną su kroviniais buvo daugiau nei su keleiviais.

Kaip ir jūriniai pervežimai, taip ir pervežimų oru sistema remiasi politine fantazija: supratimas, kad valstybė virš savo teritorijos „kontroliuoja" erdvę yra panaši į valstybės „teritorinių vandenų kontrolę", taikytą nuo aštuonioliktojo iki dvidešimtojo amžiaus antrosios pusės. Teritoriniai vandenys buvo apibrėžti trimis myliomis, skaičiuojant nuo kranto iki įsivaizduojamo patrankos šūvio, tačiau dabar, sekdamos JAV pavyzdžiu, valstybės savinasi teritoriją, besidriekiančią 200 mylių nuo kranto. Supratimas, kad kiekviena valstybė turi teisę į teritoriją, esančią virš jos, yra dar didesnė fantazija palyginus su įsivaizduojama teise kontroliuoti nutolusius nuo kranto vandenis. Palydovams neįmanoma uždrausti skraidyti virš valstybės teritorijos. Dar prieš atsirandant palydovams JAV viršgarsinis U2 lėktuvas skraidžiojo virš Sovietų Sąjungos teritorijos, o 1958 metais toks lėktuvas buvo nusodintas ir pilotas paimtas į nelaisvę. Vyriausybės pripažino fantaziją dėl teisės į erdvę virš teritorijos po Pirmojo pasaulinio karo. Šiame kare abi pusės lėktuvus pirmą kartą panaudojo artilerijai žvalgyti. Taip lėktuvai greitai įsitraukė į mūšius virš tranšėjų, o vėliau pradėjo bombarduoti armiją bei strateginius taškus, t.y. geležinkelio stotis[6]. Todėl karui pasibaigus invazija į erdvę virš valstybės buvo traktuojama kaip nedraugiškos valios pasireiškimas. Ypač jautriai į tai reaguodavo valstybės-salos, kaip Britanija, kuriai vadinamųjų „cepelinų" virš jos teritorijos skraidymas buvo pirmasis svetimša-

lių įsiveržimas į šalies teritoriją nuo Viljamo Užkariautojo laikų, t.y. XI-ojo amžiaus. Todėl po karo valstybė abipusiu susitarimu kontroliavo judėjimą ore virš savo teritorijos. Remdamosi 1929 metų Varšuvos konvencija *(Warsaw Convention)*, valstybės galėjo paskelbti kai kurias virš jos teritorijos esančias erdves rezervuotas kariniams tikslams ir galėjo nustatyti taisykles į tą teritoriją įskrendantiems ir iš jos išskrendantiems lėktuvams. Taip pat galėjo prisiskirti sau išimtinę teisę išdavinėti licencijas pilotams ir verslininkams veikti pervežimų oru rinkoje.

Kaip ir jūrinių pervežimų srityje, išsivysčiusios industrinės valstybės, kurdamos judėjimo oru įstatymus, visuomet pirmiausiai paisydavo savo saugumo interesų. Pavyzdžiui, 1930–aisiais nacių vyriausybė pažeidė Versalio sutarties nuostatas, draudusias Vokietijos oro laivyną, ir valstybės lėšomis ėmė ruošti sklandytuvų pilotus, o Britanijos vyriausybė ruošė karinio rezervo pilotus pagal subsidijuojamą Civilinės oro apsaugos programą. Antrojo pasaulinio karo metu strateginiai interesai suvaidino svarbų vaidmenį plėtojant lėktuvų gamybos technologiją (ir šuolį nuo propelerinių iki reaktyvinių lėktuvų) bei nustatant pasaulinius maršrutus ir oro uostus. JAV Strateginių oro pajėgų vadovybė (*US Strategic Air Command*), įkurdama karines oro bazes visame Ramiajame vandenyne bei Artimuosiuose Rytuose, sukūrė infrastruktūrą, kurios pagrindu buvo plėtojami pokarinės civilinės aviacijos maršrutai. Ir kaip Berlyno blokada, Korėjos bei Vietnamo karai parodė, kad kiekviena galinga valstybė turi turėti rezervą krovininių lėktuvų, kuriais galėtų pervežti atsargas bei žmones į tolimiausias karines zonas.

Valdžia ir rinka

Visai kitaip nei jūrinių pervežimų rinka, pervežimų oru rinka yra labiau susijusi su tiesioginiu valstybės kišimusi. Nevalstybinės organizacijos, kaip Tarptautinė oro transporto asociacija – IATA *(International Air Transport Association)*, oro linijų karteliai

egzistuoja tik vyriausybėms leidus. Ir kaip tarptautinėje teisėje bei tarptautinėse organizacijose, IATA laikomasi principo, kad „varnas varnui akies nekerta", kitaip tariant, valstybės gerbia viena kitos lygias teises. Taigi tarpvalstybiniai santykiai buvo svarbesni rinkai plėtoti, o ne jūriniams pervežimams. Šis faktas buvo pripažintas Čikagos konferencijoje 1944 metais, kai lėktuvų dizaino techninis ištobulėjimas karo metais pirmą kartą atvėrė realias galimybes tarpkontinentinėms kelionėms pokario metu. Vyriausybės susirinko aptarti, kaip tai būtų galima valdyti. Bet toks sumanymas žlugo ir buvo susitarta tik dėl specializuotos JTO agentūros įkūrimo – Tarptautinės civilinės aviacijos organizacijos (ICAO), kuri turėjo derėtis dėl saugumo standartų, bendrų navigacijos projektų, judėjimo kontrolės sistemų ir t.t. Platesni jos tikslai vėliau buvo apibūdinti kaip noras „užtikrinti, kad bendradarbiaujančių valstybių teisės yra visiškai gerbtinos ir kad kiekviena dalyvaujanti valstybė turi teisėtą galimybę turėti tarptautinę oro liniją".

Iš esmės Čikagos susitikimas JAV buvo tikras politinis pralaimėjimas. Kalbant ideologiniais terminais, tai buvo ekonominio liberalizmo sutriuškinimas, o JAV neteko ir transportinių lėktuvų gamybos monopolijos. Tuo metu tai buvo vienintelė šalis, kurioje vidinė kelionių oru rinka buvo didelė ir sparčiai plėtėsi. Europoje bei Japonijoje lėktuvų gamyba visiškai sustojo, netgi Britanija anksčiau laisvu noru buvo sutikusi karo metu koncentruoti savo gamybos pajėgas kovinių lėktuvų, kai kurių bombonešių ir mokomųjų lėktuvų gamybai, palikusi JAV gaminti transportinius lėktuvus. Todėl nenuostabu, kad JAV delegacija Čikagoje buvo itin suinteresuota gauti kuo daugiau laisvės skraidinti keleivius visame pasaulyje. Bet Britanija, kaip ir kitos Europos valstybės, visiškai nepritarė Amerikos „penkių laisvių pasiūlymui" bei pasipriešino ir visiškai kitokiam Australijos–Naujosios Zelandijos pasiūlymui sukurti vieningą pasaulinę oro tarnybą. Europiečiai norėjo, kad nacionalinės aviakompanijos tarnautų nacionaliniams tikslams. Jie atmetė gali-

mybę įkurti supranacionalinę pasaulinę aviakompaniją ir sutiko tik su keturiomis amerikiečių pasiūlytomis laisvėmis: abipusiu susitarimu pripažįstama teisė perskristi kitos valstybės teritoriją, teisė nusileisti kitoje valstybėje prisipildyti degalų arba dėl kitų nekomercinių priežasčių, teisė surinkti žmones savoje šalyje skrendant į kitą šalį ir teisė surinkti žmones kitoje valstybėje ir parskraidinti į savo šalį.

Jie griežtai atsisakė sutikti su penktąja laisve: teisė pervežti žmones bet kuria kryptimi tarp dviejų užsienio valstybių skrendant iš arba į savo valstybę.

Jeigu europiečiai būtų nusileidę, tai jų viltys sukurti nacionalines aviakompanijas, galinčias konkuruoti su Amerikos aviakompanijomis ir išlaikyti pagrindinius maršrutus, kaip skrydžiai per Atlantą, būtų žlugę. Jų pasipriešinimas buvo pagrįstas strateginiais, o ne ekonominiais tikslais. Ir nors *Imperial Airways* kompanija 1946 metais užleido vietą ne tokiai grandiozinei *British Overseas Airways* korporacijai (BOAC), bet imperinis mąstymas darė įtaką Britanijos ir Prancūzijos, Danijos, Belgijos priimamiems įstatymams. Tiek Britanijoje, tiek ir Prancūzijoje lėktuvai buvo kuriami, modernizuojami ir statomi turint omenyje ilgus tarpkontinentinius skrydžius į Afriką ir Aziją. Ir ekonomiškai labiau naudingas pasiūlymas statyti pigius vidutinių nuotolių skrydžių lėktuvus, labiau tinkamus vidinei Europos rinkai, buvo atmestas tik dėl politinių išskaičiavimų (Wheatcroft, 1956).

Europiečių užsispyrimas Čikagoje tvirtinant, kad JAV lėktuvai gali įskristi į Europos oro erdvę tik gavę sutikimą iš vietinės valdžios, ir tokią pat taisyklę taikant Europos lėktuvams Amerikoje, privedė iki aklavietės – visiško nesutarimo, ir ICAO buvo priskirtas techninio ir funkcinio forumo vaidmuo. Antrasis bandymas 1947 metais pasirašyti daugiašalę sutartį vėl buvo nesėkmingas. Bet tuo metu dvišalė 1946 metų Bermudų sutartis *(Bermuda Agreement)* sudarė precedentą, tapusį pavyzdžiu kitiems, pagal kurį sėkmingai buvo įgyvendintos keturios laisvės.

Tuo pačiu valstybės išlaikė savo teisę per kitus derybų raundus nustatyti, kokiu mastu bus įsileidžiamos užsienio aviakompanijos ir kiek oro maršrutų bus atidaroma. Dėl istorijos užgaidų Britanija visai netoli rytinių JAV krantų vis dar turėjo salą-koloniją Bermudus. Todėl teoriškai BOAC galėjo skraidyti per Atlantą iš vieno Britanijos oro uosto į kitą[7]. JAV neturėjo tokio nutolusio oro uosto prie Europos krantų. Todėl Didžioji Britanija derėdamasi turėjo stipresnes pozicijas. Derybose buvo susitarta dėl abipusiai pripažintų maršrutų, kad kiekviena valstybė vienašaliu sprendimu suteikia vienai ar kelioms aviakompanijoms licenciją skraidyti tuo maršrutu. Dėl mokesčių buvo susitarta, bet vežėjai tarp savęs galėjo derėtis dėl skrydžių dažnumo ir laiko bei vežamų keleivių skaičiaus. Tokiu būdu galėjo būti įgyvendinta privačios iniciatyvos konkurencija, kuri buvo priimtinesnė JAV, o Europą tenkino išlaikyta galimybė skatinti valstybinių aviakompanijų monopoliją.

Dvišaliai Bermudų pobūdžio susitarimai, pasirašyti visame pasaulyje, reikalauja IATA tapti savininkų karteliu, kuris, kad sumažintų konkurenciją, nustatė standartus maisto, tiekiamo skrydžio metu, kokybei ir filmams, rodomiems ilgalaikių skrydžių metu. Tuo pačiu metu JAV išsikovojo, kad kai kurie penktosios laisvės principai būtų įgyvendinti tiek, kiek Britanijos aviakompanijų skrydžiai pagal dvišalį Bermudų susitarimą maršrutu Niujorkas–Londonas–Frankfurtas pirmyn ir atgal buvo valstybių, kurias jie kirsdavo, *ex post* svarstymo objektas ir tiek, kiek tuo maršrutu vykstantis judėjimas buvo tarptautinis.

Tokia sistema, kaip pastebėjo Krasneris, buvo lyg specialiai sugalvota naujoms Afrikos ir Azijos valstybėms, kurios nebūtų sugebėjusios konkuruoti labiau uždaroje rinkoje (Krasner, 1985). 1950 metais joms tapus nepriklausomomis, pilnateisių naujų tarptautinės visuomenės narių pripažinimas buvo pagrindinė problema. Priklausymas JTO ir kitoms organizacijoms buvo pirmasis tokios narystės požymis, o nacionalinių aviakompanijų susikūrimas ir skrydžiai lėktuvais, išdažytais nacionaliniais sim-

boliais, tapo vizualiai matomu ženklu. Darbuotojus savo aviakompanijoms jos samdė iš dar laisvos darbo rinkos, prisotintos patyrusių ir kvalifikuotų karo veteranų – pilotų, kalbančių įvairių dialektų anglų kalba, tapusia *lingua franca* visiems skrydžių kontrolieriams. Buvo pakankamai ir lėktuvų gamintojų, suinteresuotų parduoti jiems lėktuvus, buvo ir bankų bei eksporto kreditavimo kompanijų, norinčių paskolinti finansų pastariesiems lėktuvams pirkti. Valstybės – naujos ir senos, turtingos ir skurdžios, didelės ir mažos, – visos rado vietą rinkoje tiek savo teritorijoje, tiek ir už jos ribų. Tokiu būdu sistemoje įsigalėjo 50–50 taisyklė, pakeitusi UNCTAD Lainerių kodo (UNCTAD *Liner Code*) 40–40–20 taisyklę. Lygybės tarp valstybių įgyvendinimas turėjo įtakos efektyvumui ir klientai mokėjo pagal be priežasties užkeltas tarptautinių kelionių kainas.

Nuo septintojo dešimtmečio antrosios pusės kartelius lėtai pradėjo išstumti susivienijusios rinkos ir technologijos pajėgos, prisidėjo ir nacionalinių vyriausybių, ypač JAV, nuolaidžiavimas. Besikeičianti technologija darė įtaką lėktuvų pasiūlai, pamažu atsirado galingesnių naujos kartos lėktuvų, žinoma, brangesnių. Jie galėjo sutalpinti daugiau keleivių ir taip keitė į pervežimų oru verslą įtraukto kapitalo pirminę sudėtį, išstumdami darbo jėgos kapitalą, dalyvaujantį kiekvienos vietos-mylios gamyboje. Kaip viskas keitėsi jūrinių pervežimų rinkoje ir senieji sandoriai tarp savininkų bei tarp pirkėjų ir pardavėjų buvo išardyti atsiradus naujiems laivams, varomiems nebe burėmis, o garu, vėliau – anglimi, nafta, o atsiradus konteinerinei krovinių pervežimo sistemai, pervežimų oru rinka taip pat keitėsi atsiradus vožtuviniams varikliams, kuriuos pakeitė reaktyviniai bei turbininiai propeleriai. Įžymusis DC6, pasirodęs 1946 metais, buvo 80-ties vietų ir svėrė beveik 50 000 kilogramų. DC7, pasirodęs 1953 metais, buvo 105-ių vietų ir svėrė 64 000 kilogramų. *Boeing* 747 bei *Tristar*, pasirodę rinkoje 1960 metais, svėrė daugiau nei 500 000 kilogramų ir atitinkamai turėjo 351 ir 350 vietų.

Taip nauja transportinių lėktuvų karta padidino kiekvieno skrydžio vietų skaičių, bet aviakompanijos turėjo kompensuoti ir tokių brangių investicijų išlaidas. IATA kartelis draudė kainų ar paslaugų konkurenciją, tad aviakompanijos galėjo konkuruoti tik dėl greičio (pvz., *Concorde* itin populiariame maršrute per Atlantą), patogumų ir dėl moderniškiausios, naujausios, geriausios aviakompanijos reputacijos. Ten, kur didžiausios tarptautinės aviakompanijos (dažnai galinčios derėtis su gamintojais išskirtinėmis sąlygomis) imdavosi iniciatyvos, kitos aviakompanijos galėjo tik stebėti ir sekti iš paskos. Jų galvos skausmas buvo paklausos ir pasiūlos derinimas, arba, kaip tai įvardijo Anthony Sampsonas, cituodamas įsimintiną Eddie Rickenbackerio posakį, „minkštų vietų sudėliojimas į krėslus" (Sampson, 1984).

Prieš nuspręsdami, kaip technologija pakeitė rinkos „režimą", trumpai aptarkime ryšį, egzistuojantį tarp transportinių *lėktuvų* rinkos ir transporto *paslaugų* rinkos. Neatsitiktinai lėktuvų gamintojai beprotiškai lenktyniavo tobulindami naujus modelius, nors seni modeliai dar nebuvo visiškai morališkai susidėvėję, kaip ir neatsitiktinai pervežimų šakoje atsirado IATA kartelis. Tai buvo labai atviros šeštojo ir septintojo dešimtmečių konkurencijos tarp trijų svarbiausių Amerikos lėktuvų gamintojų korporacijų – *Boeing, McDonnell Douglas* ir *Lockheed* rezultatas. Visos turėjo tam tikrų pranašumų didelėje vidinėje rinkoje, kadangi gaudavo gerai apmokamų gynybos užsakymų, taip pat pirmavo, palyginus su užsienio lėktuvų gamintojų firmomis, aprūpinant tiek užsienio, tiek Amerikos tarptautines aviakompanijas. Bet JAV įstatymai, atsižvelgdami į vidaus ekonomines bei strategines karines priežastis, modernizuojant lėktuvus užtikrino intensyvią jų konkurenciją. Kitaip nei daugumoje Europos valstybių, Amerikoje nebuvo nacionalinės geležinkelių sistemos, galinčios apsaugoti nuo konkurencijos. Geležinkeliai buvo gerai prižiūrimi devynioliktajame amžiuje, kuomet egzistavo didelė konkurencija tarp geležinkelių kompanijų. Taigi įsta-

tymai pervežimams oru parinkti ketvirtąjį dešimtmetį, kuomet JAV Civilinės aviacijos valdyba (*US Civil Aeronautics Board* CAB) pirmą kartą gavo federalinius įgaliojimus veikti, o tai skatino kaip galima didesnę praktiškai įmanomą konkurenciją. Istorinis faktas išlieka tas, kad transporto kompanijos, išsigandusios naujos transporto šakos konkurencijos, priešinasi susijungdamos ir prašydamos valstybės pagalbos. Taip valstybės sprendimas tapo lemiamu. Devynioliktajame amžiuje Anglijoje kanalų ir vidinių vandenų interesų lobistai prieš besiplečiančią geležinkelių sistemą prašė Parlamento užtarimo, bet nebuvo apginti. Geležinkeliai buvo daug svarbesni politiškai. Taigi kanalų verslas dėl reguliuojamų kainų sistemos ir kitų apribojimų žlugo. Jie buvo apleisti, nebeprižiūrimi ir galų gale jais niekas nebesinaudojo. Dvidešimtajame amžiuje JAV panašus konfliktas kilo tarp pervežimų geležinkeliais ir oru. Vyravimo ore reikšmė akivaizdžiai buvo įrodyta kare su Japonija, Vokietija, Korėja bei Vietnamu. Todėl JAV Kongresas nebuvo suinteresuotas ginti geležinkelių konkurencinėje kovoje su aviakompanijomis. JAV geležinkeliai prarado keleivius, kompanijos susijungė, o vėliau žlugo. Išimtis buvo padaryta tik *Amtrak* kompanijai. Tuo tarpu konkurencinis režimas, kuriam vadovavo CAB, sukūrė dinamišką ir pelningą vidinę rinką, kur visų pagrindinių maršrutų konkurencija skatino paklausą visoms naujoms lėktuvų kartoms. Dėl to 1982 metais JAV vidinės aviakompanijos pardavė 480 milijardų vietų-kilometrų, o visuose kituose tarptautiniuose maršrutuose, išskyrus Sovietų Sąjungą, parduota tik trupurėlį daugiau – 485 milijardai. Amerikos gamintojai turėjo pakankamai pinigų tyrinėjimams ir modernizavimui ir todėl sugebėjo vyrauti rinkoje, netgi kai Europos valstybės finansuodavo bandančią konkuruoti europietiškąją lėktuvų gamybos pramonę. 1980 metais, nors *Lockheed* ir apleido pirmaujančias pozicijas, *Boeing* kompanija sugebėjo užpildyti 60 procentų pasaulinės rinkos (išskyrus Sovietų rinką, kurioje monopolinėmis teisėmis veikė *Aeroflot* aviakompanija), *McDonnell Douglas* išlaikė 19 pro-

centų, o Europos sindikatas – *Airbus Industries*, nepaisant milžiniškų pastangų, valdė tik 15 procentų. (Likusius 6 procentus kontroliuoja Brazilija ir todėl galima tikėtis didesnių permainų – lėktuvų pramonės persikėlimo į nepramonines šalis, kaip persikėlė tekstilės, plieno pramonė ir laivų statyba.)

Taigi galima manyti, kad egzistuoja ryšys tarp keturių pagrindinių struktūrų – saugumo, gamybos, finansų ir žinių. Taip pat atskleidžiama pervežimų oru ir kitų sektorių (laivų gamybos, kompiuterių, kuro) sąveika, kurios dėka suteikiamas reikalingas impulsas ir atveriamos reikalingos rinkos. Pastaruoju atveju kelionių agentūrų savininkai ir didelių viešbučių susivienijimai sukuria reikalingą lėktuvų gamybai paklausą, kaip petražolių augintojai sukuria paklausą trąšoms.

Bandymas taip apibendrinti visų derybų, darančių įtaką šiai šakai, yra geras tuo, kad politiniam ekonomistui neleidžia nekreipti dėmesio į svarbų išorinį veiksnį, kurio šaknys gali glūdėti tiek rinkoje, tiek technologijoje ar valdžioje, ir kuris gali pakankamai įtakos daryti pelno pasiskirstymui tam tikroje šakoje. Taip jis primena kitas vyriausybių ar kitų valdžios institucijų politikos problemas, kurios kitu atveju būtų nepastebėtos ar neįvertintos.

Nors iki šiol nagrinėjau tik pervežimų oru efektyvumo ir konkurencijos problemas, būtina, kaip ir jūrų pervežimuose, atsižvelgti į saugumo problemą. Taip bendras valstybių interesas sumažinti oro katastrofų pavojų didina ICAO įtaką, nors ji ir nesikėsina į valstybės nepriklausomybę. Tačiau taip pat svarbu ir nacionalinė valdžia. Kaip jau žinome, Prancūzijai dėl naftos išsiliejimo jūroje su naftos kompanijomis teistis buvo naudingiau Čikagos teisme, o ne Bordo. Todėl Turkijos aviakompanijai aštuntojo dešimtmečio pirmojoje pusėje patyrus katastrofą Paryžiuje, teismas įvyko Kalifornijoje, o ieškinį *McDonnell Douglas* kompanijai dėl klaidų projektuojant lėktuvą pateikė *The Economist* atstovaujantys teisininkai (jų korespondentas Paryžiuje žuvo katastrofoje). JAV teismais buvo naudojamasi ir jie buvo

efektyvus būdas gamintojus priversti daugiau dėmesio skirti saugumui, bet ne vien todėl, kad gamintojas buvo amerikietis. Tiesiog JAV įstatymai dėl gaminio patikimumo (o šiuo atveju – profesinio patikimumo) buvo daug griežtesni už Europos įstatymus. Taigi už patikimumą atsako aviakompanija ir gamintojas, ir taip abiem pusėms reikia labiau apsidrausti. Draudimo verslas yra nevalstybinis veikėjas, nustatantis kainas ir padengimo draudimu dalį nuo teisinės arba realios rizikos.

Tuo tarpu IATA daromai įtakai poveikį padarė technologinis pasikeitimas – atsirado milžiniškų reaktyvinių lėktuvų, kurių dėka išsiplėtė rinka, be to, padaugėjo turistų. Į šiuos milžiniškus lėktuvus tilpdavo kur kas daugiau keleivių, ir, bandant užpildyti tuščias vietas, aviakompanijoms kildavo didelė pagunda apeiti kartelių nustatytas taisykles, nors tikslą galima buvo pasiekti tik mažinant bilietų kainas. Pirmąją didelę išimtį iš taisyklių padarė JAV[8]. Jungtinių Valstijų vyriausybė šiaip ar taip niekada nebuvo įsitikinusi, ar tarptautiniai avialinijų karteliai tikrai yra būtini ir pageidautini. Tuomet poreikis Vietnamo karo metu nuskraidinti kareivius į Vietnamą ir palengvinti jų dalią kariaujant toje svetimoje šalyje lėmė, kad JAV karinė vadovybė sudarė sutartį su naujo tipo savininku, kuris tiesiogiai nekonkuravo su reguliarius reisus turinčiomis kompanijomis. Vadinamoji R&R (*rest and recuperation* – poilsis ir atsigavimas) rinka, sukurta Tolimuosiuose Rytuose, galų gale išjudino idėją, kad didelius naujus lėktuvus galima panaudoti visiškai naujai rinkai užpildyti ir naujų poreikių keliautojams – atostogautojams pervežti. Atostogautojai nesiveržia į didelius miestus ir verslo centrus, bet keliauja į Europos ir Karibų kurortus, Japoniją, Korėją, Indoneziją ir Tailandą. Taip CAB pradėjo išdavinėti savininkams licencijas iš pradžių tik penkerių metų eksperimentiniam laikotarpiui, o vėliau ir ilgesniam laikui. Iš pat pradžių naujai rinkai buvo sugalvota įvairiausių apribojimų. Į bilieto kainą turėjo būti įtrauktas viešbučio rezervavimo mokestis, keliautojų grupė turėjo priklausyti vienam klubui arba už-

siimti kokia nors vienijančia veikla. Bet tokius draudimus buvo sunku išlaikyti. Pelnas, gautas „pritaikius minkštas vietas", buvo didelis. Reisinės aviakompanijos, viešai niekinusios „nelegalias" nerimtas kontoras, parduodančias nesolidžius kelioninius bilietus, greitai pačios turėjo įsitraukti į žaidimą ir pardavinėti pigius bilietus ne tik į Maljorką ar Bahamų salas, bet ir į Čikagą bei Niujorką.

Dėl to išaugusi turizmo industrija aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais buvo pagrindinis pervežimų oru rinkos augimo šaltinis[9]. Tačiau augimas dėl socialinių bei ekonominių veiksnių nebuvo tolygus ir nevyko nuolat. Pavyzdžiui, Britanija pirmomis turizmo industrijos atsiradimo dienomis pritraukdavo daugiau nei 40 procentų viso turistinio ar krovininio judėjimo. Gal tai galima paaiškinti tuo, kad Londonas buvo oro uostas-sandėlys, be to, Britanijos vyriausybė leido egzistuoti labai nekontroliuojamai kelionių agentų bei kelionių agentūrų savininkų konkurencijai, todėl kainos buvo labai mažos, dažnai net mažesnės, nei leisdavo taisyklės. Galbūt tai galima paaiškinti tuo, kad britų šeimos, palyginus su prancūzų ar italų šeimomis, labiau buvo linkusios keliauti į kitas šalis. Šaltos vasaros, kelionių jūra tradicija, gyvenimas saloje ir Britanijos vyriausybės po karo naudojama praktika kontroliuoti keliones ar biudžeto problemos galėjo sukurti tokią situaciją. Bet kokios nebūtų priežastys, Britanijos kelionių agentūrų savininkai pirmavo, po jų sekė Vokietijos, Danijos ir kitų Skandinavijos šalių agentūros. Jų kelionių tikslas taip pat priklausė ir nuo kelionės tikslo valstybės įstatymų. Pavyzdžiui, daugelį metų kelionė į Graikiją buvo pigesnė už kelionę į Turkiją – turistai milijonais plūdo į Atėnus. Skirtumas buvo tas, kad Graikijos vyriausybė leido čarterinėms kompanijoms konkuruoti su valstybine aviakompanija, o Turkija iki šiol neleidžia. Ispanija buvo populiaresnė už Jugoslaviją, nes Ispanijos vyriausybė leido valiutų keitimo kursui nukristi ir taip atpigino valiutą, be to, užsienio investuotojams leido finansuoti greitai besiplečiančią pajūrio viešbučių ir butų statybą.

Pervežimai ir prekyba

Šiame skyriuje aptariau kai kurias politinės ekonomijos problemas, kurias lėmė naujausi pasikeitimai pasaulinėse jūrų ir oro pervežimų sistemose. Jų pakanka, aš tikiuosi, atskleisti pasaulinės ekonomikos pirminės struktūros įtaką šių paslaugų prieinamumui bei jų pardavimo rinkoje sąlygoms. Pervežimų keliais ir geležinkeliais sistemos, kurių įkūrimo pagrindas yra žemė, tiesiogiai priklauso nuo kiekvienos teritorinės valstybės įtakos, o pervežimų jūra ir oru sistemos pasižymi didesniu įtakos pasiskirstymu tarp valstybinės bei kitokio tipo įtakos šiai rinkai. Galingosios valstybės gali susitarti dėl taisyklių arba deleguoti savo įtaką rinkos veikėjams. Nuo jų veiksmų priklausys pelno pasiskirstymas, rizikos ir kaštų mažėjimas.

Politinėje ekonomijoje labai svarbu, kad toks nevienodas įtakos pervežimų sistemai pasiskirstymas nebūtų traktuojamas kaip natūralus. Kai kurie tarptautinių ekonominių santykių politikos vadovėliai prekybą bei klausimus, dėl kurių prekiaujančios valstybės nesutaria, nagrinėja vien tik užsimindamos apie pervežimų sistemą. Tačiau prekyba tarp valstybių nevyksta, jei prekės nenugabenamos iš vienos valstybės į kitą. Prekyba Viduržemio jūroje nuo Romos imperijos iki pat devynioliktojo amžiaus periodiškai svyravo, ir tai priklausė nuo piratų, kurie taip komplikuodavo prekybą, kad ši net nebevykdavo. Nors lėktuvus užgrobia palyginti retai, tačiau valstybių reakcija į tokią grėsmę rodo, kaip žiūrima į pervežimų oru paslaugų saugumą ir patikimumą. Kaip ir praeityje, valstybės, labai suinteresuotos prekyba, diktuoja madas oro ir jūros maršrutams, atsižvelgdamos į savo reikmes rinkoms bei saugiam tiekimui. Tokia schema tampa antrine struktūra, kurioje turi veikti kitos prekiaujančios valstybės. Taigi logiška prieš pradedant nagrinėti prekybos sistemas, visų pirma aptarti transporto sistemas.

[1] Su laivyba susijusiuose Vakarų sluoksniuose sovietų praktika dažnai kritikuojama kaip nesąžininga, nes sovietų prekybos agentūros importines prekes

nori pirkti pagal FOB sandorį, o savo prekes eksportuoti pagal CIF sandorį ir taip surinkti draudimo įmokas tiek iš išvykstančių į užsienį, tiek ir iš parvykstančių laivų.

[2] Citata iš *The Economist*, 1987 birželio 6, 79.

[3] Pirmoji didelė avarija, ištikusi *Torrey Canyon* prie Britanijos krantų, įvyko 1967 metais; tada išsiliejo 120 000 tonų žalios naftos. Daug baisesnis atvejis, kai išsiliejo beveik dvigubai daugiau naftos, buvo naujos kartos supertankerio *Amoco Cadiz* sudužimas prie Prancūzijos krantų 1978 metais. Ne tokią žalingą, bet sukėlusią ne mažesnę sumaištį avariją prie Masačiūsetso krantų patyrė *Argo Merchant* 1979 metais.

[4] Taip šį santykį įvertino IMO atstovai 1973 metais. Iki 1983 metų jis nukrito iki mažiau nei 2:1. Žr. Bongaerts and de Bievre (1987, 146).

[5] Pretenzijos Liberijos tankeriams dėl didelių naftos išsiliejimų sudarė 254 milijonus JAV dolerių, o Japonijoje ir Norvegijoje registruotiems tankeriams – atitinkamai 22 ir 10 milijonų JAV dolerių. (Bongaerts and de Bievre, 1987, 155).

[6] Mano pačios tėvas, pulk. Louisas Strange, pasižymėjo kaip pirmas britų pilotas, pritaikęs kulkosvaidį savo lėktuvui (iš pradžių jam buvo liepę jį nuimti) ir pirmasis britų pilotas, panaudojęs prancūzų artilerijos sviedinius bomboms, surištoms laidu po sparnais priešo taikiniams bombarduoti – tai buvo geležinkelio stotis Turnai. Strange (1933).

[7] Panaši situacija susiklostė Gibraltare. 1987 metų bandymas įvesti daugiau konkurencijos Europos oro linijose sužlugo, nes Ispanija pasipriešino Britanijos požiūriui į Gibraltarą kaip į „britišką" oro uostą, kai didžioji pervežimų dalis buvo skirta Ispanijos Costa del Sol.

[8] Kitą atidarė dvi labai mažos šalys – Islandija ir Liuksemburgas, kurioms geografija suteikė galimybę nedalyvauti IATA ir sumažinti kainas skraidant didžiuoju žiedu per Atlantą.

[9] P. Ellison and E. M. Stafford, *The Dynamics of the civil aviation industry*, New York, Saxon House, 1974, 188.

8 skyrius

PREKYBA

Prekyba ir karas yra dvi seniausios tarptautinių santykių formos. Tai temos, apie kurias sukasi įvairios žmonių nuomonės bei požiūriai. Tarptautinėje politinėje ekonomijoje nerasime temos, kuriai būtų skirta tiek daug skirtingų teorijų, o dauguma teorijų būtų taip nutolę nuo faktų. Teorijos tokios skirtingos dėl paprasčiausios priežasties – jos yra labai glaudžiai susijusios su norminėmis doktrinomis ir jų aiškinimai, kas tai *yra*, atspindi doktrinos nulemtą nuomonę, kaip *turėtų būti*, ir todėl kiekviena teorija atspindi jos rėmėjų įvairius prioritetus: efektyvumą, lygybę, autonomiją ir saugumą. Dėl tos pačios priežasties egzistuoja didelis atotrūkis tarp to, kas tikrai vyksta pasaulinėje ekonomikoje ir to, kas turėtų vykti, remiantis įvairiomis teorijomis.

Norint suprasti prekybos struktūros esmę, geriausiai pradėti nagrinėti faktus ir tik po to imtis prieštaraujančių viena kitai teorijų, o ne atvirkščiai, nors daugelis vadovėlių būtent nuo to ir pradeda. Faktai taip pat padės atskleisti tarptautinės prekybos krypčių, turinio bei sąlygų priklausomybę nuo keturių pirminių struktūrų: saugumo, gamybos, finansų ir žinių.

Ši priklausomybė nuo pirminių galios struktūrų nulemia, kad pasikeitimai, vykstantys tarptautinėje prekyboje, nėra vien tik rinkos jėgų, pasiūlos ir paklausos veikimo rezultatas. Netgi atvirkščiai, jie vyksta dėl egzistuojančio kompleksinio ir susijusio derybų – pusiau politinių, pusiau ekonominių – tinklo. Šios derybos apima ir valstybių saugumo bei jų komercinių interesų sąveiką. Apima ir nelygias partnerių galimybes apsirūpinti fi-

nansais bei technologija. Šalies vidinės politinės derybos dėl nacionalinių rinkų atvirumo, kaip ir bendras sprendimų priėmimas dėl saugumo bei pelningų atsargų šaltinių, taip pat įtrauktos į žaidimą. Egzistuojant tokiam glaudžiam tarpusavyje susijusių derybų tinklui neįmanoma politikos atskirti nuo ekonomikos. Todėl aukščiausia derybinė galia gali būti apibūdinta ir kaip politinė, ir kaip ekonominė, ir derybų įtaka prekybai yra didesnė nei tarptautinių organizacijų diskusijos.

Tradiciniai tarptautinės politikos vadovėliai apie prekybą dažniausiai pradedami tam tikrų tarptautinių organizacijų nagrinėjimu. Taip sudaroma klaidinga nuomonė, kad prekybos „režimas" – taisyklės ir susitarimai tarp vyriausybių – yra pirminis tikras lemiamas veiksnys. Tuo tarpu vadinamosios „instrukcijos" turi tik šalutinį poveikį ir atspindi galingiausių valstybių interesus bei derybinę galią efektyviausių prekybininkų atžvilgiu.

Faktai

Paskutiniaisiais šimtmečiais egzistavusi pasaulinė prekyba apibūdinama šešiais pagrindiniais bruožais, kuriuos galima įvardyti remiantis mums prieinama statistika. Būtent:

1. Prekyba tarp atskirų valstybių augo labai greitai – greičiau nei gamyba.
2. Ji augo labai netolygiai.
3. Iš esmės pasikeitė prekės ir paslaugos, kuriomis prekiaujama.
4. Pasikeitė pagrindiniai dalyviai. Kai kurios nacionalinės ekonomikos įsitraukė į pasaulinę prekybą kur kas intensyviau nei kitos.
5. Skiriasi prekybos būdas (santykis tarp valdžios ir rinkos) nacionalinėje ir tarptautinėje rinkose, taip pat ir skirtinguose sektoriuose.
6. Egzistuoja labai skirtingos prekių ir paslaugų prekybos sąlygos.

Trumpai aptarkime kiekvieną veiksnį.

Greiti prekybos augimo tempai

Šiame amžiuje prekyba tarp šalių plėtojosi greičiau nei visuminė gamyba. Tai reiškia, kad gaminių, parduodamų už valstybės ribų, kiekis pastebimai išaugo. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą tarptautinė prekyba išaugdavo 2,5 procento per metus, o gamyba – 2,2 procento. Antrojoje šio amžiaus pusėje augimo greičio normos išaugo ir, net atsižvelgdami į infliaciją, galime pateikti tokius pasaulinės prekybos visuminės apimties skaičius: 1938 m. – 25 milijardai USD; 1945 – 58; 1958 – 114; 1975 – 903; 1984 m. – 1 915 milijardų USD. Tai, kad per vieną dešimtmetį (1960–1970 m.) prekybos apimtis padvigubėjo, dar labiau stebina. O dar nuostabiau tai, kad devintąjį dešimtmetį, kai prekių kainos mažėjo, iškilo užsienio skolos sunkumų, išryškėjo protekcionizmo tendencijų, būdingų ketvirtojo dešimtmečio depresijai, pasaulinė prekyba ne tik kad nesmuko, kaip atsitiko ketvirtąjį dešimtmetį, bet netgi išaugo 9 procentais nuo 1983 iki 1984 metų. 1985 ir 1986 metais prekyba augo lėčiau – tik 2,5 procento. Pastaraisiais dešimtmečiais prekybos augimas paprastai yra didesnis už pasaulinės gamybos augimą. Netgi tiksliausi mūsų turimi duomenys neparodo, ar prekyba *tarp* šalių auga greičiau, tokiu pat tempu ar lėčiau, palyginus su prekybos šalies *viduje* augimo tempais. Prekybą šalies viduje apytiksliai galima apskaičiuoti pagal mažmeninės ir didmeninės prekybos apyvartą ir pagal bendrojo vidaus produkto apskaičiavimus (BVP). Bet du pirmieji apskaičiavimo būdai iš esmės yra dvigubas skaičiavimas, o į BVP neįtraukiama apyvarta, slepiama vengiant mokesčių. (Devintojo dešimtmečio viduryje Italijos vyriausybė nusprendė, kad tokios, vadinamosios, „juodojoje rinkoje" vykstančios apyvartos mastai ir vertė neįvertinami ir todėl ji vienašališkai padidino apskaičiuotą BVP beveik 15 procentų.) Besivystančiose šalyse toks spėliojimas-skaičiavimas nustatant vidinės prekybos mastus turės dar didesnės įtakos.

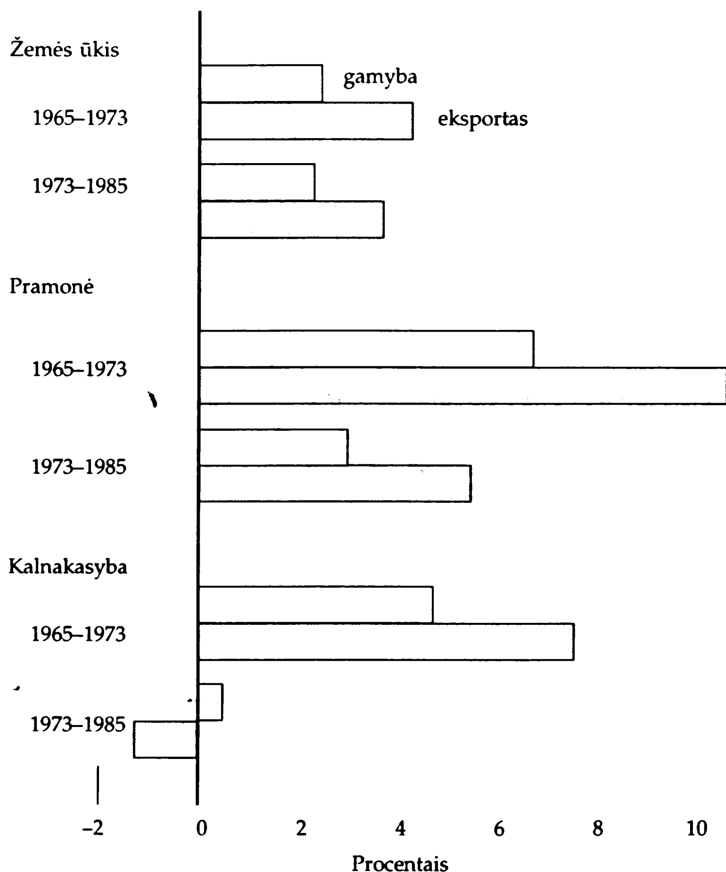
Šiuo atveju tikslūs faktai nėra visai nesvarbūs, tuo labiau kad vidinė prekyba nėra varžoma nei rinkos, nei pusiau rinkos

ekonomikos. Niekas nesirūpina apskaičiuoti prekybos apyvartos tarp Teksaso ir Masačiūsetso arba tarp Minas Gerais ir Rio Grande do Sul. Jeigu ji plečiasi, tai todėl, kad auga gamyba, didėja perkamoji galia, todėl, kad didėja pinigų apyvarta ir išauga apyvartos kreditavimo finansai, o dar ir todėl (nėreikia to pamiršti), kad egzistuoja pervežimų sistema, kurios dėka prekės ir žmonės pagrįstai pigiai ir lengvai gabenami iš vienos vietos į kitą. Visi šie veiksniai lemia tarptautinės prekybos augimą – ir pastaruosius penkis dešimtmečius prekybos augimui daro didesnę įtaką, nei kliūčių mažinimas. Remdamiesi gamybos struktūros analize manome, kad daugumoje šalių vis daugiau ir daugiau gamintojų gamina ne tik vietinei ar nacionalinei, bet ir pasaulinei rinkai, todėl išoriniai mainai daugumoje šalių turėtų augti sparčiau nei vidiniai, nors palyginamoji augimo tempų analizė rodo, kad taip dažniausiai būna išsivysčiusiose, o ne besivystančiose šalyse. Pastarosiose pinigų taupymo mastai, kreditų prieinamumas ir gyventojų urbanizacija gali daryti didesnę įtaką vidiniams mainams.

8.1 lentelė. Pramonė: produkcijos ir eksporto santykis (procentais) pagal valstybių grupes 1965, 1973, 1985 metais

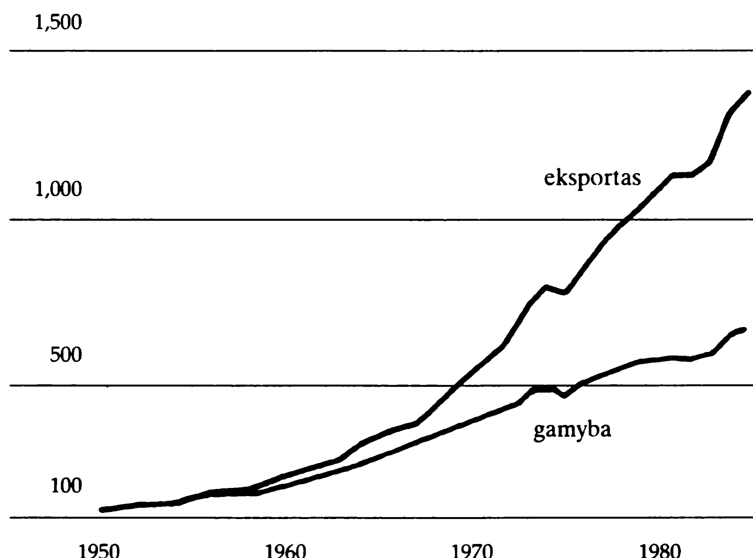
Valstybių grupė	Produkcijos dalis			Eksporto dalis		
	1965	1973	1985	1965	1973	1985
Industrinės, rinkos ekonomikos	85,4	83,9	81,6	92,5	90,0	82,3
Besivystančios šalys	14,5	16,0	18,1	7,3	9,9	17,4
Mažos pajamos	7,5	7,0	6,9	2,3	1,8	2,1
Vidutinės pajamos	7,0	9,0	11,2	5,0	8,1	15,3
Aukštos naftos eksportuotojų pajamos	0,1	0,1	0,3	0,2	0,1	0,3
Iš viso	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pasaulio banko *(World Bank)* duomenimis



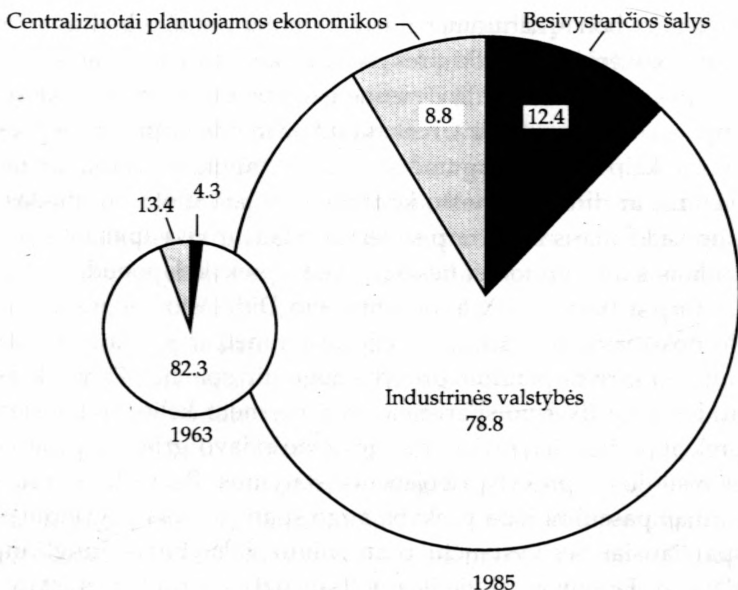
8.1 piešinys. Pokario pasaulinės gamybos ir eksporto augimas (proc.) Pagal *World Development Report* 1987, psl. 43.

Taip pat reikėtų išsiaiškinti, kodėl išorinių mainų analizės politinėje ekonomijoje negalima apriboti vien mainų per sieną nagrinėjimu. Mainų struktūrą sudaro *visų* derybų, vykstančių tarp prekių ir paslaugų pirkėjų bei pardavėjų, visuma. Tai, kad vyriausybės labiau kontroliuoja importą ir eksportą, kertančius jų sienas, nei mainus, vykstančius jų viduje, yra politinis veiks-



8.2 piešinys. Pasaulinės pramonės gamyba ir eksportas

mas. Iš pradžių valstybės taip elgėsi todėl, kad užsienio prekybos tarifai buvo valstybės pajamų šaltinis, po to valstybei reikėjo žinoti ir išorinio pasaulio prekybos balansą, nes deficitinis balansas atitinkamai paveikdavo jos valiutos vertę kitose valstybėse, taip pat ir piniginių rezervų būklę arba net viską kartu. Todėl ekonominėje literatūroje didelis dėmesys skiriamas tarptautinei prekybai. Tačiau daugybė politinės ekonomijos klausimų, susijusių su prekybos padariniais – kaštų ir pelnų, bei rizikos ir galimybių pasiskirstymu, ir klausimų, susijusių su politiniais padariniais, kai prekes ir paslaugas žmonės gamina mainams, o ne savo ar savo šeimų poreikiams, arba kai valstybinės institucijos nukreipia juos šia linkme, bus vienodai svarbūs tiek valstybių vidaus, tiek ir pasaulio ekonomikai.



8.3 piešinys. Pasaulinės pramonės eksportas 1963 ir 1985 metais (proc.)

Pagal *Worlds Development Report* 1987, 147 psl., GATT duomenimis pagal dabartinį JAV dolerio kursą.

Netolygus augimas

Antrasis svarbus tarptautinės prekybos veiksnys, pritaikomas vidinei prekybai ir prekybai per sienas yra tas, kad per paskutiniuosius penkiasdešimtį metų prekyba augo šuoliais, netolygiai – vienais metais greičiau, kitais – lėčiau. Kai kada tarptautinės prekybos apimtis, palyginus su praėjusiais metais, netgi sumažėdavo. Tai būdavo pasaulinių karų arba ekonominių depresijų, kaip praėjusio amžiaus aštuntojo dešimtmečio ir šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio, laikai. Abiejų pasaulinių karų metu prekybiniai laivai būdavo užpuldinėjami ir skandinami arba prekyba nevykdavo dėl jūrinės blokados, JAV ir Britanija laivus paimdavo

karo tarnybon – kariuomenei ir ginkluotei į mūšių laukus pervežti. Nukentėdavo taiki prekyba, ir tokie žemynai, kaip Lotynų Amerika bei Australija, vietinę gamybą buvo priversti keisti importu. Trumpai tariant, niekas taip nežlugdė tarptautinės prekybos, kaip karas. Saugumo struktūros būvis, nesvarbu, ar tai vietinis, ar didesnio masto konfliktas, ar rafinuotas konfliktas, kaip kad Šaltasis karas tarp supervalstybių, ar visa apimantis pasaulinis karas, visuomet tiesiogiai veiks prekybos pobūdį.

Tarp aštuntojo XIX a. dešimtmečio Didžiosios depresijos ir Pirmojo pasaulinio karo, trečiąjį dešimtmetį ir po Antrojo pasaulinio karo tarptautinė prekyba augo itin sparčiai. Paradoksalu, bet kaip tik šiuo spartesnio augimo metu kelios didžiosios prekiaujančios šalys visuomet įgyvendindavo griežtus protekcionistinius ir prekybą ribojančius įstatymus. Pavyzdžiui, prieš Pirmąjį pasaulinį karą prekyba augo sparčiai, nors pagrindinės sparčiausiai besivystančių pramoninių valstybių – Jungtinių Valstijų, Japonijos, Vokietijos ir Prancūzijos – prekybos įstatymai buvo labai protekcionistiški. Rinkos jėgos įveikė valstybines jėgas – visų šių valstybių importas augo taip pat sparčiai kaip ir eksportas. Trisdešimtį metų prieš Pirmąjį pasaulinį karą pasaulinės prekybos apimtis kiekvieną dešimtmetį vidutiniškai padidėdavo 40 procentų (34 procentus, skaičiuojant kiekvienam pasaulio gyventojui). Tarpukario laikotarpiu prekyba po truputį atsigavo, bet greitai ją pakirto 1929 metų depresija, taigi per du tarpukario dešimtmečius pasaulinė prekyba didėjo tik 14 procentų per dešimtmetį (arba 3 procentus, skaičiuojant kiekvienam pasaulio gyventojui).

Turinio pasikeitimas

Trečiasis faktas – pastarąjį šimtmetį labai pasikeitė tarptautinės prekybos sudėtis. Anksčiau tai buvo mainų struktūra, kai keičiamasi prekėmis, o daugumą prekių sudarė maistas, mineralai arba kitos žaliavos, dabar tai – mainų sistema, kurioje vyrauja

pramonės gaminiai. XIX amžiuje 2/3 pasaulio prekybos sudarė pirminiai produktai, 1966 metais jų liko tik 1/3, o 1983 metais – tik 17 procentų visos pasaulio prekybos. Todėl Davido Ricardo pavyzdys, kažkada buvęs klasikinis ir cituojamas visuose ekonomikos vadovėliuose – apie prekybą tarp dviejų šalių, kai Portugalija ir Anglija mainė vyną į vilną, dabar visiškai nebeatitinka šiuolaikinės tarptautinės prekybos tikrovės. Šiandien tarptautinėje prekyboje netgi žaliavų mainai į pramonės gaminius nėra dažniausi. Netgi besivystančios šalys stengiasi vis mažiau eksportuoti pirminių produktų. 1984 metais tokios rūšies eksportas nesudarė netgi ketvirčio Afrikos šalių eksporto ir Azijos šalių eksporte sudarė tik 15 procentų. 77 Grupė (organizuotas besivystančių šalių lobizmas) išrinko aštuoniolika prekių, kurios, pagal prekių stabilizacijos programą, buvo vertos kitų JT narių pagalbos, o iš tikrųjų netgi 1970-aisiais nebuvo svarbios pasaulinės prekybos mastu. Kai kurios prekės – varis – Zambijai, kakava – Ganai, džiutas – Bangladešui, gali sudaryti valstybės eksporto pagrindą, bet bendras pirminių produktų procentas pasaulinėje prekyboje siekė tik 10 procentų 1970 metais, o 1983-aisiais – tik 5 procentus.

Vienintelis pirminis produktas, iki šiol nepraradęs paklausos pasaulinėje prekyboje, yra, savaime aišku, nafta (žr. 9 skyrių). Bet ši prekė nebuvo įtraukta į prekybos statistiką prieš Pirmąjį pasaulinį karą, o prekės, tais laikais buvusios tokios populiarios (natūrali guma, guano trąšos, kopra, kailiai ir stručio plunksnos) dabar beveik nebefunkcionuoja rinkoje. Įvairiausi elektroniniai prietaisai, kompiuteriai, lėktuvai ir kiti gaminiai, apie kuriuos net nesvajota prieš penkiasdešimtį metų, dabar aktyviai pardavinėjami pasaulinėje rinkoje. Toks pat ir įvairiausių paslaugų, kaip reklama, konsultacijos ir švietimas, likimas. Trumpai tariant, tarptautinė prekyba plėtojasi ir jos struktūra keičiasi metai po metų, bet visuomet atspindi – taip buvo senovės pasaulyje, viduramžiais, aštuonioliktajame bei devynioliktajame amžiuje – santykinai turtingų ir santykinai galingų žmonių perkamąją galią.

Nevienodas dalyvavimas

Įvairių valstybių žmonės nevienodai dalyvauja pasaulinėje prekybos sistemoje. Tai lemia tiek ekonominės, tiek ir politinės priežastys.

Ekonominės priežastys – pasaulyje nevienodai yra paskirstytos pajamos, o tuo pačiu ir perkamoji galia. Turtingesnėse, industrinėse šalyse žmonės gali sau leisti pirkti daugiau prekių ir paslaugų, palyginus su žmonėmis neturtingose, besivystančiose šalyse. Taigi pasauliniu mastu didžiausią gaminamų prekių ir paslaugų kiekį importuoja ir eksportuoja išsivysčiusios valstybės. Nors besivystančių valstybių augimo normos didesnės, bet pasaulinėje prekyboje tvirtai vyrauja išsivysčiusios rinkos ekonomikos. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje šių ekonomikų dalis pasaulinėje prekyboje sudarė beveik 60 procentų. Septintąjį dešimtmetį toji dalis išaugo iki 70 procentų, o 1985 metais – iki 72 procentų. Pastaraisiais metais naftos neturinčių Trečiojo pasaulio valstybių, nors jų buvo daugiau, eksportas siekė vos ketvirtį išsivysčiusių šalių eksporto.

Politinės priežastys yra dvi. Pirmoji akivaizdi – tarptautinėje politinėje sistemoje vienos valstybės yra didelės, kitos – mažos. Kontinentinės valstybės, kaip Kinija, Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos, lengviau savo poreikius tenkina prekiaudamos savo didelėje teritorijoje. Mažos valstybės, kaip (Olandijos) Jungtinės provincijos septynioliktajame amžiuje, o Singapūras ir Honkongas dvidešimtajame, priešingai – suvokė, kad prekiaujant galima praturtėti. Todėl aktyviai ėmė stengtis įsitraukti į prekybą.

Antroji nevienodo dalyvavimo politinė priežastis pagrįsta tuo, kad valstybių prekybos su kitomis valstybėmis politika visuomet buvo pagrįsta saugumo sumetimais. Jie skatino prekybą su draugais ir vasalais, bet nepritarė prekybai su konkurentais ir priešais. Šis faktas buvo kaip niekad gerai atskleistas paskutiniuosius keturiasdešimt metų, kai Šaltasis karas tarp supervalstybių darė įtaką ir jų prekybai vienos su kita, ir su atitinkamais šalininkais. Penktojo dešimtmečio pabaigoje JAV

Kongresas išleido įstatymą, griežtai nurodžiusį prekes, kurias JAV įmonės galėjo parduoti Sovietų Sąjungai ir jos sąjungininkams Rytų Europoje. Po to JAV vyriausybė Paryžiuje įkūrė Strateginių prekių ir eksporto tarp Rytų ir Vakarų koordinacijos komitetą (COCOM) prekybai su komunistinėmis valstybėmis. Tai buvo JAV ir jos NATO sąjungininkių organizacija, kuri sudarinėdavo koordinuotą uždraustų eksportuoti prekių sąrašą ir jį įgyvendindavo. Tuo pačiu metu Rytų Europoje valdančiosios komunistų partijos vyriausybės apkaltindavo žmones, pritariančius ar prekiaujančius su Vakarais, darant nusikaltimą. Dėl to pasaulinė prekyba tikrai buvo padalyta tarp dviejų sistemų, beveik visiškai izoliuotų viena nuo kitos. Septintąjį dešimtmetį, kai prekyba tarp Rytų ir Vakarų išsiplėtė, 2/3 viso sovietinio bloko valstybių, GATT'o statistinėse suvestinėse neutraliai vadinamų „rytine prekybos zona", eksporto buvo nukreipta į kitas bloko valstybes. Netgi pirmojoje devintojo dešimtmečio pusėje, kai prekyba tarp Rytų ir Vakarų buvo remiama gana dideliais Vakarų kreditais Lenkijai ir kitoms Rytų Europos šalims, sovietinio bloko vidinis eksportas vis dar sudarė beveik 50 procentų. Ir tik 17 procentų bloko eksporto keliavo į besivystančias šalis, o 30 procentų – į išsivysčiusias rinkos ekonomikos šalis[1].

Tuo metu JAV, COCOM komitete naudodamasi savo politine įtaka sąjungininkams (kurios pagrindą sudarė priklausomybė nuo JAV gynybos), atkalbinėjo nuo prekybos su sovietų bloku ir aktyviai veikė, plėtodama ryšius Aljanso viduje. Amerika jau seniai oponavo uždaroms imperinėms prekybos sistemoms, nusistovėjusioms tarp Europos ir jos užjūrio kolonijų. Prezidentas Wilsonas savo Keturiolikos punktų kalboje dėl karo tikslų, pasakytoje po Pirmojo pasaulinio karo, įtraukė savoką „atvirų durų" politika pasaulio prekyboje. Roosevelto 1940–ųjų administracija rėmė tas pačias ambicijas. Valstybės sekretorius Cordellis Hullas buvo ideologiškai įsitikinęs, kad laisvesnė, nediskriminuojanti prekyba yra būtina pasaulinės taikos ir geros tvar-

kos sąlyga. Tuo tarpu Amerikos verslininkai pastebėjo, kad papildomo pelno galima gauti plečiant ne tik JAV grūdų, medvilnės ar kitų žaliavinių produktų eksportą, bet ir skiriant dėmesį pramonės gaminių eksportui. Jungtinės Valstijos neslėpė, kad jų prekybos politikos tikslas buvo „įgyvendinti lygiateisį išėjimą į pasaulio rinkas bei priėjimą prie žaliavų ir taip išsaugoti taiką". Pagrindinis tikslas buvo britaniškos imperiškosios preferencijų sistemos, įsigalėjusios ketvirtojo dešimtmečio depresijos metu, Sandraugos sudarytais 1932 metų Otavos susitarimais, poveikio mažinimas ir, jei pasisektų, jos panaikinimas. Todėl derybos su Britanija buvo pirmasis labai svarbus žingsnis kuriant atvirą pokario prekybos sistemą. Šias derybas palengvino tai, kad nors pagal anglų ir amerikiečių sutartį dėl bendrų išteklių bendram tikslui, t.y. pergalei kare, buvo sukurtos jungtinės tarybos laivams, ginkluotei ir visokios rūšies prekių bei žaliavų atsargoms paskirstyti, kad greičiau būtų galima nugalėti Vokietiją ir Japoniją, jos niekuomet nereguliavo finansų. Britanija, išnaudojusi savo piniginius aukso ir dolerių išteklius karo pradžioje, prieš įvykius *Pearl Harbour*, kad galėtų užmokėti už ginklus JAV, visais įmanomais būdais kaupė dolerio rezervus, netgi savo bazes Karibuose išnuomojo Jungtinėms Valstijoms, sulydė sidabrines šešiapenses monetas ir prievarta privačias lėšas investavo į JAV kompanijų akcijas, tačiau vistiek buvo visiškai ir besąlygiškai priklausoma nuo Amerikos geros valios ir suinteresuotumo. Kaip pastebi Gardneris (1969), JAV tiesiog grąžte išgręžė iš Britanijos nuolaidas, reikalingas jos pokarinei prekybos politikai – pirmiausiai derybose dėl sutarties dėl lendlizo 1942 metais, po to derybose prieš sudarant sutartį (*Bretton Woods Agreement*) 1943 metais, ir galutinai ir negrįžtamai 1945 metų sutartimi dėl Britanijos paskolos (*British Loan*) (formaliai vadinamos Anglų ir amerikiečių finansine sutartimi – *Anglo-American Financial Agreement*). Britanija pamažu atsimokėjo Amerikai už karinę ir finansinę priklausomybę, politiškai pasižadėdama remti Amerikos planus sukurti

nediskriminacinę prekybos sistemą ir tuo pačiu išardyti uždarus imperinio tipo ryšius arba bent pasistengti pamažu juos išstumti.

Tačiau ryšiai, atsiradę tarp šalių dėl politinių priežasčių, taip lengvai neišnyksta. Pirmiausia tai galima paaiškinti tuo, kad investicijos ir prekyba yra susiję tarpusavyje. Finansinė struktūra, pririšanti kolonijos valiutą prie imperijos valiutos ir prijungianti priklausomos valstybės bankinę sistemą prie vyraujančios sistemos, daro didelę įtaką prekybos srautams. Tokie ryšiai neišnyksta kolonijinei erai baigusis ir iškėlus nepriklausomybės vėliavą. Rezultatas – Afrikos valstybių prekybų statistiniai duomenys rodo, kad po trisdešimties nepriklausomybės metų tebeegzistuoja priklausomybė nuo Prancūzijos ar Britanijos, kaip ir Indonezijos prekyba išliko priklausoma nuo Nyderlandų. Panašiai JAV investicijos vyrauja Lotynų Amerikoje, o Japonijos – Pietryčių Azijoje, ir tai atspindi prekybos srautai į abi puses, kurie yra naudingi investuojančiajai šaliai.

Kaip tokios politinės ir ekonominės nuo senų laikų išlikusios įtakos padarinys – prekybiniai Pietūs–Pietūs srautai (tai reiškia prekybą tarp besivystančių šalių) vis dar sudaro tik apie 3 procentus viso pasaulinio eksporto bei trečdalį jų eksporto į industrines šalis.

Standartinių taisyklių nebuvimas

Kalbėdami apie tarptautinę prekybą ir apie pasaulinės ekonomikos – tiek valstybės viduje, tiek peržengus nacionalines sienas – veikiančios struktūros pasikeitimą, iš karto pastebime, kad taisyklės, taikomos vidinei valstybės prekybai, ir taisyklės, taikomos prekybai tarp valstybių, labai skiriasi.

Pasikeitė ne tik prekių, kuriomis prekiaujama, asortimentas, bet įvyko ir daug kitų pakitimų. Kai kurios žaliavos, kaip medvilnė ir vilna, prarado savo reikšmę, o kitos – boksitas ir nafta – tapo svarbesnės. Kai kurie pramonės gaminiai užleido pasaulinę eks-

porto rinką kitiems – taip tekstilę pakeitė plienas ir inžineriniai gaminiai, pastaruosius – chemikalai, mašinos ir elektronikos gaminiai. Pastaraisiais metais labai išaugo „nematoma" prekyba, kitaip vadinama paslaugų sfera, apimanti visą transnacionalinę prekybą pramogomis, turizmu, išsilavinimu, reklama, konsultavimu ir kitomis profesionaliomis paslaugomis.

Valstybės viduje vyriausybė visada nustato prekybos taisykles; jomis apibrėžia tam tikrus socialinius ir politinius tikslus bei tam tikras socialines ir politines vertybes, esančias aukščiau absoliučios rinkos laisvės. Socialistinėse valstybėse apibrėžiama dar daugiau: rinkai paliekama kaip galima mažiau erdvės, o visos svarbios prekybos operacijos pavedamos centralizuotoms valstybės agentūroms. Tačiau netgi liberaliausios, nepriklausomas įmones remiančios valstybės bandydavo vadovauti prekybai taip, kad visai nacionalinei gamybai bei vartojimo sistemai būtų užtikrinta kuo daugiau saugumo ir stabilumo, o nelicencijuojama rinka galėtų gaminti pati savaime. Tai reiškia didesnį dirbančiųjų saugumą ir mažesnes vartojimo kainas, palyginus su ta padėtimi, kai pelnas neribojamas. Tai sukuria daugiau lygybės, palyginus su tuo, kas būtų, jei nebūtų kontraktų vykdymą, skolų grąžinimą, gaminių aprašymą bei bendrai priimtą korporacijų valdymą remiančių įstatymų. Valstybių viduje galioja griežtesni draudimai ir griežtesni apribojimai, kuo galima ir kuo negalima prekiauti. Taisyklės skirsis; bus panašumų tik draudimuose prekiauti alkoholiu ar narkotikais, verstis prostitucija ir vaikų darbu, prekiauti ginklais bei sprogstamosiomis medžiagomis ar nuodais. Valstybė arba jos specialūs įgaliotiniai gali prisiimti išimtinę teisę tam tikrai prekybai (prekyba tabaku, paštas ir telefonas, medicinos, teisės ir banko paslaugos). Kiekvienos nacionalinės prekybos dalyviai ir toliau bus saistomi mokesčių sistemos, antimonopolinių ir konkurencijos įstatymų vietinėmis ypatybėmis, nacionaliniais darbo įstatymais arba sutarties ar kompanijos taisyklėmis. Visos šios taisyklės reguliuos rinkos sistemos efektyvumą primesdamos rūpinimąsi

didesniu saugumu bei stabilumu ir didesne lygybe. Nereikia net sakyti, jog vyriausybės visuomet labiau rūpinosi, kad šios vertybės būtų naudojamos jų jurisdikcijos zonoje ir jomis naudotųsi jų žmonės, o ne pašaliečiai, nepatenkantys į jų jurisdikcijos lauką. Iš tiesų prekybos įstatymuose didesnis saugumas valstybės viduje gali būti pasiektas tik kieno nors sąskaita. Bet politinėje sistemoje, pagrįstoje valstybės nepriklausomybe, pagrindine valstybių teise taip elgtis neabejojama.

Net jeigu išsivysčiusios ir besivystančios valstybės patvirtina vienodas taisykles vienodiems mainams ir abi prisilaiko identiškų užsienio prekybos taisyklių, kur laisvoji prekyba ir protekcionizmas yra pasiskirstę tokiu pačiu santykiu, jau pats išsivysčiusios valstybės dydis ir jos išorinės rinkos svarba nulems, kad jai naudingos taisyklės turės lemiamos įtakos besivystančios valstybės importuotojams, o ne atvirkščiai. Dar vienas pasaulinės prekybos struktūros veiksnys, labai nutolęs nuo ekonomikos teorijos pasaulio, yra asimetrija, galiojanti tarp galios besivystančių ir išsivysčiusių šalių vyriausybių, siekiančių užsitikrinti jų pačių ekonominį saugumą sudarant prekybos sutartis bei taisykles, taip pat asimetrija tarp gamintojų asociacijų ir pirminių žaliavų gamintojų užsitikrinant saugumą.

Prekybos sąlygos

Paskutinė išvada, kurią galima padaryti remiantis šiais faktais – sąlygos, kuriomis kiekvienoje tarptautinės prekybos šakoje atliekami mainai, yra skirtingos, taip pat skiriasi ir vidinės bei tarptautinės prekybos sąlygos. Besivystančios šalys dažnai nepagrįstai teigia ir tiki, kad tarptautinės prekybos sąlygos vis rečiau grindžiamos lygybės principu ir kad jos yra nepalankios besivystančioms šalims. Tokį apibendrinimą gana sunku įrodyti, ir ekonomistai daug laiko sugaišo diskutuodami šiuo klausimu. Visada daug ką lemia laikas, pasirinktas palyginimams. Pavyzdžiui, jeigu bus palyginamos mažiau išsivysčiusių valsty-

bių eksportui sudarytos prekybos sąlygos 1951 metais (pačiame Korėjos karo įkarštyje bei su tuo susijusiu plataus vartojimo prekių rinkos suklestėjimu) ir šeštojo dešimtmečio vidurio prekybos sąlygos (kuomet rinkose viešpatavo nuosmukis), arba jei lyginsime 1972 ir 1982 ar 1983 metus – visi duomenys bus mažiau išsivysčiusių valstybių naudai. Tačiau jei apskaičiavimams pasirenkami nuosmukio ir žemų plataus vartojimo prekių kainų laikotarpiai, galima įrodyti visiškai priešingus teiginius.

Neabejojant galima tvirtinti, remiantis egzistuojančia faktine medžiaga, kad plataus vartojimo prekių – naftos, kavos, cukraus, alavo, vario, kakavos ir t.t. – rinkos yra kintamesnės ir jų svyravimai aukštyn *ir* žemyn yra platesnio diapazono nei pramonės gaminių rinkos. Viena iš priežasčių yra ta, kad pramonės gaminių rinkos, kaip pasakė Galbraithas, „valdo" kainas. Paprasčiau pasakius, egzistuoja kainų sąrašas, kuris paskelbiamas klientams. Nors privaloma atsižvelgti į mažą paklausą arba konkurenciją ir sumažinti savąsias sąrašines kainas, bet tai nepanašu į kasdieninę priklausomybę nuo prekybos rinkos sistemos malonės, kuomet gamintojas sistemos kontroliuoti negali, o nuspėjimu besiremianti prekyba gali užkelti arba sumažinti kainas, nors pasiūla ir paklausa nė trupučio nebūtų pasikeitusi.

Be jokios abejonės, kitas veiksnys yra gamintojų, kaip valstybių, siekis užsitikrinti stabilumą rinkoje. Todėl pramoninių prekių gamintojams lengviau susiburti į kartelius ir taip išlaikyti ribojančias kainas, o plataus vartojimo prekių gamintojams tai sekasi sunkiai. Pramoninių prekių gamintojų yra mažiau, todėl jie lengviau gali koordinuoti savąsias „valdomas" pardavimo kainas. Seniai, net ketvirtąjį dešimtmetį, Amerikoje daryti apskaičiavimai parodė, kad tuomet buvo sudaryti 179 tarptautinių kartelių susitarimai, ir net 133 jų buvo pramoniniai. Jie apėmė benzino produktus ir chemikalus, plieną ir aliuminį, degtukus ir elektros lemputes (Berle ir Means, 1967). Tokių kartelių veiklą nutraukė karas ir JAV antimonopoliniai įstatymai – šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį jų liko mažiau. Bet aštuntąjį dešimt-

metį jų vėl padaugėjo. Dabar juos jau palaikė ir rėmė vyriausybės, nes jos buvo suinteresuotos sukurti vietinių darbo vietų tam pasinaudojus derybų dėl laisvanoriško eksporto apribojimo (*Voluntary Export Restrictions* – VER) ir garbingų rinkos susitarimų (*Orderly Marketing Arrangements* – OMA) su užsienio varžovais rezultatais. Tokius susitarimus tarp vyriausybių buvo lengviau sudaryti, kai nacionalinių gamintojų (pvz., plieno pramonėje) buvo nedaug ir jie jau buvo gerai organizuoti.

Gamybos internacionalizacija buvo svarbi naujovė, smarkiai veikusi prekių realizavimo per sienas sąlygas. Kai transnacionalinė korporacija, įgyvendindama savo pasaulinę strategiją, užsienio valstybėje įkuria filialą „pakaitalą", kuris gamina naudodamasis motininės kompanijos ištobulintais gamybos proceso principais, ir tuomet, kai įkuriamas filialas „dirbtuvė", kuri, gamindama tarptautinei rinkai, atsakinga tik už vieną gamybinio proceso pakopą, firma internacionalizuoja prekybą ir peržengia politines sienas (Michalet, 1976). Kai kuriais duomenimis, netgi aštuntąjį dešimtmetį 70 procentų JAV ir 75 procentus Britanijos eksporto sudarė prekyba, suplanuota ir vykdoma centrinės firmų vadybos grandies pagal korporacinės pasaulinės strategijos principus[1]. Didėjant konkurencijai pasaulinėse rinkose, didelės firmos susijungė arba pasidalijo pareigomis, arba derėjosi dėl bendrų įmonių netgi su savo varžovais siekdamos pasidalyti rizika ir sumažinti modernizavimo kaštus jais pasidalijus. Todėl šiandien gana sunku nustatyti automobilio, kompiuterio, palto ar vyriško kostiumo, lėktuvo ar televizoriaus „tautybę". Tarptautinėje prekyboje ne tik pramonės šakos prekiauja viena su kita – švediški automobiliai, siunčiami per Šiaurės jūrą į Britaniją ir Prancūziją, prasilenkia su prancūziškais ir britaniškais automobiliais, plukdomais į Švediją, bet vyksta ir intensyvi prekyba tarp firmų, kai „švediško" automobilio (turimas omenyje *Volvo*) dauguma dalių pagamintos ne Švedijoje. Savaime suprantama, kad dėl sąlygų, kuriomis tokios detalės ir dalys tiekiamos į surinkimo gamyklą (kaip, pavyzdžiui, *Ford* ir *Gene-*

ral Motors gamykla, kuri yra įsikūrusi ne toje pačioje kaip firmos būstinė valstybėje), deramasi, ar mokesčių lengvatos, darbo sąjungų įtaka, transporto sistemos ir rinkos, kuriose bus prekiaujama, nulems sandėrį.

Esant tokiam sudėtingam ir kiek įmanoma sutrumpintam faktiniam pagrindui, galime panagrinėti konkuruojančias teorijas ir doktrinas, nagrinėjančias prekybą pasaulinės ekonomikos kontekste.

Prekybos teorijos

Egzistuoja trys pagrindinės teorinės tarptautinės prekybos mokyklos, bet nė vienas teorinis paaiškinimas, kodėl prekyba ima nebetilpti valstybės ribose, neatitinka realybės apie pasaulinę prekybą. Kiekviena teorija skirtingai aiškina, koks turi būti tinkamas valstybės vaidmuo prekiaujant prekėmis ir paslaugomis tarptautiniu mastu. Kadangi žodis „tinkamas" yra politinė sąvoka, taigi neatsitiktinai šios trys teorinės mokyklos sutampa su trimis tarpvalstybinių santykių teorinėmis mokyklomis.

Tarptautinių santykių moksle šios trys mokyklos žinomos kaip realistinė, pliuralistinė ir struktūrinė (Little and McKinlay, 1986; Gilpin, 1957; Barry Jones, 1983). Tarptautinėje ekonomikoje jos vadinamos kitaip – merkantilistinės (arba neomerkantilistinės), neoklasikinės, arba liberaliosios, ir marksistinės (neomarksistinės mokyklos Lotynų Amerikoje ir kitose Trečiojo pasaulio šalyse vadinamos *dependencia* teorija) minties mokyklos. Supaprastinus galima pasakyti, kad trys teorijos skiriasi tuo, jog pirmumą teikia skirtingoms vertybėms ir tuo pačiu nesutampa požiūris, kuri sistema turi būti ištaisyta pasitelkus politinę valdžią ir panaudojus jėgą – įtaką priversti, derėtis ar įtikinti. Realistai, arba merkantilistai, teigia, kad nesaugiame pasaulyje saugumas yra pagrindinė vertybė. Valstybės pagrindinis tikslas yra išlikti, o jei pasaulinė rinkos ekonomika kelia grėsmę išlikimui, politika turi būti formuojama taip, kad garantuotų valstybės iš-

likimą. Socialinis ryšys yra valstybės pagrindas, todėl galbūt verta mokėti gana daug ir aukoti kitas vertybes norint įgyvendinti ir palaikyti socialinį ryšį, kaip kad verta mokėti didelę kainą ginant valstybę nuo užsienio agresoriaus.

Liberalai, arba pliuralistai, teigia, kad sukurti gerovę, efektyviai derinant gamybos veiksnius, yra pagrindinis materialistinės visuomenės tikslas. Turtas reikalingas ir valstybėms, ir firmoms, jei šios nori būti galingos ir išlikti. Taigi efektyvumas yra pagrindinė vertybė. Įstatymams, nukreiptiems prieš ekonominį neefektyvumą, turėtų būti teikiama pirmenybė, ir kuo mažiau ribojama rinkos veikla taip užtikrinant kuo didesnį turto kūrimą mažiausiomis sąnaudomis.

Struktūralistai, radikalai ir *dependencia*, priešingai, daugiausia dėmesio skiria sistemos teisingumui, tiksliau – neteisybei. Prioritetinė reikšmė priskiriama neteisingoms sistemos tendencijoms ištaisyti. Moralinės paskatos visų valstybių politines valdžias įgalioja teisingai elgtis šiandien, ir taip ištaisyti neteisybes praeityje, nulemtas tiek tarptautinės politinės sistemos, tiek ir tarptautinės ekonominės sistemos veiklos. Vienos dėka atsirado kolonializmas, kita nulėmė nepakankamą vystymąsi.

Neišvengiamai įvairiai suprantami tikslai lemia skirtingas politines priemones. Vien šia priežastimi remdamiesi galime atsidusti, apibūdindami pagrindinių trijų teorijų elementus. Jeigus jos iš tiesų daugiau politinės nei mokslinės – jei savo išvadų nedaro paprasčiausiai stebėdamos objektyvius faktus ir jei nė viena teorija neatitinka faktų, tuomet mažai tikėtina, kad jos taps visiškai patikimu bet kurio studento ar mokslininko, nagrinėjančio prekybos pasaulinės ekonomikos kontekste specifines problemas ar tam tikrus klausimus, vadovu. Ir nesvarbu, ar jie nagrinėja dviejų, ar daugiau šalių, ar įmonių, prekiaujančių tam tikrame pasaulinės rinkos ekonomikos sektoriuje, prekybą. Visi tarptautinės politinės ekonomijos studentai tikrai turi būti pakankamai gerai susipažinę su koncepcijomis ir argumentais, kuriais pagrįsta kiekviena teorija, kad galėtų ją atpažinti literatūroje arba diskusijose.

Liberalizmo teorija dažniausiai vyrauja Amerikoje ir tikrai yra žinomiausia daugumai Europos bei Japonijos ekonomistų. Pagrindinis principas vadinamas palyginamųjų kaštų teorija. Jis teigia, kad abiejų prekybos partnerių turtas padidės, jei kiekvienas jų specializuosis tų prekių ar paslaugų gamyboje, kurioje jų konkurencingumas didžiausias. Dviejų šalių, dviejų produktų modelis; be to, dar teigia, kad jei vienai šaliai geriau sekasi gaminti *abu* produktus, tuomet abi šalys padidins savo turtus, jei efektyvesnė šalis specializuosis tos konkurencingesnės prekės gamyboje. Nors daug kas apie tai kalbėjo, šios koncepcijos suformulavimo garbė tradiciškai priskiriama Davidui Ricardo, pirmos devynioliktojo amžiaus pusės Londono finansininkui. Jos pagrindas buvo ta pati darbo vertės teorija, kuri buvo ir Marxo idėjos apie kapitalistų pasisavinamą pridėtinę vertę, kurią kapitalizmo sąlygomis sukuria darbininkai, esmė ir sukuriamo produkto sudedamoji dalis, kapitalistui nešanti pelną.

Iš daugybės literatūros, prirašytos neoklasikų ekonomistų, galima išskirti du svarbius išvestinius argumentus. Vienas jų – tai Jacobo Vinerio prekybos liberalizavimo šalių grupės viduje teorinė gynyba. Ji žinoma kaip muitų sąjungos teorija ir paaiškina, kad tokio ypatingo susitarimo dėka gaunamas grynasis priedas prie gerovės/turto turi būti apskaičiuojamas lyginant dėl liberalizacijos tarp jų atsiradusius prekybą kuriančius faktus ir prekybą nukreipiančius faktus, kuomet prekybą šalies grupės viduje perima ne toks produktyvus gamintojais, kaip tas, likęs už grupės ribų. Jeigu suma teigiama, muitų sąjungą galima pateisinti naudojantis liberaliais principais, kaip antrą pagal gerumą sprendimą, priimtą daugiašalės liberalizacijos procese.

Kitas modelis, žinomas kaip Heckscher–Ohlino, dviejų švedų ekonomistų buvo išplėtotas prieš Antrąjį pasaulinį karą. Remiantis šiuo modeliu lyginamasis šalių produktyvumas, gaminant skirtingus produktus, nustatomas pagal nevienodą gamybos veiksnių – kapitalo ir darbo jėgos – indėlį. Prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių paaiškinama tuo, kad pir-

mosios turi pakankamai kapitalo, o antrosios – darbo jėgos. Skirtingas veiksnių derinys lems, kad daug kapitalo reikalaujantys produktai tiek eksportui, tiek vietiniam vartojimui bus gaminami vienoje šalyje, o daug darbo jėgos reikalaujantys produktai tiek eksportui, tiek vietiniam vartojimui – kitoje šalyje.

Daugelis empirinių tyrinėjimų parodė, kad šis modelis ne visada tinka. Wassily Leontiefas šeštąjį dešimtmetį, pavyzdžiui, atskleidė paradoksą, jog JAV, kur darbo jėgos nepakanka ir ji yra brangi, o kapitalas palyginus lengvai prieinamas ir pigus, eksportavo gaminius, kurių gamybai reikėjo mažiau kapitalo, apskaičiuoto vienam darbininkui per metus, nei importuojamų į JAV produktų gamybai. Tačiau liberalizmo teorija dar labiau klysta teigdama, kad firmos, ypač didelės, planuodamos gamybą, bei valstybės, formuodamos prekybos politiką, norėdamos produktyviausiai išdėstyti išteklius, gali sau leisti neatsižvelgti į saugumo bei išlikimo problemas.

Realistinė teorija, grindžiama skirtingomis prielaidomis, nedaro tokios klaidos. Liberalizmo teorija vyrauja akademiniame sluoksnyje, o realistinė – politiniame. Per paskutinius pusę šimto metų daugiau valstybių elgėsi pagal realistinės, o ne pagal liberalizmo teorijos principus. Realistinės teorijos pagrindinis teiginys yra tas, kad valstybės išlikimas ir nepriklausomybė – tai pirmasis įstatimdavystės uždavinys, ir kad industrializacijos procesą pradėjusių ir vėliau prie jo prisijungusių valstybių interesai nesutampa. Galbūt laisvoji prekyba tinka pirmosioms, bet vėliau pradėjusios industrializaciją valstybės dėl laisvos konkurencijos niekada nesugebės prisijungti. Kad industrializacija vyktų sėkmingai, reikalingas valstybės įsikišimas ir komercinė apsauga. Realistinius teiginius įnirtingai įrodinėjo Alexanderis Hamiltonas JAV nepriklausomybės aušroje bei Friedrichas Listas Vokietijoje dar prieš Bismarckui suvienijant šalį 1870 metais. Artimi vyriausybės ir pramonės ryšiai įsigalėjo Prancūzijoje ir Japonijoje ir buvo pagrįsti vienodu supratimu, kad valstybės įsikišimas ir protingas naudoji-

masis apsauga, subsidijomis bei kitais netarifiniais barjerais, atrankos principu skirstomi kreditai arba kai kuriais atvejais netgi konkurencijos apribojimas labai gali padėti padidinti konkurencingumą pasaulinėje rinkoje. Pragmatizmas, skirtingu laiku ir skirtingiems sektoriams parenkant reikalingą politiką, yra minimas kiekvienoje realistinėje analizėje. Kaip rašė Dudley Seersas, besivystančių ekonomikų specialistas, neseniai pasitraukęs iš liberalizmo principų diegimo ekonomikoje šalininkų gretų: „Politika ... gali kilti tik atsiradus nacionaliniam poreikiui, o ne remiantis internacionalistų prielaidomis apie tarptautinę bendruomenę, kuri neegzistuoja“[3].

Struktūrinė, arba *dependencia, teorija* prasideda prielaida, kad rinka nėra neutrali. Istorija ir nevienodas skirtingų pasaulio vietų ekonomikos plėtojimasis lėmė šališką nusiteikimą prieš Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos besivystančias šalis. Šis šališkumas yra sistemos dalis, todėl pateisina nuostolių atlyginimo ar kompensacijų politiką, padedančią Trečiajam pasauliui pasivyti ir tapti lygiaverčiais industrinių Šiaurės Amerikos, Europos ir Japonijos šalių partneriais.

Didesnis lygiateisiškumas yra vertybė, kuriai teikiamas prioritetas ir šį vienijantį elementą galima rasti politikoje aštuntąjį dešimtmetį nukreiptoje naujai tarptautinei ekonominei tvarkai kurti. Norėta, kad vyktų pokyčiai, naikinantys nelygybę: tam pasitelkiamas arba prekybos žaliavomis stabilizavimas, arba padidinama pagalba ir palengvinamas kreditų gavimas, komercinė pirmenybė arba jūrinių pervežimų vadyba. Apie tai kalbama paskutiniame skyriuje.

Visos besivystančios šalys pritarė tokiems tikslams ir tai prielaidai, kad prekybos sistemoje egzistuoja vidinis šališkumas. Taip plačiai problemą suformulavo čilietis ekonomistas Raulas Prebischas, vadovavęs JT Ekonomikos komisijai Lotynų Amerikoje ir panaudojęs Haberlerio (*Haberler Report*) 1958 metų pastebėjimus šiuo klausimu apie pokario pasaulinės prekybos tendencijas. Tai buvo ne kas kitas, o Prebischas, kuris politikos

tikslų formavimui panaudojo faktus apie reliatyvų tarptautinės prekybos žaliaviniais produktais smukimą ir asimetriškas rinkos sąlygas Trečiojo pasaulio eksportui ir importui. Tokią veiklą vainikavo 1964 metais sušauktas pirmasis UNCTAD. Bet reikia pasakyti, kad teoriniu požiūriu neomarksistų, struktūralistų ir *dependencia* šalininkų požiūriai į pirmines nelygybės ir priklausomybės priešastis yra labai įvairūs. Pavyzdžiui, vienas žinomas struktūralistas Arghiris Emmanuelis (1972) teigia, kad sąlyginis darbo jėgos nejudrumas, atspindintis valstybių imigracinę politiką, ir kapitalo judrumas, atskleidžiantis investuotojų bei bankų interesus, yra pagrindinė skirtumo priežastis. Ekonomistas Arthuras Lewis (1978) kategoriškiau išskyrė pradinį skirtumą tarp darbo jėgos našumo žemės ūkyje Europoje ir tropikų plantacijose, o tai ir nulėmė mažus atlyginimus ir kainas Trečiojo pasaulio šalyse. Kiti tyrinėtojai, kaip Aminas (1976) arba Gunderis Frankas (1978), ekonominę nelygybę supranta kaip atspindį nelygybės, neatskiriamos nuo kapitalistinės sistemos, kurią kuria politinė jėga tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu lygiu.

Kaip jau anksčiau pastebėjome, visai nenuostabu, kad skirtingi paaiškinimai nulemia ir įteisina skirtingus nurodymus, kokia politika valstybės turėtų reaguoti į pasaulinę rinkos ekonomiką. Dabar, jau palyginę trijų teorijų pagrindines nuostatas ir faktus, galime apibendrinti. Pirma, nė viena jų neatsižvelgia į pastebimą nacionalinių ekonomikų struktūrinį suartėjimą, ypač kai nagrinėjamos industrinės šalys. Visos pastarosios šalys gamina panašius produktus ir po to jais viena su kita prekiauja. Prekybos teorija neatsižvelgia ir į antrąjį struktūrinio suartėjimo etapą, kurį galima apibūdinti kaip daugianacionalinę *kombinuotą gamybą*.

Antra, nė viena jų neatsižvelgia į įstatymais išreikštų sprendimų skirtingumą, pastebimą tarp šalių ar net šalių grupių tame pačiame ekonominio vystymosi etape. Nepakanka, kad ekonomistai neatsižvelgtų į šiuos esminius skirtumus, atmesdami juos kaip įvai-

rių politikų neracionalių sprendimų rezultatus, nes čia veikia kur kas daugiau veiksnių – ekonominių, istorinių ir geografinių.

Skirtumai tarp besivystančių valstybių tarptautinės prekybos laimėjimų dar labiau pastebimi. Empirinis tyrimas, įkvėptas liberalios prekybos teorijos, parodė, kad svarbūs pramoninių įstatymų pakeitimai, ypač Lotynų Amerikoje, visada susiję su lėtesniu ekonominiu augimu ir nekonkurencinga produkcija bei veikla, palyginus su į eksportą orientuotomis šalimis. Bet liberalizmo teorija neatskleidžia, kodėl kai kurios mažiau išvystytos šalys pirmenybę pasiryžo skirti eksportą skatinantiems įstatymams, o kodėl kitos to nedarė. Pavyzdžiui, keturių Rytų Azijos naujų industrializuotų šalių (NICs) laimėjimų negalima paaiškinti nė vienos prekybos teorijos pagrindiniais teiginiais. Netgi ekonomistai aktyvų kinų ir korėjiečių dalyvavimą versle pasidavė aiškindami bendra Konfucijaus filosofijos įtaka.

Galų gale šios teorijos visai nepadeda suprasti, kodėl valstybės ir rinkos santykiai skirtingų produktų ir paslaugų prekyboje yra tokie nevienodi. Yra šakų, kurios visais atžvilgiais panašios, bet į vienas valstybė linkusi kištis daugiau, į kitas – mažiau. Palyginkite, pavyzdžiui, anglį ir naftą, jūrinius pervežimus ir pervežimus oru, plieną ir aliuminį, tekstilę bei drabužių gamybą ir radijo imtuvų bei televizorių gamybą.

Trumpai tariant, visų prekybos teorijų bendras neišbaigtumas, nesvarbu, kokia ideologija teorija pagrįsta, yra tas, kad jos prekybą bando aiškinti ir tyrinėti per daug izoliuotai. Jie neatkreipia dėmesio į tai, kad keturios pagrindinės politinės ekonomikos struktūros daro įtaką mainų santykiams tarp valstybių (kaip ir mainams tarp žmonių). Jeigu mainų santykiai tarp keturių struktūrų yra įvairių įtakų rezultatas, nenuostabu, kad iki šiol nepasisekė suformuluoti bendros, visus prekybinius pasaulinės ekonomikos ryšius paaiškinančios teorijos.

Tokį teiginį patvirtina bet kurios šalies laimėjimų ir prekybos įstatymų ar kurios nors vienos pasaulinės rinkos ekonomikos šakos prekybos pobūdžio analizė. Pirma, veikia saugumo

struktūra. Akivaizdu, kad aljansai ir konfliktai priartina arba nutolina prekybos partnerius. Rūpinimasis valstybės saugumu skatina kitų veiksnių, kaip pajamų paskirstymas ir vartotojo paklausa, atsiradimą, o tai lemia pramoninės produkcijos gamybos nukrypimus. Įdomu tai, kad kai kurias pagrindines pramonės šakas – vadinamąsias svarbiausias gynybine prasme – išsivysčiusios industrinės valstybės, kai tik reikėdavo, paremdavo (Sen, 1984).

Antra, kaip jau paaiškinta 4 skyriuje, visas pramonės gamybos šakas vienu ar kitu metu veikia gamybinė struktūra, nulemianti pagrindinio kapitalo kainos padidėjimą ir trumpėjantį gamyklos, mašinų, dažnai ir pačios produkcijos, amortizacijos laiką. Trumpėjantis garantinio laiko tarpsnis prekių ir paslaugų gamintojus verčia ieškoti didesnių rinkų ir greitesnio pelno grįžimo nei jie gali tikėtis nacionalinės ekonomikos rinkoje. Toks neišvengiamumas pramonėje lemia, kad vis daugiau ir daugiau atsiranda firmų, vis daugiau valstybių, veikiančių pasaulinėje rinkoje. Dėl šios priežasties konkuruojančios įmonės sudaro bendradarbiavimo sutartis, ypač naujos kartos produktų ar paslaugų plėtojimo srityje, kai paaiškėja, jog firma viena pati nesugebės patenkinti tam reikalingo tiek finansinio, tiek žmonių poreikio.

Trečia, tai finansinė dviejų aspektų struktūra, kur nacionalinės valiutos koegzistuoja, bet yra keičiamos viena į kitą, bei kaip struktūra, kurioje kreditą suteikia tiek bankai, tiek vyriausybės, ir jis yra judrus tarptautiniu mastu. Finansinės struktūros įtaka prekybai ilgą laiką buvo neįvertinta arba nepastebėta, kadangi ekonomistai specializavosi arba prekyboje, arba finansinėje sferoje. Realybėje viskas vykdavo lėtai, todėl sunku buvo pastebėti, kad reikia nagrinėti abu aspektus. Menką prekybą gali paveikti šoktelėjęs valiutos keitimo kursas, kurį nulėmė užsienio tarptautinio judraus kapitalo įplaukos. Klasikinis pavyzdys yra JAV 1982–1986 metų patirtis. Rinkos silpnėjimas viename pasaulinės ekonomikos sektoriuje galėjo reikšti šalies prekybos balanso pablogėjimą, naujo užsienio kapitalo pasiūlos

sunykimą, o tai reikšdavo, kad norint finansuoti pagrindines investicjas ir galbūt vyriausybės išlaidas, reikėdavo įgyvendinti defliacijos monetarinę politiką, nors visi kiti rodikliai rodydavo, kad reikalinga visai kitokia strategija. 1985–1987 metais tai patyrė Nigerija ir Indonezija kaip naftos eksportuotojos.

Šio amžiaus prekybos statistika rodo, kad nestabilumas ir nevienodas augimas yra tiesiogiai susiję su nelygiu gamybos tempu ir nepastoviu kreditų prieinamumu pasaulinėje rinkos ekonomikoje. Visi pasaulinės prekybos klestėjimo laikai buvo susiję su tuo, kad bankai ir/arba vyriausybės lengvai suteikdavo kreditus, kuriuos galima būdavo gauti tiesiogiai arba per tarptautines kapitalo rinkas. Visi staigūs prekių ir paslaugų kainų kritimai buvo susiję su kreditavimo nykimu, o kartais su kreditų srautų nukrypimu iš tarptautinių į vidines kapitalo rinkas, pavyzdžiui, taip įvyko JAV 1928 metais, kai trumpalaikių kreditų srautas iš Europos nukrypo į Wall Streetą, arba kai nuo 1984 metų JAV bankai apdairiai atitraukė savo kapitalą iš tarptautinių paskolų rinkų, kad galėtų atkurti savo kapitalo ir aktyvų santykį; taip paaštrino kreditų stygių, jau ir taip siaučiantį Lotynų Amerikos valstybėse skolininkėse. Prekybos teoretikai negreitai pastebėjo, kad tokiose situacijose vyriausybių protekcionistinė reakcija reikšdavo finansinę netvarką, bet nebuvo smukusios prekybos rezultatas[4].

Žinių struktūros įtaka pasaulinei prekybai akivaizdi, kai kalbama apie technologinės pažangos vertės padidinimą ir tuo pačiu gaminių ir gamybos senėjimo proceso pagreitinimą. Bet išryškėja ir kitų padarinių. Žinių įgijimas išsilavinimui gauti ir laimėjimai eksporto prekyboje labai susiję tarpusavyje. 1987 metais Taivanis sėkmingos perteklinės prekybos metais savo monetarinius rezervus padidino iki 62 milijardų USD, o gyventojų, įsitraukusių į dieninį mokslą, procentas tuo metu buvo vienas aukščiausių pasaulyje. Afrikos šalyse išsilavinimo procentas kur kas mažesnis, ir tai yra svarbus veiksnys, ribojantis jų sugebėjimą sėkmingai eksportuoti.

Prekybai daro įtaką ir būdai, kuriais žinios pasidarė prieinamos industrializacijos procesui. Patentų sistema, devynioliktajame amžiuje įsigalėjusi Europoje ir Jungtinėse Valstijose, nulėmė, kad Japonija net iki aštuntojo dežimtmečio mokėjo už įsigytą pramoninę šiuolaikinės gamybos technologiją (*know-how*). Bet tuo laiku būtent žinių struktūros aspektą išstūmė didelės transnacionalinės korporacijos. Norėdamos apsaugoti savo rinkos pozicijas nuo konkurentų, jos vis dažniau technines žinias, gautas iš savo tyrimo ir modernizavimo padalinių, naudodavo tik vidiniams poreikiams ir daugiau lėšų skirdavo saugumo sistemoms, kad galėtų apsiginti nuo pramoninio šnipinėjimo – jų nuosavybės vogimo. Tokios naujos struktūros dėka žinios buvo apsaugotos nuo galimų konkurentų mažiau išsivysčiusiose šalyse, be to, ji nulėmė didesnės, palyginus su senąją technologijų paplitimo sistema, įvairovės šakose bei valstybėse atsiradimą. Dėl to padidėjo korporacijų, kaip pramoninių gaminių eksportuotojų, galimybės.

Visa tai galima suvokti sveiku protu. Tačiau iš tikrųjų vienos pirminės struktūros poveikis prekybos eigai kurioje nors šalyje ir kuriuo nors metu visuomet bus vis kitoks, o visų keturių struktūrų veikla toje šalyje, kai vienos poveikis teigiamas, kitos veikia nepalankiai, bus dar labiau neprognozuojamas. Palyginus tik dviejų valstybių perspektyvas – galimybes ir kliūtis, kaštus ir pelnus – jos nebus panašios. Kai kurių šalių pasikeitimai priklausys nuo pasaulinės struktūros pakitimų. Todėl šalies konkurencingumas rinkoje ir reikšmingumas derybose už rinkos ribų (pavyzdžiui, su galingomis transnacionalinėmis korporacijomis, susidomėjusiomis investicijomis į naują šalies gamyklą arba reikšmė derybose, vis dar už rinkos ribų, su kitų valstybių vyriausybėmis) – visa tai, kartu paėmus, nulems šalies vietą prekybos sistemoje. Kaip pavyzdį galime paminėti devintojo dešimtmečio vidurio didelį 4 milijardų USD natūrinį sandėrį, kai Nigerijos nafta buvo keičiama į Brazilijos cukrų ir pramonės prekes. Situacija, kuomet finansinis nuosmukis pa-

veikė abiejų šalių skolininkų kreditavimą, bet pasaulinėje gamyboje poreikis žaliai naftai ir cukrui nesumažėjo, nulėmė tokį sandorį. Nors jis ir buvo įvardytas kaip diskriminuojantis (toks jis iš tikrųjų ir buvo), bet sandoris buvo patrauklus dėl vidinių rinkų, kurias abi šalys galėjo pasiūlyti viena kitai, dydžio. Trečiosios šalys, nepritarusios tokiam sandoriui, negalėjo jam sutrukdyti, nes natūriniai mainai ilgą laiką buvo taikomi ir toleruojami prekyboje tarp Rytų ir Vakarų. Tuomet šalims be didelių užsienio valiutos rezervų tai buvo labai geras būdas išsigelbėti iš sunkios padėties.

Tarptautinės organizacijos

Apmąstymai apie tai, kiek derybos lemia individualių tarptautinių mainų sąlygas bei kokią galią jos turi kaip daugelio veiksnių, priklausančių pirminėms struktūroms sudedamoji dalis, gali būti naudingai pritaikomi atsakant į dar kartą pakartotą klausimą „Kas valdo?" Rinkos, valstybės ar tarptautinės organizacijos? Ar pastarosios iš tikrųjų prekybos struktūroje taip „įtvirtino" liberalizmą, kaip teigė Ruggie, kad valstybių derybinės galios – politinės ir ekonominės – įgyvendinimą iš tikrųjų reguliuoja vadovėliai (Ruggie, 1983)? Ar pasaulinės ekonomikos prekybos struktūra labai priklauso nuo vyriausybės nuolatinės paramos arba nuo susitarimų, pasirašytų tokių tarptautinių organizacijų, kaip GATT'as (Visuotinis susitarimas dėl prekybos ir tarifų)? Norint atsakyti, reikia aiškiai apibrėžti tikslų tarptautinių organizacijų vaidmenį ir jų santykį su valstybės politika.

Pirmiausia reikia turėti omenyje, kad valstybės, sudarydamos sutartis ir įkurdamos tarptautines organizacijas, turi įvairių tikslų, dažnai ir nesuderinamų. Valstybės susitarė ir bendradarbiavo norėdamos priskirti tam tikras prekybos rūšis (prekybą vergais ir narkotikais) nelegaliai prekybai, arba griežtai bausdamos už kišimąsi į prekybą, pavyzdžiui, piratus. Jos susitarė bendrai kovoti su prekybos priešais arba potencialiais

priešais, pvz., įkūrė Strateginių prekių koordinacijos komitetą (COCOM). Norėdamos apginti asociacijas, jos visada nuspręsdavo diskriminuoti; ir tai būdavo nukreipta prieš kitus. Tai buvo daroma susibūrus į grupes, kaip pvz., EB, *Asian* ar *Carifta*, taip pat ir dvišaliu pagrindu sudarius tokias sutartis, kaip JAV – Izraelio ar JAV – Meksikos prekybos sutartys. Valstybės susitarė dėl prekybos liberalizavimo nieko nediskriminuojant, kaip, pvz., GATT'as. Be to, buvo susitarta aptarti prekybos ir plėtotės politiką, kuri padėtų mažiau išsivysčiusioms šalims, pvz., UNCTAD. Nuostabiausia, kad kai kurios valstybės prisijungė prie visų šių organizacijų, išskyrus regionines, į kurias jos nepriimamos. *Todėl nuostata, kad tarptautinės organizacijos, susijusios su prekyba, yra grindžiamos liberaliu konsensuso principu, yra pernelyg supaprastinta.* Valstybės, prisijungusios prie kai kurių organizacijų, pasižada laikytis liberalių prekybos principų, bet tai jau kita kalba.

Antra, *tarptautinės prekybos organizacijos tikslus nustato pati galingiausia iš grupės valstybė arba jie nustatomi derybomis tarp dviejų ar daugiau galingų valstybių.* Todėl ta valstybė ar valstybių grupė nustatys bendradarbiavimo, kuriame jos kaip organizacijos narės dalyvauja, ribas. GATT'o tikslus, kaip jau buvo kalbėta anksčiau, nustatė JAV ir sustiprino karo metu pradėtose derybose su Britanija. Svarbu atsiminti, kad juos taip pat varžė Kongreso nustatyti apribojimai kabinetui. JAV Senatas, atsisakydamas ratifikuoti Tarptautinės prekybos organizacijos Havanos chartiją, Trumano kabinetą privertė inicijuoti vykdomąją sutartį, vėliau žinomą kaip Visuotinis susitarimas dėl prekybos ir tarifų (GATT). Procesą, kurį pradėjo susitariančios šalys, taip GATT'o narės yra formaliai vadinamos, vėliau apribojo Kongreso 1934 metais priimtas Abipusės prekybos susitarimo aktas *(Reciprocal Trade Agreement Act).* Jis pirmą kartą prezidentui suteikė galią derėtis dėl komercinių sutarčių be Kongreso leidimo, bet su sąlyga, kad jos „atsipirks"– bus susitarta dėl abipusių nuolaidų ir tarifai nebus sumažinti daugiau nei per pusę.

Prekybos liberalizavimo GATT'o dėka čempionai sistemą apibūdino kaip „keturių kolonų" sistemą. Pasak Curzonso, jos yra tokios: 1) lygiateisiškumo principas (tuo pačiu tai nesuteikė naujų lengvatų europietiškiems imperiniams prekybos santykiams); 2) palankiausios prekybos *(most favourable nation principle)* principas taikomas daugiašaliu pagrindu, taigi nuolaidos vienai šaliai galioja ir kitoms; 3) savitarpiškumo principas, taikomas daugiašaliuose santykiuose: šaliai A, suteikusiai šaliai B nuolaidų, daugiašalėse derybose gali būti „atmokėta" šalies C suteikiamomis nuolaidomis, o pastaroji savo ruožtu gali tikėtis, kad jai tai atsipirks, kai šalis B, D, E ar F ir t.t. suteiks nuolaidų jai; 4) ketvirtoji kolona, kuri yra susitarimo pagrindas – bendras susitarimas dėl pritarimo prekybos išimtims ir išlygoms, leidžiančioms atsisakyti atsakomybės, jei jos aptartos GATT'o forumuose. Tokiu būdu tam tikromis aplinkybėmis valstybės galėjo nukrypti nuo pirmųjų trijų principų. Iš tikrųjų tokiu būdu išsisukti galėjo bandyti (ir bandė) Jungtinės Valstijos savo arba savo sąjungininkų labui, jeigu to reikalaudavo nacionaliniai interesai. Struktūra, remiama keturių kolonų, nebuvo tokia stabili, kaip gali atrodyti, remiantis šia metafora. Trečia, visuomet reikia atsiminti, kad *tarptautinių organizacijų vaidmuo ir įtaka ilgainiui keitėsi,* taip atspindėdama galingiausių valstybių arba grupės valstybių prioritetus ir susidomėjimą.

GATT'o istorijoje daug prieštaravimų ir nukrypimų. Pavyzdžiui, pirmoji lygiateisiškumo kolona tikriausiai buvo laisviausiai interpretuojama. Norėdami kuo greičiau atstatyti Vakarų Europą (JAV Šaltojo karo metu dėl strateginių priežasčių tuo buvo itin suinteresuota), amerikiečiai be jokių dvejonių Vakarų Europos šalims leido diskriminuoti JAV eksportą – nustatė jam kvotas ir įvedė apribojimus. Britanijai po karo atsidūrus nepavydėtinoje finansinėje padėtyje, JAV sterlingo įtakos sferoje leido įvesti diskriminacinę keitimo kontrolę, kuri kaip prekybos barjeras, pastatytas dolerio importui, pasirodė efektyvesnė už imperines lengvatinių tarifų struktūras, kurioms karo meto de-

rybose JAV priešinosi visomis išgalėmis. Amerikos pagalba Europos šalims buvo teikiama su sąlyga, kad jos bendradarbiaus su JAV įgyvendinant pagrindinę prekybos diskriminavimo strategiją – strateginius embargus prekybai su Kinija, Sovietų Sąjunga ir Rytų Europos valstybėmis. Juos JAV vyriausybė nustatė 1951 metų Kautynių nutarimu (*Battle Act*) ir sutvirtino įkūrusios daugiašalę COCOM organizaciją.

Netgi tarp GATT'o narių buvo taikoma išimčių iš taisyklių. Viena jų buvo galimybė pasinaudoti padidintais tarifais, tai motyvuojant mokėjimo balansu. Kitas pavyzdys yra atleidimo nuo įsipareigojimų procedūra, numatyta 25 GATT'o straipsnyje, kuria buvo naudojamasi norint leisti Europos Anglies ir Plieno Bendrijai (ECSC), o vėliau ir Europos Ekonominei Bendrijai (EEC) prekyboje diskriminuoti kitas šalis. JAV tuo taip pat pasinaudojo: nuo 1954 metų ėmė leisti prekybos žemės produktais apribojimus. Išimtis buvo numatyta ir 19 straipsnyje. „Sunkumų tam tikruose sektoriuose atveju" jis leido atšaukti tarifų nuolaidas tam tikromis aplinkybėmis, jei tai nedaroma dėl diskriminacinių priežasčių. Taip pat ir 6 straipsniu buvo leidžiama įvesti ginamąjį apmokestinimą importui, įtariamam dempingu (t.y. parduodant mažesnėmis, nei vidinės rinkos, kainomis), taip darant nuostolių importuojančios valstybės gamintojams. Dažniausiai šiomis išimtimis naudojosi JAV arba, joms pritariant, sąjungininkės pramoninės valstybės, siekdamos savo ekonominių interesų. Tik vieną kartą taisyklėms buvo nusižengta ir speciali tarifų nuolaida buvo pasiūlyta besivystančioms šalims pagal vadinamąją Bendrąją specialią nuolaidų sistemą (*Generalized Special Preference System* – GSP). Tam JAV, Europa ir Japonija gana nenoriai, bet nepaliaujamo besivystančių valstybių spaudimo dėka, 1971 metais pritarė. Bet ji buvo taip suvaržyta kokybės reikalavimų ir apribojimų, kad praktiškai beveik neveikė (MacBean ir Snowden, 1981).

Ketvirtasis, ir paskutinis, pastebėjimas yra ne bendrojo, bet praktinio – „kaip tai padaryti?" – pobūdžio. Norint realiai įver-

tinti bet kurios tarptautinės organizacijos galimybes (arba derybų, pvz., Urugvajaus raundas, vykstančių tarptautinėje organizacijoje, sėkmę), visų pirma reikia suprasti *pagrindinės valstybės arba valstybių derybinės galios pajėgumą ir ribas.* Jungtinės Valstijos vyravo ir vadovavo GATT'o derybose, pavyzdžiui, iš pradžių inicijavo Daugiapluoštį susitarimą (*Multifibre Agreement*), po to jį atmetė, vėliau jam vėl pritarė, bet jau remdamosi GSP apribojimais. Jungtinės Valstijos galėjo taip elgtis ir dėl aiškaus susitarimo su NATO bei OECD narėmis sąjungininkėmis, pagal kurį JAV turėjo laisvas rankas pinigų vadyboje bei derybose dėl prekybos už teikiamą branduolinį apsaugos skėtį, taip pat ir dėl derybinės galios, kurios jos sėmėsi iš tokios didelės ir turtingos vidaus rinkos. Galimybė gerti iš tokio vertingo šaltinio lėmė, kad industrinės bei besivystančios šalys kaip meilužiai vis užmerkdavo akis prieš naujas pirminių sandorių interpretacijas nenorėdamos visko iš karto prarasti. Tačiau devintąjį dešimtmetį Europos ir Japonijos firmos nukrypo nuo Amerikos nurodymų ir žingsnis po žingsnio skverbėsi į JAV rinkas įkurdamos (investuodamos arba įkurdamos bendras bendroves) dukterines bendroves Jungtinėse Valstijose. Toks žingsnis sumažina JAV galią derybose, nes užsienio įmonės gali lanksčiau reaguoti į JAV protekcionizmą. Tuo pačiu metu vienašališka JAV politika, leidžianti vis naujai interpretuoti dempingą, nesąžiningą konkurenciją arba didelius vidinei pramonei daromus nuostolius, uždaro naujus išėjimus į tarptautinę rinką ir tuo pačiu sumažina įtaką tarpvyriausybinėse derybose (Winham, 1987; Destler, 1986).

Labai tikėtina, kad nors ir ilgai buvo deramasi Urugvajaus raunduose (1986–1993), tikroji GATT'o raundų reikšmė daugeliui svarbių pasaulinės prekybos dalyvių vis mažėja. Dauguma informacijos priemonių (galbūt Prancūziją reikėtų išskirti) teigė, kad prekyba būtų atsidūrusi pavojuje, jei Urugvajaus raundas nebūtų sėkmingai baigtas 1993 metų gruodžio mėnesį. Bet ši galutinė data buvo svarbi todėl, kad JAV Kongresas apribojo prezidento galias gauti Kongreso pritarimą panaudoti „be ei-

lės" procedūrą bet kuriam GATT'o aktui, dėl kurio JAV derybininkai susiderėjo su Europa ir Japonija. Didelės firmos ėmė nerimauti, kad pasitikėjimas pasaulio ekonomika bus pakirstas, jei paskutinis terminas praeis, o sutarties taip ir nebus. Jie reikalavo, kad derybininkai sudarytų sutartį – bet kokią. Manoma, kad reikėjo vienuolikos valandų sandoriui sudaryti. Taip pat manoma, kad daugelis dalykų taip ir liko neišspręsti.

Nors ir labai gaila, bet tai ne tragedija, nors ir ne triumfas. Faktai akivaizdūs, kad prekybai vykstant tarp pramonės šakų ar tarp įmonių, tarifų ir kvotų lygis rodo, jog įmonės, o ne vyriausybės gauna pelną, atsiradusį apribojus tiekimą ir dėl to padidėjus kainoms. Kuomet gamybos sudedamųjų dalių išdėstymą ir srautus tarp įmonių nulemia įmonės, vyriausybės apribojimai yra tik vienas iš veiksnių įmonėms priimant sprendimus. Derybos vis dar gali būti svarbios besivystančių šalių eksportuotojams. Tačiau UNCTAD pasiūlymai ir diskusijos tarp Šiaurės ir Pietų apie prekybą ne vieną kartą įrodė, kad Grupės 77 derybinių pajėgumų neužteko išgaunant nuolaidas iš JAV ar, nepaisant visų protestų dėl Lomės sutarties *(Lome Agreement)*, iš Europos Bendrijos ar Japonijos. Remiantis derybinės galios analize galima teigti, kad mažiau išvystytos valstybės, turinčios dideles rinkas, stabilias vyriausybes ir daug išsilavinusios darbo jėgos gali smarkiai pagerinti savo prekybos galimybes derėdamosi su užsienio korporacijomis, o ne užsiiminėdamos tuščiu lobizmu vyriausybinėse tarptautinėse organizacijose. Lėtas daugiašalio prekybos „režimo" irimas, kaip jau ir buvo, silpnesnėms derybų šalims gali sumažinti prekybos galimybes ir susiaurinti akiratį.

[1] Skaičiai blokų eksportui sudarė atitinkamai 13 ir 32 procentus. GATT, *International Trade 1982/3*, A14 lentelė.

[2] US Senate report, February 1973, *Implikations of multinational firms for world trade and investments and for US trade and labor*, p.278–9; ir Britanijai, Meyer (1978, 33). Žr. Tussie (1987).

[3] Seers (1983, 13).

[4] Mano argumentas pateiktas Tsoukalis (1985).

9 skyrius

ENERGIJA

Penktasis veiksnys

Visose išsivysčiusiose centralizuotose, mišriose ar rinkos ekonomikos sistemose energija yra gyvybiškai svarbus gamybos veiksnys. Visos pagrindinės šiuolaikinės ekonomikos pramonės šakos (plieno, chemijos, mašinų) sunaudoja daug energijos, nesvarbu, kokiu būdu gautos, – iš naftos, anglies, dujų ar atominės energijos. Nė viena šiuolaikinė ekonomika negali egzistuoti be transporto. Pervežimai keliais, geležinkeliais, jūromis ar oru reikalauja daug energijos. O jeigu nutrūksta energijos tiekimas į namus ir gamyklas, šiuolaikinė visuomenės veikla beveik sustoja.

Ekonomistai klasikai išskiria tik tris gamybos veiksnius – žemę, darbo jėgą ir kapitalą. Tai teisinga kalbant apie ekonomikas, kuriose didesnioji turto dalis buvo sukuriama žemės ūkyje, o dauguma žmonių dirbo ūkiuose arba su žemdirbyste susijusiuose versluose, pavyzdžiui, buvo kalviai, račiai, audėjai, stogdengiai, kubiliai ir t.t. Bet tuo metu, kai Adamas Smithas ir Davidas Ricardo dėjo šiuolaikinio ekonomikos mokslo pamatus, jie tikrai privalėjo atsižvelgti į dar du svarbius veiksnius: technologiją ir energiją. Ir tais laikais žemės, darbo jėgos ir kapitalo gaminamas turtas galėjo būti didinamas tam panaudojant technologijos žinias. Netgi prieš revoliucinius pasikeitimus žemdirbystėje septynioliktajame ir aštonioliktajame amžiuose, Šiaurės Vakarų Europoje žemės ir darbo jėgos našumas buvo padidintas įdiegus naujas technologijas: geležinius plūgus, vėjo ir vandens malūnus, geresnį drėgnų dirvų nusausinimą. Viskam įgyvendinti reikėjo ne tik kapitalo, bet ir naujausių technologijos žinių. Vė-

liau formavosi industrinės revoliucijos ekonominiai ir finansiniai pagrindai – Anglijoje „ropė" Townsedas išpopuliarino keturių sklypų rotacijos sistemą, o aptvėrus visuomeninę žemę galima buvo patobulinti galvijų auginimo metodus.

Papildomas energijos suvartojimas koja kojon žengė su technologija, nulemiančia didesnį pelną. Cipolla teigia, kad prieš industrinę revoliuciją 85 procentai visos pasaulio energijos buvo pagaminama raumenų jėga – naudojant žmogaus, o turtingesnėse visuomenėse – gyvulių raumenis (Cipolla, 1962). Netgi vienuoliktojo amžiaus Anglijos nuosavybės aprašymo knygoje (*Doomsday Book*), sudarytoje Viljamo Užkariautojo, norint geriau surinkti mokesčius, gamyboje pripažįstama energijos veiksnio reikšmė. Knygoje yra surašyti visuose Anglijos kaimuose laikyti jaučiai, kurie tuomet buvo pagrindinai darbiniai gyvuliai. Vėliau, ištobulėjus kinkomų arklių, kuriuos lengviau šerti ir laikyti šaltos ilgos žiemos sąlygomis, naudojimui, kilo ir žemės panaudojimo našumas, tuo pačiu fermeriai galėjo auginti ir laikyti daugiau arklių. Grūdams malti buvo pradėti naudoti vėjo ir vandens malūnai. Taigi primityvios energijos rūšys buvo pagrindiniai žemės ūkio revoliucijos veiksniai.

Kiekvienas pirmos klasės mokinys žino, kad industrinėje revoliucijoje pagrindinis veiksnys buvo energija. Garo energija pramonėje išstūmė vandens ir vėjo malūnus ir dauguma darbininkų įsidarbino medvilnės ir vilnos fabrikuose, kuriuose naujos mašinos, pirktos už kapitalą, medžiagos nuausdavo ne metrus, o kilometrus. Garo varikliai pirmiausiai buvo panaudoti kalnakasyboje, o vėliau pritaikyti garvežiams. Anglis buvo reikalinga garui išgauti. Taip devynioliktajame amžiuje nuo geografinės vietos priklausoma industrializacija Europoje buvo glaudžiai susijusi su anglies klodais, randamais žemės gelmėse. Pramonė plėtojosi centrinėse grafystėse ir Šiaurės Anglijoje, t.y. ten, kur buvo daug anglies, bet ne Pietuose, kur jos nebuvo. Pramonė dėl tų pačių priežasčių plėtojosi Šiaurės Rytų, o ne Pietvakarių Prancūzijoje; Rure ir Silezijoje, o ne Šiaurės Vokie-

tijos rajonuose. Italija, Europoje pirmavusi technologijomis ir buvusi viena turtingiausių pasaulio vietų penkioliktajame amžiuje, dabar pradėjo atsilikti dėl dviejų didelių trūkumų: politinio susiskaldymo ir anglies trūkumo. Italijoje, kaip ir Graikijoje, žmonės ilgiau pragyveno dirbdami žemę ir tik po Pirmojo pasaulinio karo prasidėjo industrializacija, nors ir gana sunkiai.

Tuo metu valstybės ėmė suprasti, kaip jų saugumui svarbu energija. Prancūzija 1918 metais iš Vokietijos reikalavo reparacijų, teigdama, kad ketverius metus trukę kruvini mūšiai Flandrijos purvynuose sunaikino arba laikinai padarė netinkamus naudojimui didelius anglies plotus Šiaurės Rytų Prancūzijoje. Tokią netektį reikėjo atlyginti. Vokietija privalo mokėti – ir pinigais, ir anglimi. Saro anglynai turi būti perleisti Prancūzijai. Bet toks reikalavimas prieštaravo prezidento Wilsono paskelbtai apsisprendimo teisei, kuri buvo pripažinta kaip teisėta priežastis, kad galima būtų išardyti senąją Austrijos–Vengrijos imperiją ir įkurti naujas valstybes – Čekoslovakiją bei Jugoslaviją. Dėl tos pačios priežasties Baltijos valstybės galėjo atsiskirti nuo Rusijos per 1917 metų revoliuciją. Visi Saro gyventojai buvo kalbantys vokiškai. Objektyvus tautybės rodiklis, suprantamas sieną nustatančioms pokarinėms komisijoms Europoje, buvo kalba. Prezidentas Wilsonas buvo taip įširdęs dėl šio Prancūzijos reikalavimo, kad jau vien dėl šio klausimo vos nežlugo Paryžiaus taikos konferencija. Prezidento laivo, stovinčio Havro uoste, kapitonui buvo įsakyta ruošti laivą, ir prezidentas grasino tuoj pat palikti Paryžių ir pasipiktinęs grįžti namo. Bet diplomatinėmis priemonėmis – Prancūzijos ir Amerikos kompromisiniu susitarimu – buvo pasiekta, kad Saras tampa pavaldus Lygai ir Tautų Lygos komisaras (prancūzas) valdo Sarą kaip Prancūzijos dalį penkiolika metų, o vėliau plebiscitas nusprendžia ateitį[1].

Reikia pabrėžti, kad tuo metu anglies, kaip pagrindinio nacionalinės energijos šaltinio, turėjimas buvo pagrindinis užsienio politikos tikslas ir dar vienas karštas ginčas dėl anglies telkinių, kilęs Paryžiaus taikos konferencijos metu, tai įrodo dar

kartą. Tas akmens anglies telkinys buvo Silezija. Dalis jo slūgso Lenkijoje, dalis Vokietijoje ir dalis – Čekoslovakijoje. Nubrėžti žemėlapiuose naujas sienas buvo tikras komisijos, kuriai buvo patikėtas šis reikalas, teisėtumo išbandymas, nes tautinio identiteto klausimas buvo itin sudėtingas, kadangi vokiškai ir lenkiškai kalbantys žmonės netolygiai buvo išsibarstę po visą teritoriją, o tai apsunkino sienas nustatyti tiksliai pagal ten gyvenančių žmonių tautybę. Tačiau pralaimėjusieji vokiečiai taip ir liko įsitikinę, kad Versalio teisėtumu buvo veidmainiškai pasinaudota ir iš jų atimta svarbi pramoninė žaliava. Prancūzijai dar kartą užėmus Ruro akmens anglies kasyklas 1923 metais, kai Vokietija buvo nusilpusi ir nebesugebėjo išmokėti reparacinių mokesčių, šie įtarimai pasirodė esą teisingi.

Netgi toks primityvus teiginys, kad akmens anglis yra būtina pramonei, o pramonė, ypač plieno, būtina karinei galiai palaikyti, negreitai išnyko. Antrojo pasaulinio karo metu Ruzvelto administracijos iždo sekretorius Henry Morgenthau pasiūlė, jo manymu, radikalų būdą „Vokietijos problemai" išspręsti. Pramoninių Vokietijos vietovių „globa" ir Ruro anglies kasyklų uždarymas apiplėštų Vokietiją ir užkirstų bet kokią galimybę trečią kartą pradėti naują karą Europoje, į jį įtraukiant ir Jungtines Valstijas. Be vokiškos anglies nebūtų vokiškos sunkiosios pramonės; be sunkiosios pramonės neegzistuotų stipri Vokietijos armija ir taip būtų pašalintos visos pagundos šantažuoti ar bauginti rytines, pietines ar šiaurines kaimynes – *quod erat demonstrandum*. Tačiau Britanija, Europos valstybių ištremtos vyriausybės ir protingesnės galvos Amerikoje suprato daugiau. Jie suvokė, kad tokia pokarinė strategija nuskurdins ir Vokietijos kaimynes. Ji taps kliūtimi ir trukdys atsigauti Vakarų Europos ekonomikai, o tai lems, kad nusilpusi Vokietija taps bejėgė prieš vis stiprėjančią Sovietų Sąjungą. Morgenthau planas buvo atmestas.

Netgi po karo, kai tiek kariniai jūrų laivynai, tiek armijos naudojo naftą ir nebe anglis ar nafta buvo tarptautinės politikos pagrindinė tema, anglies manija tebegyvavo. Prancūzija

dar kartą bandė apdumti akis dėl Saro akmens anglies kasyklų visaip bandydama suvilioti sarlandiečius pamiršti savo kalbą bei kultūrinius ryšius ir balsuoti už prancūzišką sotumą, o ne už vokišką nepriteklių. Tuo metu Britanija Tarptautinei Ruro valdžiai pasiūlė peržiūrėti šio ypatingos reikšmės energijos šaltinio panaudojimą. Abu bandymai sukėlė diplomatinių nesutarimų ir juos išsprendė tik 1950 metais genialus Roberto Schumano pasiūlymas sukurti Europos Anglies ir Plieno Bendriją (ECSC) ir Aukščiausiajai valdžiai *(High Authority)* suteikti ypatingus įgaliojimus. Tai ne tik išsprendė anglies telkinių nuosavybės klausimą, bet ir eliminavo nesantaiką tarp Prancūzijos ir Vokietijos, taigi karas tarp jų tapo nebeįmanomas (Diebold, 1959).

Kaip vėliau paaiškėjo, ECSC taip ir netapo itin efektyvia iniciatyva, kaip tikėjosi Schumanas. Aukščiausioji valdžia netapo nacionalinių vyriausybių pakaitalu bent vienos pramonės šakos valdyme. Jos neofunkcionalistinė prielaida, kad ECSC sustiprins europiečių ištikimybę vienų kitiems ir taip pasiseks realizuoti politinę vienybę netiesioginiu keliu, pasirodė pernelyg optimistinė. Politinei sąjungai pasipriešino ne tik generolo de Gaulle'o Prancūzija. Europos Ekonominė Bendrija (EEC) septintąjį dešimtmetį visuotiniu sutikimu buvo neapibrėžta valstybių konfederacija ar asociacija, efektyviausiai veikianti, kai reikėdavo vienytis prieš bendrą priešą.

Tačiau aštuntąjį dešimtmetį Europos Anglies ir Plieno Bendrija nustojo būti svarbiausia daugiau dėl ekonominių, o ne dėl politinių priežasčių. Tuo metu nafta išstūmė anglį kaip nacionalinės strategijos ir tarptautinės diplomatijos objektą. Energija vis dar priklausė „aukštajai politikai", tik energijos šaltiniai buvo kiti. Ir kol dar nebuvo pradėti naudoti Šiaurės jūros naftos telkiniai, visos Europos valstybės neturėjo savo teritorijose pagrindinio pramoninės energijos šaltinio, bet plaukė ta pačia grynųjų naftos ir dujų importuotojų valtimi. Anglis buvo išgaunama ir suvartojama nacionalinių rinkų ribose, tuo tarpu nafta –

naujasis pagrindinis energijos šaltinis – buvo gaminama ir parduodama pasaulinėje rinkoje. (Lenkija, tuomet vienintelė išimtis, ir šiandien vis dar išlieka svarbia anglies eksportuotoja.) Politinius sprendimus, įsigijimo sąlygas, atradimo ir patekimo į rinką būdus nulemdavo tarptautinė politinė ekonomija, bet ne tarptautinė diplomatija ar užsienio politika. Kitaip tariant, pradėjo lemti valstybių vidaus politika, rinkos sąlygos ir pagrindinių rinkos veikėjų prigimtis.

Nafta yra energijos šaltinis ir dėl tos priežasties pakliūna į penkių pirminių gamybos veiksnių, svarbių pramoninio pasaulio ekonomikai, grupę, o skiriasi nuo anglies tuo, kad yra judresnė. Tai svarbu, kadangi pasaulio ekonomikoje nevienodas gamybos veiksnių judrumas daug lemia. Anglies viešpatavimo periodu energija buvo labai nejudri. Žemė taip pat buvo nejudri, nes ją galima buvo tik užkariauti arba, retkarčiais, nusipirkti. Darbo jėga buvo tik iš dalies judri: ji buvo judresnė prieš Pirmąjį pasaulinį karą, palyginus su tuo laikotarpiu, kai Jungtinės Valstijos ir kitos valstybės pradėjo užvėrinėti sienas naujiems imigrantams arba tada, kai ekonominiai bei politiniai veiksniai lėmė, kad buvo užkirsti keliai vergams pirkti ir pigiai bei laikinai darbo jėgai įvežti. Darbo jėga vėl tapo judresnė nuo septintojo dešimtmečio pradžios, kai Europoje ir Amerikoje legalūs ir nelegalūs *gastarbeiter* buvo samdomi sunkiems fiziniams darbams nudirbti. Anglies vartojimo amžiuje kapitalas buvo mobilus, tačiau įsigalėjus naftai ir tuo pačiu ištobulėjus pervežimų ir komunikacijų sistemoms bei pasauliniu mastu integruojantis kapitalo rinkoms ir bankų sistemoms, tiek kapitalas, tiek technologija tapo dar judresni. Ieškant pusiausvyros galima teigti, kad galimybė greitai transportuoti naftą vamzdynais žemynuose bei tankeriais vandenynuose nulėmė ir pagrindinių gamybos veiksnių judrumo padidėjimą. Tačiau, kaip rodo pasaulio ekonomikos pagrindinių energijos šaltinių analizė, didesnis judrumas nesutapatinamas su mažesne galia politikoje; arba kad politika tampa tarpnacionaline.

Faktai ir teorijos

Laimė, kad pasaulio energijos pasiūlos politinės ekonomijos analizė, priešingai nei prekybos analizė, neapaugusi pasenusiomis ekonomikos teorijomis. Kita vertus, tai dar neištirta sfera. Netgi po Antrojo pasaulinio karo pripažintais anglies ir naftos ekspertais buvo tie, kurie dirbo arba patarinėjo korporacijoms arba savo vyriausybėms. Tai buvo praktikai, sprendžiantys konkrečias problemas, o ne akademikai, užsiimantys bendros teorijos kūrimu. Net ir šiandien naftos ir energijos klausimų ekspertai, nesvarbu, ar jie dirbtų privačiame, ar valstybiniame sektoriuje, nelabai domisi teorija. Jie domisi trumpalaikiais rinkos įvykiais – kintančia ir nenuspėjama rinka – ir sprendimais, kaip valstybės ir korporacijos turėtų į tai reaguoti. Kita vertus, ekonomikos teoretikai nelabai domisi, kaip teoriją pritaikyti energijos rinkoms. Jie supranta, kad šios rinkos itin jautriai reaguoja į įtakingas jėgas – dažniausiai politines. Pavyzdžiui, 1973 metais „naftos šokas“, kai rinkos kainos per vieną naktį beveik keturis kartus pakilo, sutapo, o kitaip ir negalėjo būti, su Šešiadieniu karu tarp Izraelio ir jo arabų kaimynų. Karas arba karo grėsmė Artimuosiuose Rytuose yra rinkos veiksnys, sunkiai inkorporuojamas į bet kurią ekonomikos teoriją. Netgi 1987 metais prielaida, kad Irano ir Irako konfliktas gali išplisti Persų įlankoje ir nulemti naftos, gaunamos iš Kuveito bei Irano ir Irako, pasiūlą, buvo tas pagrindinis veiksnys, nulėmęs, kad naftos kaina per kelis mėnesius pakilo 25 procentus: nuo 15 iki 20 USD už barelį. Tuo tarpu kai 1991 metų sausį JAV puolė Iraką, naftos kaina priešingai – *nukrito,* nes rinka buvo pasiruošusi pašaliniams regione besitęsiančio konflikto padariniams. Kainos gerokai pasikeitė prieš Irako invaziją į Kuveitą 1990 metų rugpjūtį. Pasiūlos perteklius, lyginant su paklausa, numušė kainą nuo 40 iki 20 USD už barelį, kadangi Kuveitas ir kitos šalys viršijo savo Naftos eksporto šalių organizacijos (OPEC) kvotas tuo metu, kai visos pramoninės šalys išgyveno paklausos sumažėjimą, o Saudo Arabija, kad būtų subalansuota rinka, paga-

liau atsisakė būti prisitaikančiu gamintoju *(swing producer)*. Iš tikrųjų nuo pat Sueco laikų naftos kompanijos, o ne vyriausybė, savo politika reaguodavo į rinkos jėgas ir taip garantuodavo industrinių šalių energijos saugumą. Kompanijos geriau nei naftos gamintojai susitvarkydavo su kintančiomis naftos kainomis. Pavyzdžiui, Nigerija, kurioje 90 procentų užsienio valiutos gaunama už naftą, iš karto pajunta, kai naftos kainos krinta. Netgi Saudo Arabija šio amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje dėl mažos naftos kainos turėjo susiveržti finansų diržą ir nusilenkti Tarptautiniam valiutos fondui (TVF).

Esant tokiai padėčiai ekonominės teorijos nelabai galėjo padėti. Bendrųjų politinių mokslų ir tarptautinių santykių teorijų šalininkai nebuvo pratę atsižvelgti į tokias galingas pasaulinės rinkos jėgas. Tie, kurie politine kalba rašė apie naftos verslą, dažniausiai prieš tai buvo specializavęsi Artimųjų Rytų politikoje. Tai viena nepaneigiama šios istorijos dalis. Bet tai ne pabaiga. Tačiau, pavyzdžiui, taip pat svarbu gali būti ir JAV Kongreso ar Politbiuro sudėtis. Nors ir aišku, kad valstybės energetikos politika daugiau susijusi su energijos saugumo klausimu, politikos mokslų teoretikai, studijuojantys saugumo klausimus, strategiją dažniausiai sieja su kariniu saugumu, gynybos politika, bet ne su energijos politika. Strateginių studijų koncepcijos ir metodai (ir su tuo neatsiejamai susijusios taikos studijos) politinėje ekonomijoje nėra lengvai pritaikomos pasaulinės energijos sistemos, kur svarbu „kas, ką, kaip ir kodėl gauna". Trumpai tariant, atrodo, kad tai bus tas klasikinis niekieno žemės, apsuptos politinių mokslų, pavyzdys – klausimas niekad nenagrinėtas ir nepriskirtas nė vienai pagrindinei teorijai.

Kadangi energijos ekonomika ir politika yra, be jokių abejonių, svarbios šiuolaikiniame industriniame pasaulyje, reikia sukurti analitinius teorinius rėmus, kuriuose būtų galima susieti valstybių veiklos įtaką įvairios prigimties energijos šaltiniams bei šių rinkų poveikį įstatymų priėmimui, vykdymui ir valstybių ekonominiam plėtojimui bei nacionaliniam saugumui. Ka-

dangi tema svarbi, faktų apie ją tikrai netrūksta. Tikrai netrūksta bibliografinės medžiagos, knygų, žurnalų ir paskutinius įvykius apžvelgiančių straipsnių apie naftą, dujas, anglį ar atominę energiją, jau neminint „alternatyvių" energijos šaltinių – vėjo, vandens jėgos, saulės ir kt. Svarbu iš daugybės faktų ir nuomonių teisingai išsirinkti. Istorijos rašymas, pasak E.H.Carro, panašus į žuvies išsirinkimą žuvų turguje. Kuri žuvis iš tos daugybės plaukiojančių jūrose yra pasirenkama, pagaunama ir parduodama? Turi gi būti tam tikra priežastis ar net priežastys, kad būtų atsirenkamos tam tikros žuvų rūšys arba ypatingi faktai, užgožiantys visus kitus. Trumpa istorinė paskutinio penkiasdešimtmečio valstybės ir rinkos santykių, veikiančių naftos pasiūlą ir paklausą, eiga galbūt padės nuspręsti, ką reikia atsirinkti norint atsakyti į politinės ekonomijos klausimus, pateikiamus šioje knygoje. Tuomet galėsime grįžti prie kitų energijos šaltinių nagrinėjimo ir palyginti, ar jiems galima pritaikyti tuos pačius, ar reikia ieškoti naujų paaiškinimų, atsakant į pagrindinius klausimus.

Viską aprėpti vienu metu būtų labai sudėtinga ir tikriausiai painu. Tuo labiau kad nafta vis dar yra pagrindinis pasaulinės ekonomikos energijos šaltinis. Šis šaltinis labiausiai veikia kitų šaltinių paklausą ir pasiūlą. Kuomet nafta pabrangsta arba jos pasiūla neužtikrinta, valstybės politika darosi palankesnė akmens angliai ar atominei energijai, bet kuomet naftos daug ir ji pigi, valstybės vykdoma politika į šiuos šaltinius atsižvelgia menkiau. Naftos vyravimą ir tai, kad naftos rinka jautresnė, lengvai galima pagrįsti faktais.

Dėl kai kurių duomenų apie energiją, pavyzdžiui, apie neatnaujinamų energijos šaltinių išteklius ekspertai gali nesutarti ir juos nuolat nagrinėja nauju aspektu, atsižvelgdami į besikeičiančius kaštus ir kainas, bet geologinių ir ekonominės istorijos duomenų apie naftą pakeisti neįmanoma. Pirma, klimato ir uolienų formavimasis nulėmė netolygų naftos, kaip ir anglies bei dujų, pasiskirstymą Žemės sluoksniuose. Daugiau nei 52 pro-

centai pasaulio žalios naftos išteklių devintojo dešimtmečio viduryje buvo Artimuosiuose Rytuose. Daugiau nei 40 procentų visų žinomų pasaulio gamtinių dujų slūgsojo po Sovietų Sąjunga ir Rytų Europa, o didžiausi pasaulio akmens anglies klodai priklausė JAV (28,7%) ir Sovietų Sąjungai (27,7%). Nors ir daug telkinių buvo atrasta nuo to laiko, bet neatrodo, kad toks netolygus didelių anglies, naftos ir dujų išteklių pasiskirstymo balansas artimiausiu laiku radikaliai keistųsi.

Nafta pasižymi tuo, kad ją lengva išgauti. Iš visų energijos šaltinių Artimųjų Rytų nafta yra pigiausia. Jos kaina prilygsta tik penktadaliui Šiaurės jūroje išgaunamos naftos kainos. Vidutiniškai ji išgaunama keturiasdešimt kartų pigiau, nei nafta iš gudroninio smėlio Šiaurės Amerikoje, ji pigesnė nei importuotos suskystintos gamtinės dujos. Toks ekonominis faktas paaiškina, kodėl Artimųjų Rytų nafta vyrauja pasaulio ekonomikos sistemoje. 1984 metais beveik 40 procentų pasaulyje sunaudotos energijos buvo gaunama iš naftos; 33 procentai sudarė Artimuosiuose Rytuose išgauta nafta. 1979 metais iš naftos buvo gaunama net 45 procentus visos energijos, bet Artimieji Rytai ir tada buvo svarbiausias pasiūlos šaltinis.

Istoriniai faktai taip pat vaidina svarbų vaidmenį. Pirma, nuo 1930 iki 1990 metų energijos paklausa pasauliniu mastu išaugo penkis kartus – gerokai daugiau nei paklausa maistui, plienui ar kitai kuriai žaliavai. Per tuos pačius šešiasdešimtį metų paklausos svyravimai buvo labai netolygūs ir industrinių valstybių poreikis buvo didesnis už Afrikos ar Lotynų Amerikos poreikius, o Šiaurės Amerikos poreikis smarkiai viršijo visos Vakarų Europos, sovietinio bloko ar Japonijos paklausą.

Visų industrinių valstybių (taip yra įrodyta) energijos sąnaudos tiesiogiai nėra susijusios su pramonės produkcijos apimtimi. Kitaip sakant, energijos naudojimo pervežimams ir pramonei efektyvumas pastebimai išaugo, tačiau visuminė paklausa didėja kur kas lėčiau. Tai ypač išryškėjo po 1973 metų didžiojo naftos kainų šoktelėjimo ir, matyt, geriausiai buvo pa-

stebima Japonijos pramonėje. Tačiau netgi Amerikoje, kuri daugiausiai pasaulyje sunaudoja elektros energijos, po 1975 metų energijos suvartojimas bendrajam nacionaliniam produktui pagaminti sumažėjo ketvirtadaliu. Tai rinkos, užkėlusios kainas vartotojams, ir vyriausybių, pradėjusių įgyvendinti taupymo politiką ir tuo raginusių ekonomiškai naudoti energiją, nuopelnas.

Svarbu prisiminti dar vieną, paskutinįjį, istorinį faktą. Pasaulio rinkos ekonomikoje veikia dvi kintančios kainos. Jos abi lemia eksportuojančiųjų ir importuojančiųjų pelnus – tai naftos kaina ir dolerio kursas. Nuo 1970 iki 1990 metų „tikroji" naftos kaina labai skyrėsi nuo nominaliosios. Naftos kaina JAV doleriais (ir iki šiol naftos kaina skaičiuojama USD) pakilo nuo 4 USD aštuntojo dešimtmečio viduryje iki 34 1979-aisiais. Turint omenyje infliaciją ir dolerio devalvaciją, tikroji kaina pakilo tik 15 USD. Tačiau dėl JAV monetarinės politikos ir dolerio stiprėjimo naftos realioji kaina taip smarkiai nepakito, palyginus su nominaliosios kainos sumažėjimu. Dėl to silpnas ir nuvertėjęs doleris nulėmė naftos atpigimą kai kuriose ją vartojančiose valstybėse, palyginus su anglies, dujų ar atominės energijos kaina. Britanijos vyriausybė nusileido rinkos jėgoms (ar tai išmintingas, ar neišmintingas sprendimas – kitas klausimas) ir uždarė daugumą savo anglies kasyklų. Visa tai turėdami omenyje, apžvelkime valstybių, rinkų ir naftos korporacijų santykių kitimą istoriškai.

Valstybės – rinkos – bendrovės

Vyriausybės, bendrovės ir rinkos yra trys pagrindiniai naftos verslo veikėjai. Dažniausiai politinėje ekonomijoje teisėtai ir, žinoma, dėl patogumo, valdžios su rinka ryšio koncepcija supaprastinama ir apsiribojama tik valstybės su rinka santykiais. Bet naftos versle visuomet svarbiausia valdžia buvo ne valstybė, atstovaujama nacionalinės vyriausybės, bet naftos kompanija arba keletas naftos kompanijų, efektyviai vadovaujančių rin-

kai. Tiek bendrovės, tiek vyriausybės tam tikru laikotarpiu daugiau ar mažiau buvo priklausomos nuo rinkos malonės.

Naftos verslui tik prasidėjus, dėl daugelio praktinių priežasčių rinka priklausė tik Amerikai ir vienintelė JAV vyriausybė joje turėjo valdžią. Naftos išgavimo technologijos dėka giluminiais gręžiniais žalia nafta buvo išsiurbiama iš žymiai didesnių požeminių plotų, nei koncesijos plotas paviršiuje. JAV teise pagrįsta anglies ir metalų kasyba numatė, kad bendrovės savininkui suteikta koncesija jos galiojimo laiku bus išimtinė. Bet tai nebuvo įgyvendinta, nes kaimynystėje įsikūrę koncesininkai siurbė naftą iš to paties baseino: greita eksploatacija ir greitas išpardavimas didino pelnus. Visų pirma vienas su kitu konkurencinėje kovoje susikibo kaimyniniai koncesininkai ir tai nulėmė kainų nestabilumą bei silpnesniųjų savininkų priklausomybę nuo stipresniųjų. Johnas D. Rockfelleris žinojo paslaptį, kurią vėliau atskleidė ir kitos didelės naftos bendrovės, – jis suprato vertikaliosios integracijos pranašumą. Muštynėmis pagrįsta rinka greitai užleido vietą Standartinės naftos trestui *(Standard Oil trust)*. Politiškai JAV vyriausybė sureagavo paskutinįjį praėjusio amžiaus dešimtmetį Aukščiausiojo Teismo sprendimu. Jis naftos verslą tarp valstybių padarė nelegaliu. Tokiu būdu naftos pasiūla galėjo atitikti vis didėjančią paklausą.

Nacionalinė šio verslo era pasibaigė po Pirmojo pasaulinio karo. Karas parodė, kad armijos bei kariniai jūrų laivynai turi turėti naftos atsargų ir paskatino įdiegti naftos reikalaujančią technologiją pervežimuose ir pramonėje, ypač chemijos. Tai taip pat nulėmė arba bent prisidėjo prie Otomanų imperijos žlugimo. Vietoj imperijos įsikūrė tokios silpnos valstybės kaip Sirija, Irakas ir Palestina, kurios, kaip nusprendė pergalę šventę sąjungininkai, turėjo paklusti tariamam Tautų Sąjungos mandatui. Šių valstybių vyriausybės neturėjo priemonių pasipriešinti plečiamoms naftos koncesijoms, apimančioms gerokai didesnius plotus nei tie, kuriuos turėjo Jungtinių Valstijų naftos koncesininkai pradininkai. (Pirmąją, D'Arsy koncesiją, suteikė Ira-

nas 1901 metais koncesijos, vėliau žinomos kaip Anglų iraniškoji, pradininkui.) Didelė koncesija reiškė, kad nereikia baimintis konkurencijos, atsirandančios eksploatuojant naujus naftos plotus, bei grubios konkurencijos, kai nafta parduodama beveik už savikainą, kol dar neišseko rezervai.

Taigi antroje verslo eroje vyravo bendrovės. Koncesinės valstybės buvo neturtingos, tokios neturtingos, kad dėkodavo už mažus mokesčius, sumokamus už iš žemės gelmių išgautą turtą. Jos neturėjo jokios galios verslą perimti į savo rankas, nes nedisponavo finansais, naujausiomis technologijos žiniomis (*know–how*) ir neturėjo išėjimo į realizavimo rinkas. Vartojančių šalių vyriausybės nekreipė į tai jokio dėmesio, kol tai negrėsė jų interesams. Tik Britanija ir Prancūzija buvo suinteresuotos, kad Artimuosiuose Rytuose neatsirastų kita galinga valstybė ir jos galėtų išlaikyti savo pačių atitinkamas įtakos sferas. (1916 metais jos net nubrėžė nematomą sieną, vadinamąją *Sykes-Picot* liniją, kuria po karo atsidalijo savo įtakos zonas.) Be to, jos rūpinosi, kaip, prasidėjus karui, apsaugoti savuosius strateginius energijos šaltinius. Todėl respublikonų administracija, prezidentaujant C. Coolidgui, trečiojo dešimtmečio pabaigoje parėmė JAV naftos bendrovių reikalavimus įsileisti jas į koncesinį žaidimą Artimuosiuose Rytuose ir išskirti joms dalį, kuri dėl jų rinkos dydžio ir turtingumo vis didėjo. Šiaip jau JAV vyriausybė nebuvo labai susirūpinusi savo galingų naftos kompanijų daroma įtaka tarptautinei prekybai nafta, kol šios nepradėjo pažeidinėti antimonopolinių taisyklių ir koncesinių nuostatų, galiojančių JAV vidaus rinkoje.

Dėl to beveik penkiasdešimt metų tarptautinė rinka buvo visiškoje *Septynių seserų* (taip buvo vadinamos pagrindinės naftos bendrovės) malonėje. Tik ta rinkos dalis, kurią nafta aprūpindavo Sovietų Sąjunga ir Meksika (kuri 1938 metais įvykdė pirmą selektyvinį naftos nacionalizavimą), buvo nepasiekiama didelėms naftos kompanijoms. Vertikali integracija, apimanti žalios naftos telkinių tyrinėjimą, gręžimą, pervežimą, valymą ir

tiesioginį pardavimą vartotojams sukrovė šioms kompanijoms didžiulius turtus. Šioji grupė efektyviai koordinavo įvairių naftos rangų ir rūšių kainas, jas derindama su suderėta „oficialiai paskelbta" Saudo Arabijos žalios naftos kaina. Šių naftos valstybių vadovai neturėjo jokios arba labai mažai įtakos naftos išgavimo normoms, gamybos procesui ar naftos rinkai. Bendrovės nuspręsdavo, ar deginti naftos gręžinio dujas, nukreipti naftą į vamzdyną, nutiestą iki jų terminalų, pakrauti į jų įtakoje esančius tankerius, ar parduoti už jiems ar jų bendražygiams tinkamas kainas.

Antrasis pasaulinis karas pakeitė Artimųjų Rytų valstybių jėgų balansą, bet beveik nepakeitė santykių tarp bendrovių ir naftą gaminančių valstybių. Britanija ir Prancūzija sėkmingai atsitraukė iš Artimųjų Rytų palikdamos neišspręstą Izraelio ir kaimyninių arabų valstybių konfliktą bei nelengvą ir nestabilią situaciją. Jungtinės Valstijos, kaip niekada aiškiai suprasdamos savo strateginius interesus tame regione, visų pirma prezidentaujant Trumanui ir Dulles, pabandė įkomponuoti regioną į pasaulinę sąjungininkų sistemą, turėdamos tikslą į ją įtraukti ir Sovietų Sąjungą. Tačiau kai sovietų ekspansija į Pietus nebeatrodė tokia gąsdinanti, JAV pasitenkino tuo, kad išlaikė supergalybių balansą, tuo pačiu kartkartėmis pasistengdama sutaikyti arabų valstybes, kurių draugiškos nuotaikos buvo būtinos, norint išlaikyti naftos tiekimą, ir Izraelį, kurio kaip žydų tėvynės išsaugojimas turėjo didelę politinę paramą JAV Kongrese.

JAV vyriausybė ir pagrindinės naftos bendrovės nenustodamos derėjosi dėl savo laisvių išlaikymo tarpusavio santykiuose ne Jungtinių Valstijų teritorijoje bei su Artimųjų Rytų valstybėmis, už tai siūlydamos savo pelnų patikrinimą, kuris garantuotų, jog vis dar auganti naftos pasiūla atitinka Europos bei Japonijos didėjančius poreikius. Nuo šeštojo dešimtmečio bendrovės buvo atleistos nuo bet kokių įsipareigojimų Amerikai mokėti pelno mokesčius. Vietoj mokesčių JAV, jos naftos valstybėms mokėjo už žemės gelmių naudojimą. Per visą šį laikotarpį tik vieną

kartą Iranas, valdomas Mossadegho, 1951 metais pabandė nacionalizuoti Anglų iraniškąjį gręžinį ir taip sumažinti naftos bendrovių galią. Pasaulinės gamybos strategijų dėka naftos bendrovės sugebėjo Irano naftą pakeisti Kuveito bei Irako nafta, taip pat sugebėjo nepertraukiamai siųsti naftą į Europą aplink Afriką, kai 1957 metais uždarė Sueco kanalą. Tačiau pasibaigus Mossadegho valdymui ir galų gale susitarus su Iranu, *Septynių seserų* kartelis žlugo, nes svarbioje naftos turinčioje valstybėje pradėjo veikti naujos nepriklausomos konsorciumo narės.

Trečiojo pasaulio šalims septintasis dešimtmetis gali būti įvardytas kaip nauja išskirtinė trečioji valstybės–rinkos–bendrovės santykių era. Kiti mano, kad svarbus istorinis įvykis buvo ne Naftos eksporto šalių organizacijos (OPEC) *įkūrimas*, bet tai, kad dešimtmečiu vėliau OPEC sugebėjo sėkmingai veikti rinką. 1960 metais naftos valstybės, vadovaujamos Venesuelos, sureagavo į naftos bendrovių nutarimą, kurio dėka sumažėjo naftos valstybių pajamos, gaunamos iš mokesčių už naudojimąsi žemės gelmėmis. Šios valstybės ir įkūrė Naftos eksporto šalių organizaciją (OPEC). Pasaulinės rinkos ekonomikos nuosmukis 1958–1959 metais sudarė sąlygas atsirasti laikinam naftos pertekliui, dėl kurio bendrovės turėjo numušti kainas ir tuo pačiu atsitiktinai, tikriausiai net nepagalvojus, buvo sumažintos valstybės gaunamos pajamos 13,5 cento už barelį. OPEC tuo metu nesivadovavo ambicijomis, ji tik siekė „išnagrinėti ir sukurti sistemą, užtikrinančią kainų stabilumą“. Rinkos ji nebandė keisti. Prie įkūrėjų (Saudo Arabija, Irakas, Iranas, Venesuela) greitai prisijungė kitos Artimųjų Rytų naftos valstybės, taip pat ir Alžyras, Libija, Gabonas, Nigerija bei Ekvadoras. Meksika, Sovietų Sąjunga ir Britanija prie jų neprisidėjo. Tačiau nors 1973 metais OPEC gamino 53,5 procentų visos pasaulio išgaunamos naftos, jos galimybės veikti rinką vis tiek buvo menkos. Tik tuomet, kai organizacijos narės pasinaudojo politine įtaka joms priklausančioje teritorijoje, jėgų balansas su bendrovėmis, o vėliau ir su rinkomis, pasikeitė. Libija buvo pirmoji. 1969 metais pul-

kininkas Muammaras Gaddafis nuvertė karalių ir pradėjo kelti valstybei mokamų mokesčių lygį, grasindamas eksproprijuoti kiekvieną Libijoje esančią kompaniją, kuri nesumažins gamybos apimčių ir nepakels kainų. Libija, padedama *Armand Hammer Occidental* bendrovės, nepriklausančios *Septynioms seserims*, padidino produkcijos apimtis ir viršijo netgi Saudo Arabijos apimtis, taigi galėjo derėtis dėl naujo valstybės–bendrovės dalies pasidalijimo.

Libijos pavyzdžiu greitai pasinaudojo kitos naftą eksportuojančios valstybės, ir sau pareikalavo didesnės bendrovių gaunamo pelno dalies. Bendrovės labai nesipriešino, kadangi įmokos už naudojimąsi žemės gelmėmis atstojo JAV reikalaujamus mokesčius, be to, jos galėjo pasipelnyti paklausos pagyvėjimo laikotarpiais. Jos buvo patenkintos Teherano sutartimi, sudaryta 1971 metais, kuria buvo pripažintas naftos pelno padalijimas per pusę su sąlyga, kad valstybė nedidins kainų daugiau nei 2,5 procento per metus. Ši sutartis, aišku, nenumatė, kad tų pačių metų pabaigoje Nixonas devalvuos dolerį, nei iš dalies spekuliatyvaus prekių vartojimo pakilimo 1972 metais, kuris atskleidė visuotinį netikrumą ir nepasitikėjimą doleriu pagrįsta monetarine sistema (žr. 5 skyrių). 1973 metais prasidėjus Spalio karui, suirzusios OPEC narės perėmė iniciatyvą į savo rankas ir pasinaudojo naftos rinkose atsiradusiu netikrumu: jos paskelbė keturgubai didesnes naftos kainas ir pagrasino uždėti embargą naftos eksportui į šalis vartotojas, sugalvojusias parodyti pernelyg didelį draugiškumą Izraeliui.

Taigi pamažu nuo 1969 iki 1973 metų prasidėjo ketvirtoji vyriausybių, bendrovių ir rinkų trišalių santykių, pagrįstų derybomis, era. Šioje eroje bendrovės prarado dalį savosios įtakos rinkoms, o rinkos, savo ruožtu, leidosi vadovaujamos valstybinės politikos. Bet šioje eroje viešpatavo ne vien tik OPEC narės. Naftą importuojančios valstybės taip pat vaidino savo vaidmenį. Europoje ir Japonijoje dauguma vyriausybių, patyrusios keturgubos kainos poveikį savo importo sąskaitoms, pa-

didino kainas: įvedė naujus mokesčius, taip norėdamos pristabdyti vartojimą. Jungtinės Valstijos, bijodamos Kongreso, vienintelės to nepadarė ir 1974 įvedė kompleksinę kainų kontrolės sistemą, skirtą JAV rinkai „ginti" nuo OPEC daromų sprendimų. Tačiau praktikoje šis įstatymas neveikė, kaip buvo numatyta, jog skatins importą ir atims norą vartoti daugiau savos naftos. Taip JAV tapo dvigubai jautresnė pasaulinės naftos rinkos svyravimams.

Nesugebėjimas pakelti kainų namuose buvo ta pagrindinė priežastis, dėl ko JAV nesugebėjo įkurti efektyvios tarptautinės vartotojus vienijančios organizacijos, galinčios atsverti OPEC. Valstybės sekretoriaus Kissingerio 1974 metais pasiūlyta Tarptautinė energijos agentūra (IEA) turėjo veikti naftos rinkoje – mažinti kainas, kaip OPEC veikė rinkoje jas didindama. Tai buvo gana keistas poelgis vyriausybės, kuri iki šiol nuosekliai stengėsi nesikišti į tarptautinę naftos rinką ir nuolat priešinosi, remdamasi aukščiausiais liberalumo idealais, besivystančių šalių pasiūlymams stabilizuoti žaliavų kainas – sudaryti atsarginius fondus arba priimti gamintojų ar vartotojų kvotinius pasižadėjimus. Tačiau Amerika IEA nariams skubiai pasiūlė pritarti sukurti naftos fondus ir vykdyti taupymo politiką.

Iš tikrųjų JAV monetarinės ir finansinės politikos nenumatyti padariniai buvo efektyvesni „kovojant" prieš OPEC. Infliacija ir dolerio devalvacija 1974–1978 metais atėmė visą aukštų naftos kainų žavumą. 1978–1979 metų Irano revoliucija paskatino OPEC nares vėl imtis tų pačių priemonių – pasinaudojus politiniu įvykiu, pakelti kainas. Tačiau su antruoju kainų šuoliu greitai susidorojo jau ne vyriausybės, o rinka. 1983 metų kovo mėnesį OPEC suprato, kad teks nusileisti, ir sumažino naftos kainą 5 USD manydama, kad taip parodys, jog vis dar kontroliuoja situaciją. Tačiau šį kartą kontrolę į savo rankas perėmė rinka. Kainos vis krito, nepaisant naftos gamybos sumažinimo Saudo Arabijoje, kuriam kitos OPEC valstybės pritarė. Ketvirtoji valstybės viešpatavimo era, be abejonės, baigėsi.

Priežastys buvo pakankamai aiškios. Šalys eksportuotojos perėmė žalios naftos gamybą (ir kitą tiesiogiai susijusią naftos produktų gamybą) iš naftos bendrovių, tačiau brangi ir rizikinga tyrinėjimų atsakomybė liko bendrovėms. Šios finansinius ir technologinius išteklius nukreipė tyrinėti OPEC nepriklausančius naftingus plotus – Aliaską, Šiaurės jūrą ir Meksiką. OPEC dalis pasaulinėje naftos eksporto rinkoje sumažėjo nuo 70 iki 30 procentų. Šalys importuotojos bei jų pramonė tuo laiku taip pat investavo į alternatyvius energijos šaltinius: į atominę, vandens ir anglies energiją naudojančias jėgaines; be to, buvo nuveikta daugybė darbų bandant taupyti energiją. Tokios šalys kaip Japonija, norėdamos užsitikrinti tiekimus, sudarė ilgalaikes dvišales sutartis. Prasiskolinusi Brazilija sudarinėjo barterinius mainus su naftą eksportuojančia ir prasiskolinusia Nigerija – cukrų ir įrengimus mainė į naftą. Tokiomis sąlygomis išlaikyti kainas nustatinėjantį kartelį būtų buvę be galo sunku.

Tokiu būdu rinka penktojoje eroje vėl pradėjo vaidinti svarbesnį vaidmenį. Nors, kaip teigė Morse'as, tai ir buvo „grįžimas į liberalizmą", tačiau tai nereiškė, kad naftos bendrovės ar vyriausybės nebeturėjo jokios įtakos (Morse, 1983). Bendrovės kontroliavo tyrimus, nevietinės naftos gamybą, naftos valymą ir marketingą. Taip pat turėjo kapitalo, reikalingo rizikai valdyti tokiame iš esmės nenuspėjamame versle. Kai kurios jų padidino savo finansinius bei technologinius išteklius atrankos būdu susijungdamos arba įsigydamos kitų bendrovių (IEA, 1986). Kai kurios neturtingos prasiskolinusios valstybės dabar turėjo konkuruoti su nenorinčiomis daryti jokių nuolaidų bendrovėmis ir bendradarbiauti pagal išperkamumo *(buy-back)* ar nesutartinių įsipareigojimų *(contract-free)* principus. Dauguma šalių gamintojų (taip pat ir Britanija), kurios kontroliavo rinką naftos bendrovių dėka, negalėjo taip lengvai persiorientuoti. Netgi ne socialistinėse valstybėse vyriausybė buvo atsakinga už kurios nors energijos rūšies – naftos, anglies, vandens (kur įmanoma), atominės energijos – pasirinkimą. Kol importo naftos rinka kintan-

ti, kol pagrindinės naftos bendrovės priklauso transnacionalinių korporacijų dešimtukui arba dvidešimtukui, valstybės–rinkos–bendrovės trijulės balansas, viena ar kita forma, išsilaiko.

Kaip paaiškėja trumpai apžvelgus pastarąjį penkiasdešimtmetį ar net šimtmetį vykusią plėtrą, šis triašis balansas iš esmės ir staigiai keitėsi ne taip jau seniai. Tokio dinamiškumo priežastis paaiškinti nėra lengva. Koehane ir Nye (1977) pasiūlytas požiūris, vėliau Amerikoje paplitęs tarptautinės politinės ekonomijos literatūroje, teigė, kad priežasčių reikia ieškoti „režimo pasikeitime". Prisiminkime, kad režimas, pagal visuotinai priimtą Krasnerio apibrėžimą, yra „principai, normos, taisyklės ir sprendimo priėmimo procesai, kurie veikia veikėjo ateities lūkesčius tam tikru klausimu" (Krasner, 1983). Tai pakankamai platus apibrėžimas. Būtent ši formuluotė praktikoje didžiausią dėmesį skiria tarpvalstybiniams mechanizmams ir susitarimams dėl politikos tikslų, tokiu būdu ir tarptautinių organizacijų sprendimų priėmimui. Kadangi metodas buvo sukurtas tam, kad būtų atsakyta į klausimą „Kodėl tarptautinės organizacijos, kaip TVF arba jūrų teisės, pobūdis ilgainiui keičiasi?", nenuostabu, kad metodas tiek daug dėmesio skiria tam, kas vyksta pačiose organizacijose arba *tarpvyriausybinių* derybų dėl tarptautinių „režimų" prigimties metu. Neparaidžiui ir protingai taikant galima, kaip rezultatai ir rodo, gauti analitinį darbą, kuriame atsižvelgiama ir į ekonomines rinkos jėgas, ir į politines vyriausybines bei kitų valdžios institucijų jėgas. Tačiau teorijoje slypi nedidelis pavojus. Taip atsitinka pirmiausiai ėmus nagrinėti pasikeitimus tarptautinėse organizacijose. Šiose organizacijose vykstantys pokyčiai gali tapti kreivais veidrodžiais, kadangi jos savo principus ir tikslus, taip pat ir įsigalėjusią organizacinę struktūrą keičia lėtai. Svarbiausios tarptautinės organizacijos, veikiančios energijos struktūroje kaip OPEC, IEA, ir svarbiausia atominės energijos prižiūrėtoja IAEA, nėra šios taisyklės išimtys. Režimo pasikeitimo analizės metodas dažnai neatkreipia dėmesio arba neįvertina, kad, visų pirma, rinkos jėgos daro

įtaką valstybės vidaus ir užsienio politikai ir tuo pačiu netiesiogiai – rezultatų pasiskirstymui. Antra vertus, technologinis pasikeitimas daro įtaką tiek valstybės vidaus ir užsienio politikai, tiek rinkos sąlygoms, o dėl tos priežasties – bendrovių ir valstybės rinkos pasidalijimui.

Keturių struktūrų poveikis

Šioje knygoje pateikiama analitinė sąranga, arba metodas, bando į politinės ekonomijos visumą įtraukti keturias bazines struktūras. Todėl siūloma *pradėti* nuo keturių pirminių struktūrų pasikeitimo, o ne atvirkščiai – nuo pasikeitimų tarpvyriausybinių organizacijų veikloje. (Paskutiniame skyriuje paaiškinsiu šį metodą žingsnis po žingsnio, kaip parašyta instrukcijose ar virimo knygose.) Tačiau kalbėdami apie pačią svarbiausią pasaulinės aprūpinimo energija sistemos (ar substruktūros) dalį – naftos verslą ir norėdami parodyti, kaip šis metodas veikia, galime pasinaudoti šiame skyriuje aprašyta informacija. Pirmiausia apžvelgsime pirminių keturių struktūrų pasikeitimus, apie kuriuos kalbama 3, 4, 5 ir 6 skyriuose ir kurie turėjo didelę įtaką galingųjų valstybių politikai, bendrovių strategijai, rinkos sąlygoms ir trigubo valstybių, bendrovių ir rinkų balanso poveikio rezultatams. Po to galime paklausti apie antrinius, arba susijusius, poveikius kitų valstybių politikai, tarptautinių organizacijų sprendimams ir susijusių rinkų politinei ekonomijai – kalbant apie naftą, jos poveikis pakaitalams: angliai, dujoms ir atominei energijai.

Skaitytojas gali teisėtai papriekaištauti, kad visa tai, apie ką kalbu, yra ėjimas ratu, galbūt tik kiek plačiau įsigilinant į paskirstymo klausimą. Tai teisingas pastebėjimas, nes pagrindinis keturių pirmųjų skyrių, kuriuose kalbama apie pirmines struktūras, leitmotyvas teigė, kad nė viena struktūra nebuvo tobulai sudaryta ir nė viena neatsirado iš niekur. Valstybės kaip pagrindinės valdančiosios jėgos komandinėje, mišrioje ir pagaliau rinkos ekonomikoje, formavo politiką arba susilaikydavo nuo jos

formavimo ir formavo struktūras. Gindama savo požiūrį atsakysiu, kad nors sutinku, jog priežastis ir pasekmė eina ratu, manau, bus geriau pradėti nuo to, kas mažiau pasiduoda staigiems pakitimams, t.y. nuo struktūrų, o ne nuo politikos ar rinkos sąlygų.

Saugumo struktūroje dvi pagrindinės permainos iš pagrindų keitė valstybės–rinkos–bendrovės santykius. Pirmiausiai pasikeitė valstybės saugumui būtinų sąlygų apibūdinimas, ypač Jungtinėse Valstijose bei po OPEC pirmojo naftos kainų pakėlimo 1973 metais. Antrąją permainą nulėmė pokytis žinių struktūroje, įvykęs po to, kai buvo suprasta, kad Antrojo pasaulinio karo metu atominiams ginklams naudotą technologiją galima pritaikyti gaminant elektros energiją pramonei[2].

Panagrinėkime pirmąją permainą. Henry Kissingeris ją trumpai apibrėžia taip:

> Per paskutiniuosius tris dešimtmečius mes tapome tiek priklausomi nuo importuojamos energijos, kad mūsų ekonomika ir gerovė tapo tautų, esančių už tūkstančių mylių, sprendimų įkaitais...
>
> Energijos krizė į pavojų pastatė visus šiuos tautos tikslus visame pasaulyje. Ji įkeitė mūsų ekonomiką ir mūsų užsienio politika tapo neapsaugota nuo nenumatyto spaudimo... ir tai sukėlė pasaulinio masto politines krizes, labai paveikusias mūsų nacionalinį saugumą.

Galbūt išsireikšta šiek tiek dramatiškai ir tvirtinimai perdėti, bet pasikeitimas Amerikos saugumo supratime atskleistas, ir tokia reakcija vyravo Amerikoje po 1973 metų kainų padidėjimo. Toks suvokimo pasikeitimas Jungtinėse Valstijose buvo juntamas geriau, nei kai kuriose kitose valstybėse. Pavyzdžiui, Šveicarijoje jau seniai buvo sureaguota į naują energijos nesaugumo požiūrį ir buvo pradėta investuoti į daug kapitalo reikalaujančią vandens energijos atsargų gamybą bei į brangias strategines naftos saugyklas. Bet Šveicarijos supratimas ir politika neturėjo tokios įtakos kitoms valstybėms ir pasaulinei naftos rinkai, kokią darė tokios pasaulio supervalstybės kaip JAV.

Kissingeris norėjo pasakyti, kad Jungtinių Valstijų saugumui išlaikyti nepakanka tik karinių pajėgumų apginti savo

teritoriją nuo kitų valstybių puolimo. Grėsė kitoks pavojus. Energijos nesaugumas galėjo paleisti vėjais tiek gynybos, tiek ir užsienio politiką. Todėl prieš šią naują grėsmę, norint užtikrinti valstybės saugumą, reikėjo mobilizuoti gynybos, užsienio politikos pastangas ir vidaus energijos politiką. Jis nepasakė tiesiogiai, bet galima nuspėti, kad vienos triašės saugumo sistemos kolonos nebuvimas arba silpnumas turi būti kompensuojamas vienos ar abiejų kitų kolonų stiprinimu. Ekonominiais terminais galima pasakyti, kad vieną politiką buvo įmanoma pakeisti kita. Tai panašu į miesto apgultį senovėje. Trys politikos rūšys gali sumažinti bado grėsmę ir kaip to padarinį – neišvengiamą pralaimėjimą. Pirmoji būtų „vidinė". Ji normuotų maistą arba mokesčius, kad būtų sumažinta paklausa ir kauptųsi atsargų. Antroji būtų „užsienio" – ieškoti sąjungininkų: tiek karinių, tiek ekonominių. O trečioji būtų karinė – rengtis ir sutriuškinti apsupėjus. Pasakojime apie naftą JAV politika po 1974 metų buvo suskirstyta panašiai. Vidaus politika ir užsienio politika buvo itin susijusios. Norint padidinti JAV saugumą ir sumažinti jautrumą (naudojant Keohane ir Nye terminus) energijos nesaugumui, reikia sumažinti paklausą ne tik JAV, bet ir pasaulinėje rinkoje. Iš čia IEA. Kuomet JAV paklausa nesumažėjo tiek, kiek tikėjosi Kissingeris ir kiti, kitų apribojimų poveikis buvo peržiūrėtas. Vartotojų sąjungos, Kissingerio įkurtos IEA dėka, veiklos efektyvumą ribojo JAV vidaus politika, nes ji buvo kokia tik nori, bet jokiu būdu neribojo esamo naftos poreikio. Beveik visų jų paskirtis buvo veikti Amerikos pramonę, kad vietoj naftos vartotų anglį ir dujas ir taip sumažėtų priklausomybė nuo naftos importo. Buvo planuojama po žeme pastatyti didelę strateginę saugyklą ir ten saugoti vieną milijardą barelių naftos. Tačiau dėl vidinių biudžetinių priežasčių šie užmojai liko neįgyvendinti. Todėl JAV, siekdama norimo saugumo, turėjo pasikliauti savo gynybos ir užsienio politika. Valstijų susirūpinimas Artimųjų Rytų atsargomis atsiskleidė Kuveito tankerių Persų įlankoje vėliavų pakeitimu 1987 metais, o tai nulė-

mė karinių ir jūrų laivyno įsipareigojimų padidėjimą šiam regionui. Tokiu būdu vidinės nesėkmės atsispindėjo pasaulinėse saugumo struktūrose, kuriose (apie tai kalbėta 3 skyriuje) Artimieji Rytai yra padidintos rizikos zona.

Nepasikeitė valstybių, esančių Amerikos žemyne, saugumo struktūrų parametrų supratimas. Po pirmojo OPEC kainų pakėlimo kitos valstybės, susidūrusios su šia nauja saugumo *problematique* – kaip apsaugoti energijos tiekimą šalies pramonės ir pervežimo sistemoms – pradėjo, kaip jau minėjome, daugiau kištis į rinkų veiklą ir jų politika, nukreipta į kitų nei nafta energijos šaltinių vartojimą, tapo įvairiapusiškesnė.

IEA leidžia kasmetinę savo valstybių narių energijos politikos ir programų apžvalgą. Iš apžvalgos paaiškėja, kad tos valstybės, kurios gamina naftą, gali ir toliau ją naudoti, bet tos, kurios turi importuoti, turi stengtis (savo turimų išteklių ribose) pereiti prie kitų energijos rūšių. Stebina tai, kad šalys, labiausiai priklausančios nuo naftos importo arba, kaip Prancūzija, nuo naftos ir dujų importo, tapo labiausiai priklausomomis nuo atominės energijos, o visuomenė taip pat labai tolerantiškai reagavo į su ja susijusius pavojus. Šių šalių vyriausybės taip pat politiškai pasipriešino JAV ir Sovietų Sąjungos pastangoms su IEA (tarptautinė organizacija, galinti efektyviai prižiūrėti atominio kuro, kaip energijos šaltinio, naudojimą) pagalba sukurti priežiūros sistemą ir taip neleisti, kad atominis kuras būtų panaudotas atominio ginklo gamybai. Naudojantieji atomą energijai gauti, linkę jį panaudoti ir gynyboje.

Tokios sistemos sukūrimas inicijuotas 1953 metais, kai prezidentas Eisenhoweris paskelbė savąjį „Atomas – taikai" pasiūlymą toms šalims, kurios savo ruožtu būtų atsisakiusios atominio ginklo gamybos. Tokios politikos rezultatas buvo Neplatinimo sutartis, pasirašyta 111 šalių 1964 metais. Ja numatyta sukurti atominių jėgainių priežiūros sistemą ir įvesti JT Tarptautinės atominės energijos agentūros, esančios Vienoje, įgaliotą patikrinimą. Bet pastarosios sutarties (NPT) nepasirašė Kinija, Pran-

cūzija, Izraelis, Pietų Afrika, Taivanis, Indija ir Pakistanas. Šias šalis vienijo ne neprisijungimo ir neutrali užsienio politika ar didžiulės pretenzijos karinei galiai. Pirma, jos visos, išskyrus Kiniją, priklausė nuo energijos importo. Aštuntąjį dešimtmetį, kuomet energijos saugumo klausimas tapo itin svarbus, sutarties nustatomam „režimui" pasidarė nelengva paklusti, nors ir buvo stengiamasi jį primesti kaip 1976 metų Londono Atominio kuro ciklinio įvertinimo programą. Realybėje netikrumas dėl naftos verslo papildė valstybių nesaugumo supratimą. Šalių reakcija taip pat didino pavojų (atominio ginklo platinimo) saugumo struktūrai ir nulėmė netikrumo plitimą naftos rinkoje.

Tokį netikrumą tiesiogiai sukeldavo gamybos struktūra. OPEC atsirado proga pasinaudoti greitai augančiu rinkos poreikiu naftai, kadangi septintąjį dešimtmetį ypač greitai plėtojosi ekonomika ir dėl to naftos paklausa gerokai viršijo naftos pasiūlą 1972 metų kainomis. Naftos rinka visuomet greitai sureaguodavo į pasaulinės ekonomikos pasikeitimus. Devintojo dešimtmečio viduryje žemas kainas nulėmė, kaip jau buvo minėta anksčiau, tiek diversifikacija, tiek pagrindinių pramoninių šalių, kurios taip pat yra ir pagrindinės energijos vartotojos, vystymosi sulėtėjimas. Ateities veiksmai priklausys nuo ekonomikos augimo tempų, turint omenyje pramonės ir žemės ūkio gamybą, bei nuo jos išsidėstymo ir krypties. Negalima apskaičiuoti būsimos energijos paklausos ir pasiūlos Sovietų Sąjungoje. Jeigu ekonominės reformos sėkmingai vyks, jos pareikalaus gaminti gerokai daugiau energijos pramonei, ir energija bus gaminama naudojant daugiau anglies, dujų ir atominės energijos. Tą patį galima pasakyti ir apie Kiniją. Tokiu būdu nė viena Vakarų rinkų analizė negali nekreipti dėmesio į vaidmenį, kurį vaidina šios dvi didelės planinės ekonomikos, nors dabar jos jau labiau integruotos į pasaulinę energetikos struktūrą. Sovietų Sąjunga tiekia dujas Europai ir Japonijai ir gauna anglį iš Kinijos. Taip pat svarbu, kaip Sovietų Sąjunga tvarkys savąją atominę programą po 1986 metais įvykusios Černobylio katastrofos.

Kalbant apie finansinės struktūros poveikį energijos sistemai, svarbu paminėti du aspektus. Pirmas, kad naftos kainų ir nacionalinių valiutų kintamumas (ypač JAV dolerio) veikė ir darė įtaką vienas kitam, didindami finansinių struktūrų, energijos pasiūlos ir kainų nustatymo netikrumą. Prekyboje nafta dažniausiai būdavo atsiskaitoma doleriais, netgi Saudo Arabijai parduodant Japonijai, todėl devintojo dešimtmečio pradžioje naftos kainos galėjo kristi, bet tuo pačiu didėti tiems vartotojams, kurių valiuta silpnėjo dolerio atžvilgiu. Naftos kainas galėjo stabilizuoti tik ilgalaikis dolerio perkamosios galios stabilumas. Kita alternatyva – naftos kainą nustatinėti pagal valiutų krepšelį arba pagal kokį nors naftos eksportuotojų pirktų gaminių ir paslaugų indeksą. Antrasis aspektas – finansinė struktūra yra tokia, kad ji palengvina „turinčiųjų" kreditavimą labiau nei „neturinčiųjų", didelės naftos kompanijos kredituojamos geriau nei neturtingi naftos importuotojai. Tiesa tokia, kad JAV ir jos sąjungininkėms, priklausančioms turtingų pramoninių ir naftą eksportuojančių klubui (ypač Saudo Arabijai), TVF *Witteveen* programa suteikė specialius kreditus, leidžiančius OPEC nepriklausančias šalis aštuntąjį dešimtmetį pirkti naftą pakilus kainoms. Bet tokios kritiškos padėties pagalbos dydis buvo nepalyginamas su didžiųjų naftos kompanijų finansiniais ištekliais. Kaip ir dabar, naftos bendrovės, strategiškai numatydamos investicijas, vengdavo politiškai nestabilių regionų, kaip yra Artimieji Rytai. Aliaska arba Šiaurės jūra, reikalaujančios daug išlaidų, o ne rizikos, tiko labiau, todėl galima numanyti, kad ateityje daug kas priklausys nuo bendrovių investicinių ir plėtojimo sprendimų. Šiuos sprendimus savo ruožtu nulemia numatomo pelno iš ilgalaikių investicijų ir pelno iš trumpalaikių finansinių sandėrių palyginimas. Sėkmingai pasinaudojusios arbitražo valiutų rinkoje teikiamomis galimybėmis arba paskolinusios kapitalo neturinčioms vyriausybėms, naftos bendrovės gali nuspręsti, kad jų pinigus bus pelningiau panaudoti finansinėje, o ne gamybinėje struktūroje.

Korporuotos galios globalinėje energijos struktūroje šaltinis buvo ne tik finansai, bet ir žinios – geologinės sanklodos pažinimas ir galimybė rasti naftos naujuose gręžiniuose – tos kiekvieno verslo aspekto žinios, kuriomis valstybės ilgą laiką nesidomėjo. Pavyzdžiui, kuomet gręžinių vandenyse technologija buvo pirmą kartą panaudota Šiaurės jūroje, vien tik naftos bendrovės išmanė apie gręžinių vandenyje kaštus bei tikimybes rasti naftą. Britanijos vyriausybė, panorusi apmokestinti bendroves ir taip pasidalyti pelną, iš pradžių, sužinojusi, kiek mažai ji gali užsiprašyti, atsidūrė nepavydėtinoje situacijoje. Kitos vyriausybės, ypač besivystančių šalių, suprato, kad, derėdamosi su užsienio naftos bendrovėmis, turi daryti nuolaidų ir pripažinti bendrovių technologijos laimėjimus, ypač tyrimuose ir gamybos plėtotėje.

Apibendrinant galima pasakyti, kad bendrovių visapusiškos žinios rizikingiausias verslo dalis leido perleisti kitiems, o pačioms savo žinioje pasilikti pelno duodančius procesus. Nacionalizuodamos naftingas vietoves, OPEC šalys prisiėmė sau riziką: kai žalios naftos rinkoje įsigali nuosmukis, padidėja nepriklausančių OPEC gamintojų konkurencija, kai sunkiose derybose reikia išspręsti kolektyvinio pertekliaus sumažinimo problemą ir sustabdyti kainų kritimą.

Energijos struktūra sureagavo į pasikeitimus žinių struktūroje. Septintąjį dešimtmetį žmonės galvojo ir elgėsi taip, lyg naftos ištekliai būtų neišsenkami ir nafta nepertraukiamai tekės per amžių amžius. Pirmojo „naftos šoko" aštuntojo dešimtmečio pradžioje įspūdį sustiprino Romos klubo paskelbtas pranešimas, pavadintas „Augimo ribos" (*Limits of Growth;* Meadows et al., 1972). Jame buvo skelbiama, kad gyventojų skaičiaus ir ekonomikos augimo, plintant industrializacijai, bendri padariniai bus žemės neatnaujinamų žaliavų nualinimas, ir tai vyks didėjančiais tempais, taigi naftos kainų kilimas taps ne laikinu reiškiniu, galimu greitai pakoreguoti, bet greičiau tai bus pirmasis žingsnis ilgame naftos išteklių mažėjimo ir tuo pačiu bran-

gimo procese. Tokio požiūrio įsigalėjimas tarp OPEC valstybių suformavo per daug optimistišką nuomonę apie jų sugebėjimą ilgą laiką kontroliuoti rinką, tuo pačiu šalys vartotojos lengviau pritarė tiek poreikiui taupyti, tiek išsivadavimui nuo naftos priklausomybės, ypač OPEC naftos. OPEC, kaip tarptautinės organizacijos, galinčios efektyviai valdyti rinką, veikla būtų trukusi ilgiau, jei nebūtų pasikeitusios pastarosios pagrindinės nuostatos. Tas pat būtų atsitikę ir su IAEA.

9.1 lentelė. Procentas gyventojų, aprūpintų elektra (mažiau išsivysčiusių valstybių)

Taivanis	99
Meksika	81
Kinija	60
Brazilija	56
Filipinai	52
Senegalas	36
Indonezija	16
Indija	14
Kenija	6
Bangladešas	4

Duomenys pagal: World Bank, World Development Report, 1985.

Tokiu būdu pastebime, kad energija, norint valdyti tarptautinėje politinėje ekonomijoje, yra *sine qua non*. Ir neįmanoma įsigyti nei saugumo, nei turto be saugaus energijos tiekimo, nors pasikeitimai pasaulio energijos sistemoje įvyko anksčiau aprašytųjų keturių pirminių struktūrų ribose ir jų įtakoje. Jos buvo svarbios, kai anglį pakeitė nafta, vandens energiją – atominė energija, garą – dyzelis ir elektra. Teisybė, kad struktūros pasižymi cikliškumu ir kad energijos sistema savo ruožtu veikia keturias pirmines struktūras, tačiau nemeluosime sakydami, kad prieš energijai tampant tokiu lemiamu gamybos veiksniu, kokiu ji šiandieną yra, tarptautinė politinė sistema, kurioje valstybei buvo patikėtas saugumo užtikrinimas, jau eg-

zistavo. Taip pat jau veikė kapitalistinė gamybos sistema, kurioje gamybos veiksniai bendrai gamino prekes pardavimui tarptautinėje bei nacionalinėse rinkose. Taip pat egzistavo funkcionuojanti bankų ir kapitalo rinkų finansinė sistema, kurios dėka buvo galima kredituoti gamybą ir prekybą. Galų gale veikė palaikanti žinių sistema, kuri pelno, turto ar didesnių materialių patogumų siekimą (o čia didesnis kiekis pigesnės energijos labai padėjo) itin rėmė kaip trokštamą ir teisėtą dalyką.

[1] Metų plebiscitas buvo proga vienam pirmųjų tarptautinių taikos palaikymo pajėgų panaudojimui. Saaro regionas didžiule persvara balsavo už prisijungimą prie Vokietijos.

[2] Tarptautinė atominės energetikos agentūra yra JTO specializuota agentūra, įkurta 1957 metais. Analitinė santrauka pateikta Scheinmanno Coxo ir Jakobsono knygoje (1973).

[3] Cituojama Ebinger (1982, xvi).

10 skyrius

GEROVĖ

Gerovė – tai ne tik vyriausybės pašalpos bedarbiams, seniams ir skurstantiems. Jos supratimas yra platesnis – kaip ir pasaulinės politinės ekonomijos kontekste, gerovė nėra vien tik „pagalba“ užsieniui, kurią turtingosios valstybės teikia neturtingosioms, kaip kartais eufemistiškai bandoma įrodinėti. Daugybė tarptautinės politinės ekonomijos vadovėlių didelį dėmesį skiria užsienio pagalbos temai, bet kalbėdami apie pagalbą teigia, kad diskutuoja pasaulinės ekonomikos gerovės tema. Iš tikrųjų taip apžvelgiamas tik vienas visos pasaulinės gerovės sistemos aspektas. Užsienio pagalba – jei tai ne gražus paskolų už komercines ar panašias palūkanas pavadinimas – nėra vienintelė išteklių pervedimo forma, o šis nėra vienintelė gerovės teikimo forma tiek valstybių ribose, tiek platesniu, pasaulinės sistemos, mastu. Iš tiesų gerovės terminas yra toks platus ir daug apimantis, kad reikia kalbėti tiek apie pelnus ir galimybes, atsiveriančias rinkose, tiek apie pelnus ir galimybes, atsiveriančias valstybių ar kitų valdžios formų politinio įsikišimo dėka. Politinėje ekonomikoje neįmanoma atskirti „ekonominės“ gerovės nuo „politinės“.

Todėl dabar pirmiausia pabandysiu išaiškinti, kas gi yra gerovės sistema, po to atsakyti į klausimus, kokia gi gerovės sistemos rūšis veikia pasaulyje – kaip rinka ir valdžia, veikdamos bendrai, paskirsto gerovę? Kuri valdžios rūšis labiausiai kišasi? Ir kam tai naudinga? Kam ir kokia gerovės rūšis teikiama bet kokiomis priemonėmis?

Klausimai bus šiek tiek panašūs į tuos, kurie buvo pateikti ilgai trunkančiose žmonių, suinteresuotų pasaulio reikalais ir tarptautine teise bei politika, diskusijose. Tokią diskusiją galima apibūdinti kaip idealistų ir realistų ginčą (arba, naudojant funkcionalistinius terminus, *gemeinschaft – gesellschaft* ginčą). Idealistai karštai įrodinėjo ir tebeįrodinėja, kad nors progresas lėtas, bet mes vis tiek esame liudytojai kaip laipsniškai vystosi pasaulinės bendruomenės egzistavimas ir galime stebėti, kaip lėtai kuriasi pasaulio gerovės sistema. Vienas tarptautinės teisės specialistas netgi pareiškė, kad „pasaulinė bendruomenė neišvengiamai taps gerovės bendruomene, panašiai kaip tautinė valstybė tapo gerovės valstybe"[1]. Idealistai tvirtina, kad tokios gerovės sistemos atsiradimo užuomazgas atskleidžia JTO plėtojimosi dešimtmetis *(Development Decade)*, paskelbtas 1960-aisiais ir Pasaulio banko 1970-aisiais pritarimas idėjai teikti finansinę paramą pagrindinėms žmogiškosioms reikmėms tenkinti. Jau šeštąjį dešimtmetį JTO antrasis generalinis sekretorius birmietis U Thant pareiškė, jog „tokio tikslo paskelbimas... rodo, kad dalijimosi ištekliais koncepcija pradeda įsigalėti valstybių tarpusavio bendravimo filosofijoje"[2]. Teigiama, kad bendrų problemų pripažinimas bei vizualiai tai padedanti įsivaizduoti televizija lėtai keičia žmonių supratimą dėl priklausymo, visų pirma, tautai ir tai, kad žmonių rasei priklauso kiekvienas, nepriklausomai nuo spalvos, kultūrinių ar politinių įsitikinimų.

Realistai su tuo nesutinka. Jie ryžtingai tvirtina, kad vienintelė tikra visuomenė yra valstybių, jungiamų konflikto galimybės bei palankių verslo sąlygų ir tuo pačiu įspraustų į konkurencinio žaidimo rėmus, visuomenė. Tokiame žaidime visos vyriausybės tam tikra prasme priklauso valdžios karteliui ir visos pasižymi tuo, kad pavydžiai saugo valdymo privilegijas. Šį „valdytojų klubą" vienija bendras interesas, kuriam pritars netgi stipriausios valstybės – išsaugoti valstybės pretenzijas, nors ir mažiausias, į nepriklausomybę. Reikia atsispirti

20. 890

tarptautinių organizacijų bandymui uzurpuoti šią teisę. Taip pat valstybei bus nelengva pasidalyti su tarptautiniu organu gerovės užtikrinimo atsakomybe.

Kaip prekybos, pervežimų ir energijos struktūros, taip ir gerovę užtikrinanti struktūra iš emės atspindės pagrindinių pirminių saugumo, gamybos, finansų ir žinių struktūrų bruožus. Kiekviena pastaroji struktūra yra, kaip jau kalbėjome, struktūrinės jėgos šaltinis tarptautinėje politinėje ekonomijoje. Ši jėga ir tai, kaip ji yra naudojama, dažnai nulemia gerovės pasisikirstymą tarp šalių, klasių ir kitų visuomenės grupių. Šia prasme tai taip pat yra priklausoma, arba antrinė, struktūra. Dar kartą aiškinsimės, „kas ką gauna", bet platesne prasme ne vien tik naudojantis tarpvalstybinių santykių perspektyva, kuri vis dar vyrauja tarptautinės politinės ekonomijos literatūroje.

Kas tai yra gerovės sistema?

Kiekviena valdžia turi galią paskirstyti gerovę – pelną išdalyti specialių teisių ir privilegijų arba materialesne forma. Tėvai pelną paskirsto šeimoje. Mokytojai pelną skirsto mokyklose. Vyriausybės gerovę skirsto nacionalinėse visuomenėse. Kiekvienu atveju paskirstymas yra svarbus politinis žingsnis. Valdžia naudojama skirstant gerovę visai kitu būdu, nei ši pasiskirstytų veikiant vien tik rinkos jėgoms. Rinka, remdamasi kainų mechanizmu, derins paklausą ir pasiūlą. Ji paskirstys negausius išteklius taip, kad kai kurie poreikiai bus patenkinti, bet kiti paneigti. Valdžia gali naudotis tokiu paskirstymo būdu arba gali panaudoti politinę galią ir užkirsti kelią rinkos diktatui; taip dažnai ir atsitinka. Ji gali nuspręsti taip: jeigu tam tikra grupė negali įpirkti maisto arba, sakykim, teisininko paslaugų, vis dėlto šiai grupei bus suteiktas nemokamas arba pigus maistas ir teisininko paslaugos. Todėl bet kokio lygio politinės ekonomijos amžinas klausimas yra: kiek gi gerovės išgaunama iš rinkos darbo ir kiek jos paskirsto valdžia politiniu įsikišimu? Šia valdžia gali būti vals-

tybė, tarptautinė organizacija arba gali būti ir religinė hierarchija, labdaringa organizacija arba trestas arba netgi, kaip nebūtų keista, verslo įmonė, kai ji tiesiogiai nesivadovauja rinkos ir pelno didinimo principais. Valdžios, kuria ji pasinaudoja, šaltinis gali būti galia priversti, turtas, kitų visuomenės narių sutikimas arba, žinoma, visi trys kartu paėmus.

Nagrinėjant bet kurią gerovės sistemą svarbu nepradėti nuo išankstinio nusiteikimo, kad ji visuomet bus, kaip politikos formuotojai įvardytų, „progresyvi", t.y. atimanti iš turtingųjų ir atiduodanti neturtingiesiems. Gerovės paskirstymas ne visada sutampa su sąvoka, kaip žmonės sako, „daryti gera". Jis gali būti ir „regresyvus" – atimantis iš neturtingųjų ir atiduodantis turtingiesiems. Egzistuoja autoritarinės valstybės, kuriose valdančiųjų pavogtas iš žmonių grobis paslepiamas užsienio bankuose arba paverčiamas nekilnojamuoju turtu viršija tuos noriai žmonėms išdalijamus trupinius. Toks valdovas buvo Irano šachas, toks buvo ir Bokassas, ir Ferdinandas bei Imelda Marcosai. Diskutuojama, ar religinės hierarchijos paskirsto gerovę regresyviai, ar progresyviai. Katalikų bažnyčia neatskleis savo finansinės padėties, nekalbant apie turtus, sukauptus per amžius. Tačiau ji vis tiek pareiškia teisę į vargšų centus, net ir neturtingiausiose katalikų bendruomenėse. Verslo korporacijos taip pat dažniausiai paskirsto gerovę akcijų forma savo direktoriams, o ne išleidžia sportinei įrangai, skirtai savo mažiau apmokamiems darbuotojams. Netgi pagalbos agentūros, kurios turėtų būti pasišventusios turtingųjų valstybių išteklių naudojimui vardan pagalbos besivystančioms neturtingų šalių ekonomikoms, dažnai daugiau pinigų išleidžia algoms išsimokėti ir valdytojų patogumams finansuoti, nei kada nors yra paskyrusios tiems žmonėms, kuriems, kaip pačios sako, padeda.

Antra, gerovės sistemos, netgi kai yra nekorumpuotos ir progresyvios, retai kada grindžiamos altruizmu. Paprastai viskas sukasi apie numanomą sandorį, politinius ar ekonominius mainus, kurie ir valdžią sustiprintų, ir palengvintų nepriteklius.

Pavyzdžiui, vyriausybės gerovės paskirstymą (dažniausiai ūkininkams arba pensininkams) panaudoja naudingos rinkėjų dalies paramai laimėti – žmonių, kurie už gautos gerovės dalį palaikys ir rems esančius valdžioje. Atsiminkime, kad šios knygos pradžioje papasakotoje negyvenamos salos istorijoje rinkos sistemą motinos parėmė tuomet, kai senasis Tomas buvo paskirtas prižiūrėti vaikų. Pasirūpinusi vaikų priežiūra, motinoms bendruomenė suteikė daugiau laiko maistui rinkti ir žuvauti. Taip išaugo ir kolektyvinis našumas, ir visų, taip pat ir Tomo, gerovė. Panašiai buvo ir senaisiais *Tammany Hall* (Demokratinės partijos) laikais Niujorke: politinis elitas suorganizavo anglies atsargų žiemai bei maisto išdalijimą nepasiturinčioms šeimoms, kad dėl viso pikto užsitikrintų balsus per rinkimus. Įtaka savivaldybei ir policijai leido daryti įtaką gerovės sistemai (būnant pačioje gerovės sistemos struktūroje), o gerovės paskirstymas buvo pagrįstas ne vien tik poreikiu, bet kartu ir poreikiu, ir politine nauda.

Gerovės sistemos dažniausiai būna altruistinės, kai gerovė skirstoma tiems, su kuriais niekas negali derėtis – praeities ir ateities kartoms, o ne gyvenantiems dabar. Gerovės ekonomikos teorija galbūt ir nemini nei mirusiųjų, nei ateities kartų kaip galimų gerovės gavėjų, bet iš tiesų daugumoje visuomenių, netgi kai kuriose industrinėse visuomenėse, gausūs ištekliai atidedami mirusiesiems. Maldos už mirusiuosius, antkapiai ir gėlės, paminklai ir memorialai esamus išteklius gali nukreipti mirusiesiems, o ne gyviesiems. Ir iš tikrųjų, pavyzdžiui, gamtos apsaugos srityje, jei norimų rezultatų pasiekiama tik per ilgesnį laiką ir jais naudosis ateinančios kartos, tai už juos mokėję žmonės jau bus mirę, panašiai galima vertinti ir palikimą, įstatymus, draudžiančius abortus – visa tai yra gerovės atidėjimas negimusiųjų naudai.

Bandant analizuoti, kaip gerovė paskirstoma ekonomikos pasaulyje, ir kas ją skirsto, išryškėja trys būdai ir juos galima analizuoti atskirai, kaip gerovę skirsto valstybės ir kiti valdžios

turėtojai. Pirma, tai galima atlikti sukūrus apsaugines taisykles; taip pat galima perkelti išteklius; galiausiai aprūpinant valstybiniu turtu. Savaime suprantama, kad nepakanka išnagrinėti užsienio pagalbos programas, dvišales ar daugiašales, įgyvendinamas Pasaulio banko ir Pasaulinės sveikatos organizacijos. Turime suprasti, kokie kiti tarptautiniai ir transnacionaliniai išteklių perkėlimai įgyvendinami. Taip pat turime išsiaiškinti, kokios apsauginės taisyklės galioja pačiose valstybėse bei tarptautiniu mastu ir koks valstybinis turtas, turint omenyje specifinius gerovės priskyrimus, ir kam yra paskirstytas.

Keliais pavyzdžiais parodysime, kaip veikia trys valdžios naudojami gerovės paskirstymo būdai, arba kanalai, ir tuoj įrodysime du svarbius teiginius – valstybės yra pagrindinis skirstomos gerovės šaltinis, taigi gerovė daugeliu atvejų, bet su išimtimis, yra nacionalinis dalykas ir todėl logiška, kad skirtingų nacionalinių vyriausybių gerovės paskirstymas gali skirtis ir skiriasi.

Apsauginės taisyklės gali būti draudžiančios ir leidžiančios. Draudžiančios taisyklės kai kuriose šalyse, bet ne visose, bus įvestos norint uždrausti vaikų darbo išnaudojimą. Anglijoje mažų berniukų jau niekas nebeverčia kopti valyti tamsių, suodinų ir pavojų keliančių kaminų, kaip kad Dickenso laikais. Tačiau kai kuriose šalyse ir šiandien vaikų darbas išnaudojamas ir nėra jokių tokią praktiką draudžiančių taisyklių. Kitos negatyvios taisyklės apsaugo nuo antisanitarinio *dumping of rubbish* ar nuo upių bei paplūdimių teršimo – nors net Europoje labai skiriasi šių taisyklių taikymas. Pozityvios taisyklės gali ginti tiek konkrečias grupes, tiek ir bendrus kolektyvinius interesus. Kai kuriose, bet ne visose, šaltų kraštų šalyse namų savininkams reikia valyti sniegą nuo jų namų prieigų. Labiausiai išsivysčiusiose valstybėse egzistuoja taisyklė, kad vaikai turi eiti į mokyklą. Ši taisyklė negalioja daugelyje Afrikos šalių. Siekiant sumažinti sužalojimų per avarijas galimybę, JAV ir daugumoje Europos valstybių galioja taisyklė, pagal kurią važiuojant mašina reikia

prisisegti saugos diržus. Kai kuriose šalyse pėsčiuosius, jei jie tampa nekaltomis mašinų avarijų aukomis, iš dalies saugo taisyklė, iš mašinų savininkų reikalaujanti apsidrausti trečiosios šalies draudimu. Tačiau kitose šalyse tokių taisyklių nėra; jei, nelaimei, tave parbloškė ir sužeidė neatsargus vairuotojas, tu gali negauti jokios kompensacijos.

Išteklių – tai gali būti pinigai, prekės ar paslaugos – paskirstymas įvairiose nacionalinėse visuomenėse skiriasi dar labiau; reikia pažvelgti tik į senatvės pensijas, pašalpas už vaikus vienišoms ir ištekėjusioms motinoms, nuomos kompensacijas ar bedarbystės pašalpas. Paskirstoma prekė gali būti maistas, ypač tuo atveju, kai išmokos žemdirbiams sukelia visus erzinantį grūdų, sviesto ar sūrio perteklių; galima skirstyti subsidijuotus namus, nemokamus prezervatyvus (mažinant AIDS plitimą), nemokamus vaistus ar subsidijuoti mediciną, vadovėlius. Tačiau neturtingose šalyse vyriausybė tokių prekių gali paskirstyti daug mažiau. Ten žmonės labiau priklausys nuo savo šeimos, privačios labdaros ar religinių organizacijų paramos. Jie paramos gali suteikti daugiau, nei vyriausybė prekėmis ir paslaugomis teikdama profesionalias teisininkų, gydytojų, mokytojų, auklių paslaugas bei greitąją medicinos pagalbą. Tokios paslaugos, jei jos teikiamos nemokamai, gali būti kvalifikuojamos kaip visuomeninės gėrybės, kitaip tariant, kai jos suteiktos, visi bendruomenės nariai turi teisę jomis naudotis, ir tai, kad jomis naudojasi vieni, nereiškia, jog jų lieka mažiau kitiems. Vienas pavyzdys yra valstybės mokyklos ir mokytojų paslaugos; kiti du yra policija, sauganti viešąją tvarką ir ugniagesių paslaugos. Didžioji visuomenės ekonominės infrastruktūros dalis – pavyzdžiui, keliai, yra visuomeninės gėrybės. Tačiau akivaizdu, kad neturtingesnėse šalyse ekonominis sprendimas, ką rinktis – stiprinti policiją ar ligonines, mokyklas ar kelius, oro uostus ar viešuosius parkus ir gamtos išteklius – bus gerokai sudėtingesnis; visuomeninės gėrybės, nors ir vienodai prieinamos visiems, gali būti nevienodai panaudojamos ar naudingos. Ekonominis

pasirinkimas tarp skirtingų visuomeninių gėrybių neišvengiamai yra politiniai sprendimai, vieniems poreikiams teikiantys prioritetą kitų atžvilgiu. Ir tie ištekliai, kuriuos valstybės kaip gerovės išteklius skirsto ar gali naudotis, gali būti mažesni ar didesni priklausomai nuo šalies veiklos pasaulio rinkose. Mes galime iškelti hipotezę, kad valdžia, kontroliuojanti turtingiausias ekonomikas, bus stipresnė, nei neturtingesnės ekonomikos šalys pasaulio kontekste ir tai nulems, kiek gerovės bus paskirstoma tarptautiniu mastu ir šalies viduje visomis trimis jos formomis: kai pozityvios taisyklės, kai paskirstomi ištekliai ir kai atrenkamos konkrečios visuomeninės gėrybės.

Pasaulio gerovės taisyklės

Tokių taisyklių yra labai mažai ir jos nėra labai efektyvios. Kaip buvo aiškinta anksčiau, nuomonės dėl to, ar jos gali būti kitokios, skiriasi, bent jau kol saugumo struktūroje vyrauja nacionalinės valstybės, kurioms labiau rūpi jų pačių išlikimas, nei abstraktūs teisingumo ir žmogaus gerovės principai.

Pasaulio visuomenės gerovės principai smulkiausiai ir ambicingiausiai išdėstyti Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje. Ją sukūrė tarptautinės teisės specialistas profesorius Launterpachtas, karo pabėgėlis, nuo nacių represijų pasitraukęs į Keimbridžą. Pirmąjį deklaracijos projektą jis suformulavo tikėdamasis, jog po karo vyriausybėms bus sunkiau pažeisti tam tikras esmines žmogaus teises, jei jos bus bendrai patvirtintos ir remiamos. 1948 metais Jungtinių Tautų asamblėja vieningai patvirtino Visuotinę deklaraciją, į ją įrašiusi ilgą nekvestionuojamų liberalių principų, ginančių individualias teises ir laisves, sąrašą. Jos iniciatoriai tikėjosi, kad šių universalių apsaugos priemonių formulavimas vyks laipsniškai, įgaus tarptautinės sutarties, teisiškai įpareigojančios valstybes, formą ir galiausiai virs sutartimi, paremta įgyvendinimo galia. Tačiau realiai aukščiau pirmosios pakopos pakilti nepavyko. Pavyzdžiui, 4, 5 ir 9 Visuotinės dekla-

racijos straipsniais teigiama, kad „nieko negalima kankinti ar elgtis žiauriai, nehumaniškai ar žeminančiai ... laikyti vergijoje ... sulaikyti ar įkalinti be pagrindo". Užtenka paskutiniosios „taisyklės", susijusios su nepagrįstu sulaikymu. Teigdami, kad ji gerbiama ją laužant, o ne atvirkščiai, dar pasakytume gana švelniai. Visos valstybės, kuriose valdo karinės vyriausybės, ar vienpartinės sistemos, tokios, kaip Sovietų Sąjunga ir jos socialistinės sąjungininkės automatiškai reikalauja priešingos teisės – nepagrįstai sulaikyti žmones juos kaltinant tokiomis miglotomis formuluotėmis, kaip „prieštaravimu socialistiniams principams", „kėsinimusi nuversti vyriausybę" ar net „parazitizmu". Kitos valstybės, naudodamosi regimomis konstitucinėmis priemonėmis, įgauna „ypatingus įgaliojimus" suimti savo oponentus – taip vyksta Liberijoje, Nigerijoje, Egipte ir Maroke. Dar kitos, iš tikrųjų turinčios nacionalinius įstatymus, remiančius šiuos globalius principus, vėliau juos „laikinai" suspenduoja „ypatingosios padėties įstatymais". Toks yra Singapūro Vidaus saugumo aktas, Tailando Antikomunistinės veiklos aktas, Indijos Nacionalinio saugumo aktas, Zimbabvės Laikinųjų ypatingųjų įgaliojimų aktas – tai tik keli pavyzdžiai. Dingstantys žmonės Argentinoje, kankinimai Čilėje, asmenybę žlugdantis „gydymas" sovietinėse psichiatrinėse „ligoninėse" – tokia daugelio valstybių praktika, JT narių Visuotinę deklaraciją paverčia beprasmiu dokumentu; tą patį galima pasakyti ir apie kitus dokumentus – 1949 metų Konvenciją dėl genocido ir Helsinkio nutarimą dėl žmogaus teisių. Derybos dėl jos vyko kaip platesnio sutarimo dėl Europos saugumo dalis. Jis tiesiogiai garantavo galimybę išvykti ir sąžinės laisvę Sovietų Sąjungos piliečiams. Jungtinėse Tautose yra Žmogaus teisių komisija, kuri kiekvienais metais Ženevoje iškilmingai aptaria pateiktas ataskaitas, tačiau rankas jai suriša JT Chartijos 2(7) straipsnis, valstybes nares apsaugantis nuo bet kokio kišimosi į vidaus reikalus. Taigi Komisija pateikia savo rekomendacijas žinodama, kad geriausiu atveju gal tik kelios valstybės į jas atsižvelgs. Ir nors 1949 metų Konvencija dėl ge-

nocido neužsimena apie valstybių teisę nepaisyti jos taisyklių, 1951 metais Tarptautinis teisingumo teismas pareiškė priešingą nuomonę taip atverdamas duris brutalioms Bosnijos musulmonų, kurdų, tusių, nagasų, hererų ir daugelio kitų rasinių mažumų žudynėms.

Ne vienas stebėtojas padarė išvadą, kad vienintelės institucijos, turinčios bent kokią įtaką represyvioms vyriausybėms išjudinti yra nevyriausybinės organizacijos kaip, pavyzdžiui, *Amnesty International*, kuri viešumu ir tiesioginiu įsikišimu siekia padėti politiniams ir sąžinėms kaliniams (Vincent, 1986; Vasak, 1982). Tik Europos žmogaus teisių komisija, Europos Tarybos įsteigta 1950 metais, sudaro vaizdą tarptautinio organo, žmogaus teisių srityje galinčio panaikinti valstybių sprendimus. Nors 1950 metų Konvencija numato vykdyti nešališkų Europos teismo teisėjų sprendimus, tačiau laipsniškas sprendimų vykdymas po atitinkamo susitarimo vyksta valstybių viduje. Konvencijos laikytis buvo įmanoma todėl, kad ją sudarė valstybės, kurios pasitikėjo savo pačių egzistavimu ir nebijojo esminės opozicijos.

Apie dvi grupes galime pasakyti, kad tarptautinių taisyklių dėka jos gavo tam tikrą minimalią apsaugą didesnei jų gerovei palaikyti – tai karo belaisviai ir diplomatai. Tačiau abiem atvejais ne formalūs tarpvyriausybiniai susitarimai lėmė tai, kad laikomasi apsauginių gerovės taisyklių. Lėmė abipusis valstybės kareivių ir diplomatų pažeidžiamumas kitoms valstybėms ėmus blogai elgtis. Tačiau net šiuo atveju dar galima rasti vyriausybių ir aplinkybių, kuriomis šis abipusio pažeidžiamumo principas neveikia. Tai savo kailiu galėjo įsitikinti tiek į nelaisvę paimti kareiviai, tiek įkaitais paimti diplomatai.

Išteklių paskirstymas

Lengvatinė užsienio pagalba – labdara pinigais arba prekėmis (arba pinigais ir prekėmis, pateiktomis žemesnėmis nei rinkos kainomis) yra labai maža ir palyginti nereikšminga perskirsto-

mų išteklių pasaulio ekonomikoje dalis. Kaip buvo minėta aukščiau, didžioji perskirstomos gerovės dalis, kaip ir gerovės taisyklės, neperžengia valstybės sienų; net turtingiausiose valstybėse augantis gerovės paskirstymas dažnai sudaro tik mažą visų perskirstymų dalį. Komandinėje ekonomikoje, panašioje į Sovietų Sąjungos ekonomiką, daugiau gerovės vienam žmogui tenka savo klasėje užimančiam privilegijuotą padėtį, *nomenklatūrai* – žmonėms, esantiems sąrašuose, suteikiančiuose privilegijuotą galimybę patekti į valiutines parduotuves, vilas ir poilsio namus, turintiems galimybių suteikti ypatingą išsilavinimą savo vaikams. Kapitalistinėse ir rinkos ekonomikose daugiau gerovės taip pat tenka turtingiesiems pagal jų perkamąją galią rinkoje – galintiems nusipirkti vasarnamius, brangiausius drabužius ir vartojimo prekes, švietimą, medicinos ir teisines paslaugas, keliones ir pramogas. Nė vienoje sistemoje pajamų mokesčių dydis, perskirstomas gerovės sistemoje, nėra svarbus, nes abi sistemos pirmiausia nelygiai paskirsto pajamas – vienoje sistemoje priklausomai nuo statuso ir vietos valdžios hierarchijoje, kitoje gi – nuo atlygio, nustatomo darbo (ir, tam tikru mastu kapitalo) rinkoje, o tai savaime yra labai diskriminuojantis veiksnys.

Tai turint omenyje kyla klausimas, kiek gi gerovės perskirstoma tarptautiniu mastu? Galima atsakyti trumpai – niekas to nežino, nes statistika yra neišsami ir nepatikima. OECD metiniame pranešime, parengtame jos Plėtros pagalbos komiteto (PPK) Plėtros centro, siekiama pateikti naujausią statistiką apie finansinius srautus iš pramoninių į besivystančias šalis. Jis plačiau naudojamas ir cituojamas, tačiau pateiktuose skaičiuose neįtraukiamas grįžtamasis pelnas ir dividendai, nors tiesioginių užsienio investicijų (TUI) srautai ir atsispindi. Tuo pačiu metu tikrasis TUI dydis gali būti nuvertinamas, nes skaičiuojamas tik investicinis kapitalas, faktiškai pervedamas per biržas – tada, kai kompanija namuose padidina savo kapitalą ir perveda jį į LDC, kai ji pastato ar įrengia kokią nors pramonės gamyklą.

Tačiau jei kompanija daugiausiai investuoja į tyrimus ir plėtrą (kaip dažnai dabar nutinka), kuri atliekama namuose, o technologija faktiškai taikoma konkrečioje įmonėje besivystančioje šalyje, šita „investicija", kuri gali lengvai siekti milijardus JAV dolerių, apskritai gali nefigūruoti TUI skaičiuose. Iš tiesų daugelis naujų investavimo formų (NIF) – nuo „kalėjimo prižiūrėtojo" kontraktų *(turnkey contracts)* iki produkcijos supirkimo *(production buybacks)* tik labai mažai atspindimi tradiciniuose užsienio investicijų skaičiuose (Streete, 1987 m. Stopford and Strange, 1991).

Tačiau, kaip teigėme skyriuje apie finansinę struktūrą, aišku tai, kad didžioji užsienio investicijų (nesvarbu, kokia forma) dalis tenka labiausiai išsivysčiusioms besivystančioms šalims, kurioms jų mažiausiai reikia. Jose rizika yra mažesnė ir daugiau ekonominio augimo, taigi atitinkamai ir pelno galimybių, tad joms finansų gauti daug lengviau, nei mažiausiai išsivysčiusioms šalims. Tai rodo net ir tarptautinių bankinių paskolų bei obligacijų, išleistų besivystančioms šalims, skaičiai. 1983 metais visa JAV užsienio pagalba buvo vertinama 8 milijardais dolerių. Tai buvo didžiausia suma iš tų, kurias skyrė vyriausybės. Tačiau ji tesudarė mažiau nei ketvirtį užregistruotų tarptautinių bankinių paskolų. Devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sandūroje Japonija aplenkė JAV ir tapo didžiausia pagalbos teikėja.

Tačiau šiais konkrečiais 1983 metais dėl drastiško bankų paskolų besivystančioms šalims sumažėjimo susidarė anomali padėtis – Lotynų Amerikos šalys, kurios anksčiau galėjo daug skolintis iš bankų, dabar pervedinėjo pnigus priešinga kryptimi – palūkanos ir senų paskolų apmokėjimas sudarė daugiau, nei naujos bankų paskolos. UNCTAD apskaičiavimais šis atvirkščias srautas iš Lotynų Amerikos į tarptautinius bankus 1983–1985 metais sudarė daugiau nei 100 milijardų dolerių. Trumpai tariant, pervedimai per rinką, nors jie kartais gali būti kur kas didesni (ypač turtingesnėms šalims) nei vyriausybių pinigai, skiriami įvairioms pagalbos programoms, yra dar nepatikimesni.

Vyriausybės, skiriančios išteklius, nėra altruistiškesnės už korporacijas ar užsienio bankus. Dėl šios tezės beveik sutaria visi užsienio pagalbos ekonominei plėtrai tyrinėtojai, nors ir gana skirtingai formuluoja savo bendras išvadas – vieni tai tiesiai keikia ir smerkia, kiti dėl to apgailestauja (Hayter, 1971). Teikdamos pagalbą vyriausybės daugiausia galvoja apie kitas politines derybas, kuriomis siekiama užtikrinti jų strateginius ar užsienio politikos interesus, arba ekonomines derybas, kuriomis siekiama patenkinti jų eksporto pramonę ir užimtumo tikslus. To gal ir negalima suprasti skaitant retoriką apie užsienio pagalbą ar net kai kuriuos OECD/PPK bei Pasaulio banko ir Tarptautinio valiutos fondo pranešimus. Tačiau nors tarptautinės oficialios paskolos, t.y. paskolos, teikiamos vyriausybių kitoms vyriausybėms, žinomos jau devynioliktajame amžiuje ir nors kelias jas organizavo Tautų Lyga tarpukaryje gelbėdama centrinius Vidurio Europos bankus, pagalbos kaip nuolatinio tarptautinio santykių bruožo idėja iš tikrųjų siekia tik Antrąjį pasaulinį karą ir pokarinius tikslus, iškeltus aljanso, 1942 metais pasivadinusio Jungtinėmis Tautomis. JT Chartijos preambulėje kalbama apie bendrą pasiryžimą „skatinti socialinę pažangą ir aukštesnius gyvenimo standartus, naudojantis didesne laisve". Joje kalbama apie "visų tautų ekonominę ir socialinę pažangą". 55 ir 56 Chartijos straipsniuose net tvirtinama, kad „stabilumo ir gerovės sąlygos ... būtinos palaikant taikingus ir draugiškus santykius tarp tautų". Šalys signatarės individualiais ir kolektyviniais veiksmais įsipareigoja kartu su žmogaus teisėmis skatinti „aukštesnius gyvenimo standartus, visišką užimtumą ir ekonominės bei socialinės pažangos ir plėtros sąlygas" – jau nekalbant apie „tarptautinių ekonominių, socialinės sveikatos ir kitų susijusių problemų sprendimo ir tarptautinio kultūrinio bendradarbiavimo bei bendradarbiavimo švietimo srityje".

Praėjo penkiasdešimts metų nuo to laiko, kai šie žodžiai buvo įrašyti į JT Chartiją. Per visą tą laiką „pagalbą teikiančių" šalių vyriausybės tęsė retoriką pasaulinės gerovės sistemos te-

ma sutikdamos su vienas po kito skelbtų JT Plėtros dešimtmečių tikslais ir nuolat apgailestaudamos, kad, nelaimei, jos vis nesugebėdavo pasiekti iš pradžių nustatytos vieno BNP procento, kuris turėtų būti skiriamas pagalbai, ribos – vėliau ši riba dar net sumažėjo ir nutolo. Nė karto jos neneigė to, jog palaiko pradinę pasaulinės gerovės sistemos, peržengiančios valstybės ribas, koncepciją.

Tačiau realybėje buvo visiškai kitaip. Kiekvienas pagalbos *davėjas* – tiksliau būtų sakyti *kreditorius*, nes pagalba daugiausia skolinama, o ne duodama – noriau teikdavo paskolas dvišaliu, o ne daugiašaliu pagrindu. Tai reiškia, kad jos paskolas besivystančioms šalims teikdavo tiesiogiai, o ne daugiašalių tarptautinių institucijų, kaip Pasaulio bankas, JT Plėtros programa ar Tarptautinės plėtros asociacija, pagalba. Taigi valstybės galėjo spręsti pačios, kurioms šalims jos padės, o kurioms – ne. Ir su jomis galima derėtis dėl pinigų panaudojimo tikslų ir, labai dažnai, jų išleidimo vietos (t.y. jie „susiejami" su valstybės donorės eksportu). Net OPEC valstybės, beveik 3 procentus skirdamos savo BNP užsienio pagalbai ir devintojo dešimtmečio pradžioje atrodžiusios dosniausios pagalbos teikėjos, „liūto dalį" noriau teikdavo savo vargingesniems musulmoniškiems draugams ir kaimyninėms arabų bei Afrikos šalims. Nors Saudo Arabija ir sugebėjo Vakarų valstybes priversti įsteigti Tarptautinį žemės ūkio plėtros fondą, ir nors jos iš tiesų TVF suteikė 2 milijardus dolerių vadinamajam *Witteveeno* fondui NOPEC šalims – *Witteveenas* tuščiai prašė 5 milijardų – dvišalės pagalbos jos suteikė maždaug tris kartus daugiau, nei daugiašalės.

Jų motyvai, kaip ir JAV bei Sovietų Sąjungos, iš esmės buvo strateginiai. Kaip ir Tammany Hallo bosai, pagalbos teikėjai už savo pinigus taip pat tikėjosi nusipirkti politinę paramą. Šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį JAV pagalbos paskirstymą visų pirma nulemdavo JAV strateginiai gynybos tikslai. Sovietų Sąjungos sulaikymas Europoje pagimdė *Marshallo* planą. Vėliau, po Korėjos karo, JAV pagalba tekėjo į periferines Azijos valstybes – į

Pietus ir Rytus nuo Sovietų Sąjungos ir Kinijos: į Pakistaną ir Indiją, Pietų Korėją ir Taivanį.

Kaip pastebėjo McKinlay ir Mughanas (1984, 34), apie 1950 metus paaiškėjo, kad sulaikymas tapo pagrindiniu JAV atsaku į globalią ideologinę ir karinę grėsmę, kurią bendrai kėlė komunizmas ir konkrečiai – Sovietų Sąjunga, kaip ji tada buvo suvokiama. Dėl to oficialus lėšų paskirstymas turėjo būti pagrindinė, nors ir ne vienintelė, sulaikymo strategijos įgyvendinimo priemonė.

Sovietų Sąjunga, kuri galėjo pasiūlyti mažiausiai, vykdė dar labiau diskriminacinę politiką ir pagalbą teikė vos pustuziniui valstybių už jų politinę paramą ir karinį bendradarbiavimą. Europos donorai labiau buvo prisirišę prie buvusių politinių asociacijų. Kiekviena buvusi kolonijinė valstybė, skirstydama pagalbą, prioritetą teikė savo buvusioms kolonijoms: Britanija – Sandraugos šalims, Prancūzija – frankofoniškajai Afrikai, Nyderlandai – Indonezijai. Mahbub ul Haq apskaičiavimais maždaug 25 procentai visų išteklių srauto sudarė pagalba, teikiama dėl specialių ryšių su keliomis buvusiomis kolonijomis ir kitomis priklausomomis šalimis, o ne pagal santykinį skurdą ar augimo poreikius besivystančiose šalyse (Mahbub ul Haq in Sauvant and Hasenlflug6 1977, 249).

Jau vėliau strateginiai turtingųjų šalių tikslai įgavo tiek prekybinį, tiek ir karinį bei politinį pobūdį. Kitaip tariant, pagalba buvo naudojama daugiau donorų eksportui skatinti, o ne tikintis nusipirkti ar karinių sąjungininkų, ar balsų JT. Eksporto kreditų svarba finansiniuose besivystančių šalių srautuose vėliau gerokai išaugo. Daugelis šių eksporto kreditų – iš esmės pereinamosios paskolos *(bridging loan)*, eksportuotojui iš karto ir garantuotai sumokant už į užsienį išsiųstas prekes, kurios dar negautos ar neapmokėtos – turi subsidijų bruožų. Nesumokėjimo rizika apdraudžiama žemesnėmis nei komercinės palūkanomis ir taip eksportuotojus skatina pardavinėti neturtingoms ir politiškai nestabilioms valstybėms. Kam tai naudinga? Im-

portuojanti šalis didesnį užsienietiškų prekių pasirinkimą gauna žemesne kaina, nei krovinį draudžiant komerciškai. Tačiau laimi ir eksportuotojai – jie išplečia savo apdraustą rinką mokesčių mokėtojų sąskaita. Alternatyvus eksporto skatinimo metodas yra, žinoma, „susieta" pagalba – tai yra pagalba, kuri gali būti panaudota tik perkant šalies donorės prekes ar paslaugas. Šį metodą JAV naudoja dažniau nei subsidijuoto eksporto kreditą, o ypač jis efektyvus yra karinės pagalbos srityje. Ir išties, nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios JAV ginklų pardavimas Trečiojo pasaulio šalims, dažnai žemomis kainomis ar teikiant kreditus, viršijo tiek JAV ekonominę pagalbą, tiek tiesioginę karinę pagalbą (ibid., p.41. 2.1 pieš.).

Tai skatina mintį, kad pagalbos programos nėra paprasčiausias karinių ar civilinių išteklių paskirstymas gerovės vardan iš turtingųjų šalių į neturtingąsias, bet paskirstymas, kuris naudingas konkretiems tiek šalies donorės, tiek šalies akceptorės subjektams[1]. Dar daugiau, šie subjektai dažniausiai nėra vargšai. Oficiali pagalba teikiama vyriausybės vyriausybei. Karinė pagalba, teikiama ginklais, raketomis ar lėtuvais, naudinga šalies donorės ginklų pramonei ir šalies akceptorės kariuomenei. Pagalba maistu besivystančioms šalims taip pat naudinga tiek šalių donorių ūkininkams, tiek besivystančių šalių vartotojams – bet net ir tai nėra aišku, nes ilgainiui priklausomybė nuo pigaus importo mažina vietinių ūkininkų pajamas, neskatina žemės ūkio investicijų ir produktyvumas išlieka žemas, o kaštai – aukšti.

Gerovė tiems, kuriems jos reikia

Esminė bet kokios gerovės sistemos problema yra ta, ar ji tenkina žmonių, kuriems jos tikrai reikia, poreikius – labiausiai skurstančių. Čia pasaulinė sistema pasižymi skambia retorika ir veiksmų trūkumu, tarp jų ir realių išteklių perdavimu. Trumpai apžvelkime, kaip sprendžiamos vaikų ir pabėgėlių problemos.

1959 metais JT Asambleja vieningai pritarė Vaiko teisių deklaracijai – sveikatos apsauga, nemokamas švietimas, gyvenamosios patalpos, apsauga nuo žiaurumo bei nerūpestingumo ir t.t. Tačiau 1986-aisiais, praėjus keturiasdešimčiai metų nuo specialios JT agentūros – Jungtinių Tautų tarptautinio skubios pagalbos vaikams fondo (UNICEF) – įsteigimo skaičiuojama, kad 5 milijonai vaikų mirė nuo tymų, taigi dėl minimalios apsaugos nuo vaikų ligų nebuvimo. Dar milijonams trūksta galimybių mokytis mokyklose ar normalių gyvenimo sąlygų. UNICEF buvo viena iš blogiausiai finansuojamų JT specialiųjų agentūrų, smarkiai priklausoma nuo savanoriškų įnašų ir gražių kalėdinių atvirukų pardavinėjimo. Nepaisant Deklaracijos retorikos, UNICEF ir vyriausybių teikiama pagalba buvo menkesnė nei religinių organizacijų ir savanoriškų agentūrų, kaip, pavyzdžiui, fondo *Gelbėkim vaikus* pagalba.

Matome, kad vaikų gerovės nepaisoma, tačiau ir pagalba karo aukoms ar kitiems pabėgėliams (arba kaip kad jie Antrojo pasaulinio karo pabaigoje eufemistiškai buvo pavadinti) – „perkeltiesiems asmenims" – buvo dar menkesnė, nes tarptautinio bendradarbiavimo pastangas niekais vertė ne tik abejingumas, bet ir agresyvūs politiniai konfliktai.

Po Pirmojo pasaulinio karo Vidurio Europoje susiklostė situacija, artima chaosui; atsirado rimtų dėmėtosios šiltinės židinių, kilo mirtino gripo epidemija, labai trūko maisto. Šias problemas sprendė privatus labdaros organizacijų konsorciumas, vadovaujamas *Hooverio* komiteto. Būgštavimai, kad po Antrojo pasaulinio karo vėl pasikartos chaosas, 1943 metais Jungtines Tautas paskatino parengti projektą sutarties, pagal kurią kovai su pokarinėmis nelaimėmis turėjo būti įkurta daugiašalė oganizacija. 1943-aisiais pareikalavus besąlygiškos trišalės sąjungos galybių kapituliacijos, nebuvo abejonių dėl to, kas bus atsakingas už kovą su pokarinėmis nelaimėmis ir skurdu. Buvo patvirtintas principas, jog pagalbą sąjungininkai teiks be jokios politinės diskriminacijos, vien tik paprašius atitinkamų šalių vyriausybėms. Buvo susitarta ir dėl tam tikro mokesčių principo. Pagal

jį įnašai į JT Pagalbos ir reabilitacijos administraciją (UNRRA) remsis vienu procentu nuo kiekvienos šalies BNP, esančio 1943 metais: viena dešimtoji išteklių dalis bus teikiama konvertuojama valiuta ir devynios dešimtosios – natūra.

Pirmaisias pokario mėnesiais UNRRA veikė stulbinamai efektyviai ir ligų bei chaoso pavojus Vidurio Europoje laipsniškai buvo pašalintas. Tačiau UNRRA pražudė JAV Kongreso sprendimas. Šis atsisakė apmokėti sąskaitas politiškai neutralios gerovės organizacijos, t.y. organizacijos, kuri padėjo tiek komunistinių vyriausybių valdomoms tautoms, tiek pliuralistinėms biurokratijoms. JAV turėjo 6 procentus UNRRA balsų, tačiau jų įnašas į UNRRA biudžetą sudarė 72 procentus. Ir nors UNRRA tarnautojai protestavo teigdami, kad Jugoslavija gana gerai, teisingai ir garbingai skirsto maistą, o nacionalistinė Kinija, Graikija ir Italija – prastai, Šaltojo karo gūsis JAV paskatino ir toliau teikti pagalbą pastarosioms trims valstybėms, bet nutraukti jugoslavams. Ir nors Kindlbergeris (1987) teigia, kad dėl UNRRA žlugimo reikia kaltinti ir Kanadą, Britaniją bei Sovietų Sąjungą, atrodo, be abejonių galima teigti, kad pagrindinė atsakomybė už tai tenka JAV. Paaiškėjo, jog pasaulio gerovės sistema gali plėtotis tik tuomet, kai pagrindinės galybės ir didžiausios donorės plėtrą laiko suderinama su jų nacionaliniais interesais.

Pabėgėlių problemų sprendimas pasaulio bendruomenėje rodo maždaug tuos pačius dalykus. Tautų Lygos *Nanseno* (pavadintas Norvegijos tyrinėtojo, kuris jam ir vadovavo, vardu) biuras daug nuveikė švelnindamas griežtus pilietybės įstatymus – išduodavo dokumentus žmonėms be pilietybės (daugiausia pabėgėliams iš Rytų Europos be pasų). Po Antrojo pasaulinio karo, 1948-aisiais sužlugus UNRRA, specializuota JT agentūra įkūrė Tarptautinę pabėgėlių organizaciją (IRO), kurios biudžetas priklausė nuo valstybių narių įnašų. Valstybės, kuriose atsirado didelės pabėgėlių stovyklos, pabėgėlius kuo greičiau stengėsi išsiųsti į kitas šalis. Jungtinės Tautos IRO teigė, kad pabėgėlių problemas reikia spręsti taip: iš visų šalių rinkti mokesčius ir

21. 890

taip finansuoti pabėgėlių perkėlimą; kiekvienai valstybei narei turi būti nustatyta pabėgėlių kvota – taip būtų pasidalijami netiesioginiai kaštai. Iškilus būtinybei reikėjo apsispręsti, turtingosios valstybės nenorėjo būti apmokestintos, o tuščios, retai apgyvendintos valstybės (net jei jos, kaip Kanada ir Australija, ir sutiko priimti daug pabėgėlių) vis tiek norėjo turėti teisę rinktis – priimti sveikus ir darbingus pabėgėlius, bet atsisakyti senų ir ligotų. Sovietų Sąjunga net reikalavo teisės repatrijuoti pabėgėlius prieš jų valią ir sulaukė amerikiečių bei britų paramos.

Visų šių nesutarimų rezultatas buvo tas, kad IRO sumažėjo iki tam tikros „likutinės" organizacijos, sudarytos iš JT aukštojo komisaro pabėgėliams, turinčio tik nedidelį biudžetą ir dar mažesnius įgaliojimus. Ši organizacija veikė kaip nelaimingas ir neefektyvus tarpininkas – rūpinosi Europos, o po pirmojo Arabų su Izraeliu karo – palestiniečių pabėgėliais. Tačiau ir čia kilo interesų konfliktas tarp tų valstybių, kurios, kaip Jordanija, buvo perpildytos pabėgėlių, ir tų, kurios galėjo juos priimti, jei nebūtų turėjusios rimtų tiek politinių, tiek ekonominių priežasčių palikti juos ten, kur jie buvo. Tokios pat nelaimingos istorijos iškilo ir po karo tarp Indijos ir Pakistano, Korėjos, Vietnamo, Jugoslavijos pilietinio karo ir daugelio kitų tarptautinių ir pilietinių konfliktų. Tuo metu, kaip Sagato Ogata tapo komisare pabėgėlių reikalams 1992-aisiais, pabėgėlių skaičius gerokai viršijo jos organizacijos išteklius. Daugelis jų, teigė turtingos šalys, iš tiesų nėra politiniai pabėgėliai, o tik siekia geresnės ekonominės padėties. Amerikiečiai ir britai Honkonge šiems „ekonominiams pabėgėliams" nesuteikė prieglobsčio teisės ir prievarta išsiųsdavo juos atgal. Vokiečiai pakeitė savo prieglobsčio politiką vokiečių kilmės žmonėms. Būti pabėgėliu reiškė neturėti kur dingti. Kaip ir sužeistieji kare, pabėgėliai pagalbos pradėjo žvalgytis ne į politinę valdžią, o į privačią savanorišką labdarą. Ir, kaip buvo minėta anksčiau, galima teigti, kad užmiršti politiniai kaliniai daugiau pagalbos sulaukė iš *Amnesty International*, o ne iš įvairių tarpvyriausybinių organizacijų.

Visuomeninės gėrybės

Tarptautinėje politinėje ekonomijoje nerasime centrinės viešosios valdžios, tad nėra ko ir tikėtis, kad joje galima rasti daugelį tikrai visuomeninių gėrybių ta prasme, kuria ši sąvoka paprastai taikoma prekėms ar toms sąlygoms, kurias vyriausybė ar kokia kita centrinė politinė valdžia nusprendžia teikti nemokamai bendram naudojimui. Artimiausias realioms visuomeninėms gėrybėms dalykas yra tik atsitiktinė nauda, kuria naudojasi kiti dėl prekių ar sąlygų, kurias suteikė tam tikros valstybės valdžia, pirmiausia vadovaudamasi savo nacionaliniais interesais. Tokia, pavyzdžiui, yra nauda tokio saugumo, kuriuo gali naudotis kiti dėl supergalybių gynybos politikos ir dėl to, kad šios jėgos, atrodo, išlaiko mažiau arba daugiau stabilią pusiausvyrą. Panašiai galima teigti, jog tarptautinė politinė ekonomija naudojasi tarptautiškai priimamos ir naudojamos valiutos – JAV dolerio – privalumais. Tačiau, kaip ir esant kariniam balansui, tik atsitiktinumas lemia, ar visuomeninė nauda, kurią teikia šios plačiai prieinamos sąlygos, yra svarbesnė, nei kitų vartotojų kaštai ir pavojai, kylantys dėl jų priklausomybės nuo JAV pinigų politikos.

Kitas artimas visuomeninėms gėrybėms dalykas tarptautinėje politinėje ekonomijoje (tačiau iš tiesų ne toks jau labai artimas) yra tos prekės ir paslaugos, kurias iš dalies teikia ar subsidijuoja vyriausybės ir kuriomis plačiai prekiaujama pasaulyje. Tokios, pavyzdžiui, yra jūros ir oro transporto sistemos, aprašytos ir išnagrinėtos ankstesniame skyriuje, bei komunikacijų sistemos, išplėtotos remiantis Žemės orbitos palydovais. Visos trys sistemos pirmiausia aptarnauja pasaulio rinkos ekonomiką ir iš to daugiausia naudos gauna tie, kurie gamybos struktūroje priklauso nuo pasaulio rinkoje pardavinėjamų savo prekių ir paslaugų. Jūros ir oro transporto sistemas iš tiesų palaiko tam tikra infrastruktūrinė pagalba, kuri faktiškai yra visuomeninė gėrybė – pavyzdžiui, oro ir jūros transpor-

to kontrolės sistemos, oro prognozės, rengiamos naudojantis palydovų nuotraukomis, radijo ir jūros švyturiai. Jų prieinamumo visiems kaštus daugiausia dengia valstybės, o padidėjęs pelnas tenka pagrindiniams prekybininkams ir vežėjams.

Pasaulio komunikacijų sistema yra gana skirtinga. Kai kuriuos komunikacijos palydovus valdo privatūs asmenys – daugiausia bankų sindikatai. Kiti priklauso nacionalinėms vyriausybėms – pavyzdžiui, Sovietų Sąjungai, Indijai ir Indonezijai. Be jų egzistuoja INTELSAT – keistas komercinės korporacijos ir tarptautinės organizacijos hibridas – turbūt panašiausias į agentūrą, teikiančią visuomenines komunikacijos paslaugas.

Be šių gana marginališkų ir neesminių visuomeninių gėrybių, naudingų tarptautinei prekybai ir komunikacijoms, privalome konstatuoti, kad viena visuomeninė gėrybė, šimtmečius buvusi laisvai prieinama visiems, prarasta – tai tolimosios jūros. Šiandien didžiausiuose pasaulio vandenynuose rasime labai mažai vietų, į kurias kaip į išimtines ekonomines zonas nepretenduotų kurios nors valstybės vyriausybė. Tai buvo vienintelis dalykas, dėl kurio pavyko susitarti JT Jūrų teisės konferencijoje. Svarbu tai, jog joje nebuvo sutarta, kad jūrų ištekliai yra bendras žmonijos turtas ir dėl to juos reikia laikyti visuomenine gėrybe, patikėta Tarptautinei jūrų valdžiai, o pajamas, gaunamas juos naudojant, laikyti tarptautinėmis.

Išvados

Žvelgiant iš globalios perspektyvos, gerovės sistema yra išplėtota gerokai mažiau, nei transporto ar prekybos sistemos – įskaitant ir prekybą energija. Jos tarnauja integruotai pasaulio rinkai, o gerovė – pirmiausia atskiros valstybės piliečiams. Tiek prekybą, tiek transportą palaiko tarptautiniai interesai, o skatina – labiausiai išsivysčiusių ekonomikų vyriausybių interesai. Ir atvirkščiai – pozityvus gerovės per sienas teikimas valstybėms yra arba skatinamas strateginių sumetimų, arba tik simboliškas.

Viena išimtis gali būti tarptautinė aplinkosaugos kontrolė, kaip yra MARPOL konvencijos. Tačiau ten, kur buvo reikalingas kolektyvinis bendradarbiavimas, pažanga pasirodė skausmingai lėta. Principas „teršėjas moka" gali būti įdiegtas nacionalinėje teisės sistemoje ir įgyvendintas nacionaliniuose teismuose. Jį ne taip lengva taikyti tarp valstybių. Paimkim, pavyzdžiui, rūgščiuosius lietus. Britanija nenoriai gelbėja Vokietijos ar Skandinavijos miškus, o JAV to paties nenori daryti Kanadoje. Dėl konvencijų, kuriomis siekiama sustabdyti ozono sluoksnio irimą, greičiau galima susitarti dėl principų, negu vykdyti valstybinėje praktikoje.

Tam tikrą tarptautinę gerovę, nepriklausomai nuo valstybinės valdžios, teikia religinės arba savanoriškosios organizacijos, kurias įkvepia labdaros emocijos ir altruistinis tikėjimas. Ši pasaulinės gerovės sistemos dalis, nors ir maža, atrodo, didėja siūlydama mintį apie tam tikrus pokyčius šioje žinių struktūros dalyje, susijusioje su žmonių suvokimu ir įsitikinimais. Tačiau šis pokytis mažai paveikė valstybių elgesį.

Kinta saugumo struktūra, mažėja užsienio karinių ir oro bazių vaidmuo ir didėja tarpkontinentinių gynybinių ir puolamųjų sistemų reikšmė. Esant tokioms sąlygoms užsienio pagalba (tarp jos ir karinė), kaip ekonominio valstybės valdymo meno įrankis prarado dalį savo jėgos politinių interesų prasme. Daugumos valstybių donorių strateginis motyvas suteikti pusiau lengvatines paskolas yra kur kas labiau susijęs su rinkos užkariavimu ar išlaikymu, o ne su siekiu įgauti ar išlaikyti karines bazes. Turbūt vienintelė išimtis yra išlikęs supergalybių suinteresuotumas laivyno bazėmis, ypač Ramiajame, taip pat ir Indijos vandenyne. Pavyzdžiui, Sovietų Sąjunga įsigyja remonto ir tiekimo galimybių minivalstybėse Ramiajame vandenyne, kaip Vanuatu, ir JAV tuoj atsako panašiais pagalbos siūlymais, taip pat skatinamais strateginių motyvų.

Per paskutinius keturis dešimtmečius paaiškėjo esminė tendencija atsisakyti pagalbos kaip efektyvaus politikos instrumen-

to. Tai ypač pastebima seniausiose valstybėse donorėse, kaip JAV – stambiausioje pagalbos teikėjoje, bei Britanijoje ir Kanadoje. Šio sumažėjusio intereso rezultatus bendroje statistikoje aptemdė didėjanti „naujųjų" donorų, kaip Japonija, Italija, Vokietija ir net Šveicarija, svarba. Juos taip pat aptemdė aštuntojo dešimtmečio infliacija, kai pagalba, skaičiuojama (nuvertėjančiais) doleriais, atrodė, greitai didėja. Tačiau devintąjį dešimtmetį bendra oficiali pagalba plėtrai nustojo didėti ir net sumažėjo, nors nelengvatinis skolinimas vis dar augo. Tuo pačiu metu vienintelis nuolat augantis ir be perstojo besidauginantis dalykas buvo simbolinės rūpesčio išraiškos, kuriomis turtingosios ramindavo neturtingųjų skundus. Toks simbolinis atsakas pigus, tačiau ilgainiui jis gali pasirodyti politiškai pavojingas.

[1] Roling, *International Law in an Expanding World*, cituota Bull (1977, 146).

[2] Žr. Strange, *International Economic Relations*, Twitchett (1971).

[3] Dėl šios priežasties vadinamosios „gerovės ekonomikos" studijos, griežtai kalbant, nėra ekonomikos mokslo dalis, o greičiau priklauso politinei ekonomijai. Nors čia gali būti ekonominių aspektų ir veiksnių, ji pirmiausia susijusi su politinių sprendimų priėmimu – tai gerai išaiškino Lionelis Robbinsas, kuris vėliau apgailestavo, kad ekonomistai nepriėmė aiškaus šių dviejų sferų atskyrimo.

[4] Tai taip pat netiesiogiai gali būti naudinga šalių donorių mokesčių mokėtojams. Pagrindinius kaštus gynybos pramonėje sudaro nauji tyrimai ir plėtra naujos ginkluotės srityje. Kiekvienas papildomas šalutinis pardavimas sumažina vidutinius šios plėtotės kaštus, taip leisdamas sumažinti ginkluotės vieneto kainą šalies karinėms pajėgoms. Tai yra logiška priežastis, kodėl Europos šalys, tokios, kaip Britanija ir Prancūzija, turinčios mažesnes nacionalines ginklų rinkas nei JAV, taip suinteresuotos ginklų pardavimo išplėtimu užsienyje.

11 skyrius

KLAUSIMAI IR ATSAKYMAI

Šios knygos tikslas buvo daugiau skatinti kelti klausimus, o ne pateikti atsakymus. Šioje knygoje nuo pat pradžios siekiau atkreipti dėmesį į platesnį svarstymų lauką, nei tai paprastai būdinga tarpvalstybinei tarptautinių santykių perspektyvai, ir tai dariau keldama iš dalies naujus klausimus, ypač susijusius su pamatinėmis tarptautinės politinės ekonomijos struktūromis. Siekiau, kad skaitytojas, remdamasis asmeninėmis vertybinėmis orientacijomis ir subjektyviais politiniais skoniais, pats galėtų atsakyti į pateiktus klausimus. Aš kviečiau prie padėklo, nuo kurio buvo galima pačiam pasirinkti braškių, o ne pirkti krepšį jau atrinktų ir supakuotų uogų.

Tačiau praktiškai tai pasirodė esąs sunkus uždavinys, ypač tada, kai nuo pirminių struktūrų perėjome prie antrinių, arba priklausomų, prie grynojo prekybos ir transporto struktūrų aprašymo, prie to, kaip jos išsiplėtojo iš ankstesniųjų politinių sprendimų ir rinkos pokyčių, kai neišvengiamai tekdavo rinktis vienus, o ne kitus atsakymus. Tai ypač ryšku skyriuose apie transporto sistemas ir apie energijos tiekimą pasaulio ekonomikai. Abu šie skyriai tapo sektorinės analizės pavyzdžiais, nors tiek, pavyzdžiui, naftos, tiek jūros transportas nėra vien ekonomikos sektoriai – tai kartu ir infrastruktūra, suteikianti būtinas priemones ir sąlygas, reikalingas daugeliui kitų sektorių funkcionuoti. Abi šios transporto rūšys yra tarsi tarp struktūrų ir sektorių. Didesne, gerokai išsamesne knyga būtų galima logiškai keliauti tolyn, ties šia riba nagrinėjant daugybės įdomių

sektorių politinę ekonomiją. Kai kurių iš jų – grūdų gamybos, prekybos ir vartojimo – politinė ekonomija yra labai svarbi ir politiškai, ir ekonomiškai. Kiti – pavyzdžiui, banginių medžioklės ar medienos sektoriai – nušviestų naujus valdžios sąvokos aspektus santykių su rinka atžvilgiu. Tačiau kad ir kaip gundančiai tokia idėja atrodytų, ji dar labiau apsunkintų klausimams, o ne atsakymams skirtos knygos idėjos realizavimą.

Tačiau tiems, kurie gali pageidauti patys atsakyti į sektorinės analizės klausimus, gali būti naudinga trumpa instrukcija, išplečianti ir paaiškinanti tas procedūras, kurių schemomis rėmiausi ankstesniuose skyriuose apie naftos ir jūros transportą.

Paimk šešis kiaušinius

Kulinarijos knygos receptas pradedamas išvardijant produktus, kurie reikalingi patiekalui paruošti. Vadovas ar instrukcija, kaip pakeisti tepalą variklyje arba užsivilkti kokį nors specialų drabužį, prasidės planu arba žemėlapiu, parodančiu reikalingus komponentus ir surinkimo tvarką. Politinėje ekonomijoje sektorinę analizę galime pradėti lentele.

11.1 lentelė. Struktūriniai pokyčiai ir valdžios/rinkų ašis

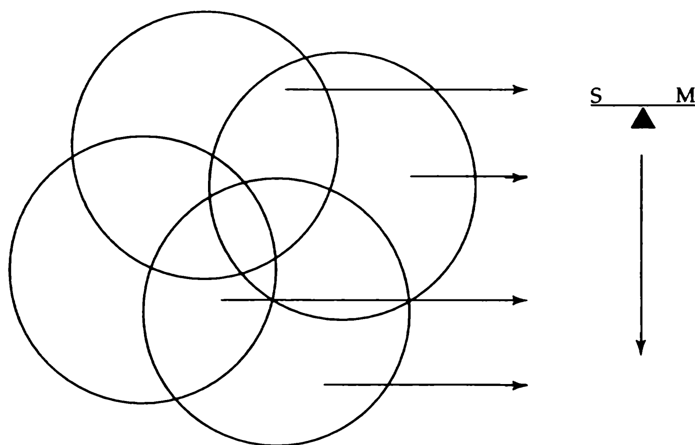
Horizontaliojoje lentelės ašyje išdėstyti keturių pirminių struktūrų pokyčiai. Vertikaliojoje ašyje turime keturis valdžios–rinkos santykio komponentus (žr. 11.1 lentelę). Vadovaujantis logika, vertikaliojoje ašyje turėtų būti tik trys kategorijos – valstybės, rinkos ir jų tarpusavio balansas. Tačiau turint omenyje, kad kai kuriuose sektoriuose su valstybine valdžia koegzistuoja svarbios nevalstybinės valdžios institucijos, kurios daro didelę įtaką galutiniam gėrybių paskirstymui, atskirai jas analizuoti nuo pat pradžių lengviau. (Naftos sektoriuje – tai didžiosios naftos kompanijos; pasaulinėje meno kūrinių rinkoje tai gali būti didžiųjų tarptautinių aukcionų organizatoriai ir ekspertai, kuriuos jie samdo, kad patvirtintų parduodamų paveikslų, baldų, asmeninių daiktų ir t.t. tikrumą ir nustatytų jų vertę.) Jei jūs tikite, kad tarptautinė biurokratija iš tiesų rinkos jėgoms daro savarankišką įtaką, kuri skiriasi nuo jai priklausančių nacionalinių vyriausybių įtakos, tarptautinę biurokratiją į lentelę galima įtraukti kaip penktąją kategoriją ir kitą užpildytinų langelių eilę. Pavyzdžiui, nuvertintų besivystančių šalių skolų rinkos atveju galima teigti, kad Tarptautinio valiutos fondo biurokratijos nuomonė apie šalies ekonominę politiką yra nepriklausomas nuo JAV nuomonės veiksnys, kuris taip pat nepriklauso ir skiriasi nuo pokyčių finansinėje arba kreditų struktūroje, kurie labiau susiję su bankų kreditorių pažeidžiamumu apskritai, o ne su struktūros nestabilumu. Arba, daugiausia valstybės valdomų radijo programų rinkos atveju, galima sakyti, kad atsižvelgiant į WARC (Pasaulio administracinė radijo konferencija – *World Administering Radio Conference*) vaidmenį registruojant radijo programas, biurokratijos veiksmai tam tikra prasme nepriklauso nuo valstybių politikos konkurencijos dėl bangų dažnių. Tačiau tik tuo atveju, kai galima tikrai parodyti, jog agentūra turi tam tikrų techninių galimybių arba tam tikrus specialius įgaliojimus, kuriuos legitimuoja ne vyriausybių, bet tų agentų, kuriuos veikia agentūros sprendimai, pritarimas ir pagarba, jos politiką galima nagrinėti nepriklausomai nuo valstybės po-

litikos. Suklaidintiems tarptautinių organizacijų pastangų viešųjų ryšių srityje, pernelyg paprasta, pavyzdžiui, NATO valdžią supainioti su JAV valdžia ar ESPT valdžią su Sovietų Sąjungos valdžia. „Rinkos sąlygos" gali įvairiai reaguoti į pirminių struktūrų pokyčius. Akivaizdu, kad yra svarbu, ar rinka yra stabili, ar nestabili, ar kainos kyla, ar krinta, ar yra keli gamintojai (aliuminis, sodos pelenai) ir daug pirkėjų, ar, priešingai, daug gamintojų ir mažai pirkėjų (kakavos pupelės, kviečiai); keli gamintojai ir keli pirkėjai (lėktuvių varikliai), ar daug gamintojų ir daug pirkėjų (medvilnė, plastmasės granulės, plieno dirbiniai). Kiekvienu atveju skirtinga „rinkos geometrija" darys skirtingą įtaką pirminių struktūrų pokyčiams. Aukštesnės palūkanų normos mažesniuosius pirkėjus (ar pardavėjus) veiks daugiau nei didžiuosius, o tai, savo ruožtu, darys poveikį tam, ką mes aptarsime 2 analizės pakopoje.

2 analizės pakopa prasideda nuo pirmosios lentelės apačios – nuo valdžios (ar valdžių) ir rinkos galios balanso bei klausimo, kokių padarinių gėrybių paskirstymui sukels rinkos priklausomybė nuo politinio valdymo (t.y. nuo manipuliacijos ar intervencijos, iš esmės besiremiančios ne pelno siekimo, bet griežtai ekonominiais motyvais). Aišku, sprendžiant, kokių iš šio balanso plaukiančių pasekmių sukels priešingi pokyčiai (pokyčiai priešinga kryptimi), kylantys iš daugiau nei vienos iš keturių pirminių struktūrų, subjektyvumas neišvengiamas. Pavyzdžiui, gali atsitikti taip, kad saugumo struktūros pokyčiai – galbūt tam tikras nesaugumo jausmo sustiprėjimas – tam tikro ginklo arba karinės įrangos rinkoje sustiprins valdžios kontrolę šių konkrečių ginklų rinkai. Tačiau tuo pačiu metu finansinė dereguliacija palengvins tų pačių ginklų įsigijimo finansavimą.

Nepaisant atsitiktinių tokio pobūdžio sunkumų, 2 pakopoje mes stengiamės nustatyti, kokie yra antriniai struktūrinių pokyčių padariniai, kurie nustatomi iš valstybių ir rinkų reakcijos ir iš jų tarpusavio balanso. Diagramos forma šį balansą galime pavaizduoti kaip sūpuokles, kurias veikia skirtingos jėgos, vei-

kiančios sūpuoklių rinkos galą ir pagrindines valdžios institucijas šioje rinkoje – o tai gali būti viena valstybė, valstybių sąjunga arba rinkos vadybininkų kartelis, kaip, pavyzdžiui, *Septynios seserys* šeštojo dešimtmečio naftos rinkoje. 11.2 piešinėlyje pirminės struktūros pavaizduotos kaip vienas kitą užklojantys apskritimai, nes, kaip matėme anksčiau, neįmanoma jų nagrinėti izoliuotai.



11.2 piešinys. Viena kitą užklojančios struktūros

3 pakopoje bandome išsiaiškinti, kokių padarinių sukels pokyčiai sūpuoklėse gėrybių paskirstymui. Turime paklausti, kokių padarinių socialinėms grupėms valstybės viduje ir už jos ribų sukels sūpuoklių pasvirimo kampo pakitimas. Ar dirbantiesiems bus geriau, ar blogiau? Ar vartotojai patirs naujų pavojų? O gamintojai? Ar kreditoriai taps saugesni, ar skolininkai patirs didesnį spaudimą? Ir kitas klausimas: turint omeny, kad mes daugiausia nagrinėjame integruotas pasaulines rinkas, kuriose tik kelios valstybės daro didelę įtaką rinkos–valdžios svarstyklėms – kaip tai veikia kitas valstybes? Kitas nevalstybines institucijas? Tarptautines organizacijas? Kaip rinkos ir valdžios

balanso pokyčiai persiduoda susijusioms rinkoms? Pavyzdžiui, oro transporto dereguliacija, IATA kartelio prarasta valdžia oro kelionių rinkai paveikė turizmo rinką ir atitinkamai vietinę statybos kompanijų – tiek vietinių, tiek tarptautinių, – statančių viešbučius, rinką.

Neišspręstos problemos

Kokie kruopštūs ir objektyvūs būtų tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėjimai, turime pripažinti, kad klausimų visada bus daugiau nei atsakymų. Studentai turėtų susidurti su tokiomis problemomis, kurios turbūt niekada nebus išspręstos iki galo, tokiais atvirais klausimais, į kuriuos nebūtinai galima rasti atsakymą. Ypač reikėtų perspėti dėl trijų tokių klausimų.

Vienas klausimas, net nekalbant apie bendrąją tarptautinės politinės ekonomijos teoriją, yra klausimas, ar egzistuoja kokios nors patikimos praktiškos taisyklės, kurios leistų nustatyti, kuri struktūra yra vyraujanti ir atitinkamai, kuri bet kokiame nurodytame sektoriuje ar situacijoje gali sukelti esminių struktūrinių pokyčių. Man atrodo, kad paprasčiausiai neįmanoma tvirtai teigti, kad pokyčiai, pavyzdžiui, saugumo struktūroje, visuomet rezultatą paveiks labiau, nei pokyčiai finansų ar idėjų bei priėjimo prie informacijos žinių struktūroje, ar net pokyčiai gamybos organizacijos būde. Dėl to tik dar svarbiau išlaikyti blaivų protą. Kaip pavyzdį imkime informacijos apie mažų kompiuterių gamybą ir panaudojimą plitimą. Šis plitimas – iš esmės pokytis žinių struktūroje, kuriam vykstant vis daugiau žmonių gali naudotis žiniomis, priėjimas prie kurių anksčiau buvo ribotas – pakeitė *cocom* (t.y. koordinacinio komiteto) taisykles dėl prekybos strateginėmis prekėmis tiek NATO šalyse, tiek ir sovietiniame bloke. Atitinkamai valstybių pasirinkimo galimybės saugumo struktūroje sumažėjo, o įmonių – padidėjo. Arba imkim tarptautinių bankų skolinimo ir oficialių kreditų ginklams pirkti besivystančiose šalyse suintensyvėjimą: regioninis saugu-

mas, kaip Persijos įlankoje, sumažėjo tiek, kad to nebūtų atsitikę, jei kreditų nebūtų buvę ir jei realios naftos kainos būtų buvusios žemos. Todėl vieno veiksnio, kurios nors vienos pirminės struktūros vyravimas turėtų kelti daug abejonių.

Kiti du neatsakyti klausimai susiję su valstybės prigimtimi. Net realistai įsitikinę, kad valstybė, kokia liberali bebūtų jos ideologija ir kaip ji skatintų privačią ekonominę iniciatyvą, vistik išlieka galutinė politinė valdžia bet kokioje politinėje ekonomijoje, ir jie nėra visai tikri dėl tikslaus jos apibrėžimo nei dėl to, kaip nustatyti, kam ši valdžia daro įtaką.

Akimirkai apsistokim ties Jungtinėmis Valstijomis. Galėtume sutikti, kad JAV vyriausybė daugelyje pasaulinės ekonomijos sektorių yra įtakingiausia valdžia, ir kad JAV valdžia teisėtai atstovauja valstybei. Tačiau ar galime šią valstybę apibrėžti? Ar tai tik žemė, kapitalo investicijos ir žmonės, gyvenantys apibrėžtoje teritorijoje? O ką pasakysime apie gamyklas, priklausančias JAV korporacijoms, apie nuosavybę, kuri priklauso JAV piliečiams kitose šalyse? Ar tai ne tas turtas, kuris statistiškai vertinamas kaip JAV užsienio investicijos, į kurias JAV vyriausybė, veikdama valstybės vardu, turi tam tikrų teisių? Per Antrąjį pasaulinį karą Amerikos investicijas, priklausiusias Britanijos gyventojams ir korporacijoms, Britanijos vyriausybė rekvizavo ir už jas pirko ginklų. Kitame kare JAV nueis dar toliau ir pareikš savo teises net į laivus su užsienio valstybių vėliavomis, jei jų savininkai yra JAV piliečiai. Bet ką tuomet daryti su Japonijos korporacijų investicijomis Jungtinėse Valstijose? Ar Hondos gamykla Kolumbo mieste, Ohajo valstijoje „nepriklauso" Japonijai? Ir vėl, paskutiniame kare JAV vyriausybė užvaldė Japonijos turtą (net JAV piliečių, kilusių iš Japonijos, turtą) teigdama, kad jis jai priklauso. Šiuo metu Columbe, Ohajo valstijoje uždirbtas pelnas, išvežtas į Japoniją, gali prisidėti prie Japonijos mokėjimų balanso, nors bet kokie automobiliai, iš čia eksportuoti į Kanadą, sakykim, gali prisidėti prie JAV mokėjimų balanso.

Jei, kaip patyrė vyriausybės, bandydamos nuspręsti, ką jos turi remti, valstybės ribas apibrėžti sunku pramonėje, tai padaryti dar sunkiau paslaugų sektoriuje. Bankininkystės, draudimo, reklamos, kino ar koncultaciniame versle šis „bevietiškumo" elementas yra dar aiškesnis; tos pačios jurisdikcijos konfliktų problemos tampa dar sudėtingesnės. Šiuo metu, atrodo, dėl įvairių su jurisdikcija susijusių problemų tarp valstybių vyksta jėgos išbandymo varžybos, kurių rezultatą numatyti vis dar sunku.

Ta pati neaiški situacija mažesniu mastu atsispindi ir atskirų individų reikaluose. Vis sunkiau ir sunkiau tiksliai atsakyti į klausimą, kas yra Britanijos ar JAV pilietis. Vyrai ir moterys dažnai turi du pasus, dažnai apie tai nežinant ir pasus išduodančioms vyriausybėms. Kai kurias teises suteikia ne pilietybė, bet gyvenimas ar nuolatinė gyvenamoji vieta; kitos teisės priklauso nuo subjektyvių administracijos sprendimų. Tiek, kiek, kaip visada, Thucydideso žodžiais, stiprieji darys tai, ką gali, o silpnieji – tai, ką privalo, bendrieji valstybės galios elementai ir bendrosios valstybės valdžios ribos turėtų siaurėti, o skirtumai tarp stiprių ir silpnų valstybių – didėti. Iš to galima daryti išvadą, kad vis sunkiau ir sunkiau turėtų būti formuluoti bendrus teorinius teiginius apie valstybės prigimtį.

Taip pat akivaizdu, kad šis valstybės ribų neapibrėžtumas yra būdingesnis toms valstybėms, kurios per prekybą, investicijas ir keliones giliai įsipainiojusios į pasaulinę rinkos ekonomiką. Šių problemų mažiausiai kyla Sovietų Sąjungai ar net Kinijos Liaudies Respublikai. Tai iš dalies atspindi faktą, kad kuo mažiau valstybė įsipainiojusi į pasaulinę ekonomiką, tuo mažiau ji, jos įmonės ir asmenys priklauso nuo struktūrinės galios, kuri per valstybių sienas įgyvendinama pasaulinėje ekonomikoje, gamyboje, finansuose ir idėjų bei informacijos srityje. Iš dalies tai paprasčiausias santykinės JAV galios, sakykim, Filipinams ir Kinijai, atspindys. Nors niekada neįmanoma iki galo struktūrinės galios atskirti nuo santykinės, man atrodo, kad vis dar labai svarbu nepraleisti ar neįvertinti struktūrinių veiksnių bet kokiuose galios santykiuose.

Prieštaringos išvados

Toks nepastabumas, man atrodo, yra pagrindinis populiariausios pastarųjų metų tarptautinės politinės ekonomijos mokyklos – hegemono nuosmukio mokyklos – trūkumas. Ši mokykla vyravo knygose ir Amerikos akademiniuose žurnaluose, kurie, ne kaip Europos ar Japonijos žurnalai, yra skaitomi visame pasaulyje. Jos pagrindinė prielaida – kad netvarka pasaulio ekonomikoje iš esmės kilo dėl to, jog Amerika prarado savo hegemoniškąją galią. Ši mokykla, nors iš esmės ir sutarė dėl priežasčių, nesutarė dėl reikalingų priemonių. Ji išsiskiria į dvi plačias stovyklas – liberaliąją ir realistinę. Pirmosios pavyzdžiu būtų Keohane knyga *Po hegemonijos* (1984), o antrosios – Gilpin knyga *Politinė tarptautinių santykių ekonomika* (1987). Liberalai savo viltis linkę sieti su kolektyviniais veiksmais kaip antriniu hegemono vadovavimo pakaitalu. Jų vaistas nuo tarptautinės politinės ekonomijos negalavimų – daugiašalis sprendimų priėmimo procesas sustiprintose tarptautinėse organizacijose. Realistai (Gilpin) linkę į didesnį pesimizmą ir abejoja tarptautinių organizacijų ar ekonominės koordinacijos, už kurią pasisako Amerikos liberalieji ekonomistai (Bergsten ar McKinnon), potencialu. Jų didžiausia viltis, kad ir kokia ji netvirta būtų, susijusi su „švelniuoju merkantilizmu" – apribotu nacionalinių interesų tenkinimu, kuriam būdingos tam tikros pastangos vengti daryti žalą kitiems ar sistemai.

Alternatyvus požiūris, kurio laikausi aš ir kurio, manau, laikosi pernelyg tyli ne Amerikos mokslininkų dauguma – Rusijoje ir buvusiose socialistinėse šalyse, Europoje, Japonijoje, Kanadoje ir Trečiajame pasaulyje – apie pasaulio ekonomikos netvarkos priežastis, prieštarauja tiek Amerikos liberalams, tiek realistams, tačiau dėl reikalingų priemonių yra turbūt artimesnis realistams. Nesutarimas dėl priežasčių reiškia, kad JAV iš tiesų neprarado galios pasaulio rinkos ekonomikoje. Šiai ekonomikai išaugus ir išsiplėtus, jos galios šaltinis iš žemės ir žmo-

nių kontrolės virto pasaulio sistemos struktūrų kontrole. Tačiau struktūrinė galia, kurios JAV įgavo paskutiniaisiais dešimtmečiais, buvo panaudota tik tenkinant siaurus nacionalinius interesus. Nors klaidingas šios galios panaudojimas trumpą laiką apsaugojo JAV mokesčių mokėtojus ir vartotojus (bei kiek mažiau dirbančiuosius), tolesnėje perspektyvoje dėl to kyla pavojus, kad susilpnės tiek sistema, tiek struktūrinė JAV hegemonija. Tačiau sistema yra tokia gaji, kad tas laikas, kai Jungtinės Valstijos pajus neteisingo savo galios panaudojimo padarinius, dar neatėjo. Galbūt dar ne per vėlu pakeisti šio proceso kryptį.

Panagrinėkime Amerikos hegemonijos žlugimo įrodymus. Jie iš esmės remiasi JAV dalies pasaulinėje gamyboje sumažėjimu (nuo 40 iki 22 procentų) per trisdešimtį metų – nuo šeštojo iki devintojo dešimtmečio pradžios – ir JAV dalies pasauliniame pramonės gaminių eksporte sumažėjimu per tą patį laikotarpį nuo 3 iki 13 procentų. Dabar šių „faktų" citavimas remiasi prielaida, kad JAV vyriausybės galią, jos valdžią pasaulio rinkos ekonomikoje tiksliai atspindi jos BNP santykis su pasaulio BNP ir JAV dalis pasaulio pramonės gaminių eksporte. Trumpai tariant, „pagaminta JAV" yra galios rodiklis. Tačiau tai yra tas pat, jei pasakytume, kad „pagaminta Willow Run" yra *Ford Motor* kompanijos statusas pasaulinėje automobilių rinkoje. Gaminys, pagamintas valstybės teritorijoje, kaip ir kompanijos pirmojoje gamykloje pagamintas gaminys, nebūtinai yra geras jos dabartinės galios ar statuso rodiklis. Nėra subtilu skaičiuoti tik pramonės gaminių gamybą ir eksportą ignoruojant JAV dalį pasaulinėje rinkoje paslaugų, kaip bankininkystė, draudimas, duomenų saugojimas ir išgavimas, kurios dabar yra gerokai pelningesni ir galingesni įtakos kitiems šaltiniai. Žinoma, kaip buvo pastebėta aukščiau, paslaugų industrija problemiška todėl, kad „JAV dalį" šioje srityje įvertinti yra daug sunkiau, nei JAV dalį pramoninėje gamyboje. Kaip buvo pastebėta, paslaugų industrija daug mažiau „pririšta" prie valstybės teritorijos. Sunku skaičiuoti jų sandorius ir jų pelnas ne visuomet grįžta

„namo". Užjūrio operacijos įmonei labai paprastai gali būti svarbesnės, nei vidaus rinka, tačiau kompanijos sąskaitas iššifruoti siekiant išsiaiškinti, kiek svarbiau, yra sunku, o kartais ir neįmanoma. Dėl šios priežasties labai sunku pasakyti, ar ta padidėjusi konkurencija, kurią JAV pramonė sutinka Europoje, Japonijoje ir besivystančiose šalyse, kaip Korėja ir Taivanis, JAV galiai reiškia daugiau, nei tos atsitiktinės galimybės, kurios atsivėrė kitoms JAV kompanijoms greitai augančiame ir labai pelningame paslaugų sektoriuje.

Dėmesio koncentravimas tik į pramonę dvidešimtojo amžiaus pabaigoje politinės ekonomijos atžvilgiu gali būti toks pat trumparegiškas, kaip būtų dėmesio koncentravimas Britanijos žemės ūkio gamybos santykiui su bendra pasaulio gamyba devynioliktojo amžiaus pabaigoje arba Britanijos senų vilnos eksporto rinkų praradimas Australijai. Žinoma, tiesa, kad Jungtinėms Valstijoms buvusio savipakankamumo pramonės gaminių srityje praradimas, kaip ir Britanijai buvusio savipakankamumo maisto atžvilgiu praradimas, sukelia naują priklausomybę nuo importo ir tai atitinkamai yra nauja pažeidžiama vieta – lygiai taip pat Britanija karo metu turėjo saugotis laivyno blokados. Tačiau, neskaitant karo ir blokados, konkurencija tarp tiekėjų tiek dėl grūdų pardavimo Britanijai, tiek dėl marškinėlių – Jungtinėms Valstijoms iš tiesų tokį pavojų, susijusį su atsiradusiu pažeidžiamumu, paverčia ribotu ir nesvarbiu.

Jei galime išvengti intelektualinės manijos dėl teritorinių valstybių, galią galime įvertinti visai kitaip. Ypač svarbus yra ryšys tarp JAV kaip valstybės, turinčios politinę valdžią, ir korporacijų, veikiančių JAV viduje bei už jų ribų. Kai kurios jų buvo ir dabar priklauso JAV ir valdomos vadybininkų užsieniečių. Kitos, įsikūrusios užsienyje ir valdomos užsieniečių, funkcionuojančios ir pardavinėjančios JAV vidaus rinkoje ir galbūt net eksportuojančios iš JAV. Vašingtonas gal ir prarado tam tikrą valdžią toms JAV įsikūrusioms transnacionalinėms kompanijoms, bet jų vadybininkai vis dar turi JAV pasus, juos gali iškviesti

JAV teismai, ir karo ar ypatingos padėties atveju jie pirmiausia turės paklusti Vašingtonui. Tuo pačiu metu JAV vyriausybė įgavo papildomą valdžią daugybei užsienio korporacijų, veikiančių JAV viduje. Visos jos labai gerai supranta, kad JAV rinka yra didžiausias prizas šiame konkurencijos žaidime. Man iš kalbų su Amerikos ir Europos korporacijų vadybininkais atrodo, kad viską susumavus JAV valdžia pasaulio ekonomikoje iš tiesų išaugo, o ne sumažėjo.

Taip pat daugeliu atvejų, net jei šio vadinamojo nuosmukio įrodymai ir yra rimti, spalvos gerokai sutirštinamos. Savo ruožtu tai kelia įtarimą, kad hegemonijos nuosmukio sąvokoje slypi intelektualinis interesas. Grubiai tariant, tai yra labai geras pasiteisinimas dėl praeities nesėkmių ir dabartinio abejingumo sistemos funkcionavimo problemoms, kurios kur kas rimčiau atsiliepia ne JAV gyventojams, bet kitiems žmonėms (Wightman, 1993).

Paimkim, pavyzdžiui, pagrindinę statistiką. Šeštojo dešimtmečio pradžioje amerikiečių pirmavimą pramoninės gamybos ir eksporto srityje sustiprino karo sukeltas regresas Europoje ir Japonijoje. Devintąjį gi dešimtmetį tokio skirtumo išlikimas jau būtų buvęs stebėtinas. Antras dalykas yra turinys to, kas skaičiuojama kaip visuminis pasaulinis produktas. Visai pagrįsta mintis, kad statistika padidina viso „pyrago" dydį ir sumažina tą dalį, kuri skaičiuojama kaip JAV dalis. Mes, pavyzdžiui, žinome, kad plintant pinigų ekonomikai *(money economy)*, prekės ir paslaugos, kurios buvo gaminamos ar teikiamos namuose, dabar perkamos kitur – ir pirmą kartą parodomos monetariškai skaičiuojamame bendrajame nacionaliniame produkte. (Jei tu gamini sau, tai yra hobis; jei tu perki maistą restorane ar gatavą maistą išsinešimui gaminančioje vietoje, tai padidina apskaičiuojamą restoranų ir tų vietų produktą.) Kadangi amerikiečiai pirmieji pradėjo pardavinėti ir pirkti tokias prekes ir paslaugas, skaičiuojamo BNP visumos augimas turėjo pasirodyti augąs greičiau, nei Europoje, Japonijoje ir kitose mažiau išsivysčiusiose

šalyse. Panašiai JAV kompanijos šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį pirmosios pradėjo vykdyti ofšorinę veiklą, tad jų indėlis į ne JAV BNP buvo didesnis, nei Europos ir Japonijos kompanijų indėlis į tai, kas buvo skaičiuojama kaip JAV BNP. Jos buvo lyderės ir skverbdamosi į tas paslaugas bei komponentus, kurie gali būti matomi šeimos ūkio apskaičiavimuose ir vėl plėsdamos tai, kas buvo skaičiuojama kaip pasaulio BNP greičiau, nei didėjo tai, kas buvo skaičiuojama kaip JAV BNP.

Trumpai tariant, patys skaičiai yra tik patys nepatikimiausi vedliai. Jie tikriausiai perdeda tą kitų ekonomikų priartėjimą prie JAV ekonomikos. Tą patį galima pasakyti ir apie kitą tariamą hegemonijos smukimo įrodymą – mažėjantį darbo našumo augimą Jungtinėse Valstijose palyginti, sakykim, su Japonija. Tačiau, kaip ir ekonomikos augimo atveju, lyderis starte yra taip atitrūkęs, kad jis gali sau leisti mažesnį metinį augimą ilgus metus, kol persekiotojai priartėja – tai tiesa, kurią akivaizdžiai pripažino besivystančios šalys, net jei jų metinis augimas yra gana stulbinantis.

Manau, galime padaryti išvadą, kad atotrūkis tarp JAV galios ir besivaržančių su jomis valstybių galios, kaip ji pasireiškia įtaka bazinėms struktūroms, yra vis dar toks esminis, kad tarptautinėse organizacijose dar nė viena iniciatyva, kuriai nuolat priešinosi JAV, nebuvo priimta, o daugelį JAV iniciatyvų (palyginti retų) tarptautinės organizacijos faktiškai vykdo.

Be tų abejotinų smukimo įrodymų, diskusija tarp Amerikos realistų ir liberalų pasižymi dar viena įdomia savybe. Liberalai visada tvirtina savo pasaulėžiūra esą internacionalistai. Kaip tik jie daugiausia vilčių dėjo į vienokią ar kitokią reformą per tarptautines organizacijas, ir jų profesinė reputacija dažnai rėmėsi tų pačių organizacijų pažinimu. Tačiau kaip tik jie, o ne realistai, atrodo didesni nacionalistai ginant JAV užsienio ekonominę politiką. Palyginti su realistais, jie gerokai sunkiau pripažįsta, kad JAV ekonomikos valdyme, dėl vienašališkumo palaikant užsienio prekybinius ir finansinius santykius, buvo pada-

ryta klaidų, ir kad tai galėjo esmingai prisidėti prie tos netvarkos, jų aptinkamos sistemoje. Gilpinas, pavyzdžiui, savo bankininkystės ir finansų apžvalgą baigia nuoroda į „netinkamą Amerikos savo vidaus reikalų ir tarptautinės finansinės sistemos valdymą" darydamas išvadą, kad atsakomybė už tai tenka japonams, nors sunku įsivaizduoti, kaip taip gali būti, kai sistemoje vis dar iš esmės operuojama doleriais, sistema iš karto reaguoja į Federalinės rezervų valdybos politikos pokyčius, ir kai JAV Japonijai neatveria kelių į Tarptautinį atsiskaitymų banką ar į Tarptautinį valiutos fondą. Tolesniame, priešpaskutiniame skyriuje, Gilpinas atliepia į Calleo (1984) išvadas teigdamas, kad

> Pagrindinės pasaulio ekonomikos problemos prekybos, pinigų ir skolų srityse lieka neišspręstos... Nuo Vietnamo karo pradžios, per Reagano administracijos laikotarpį JAV tapo, naudojant Johno Conybearo (1985) terminą, dar grobuoniškesniu hegemonu, kurio ketinimai savo interesus suderinti su sąjungininkų interesais dar labiau sumažėjo. Vietoj to jos hegemonijos statusą linko išnaudoti savo siauriems tikslams (Gilpin, 1987, 345).

Colleo tai aiškina bandymu, pradedant Kennedy era, finansuoti ir išsiplėtusią gerovės valstybę, ir brangią gynybos programą nepadidinant nei taupymo, nei mokesčių. Didesnė JAV struktūrinė galia valdant Nixonui pirmiausia jas privertė devalvuoti dolerį, taip nuolatinio JAV deficito kaštus perkeliant visiems tiems, kurie rezervus laikė doleriais; vėliau, valdant Fordui ir Carteriui, apmokestinti sistemą infliacija, po kurios vėl sekė devalvacija. Pagaliau, valdant Reaganui, dar didesnės gynybos išlaidos biudžeto deficitą pakelė iki rekordinių aukštumų. Tačiau JAV galėjo jį finansuoti pasisavinusios japonų santaupų perteklių ir taip pakeisdamos finansinių išteklių tekėjimo kryptį, kad, viską susumavus, greičiau Lotynų Amerika finansavo JAV, o ne atvirkščiai.

Negatyvius tokio grobuoniško ar destruktyvaus hegemoniškos galios naudojimo padarinius padidino ryškus vienašališkų veiksmų augimas JAV politikos formavime, kuris verkšlenan-

čius suderintus viršūnių susitikimų komunikatus vertė tuščiu skambesiu. Gražūs žodžiai ir didingos kalbos apie politikos koordinavimą ir komandinio darbo bei bendradarbiavimo poreikį prastai derinosi su vyriausybės Vašingtone veiksmais, kai ji net nebandė pasitarti su savo sąjungininkais dėl Strateginės gynybos iniciatyvos ar dėl ginklų kontrolės derybų su Sovietų Sąjunga strategijos. Tiesa, kai prezidentas Bushas nusprendė kovoti prieš Irako invaziją į Kuveitą 1990 metais, buvo toks trumpas laikotarpis, kai JAV stengėsi užsitikrinti kitų valstybių palaikymą JTO Saugumo taryboje. Tačiau užsitikrinę JTO palaiminimą, amerikiečiai sau pasiliko teisę vienašališkai nuspręsti, kada panaikinti sankcijas ir panaudoti jėgą prieš Saddamą Husseiną ir po to – kaip vykdyti „Audrą dykumoje" bei kaip ir kada atšaukti puolimą. Pasitikėjimą JAV vadovavimu taip pat sumažino ne galios kitų atžvilgiu sumažėjimas, bet prarasta savo pernelyg išpūstos biurokratijos brūzgynų kontrolė. Kaip parodė Irangeito byla, neegzistavo jokia nenutrūkstanti komandinė grandinė, nebuvo aiškios galutinės atsakomybės koncentracijos vietos. Politiką supainiojo vykdomosios valdžios susiskaldymas ir neaiškus požiūris į tą pačią JAV politiką. Pavyzdžiui, tokią iniciatyvą, kaip Bakerio 1985 metų planas mobilizuoti naujus finansinius išteklius Trečiojo pasaulio skolininkams, visi tik sveikino, tačiau JAV administracijai akivaizdžiai trūko būtinos valios ar galios, ar abiejų dalykų ją įgyvendinti kartu su JAV bankais.

Jaunus žmones šioje besitęsiančioje diskusijoje labiausiai gali nuvilti ne tiek tai, kad ekspertai nesutaria dėl priežasčių ir priemonių, bet kad niekas nėra pernelyg įsitikinęs, kad jų mėgstamos priemonės iš tiesų bus taip griežtai taikomos, kad įvyktų materialių pokyčių. Liberalai turi pripažinti, kad praeities patyrimas rodo, jog radikalių reformų tarptautinėse organizacijose galimybės galų gale nėra labai geros. Realistai mažai tikisi, kad Japonija iškils kaip hegemonas ar kad JAV politikos formuotojai pradės atsižvelgti į žalą sąjungininkų interesams taip pat, kaip į rimtą Kongreso klientūrą. Šis bendras pesimizmas labai

skiriasi nuo pasitikinčių ateities vizijų, kurios buvo tokios paplitusios po Antrojo pasaulinio karo ar net septintąjį dešimtmetį.

Aš galiu pasiūlyti tik keletą komforto trupinių. Vienas yra teiginys, kad realistinis pesimizmas gali būti geresnis sprendimų priėmimo pagrindas, nei kai kurios iš tų tuščių iliuzijų, paplitusių iki Šaltojo karo pabaigos. Viena tokių iliuzijų buvo tikėjimas, kad egzistuoja socialistinė alternatyva kapitalistinio pasaulio rinkos ekonomikai, ar tai centralizuoto planavimo sistemai būtų vadovavusi senoji Sovietų Sąjunga, ar Kinijos Liaudies Respublika. Dabar gi abu šie socializmo lyderiai nusisuko nuo centralizuoto planavimo ir valstybinės nuosavybės ir užsiima savo ekonominės sistemos išlaisvinimu nuo voliuntaristiško administratyvinio kapitalo, darbo ir žemės paskirstymo. Kartu su politine reforma ar be jos jie atsigręžia į privatų žemės ūkio, pramonės ir paslaugų įmonių valdymą. Rusijoje geležinė partijos ir KGB valdžia buvo sulaužyta ir bandoma atlikti politinę reformą. Kinijoje silpnėja centrinė Pekino valdžia.

Kita iliuzija buvo tikėjimas, kad besivystančios šalys suderintu lobizmu ir kolektyviniu spaudimu gali sukurti naują ir teisingesnę tarptautinę ekonominę tvarką. Jos tikėjo, kad savo solidarumu jos gali įtikinti turtingą industrializuotą pasaulį smarkiai padidinti pagalbą ir radikaliai savo naudai pakeisti prekybos taisykles. Dar galima išgirsti kai kurios šios Naujos tarptautinės ekonominės tvarkos retorikos aidą, tačiau Trečiojo pasaulio vyriausybių veiksmai sako visai ką kita. Kaip ir socialistinių bei turtingojo aljanso šalių lyderiai, jos dėl šios problemos prigimties ir dėl pokyčių potencialo bei dėl pagalbos sau pačiam principo pritaikomumo demonstruoja gerokai daugiau realizmo.

Dabar abiejų šių iliuzijų nebėra, ir tai yra gerai. Dabar mes bent jau žinome, kad visas pasaulis veiksmingai įtrauktas į rinkos sistemą, ir kad jai nėra akivaizdžios alternatyvos. Mes taip aiškiai suprantame, kad ji turi rimtų nelygybės, žalos aplinkai, finansinio nestabilumo, didelės migracijos, nedarbo ir miestų

irimo problemų, ir kad prie teritorijos pririšta valdžia visų šių problemų visiškai nesugeba išspręsti, ji tam netinkama ir neturi reikalingos motyvacijos.

Tačiau išlieka du vilties, tegu ir silpnos, šaltiniai. Vienas yra galimybė, kad Amerikos pasitikėjimas savimi ir idealizmas gali įsitvirtinti vėl, kad nauja karta, ne tokia šovinistiška ir siaurai nacionalistiška, pradeda svajoti apie naują Amerikos vadovavimo ir hegemoniško valdymo erą, kurioje dėl didesnės gerovės, teisingumo ir stabilumo kiekvienam, *tarp jų ir amerikiečiams*, atsižvelgiama į ilgalaikius žmonių, gyvenančių už JAV ribų, interesus. (Tucker and Hendrickson, 1992). Amerikos istorija yra tokia temperamento pasikeitimų, nuotaikų ir politikos posūkių 180 laipsnių kampu grandinė, kad nežiūrint daugelio indikacijų, rodančių atvirkščią procesą, tai vis dar įsivaizduojama. Ekonomikai augant ir JAV pramonei stiprinant savo konkurencingumą, idealizmas ir vizija gali atgimti kartu su optimizmu. Mes, europiečiai, japonai, kinai, afrikiečiai ir lotynų amerikiečiai galime tik puoselėti viltį, kad taip atsitiktų.

Kitas vilties šaltinis yra tikėjimas, kad europiečiai ar japonai, ar ir tie, ir tie pradės vaidinti aktyvesnį vaidmenį šios tarpusavyje priklausomos sistemos valdyme. Užuot sėdėję „galiorkoje" ir vangiai puoselėję viltis, kad amerikiečiai kažkaip vėl pajus vadovavimo skonį ir nustos elgtis savanaudiškai ir grobuoniškai, vieni iš jų – ar, vėlgi, geriau ir tie, ir tie – pradės konstruktyviau ir atsakingiau derėtis su Vašingtonu. Savarankiškumas saugumo ir gynybos srityje būtų pirmas žingsnis. Naujos idėjos dėl tarptautinių organizacijų reformos ir regeneracijos būtų kitas žingsnis. Šiuo metu europiečiai ir japonai daugiausiai turi kaltinti save, kad jie sudarė tokią silpną ir neryžtingą opoziciją destruktyviajai hegemonijai. Amerikiečiams jie leido skaldyti ir valdyti. Sukūrę Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos erdvę jie galėjo eksploatuoti japonų baimę būti izoliuotiems nuo didžiulės kontinento rinkos. Sukūrę Ramiojo vandenyno Azijos ekonominę bendriją jie galėjo naudotis europiečių baime būti izo-

liuotiems nuo greičiausiai augančių Rytų Azijos rinkų. Naujas ir kūrybingas santykių tarp Europos Sąjungos ir Japonijos atšilimo laikotarpis galėtų pasėti derlingas taikos, pažangos ir gerovės sėklas.

Šiuo metu niekas iš mūsų negali atsisakyti visos atsakomybės už žmonių būklę ar už tarptautinės politinės ekonomijos gerą ar blogą valdymą. Jei sistema išgyvens nepaisant jos silpnumo ir trūkumų, nacionaliniai politikai ir jų valdininkai turi kaip nors sukurti tokią ateities viziją, kuri būtų platesnė už siaurus nacionalinius interesus. Nepakanka – ir tai iš tiesų gali tapti fatališka klaida – domėtis tik tais dalykais, kurie laimi jų elektorato balsus ar kuriuos garbina nacionalinė žiniasklaida. Ir kai nacionalinės vyriausybės ar jų nupirkti apologetai pasislepia po apgaulingais argumentais ir iškreiptomis istorinėmis analogijomis, žurnalistai ir akademikai turi tarti savo žodį. Sunkiausia atsakomybės našta pirmiausia liečia tuos ir mus, kurie gyvename liberaliose valdymo sistemose, kur niekas žiauriai nebaudžia už nesutikimą ir neriboja atviros diskusijos. Ši knyga buvo parašyta tikint, kad nacionalinė politika ir ekonomikos valdymas šiuo metu ne tokie svarbūs, kaip pasaulio ekonomikos politika ir kad mes privalome pabandyti suprasti tarptautinę politinę ekonomiją prieš tai, kai galėsime ją keisti.

STRUKTŪRINĖ VALSTYBIŲ IR RINKŲ SANTYKIŲ ANALIZĖ

Šios knygos vertės įrodinėti nebūtina. Pasirodžiusi 1988 metais, ši žinomos tarptautinių ekonominių santykių specialistės, ilgai dirbusios Londono ekonomikos mokykloje, dėsčiusios ir tebedėstančios garsiausiuose pasaulio universitetuose, žinomuose savo tarptautinių santykių specializacija. Knyga palankiai buvo sutikta akademinės visuomenės ir šiuo metu yra tapusi modernia tarptautinės politinės ekonomijos klasika. Griežtas, visus akademinius kriterijus tenkinantis ir kartu naujas žvilgsnis į ekonominę bei politinę tarptautinių santykių dinamiką šiai knygai pelnė deramą pagarbą, ir ji atsidūrė daugelio universitetų tarptautinės ekonomikos, tarptautinės politinės ekonomijos, tarptautinių santykių teorijos kursų privalomųjų skaitinių sąraše, net tapo nauju šios srities vadovėliu.

Tiksliausiai dalyko esmę nusako pats S. Strange knygos pavadinimas: tai disciplina, nagrinėjanti ryšį tarp valstybių ir rinkų, o dar tiksliau – tarp rinkų ir valdžios. Knygos autorė pastebi, kad nagrinėjant šiuos ryšius paprastai daugiau dėmesio skiriama rinkų arba ekonomikos įtakai, kurią šios daro politikai, ypač tarptautinių santykių srityje, ir pernelyg mažai dėmesio skiriama atvirkštiniam procesui, t. y. klausimui, kaip valdžia ar politika veikia ekonomiką. Autorės nuomone, šiam aktualiam ir praktiškam klausimui akademinėje literatūroje skiriama pernelyg mažai dėmesio. Teorinė ekonomika valdžios veiksnį iš nagrinėjamųjų ekonominės sistemos parametrų paprastai eliminuoja. Didžia dalimi dėl šio eliminavimo ekonomikos teorijos įgauna griežtumo, būdingo ir siekiamo gamtos moksluose, tačiau praranda ryšį su realybe. Todėl savo knygoje autorė remiasi ne grynosios, bet taikomosios ekonomikos, pavyzdžiui, plėtros ekonomikos, tyrinėtojais, ekonomikos ir verslo istorikų bei sociologų darbais.

Nors knyga buvo išleista prieš dešimtmetį, ji iš tiesų „šviežia" tiek savo teorine schema, tiek pedagoginėmis intencijomis. Truputį gaila, kad ji rašyta prieš didžiuosius pokyčius, įvykusius pasaulyje subyrė-

jus vadinamajam socialistiniam blokui ir Sovietų Sąjungai. Tačiau šie pokyčiai, atrodo, knygos vertei didelės įtakos neturėjo, t.y. jie, drįsčiau tvirtinti, nepakeitė knygos autorės nagrinėjamosios valstybių ir rinkų santykių struktūros. Knygoje pabandyta iš naujo pamąstyti apie patį tarptautinės politinės ekonomijos objektą ir taip išvengti dviejų pagrindinių tiek šiai disciplinai, tiek apskritai visoms tarptautinių santykių studijoms būdingų problemų. Pirmoji susijusi su į valstybę orientuotos paradigmos vyravimu tarptautinių santykių disciplinoje. Ši paradigma iki šiol vyrauja ir analizuojant tarptautinius ekonominius santykius. Kaip pastebi S.Strange, akademinė šios disciplinos darbotvarkė nesiskirdavo nuo daugelio tarptautinių derybų darbotvarkės: prekyba, pagalba plėtrai, tarptautinių paskolų sąlygos, investicijų dinamika ir pan. Taip akademinė disciplina tiesiog aptarnaudavo valstybių politikus ir funkcionierius. Buvo postuluojamas vienareikšmis ir statiškas ryšys tarp rinkų ir valstybių sistemos funkcionavimo.

Antroji problema dar gilesnė ir bendresnė. Ji susijusi su JAV mokslininkų vyravimu tarptautinių santykių disciplinoje. Su savimi jie į šią discipliną atsinešdavo ir vis dar atsineša daugelį ne visai aiškiai įsisąmonintų prielaidų, paremtų vertybėmis, būdingomis Amerikai, su jos ypatinga politine bei ekonomine sistema. Ši problema, šiuo metu užimanti labai svarbią vietą debatuose dėl tarptautinių santykių disciplinos, kuri vis dar neatsigauna nuo vieno empirinio išbandymo, atrodo, iš dalies motyvavo ir knygos teorinę schemą. Tas empirinis išbandymas buvo Sovietų Sąjungos žlugimas, kurio tarptautinių santykių disciplina nesugebėjo numatyti. Ir nors dabar daugelis tarptautinių santykių teoretikų linkę pabrėžti skirtumą tarp visuomenės ir tiksliųjų mokslų, tik pastariesiems priskirdami numatymo funkciją, šis išbandymas nereikalinga makulatūra pavertė dalį knygų tarptautinių santykių tema, ir paskatino ieškoti naujų teorinių schemų. Nesigilinant į diskusijas apie tai, ką galima ir ko negalima numatyti socialiniuose moksluose, galima teigti, kad S. Strange knyga minėtą empirinį testą išlaikė.

Šios knygos intelektualinis centras yra sąvoka, kurios įvedimą motyvavo siekis atsiriboti nuo prielaidų, susijusių su JAV vertybėmis ir specifiniais bruožais. Tai yra *struktūrinės galios* sąvoka. Ji tarptautinių politinių ir ekonominių santykių analizei suteikia naują požiūrio tašką. Žinoma, struktūrinis požiūris į tarptautinius santykius toli gražu nėra naujas (neorealizmas, marksistinės tradicijos atstovų darbai), tačiau S.Strange suteikė jam būtiną dinamiką. Struktūrinės galios sąvoka remiasi įžvalga, kad XXa. antrosios pusės tarptautiniai santykiai, ypač tarptautiniai ekonominiai santykiai, nėra dvišalių ar trišalių santykių, vyravusių moderniojoje Vestfalijos tarptautinių santykių siste-

moje, tinklas. Šie santykiai tapo daugiašaliais, padidėjo naujų veikėjų tarptautinėje sistemoje skaičius ir pasikeitė jų tipas, padidėjo nevalstybinių (tarptautinės organizacijos, tarptautinės kompanijos) veikėjų įtaka*. Tuo pačiu pasikeitė ir įtakos tarptautinėje sistemoje mechanizmai. Pagrindiniu įtakos ir galios kriterijumi tapo ne tiek valstybės sugebėjimas tiesiogiai veikti kitus tarptautinės sistemos veikėjus, kiek pačias sistemos funkcionavimo taisykles. Po Antrojo pasaulinio karo pradėjus intensyviai reguliuoti tarptautinės sistemos funkcionavimą, svarbiausiu veiksniu tapo ne tiek santykinė (*relational*), kiek struktūrinė galia, t.y. tarptautinių reguliavimo mechanizmų pajungimas saviems interesams. Žvelgiant iš tokio atramos taško net pati tarptautinių santykių disciplina tapo struktūrinės JAV galios elementu. Neveltui į keturmatę S.Strange struktūrinės galios struktūrą kaip neatskiriamas elementas patenka žinojimo struktūra.

Jei struktūrinės galios sąvoka yra teorinė knygos ašis, tai jos pagrindinis struktūrinis elementas yra minėta keturmatė galios pasaulinėje ekonomikoje struktūra. Jos keturi dėmenys yra: saugumo, gamybos, finansinė ir žinojimo struktūra. Šios struktūros įformintos nevienodai, skiriasi jų brandumo lygis. Pavyzdžiui, tarptautinių finansų srityje po Antrojo pasaulinio karo struktūriniu sistemos centru tapo *Bretton Woods* finansinė sistema, kurioje svarbiausią vaidmenį vaidino JAV**. Šiuolaikinės žinojimo struktūros centras yra mokslinė valstybė, gamybos – kapitalistinė valstybė, saugumo – nacionalinė valstybė. Nors, autorės teigimu, šios struktūros yra universalios ir įformina bet kokius istoriškai susiklosčiusius valstybės ir rinkos santykius, jos vistik yra istoriniai fenomenai. Pavyzdžiui, saugumo struktūra susiklostė gerokai anksčiau nei finansinė. Tačiau autorei bendri epistemologiniai klausimai nedaug rūpi. Keturias galios struktūras ji grindžia keturiomis pagrindinėmis vertybėmis, kurių siekia žmonės. Ji nesigilina į klausimą, ar tų vertybių tikrai yra keturios. Pasak S.Strange, kiekvienas sveiku protu mąstantis žmogus su tuo sutiks. Taigi tiems, kurie knygos pradžioje suabejos tų keturių struktūrų pagrįstumu, reikėtų susirūpinti savo proto sveikata.

Taigi keturių bazinių struktūrų idėjai pagrįsti autorė daug laiko neskiria. Tačiau tiems, kurių toks požiūris netenkina, nesiūlyčiau knygos iš karto atidėti į šalį. Savo knyga autorė įrodo, kad pirminė idėja yra produktyvi, leidžianti išsiaiškinti daugelį dalykų, kurie išsprūsta iš ki-

* Marksistai struktūrinės galios fenomeną priskiria visam moderniajam kapitalizmui.

** Tačiau pati knygos autorė mano, kad Breton Woods sistema realiai funkcionavo tik vieną dešimtmetį, ir jos reikšmė paprastai pervertinama.

tų autorių akiračio. Kitaip sakant, pirminė idėja pateikiama kaip hipotezė vėliau nagrinėjant iš jos išplaukiančius padarinius, struktūrinės galios mechanizmus.

Pasak pačios knygos autorės, analizuojant struktūrinės galios mechanizmus, daugiausia nuveikta gamybos struktūros srityje. Ši politinės ekonomijos sritis buvo išplėtota Markso ir marksistų. Vieną pagrindinių Markso idėjų apie gamybos būdo įtaką politinei sistemai šiuolaikinei tarptautinei sistemai pritaikė R.Coxas, kuriuo dažnai remiasi knygos autorė. Abejonių nekelia ir ekonomikos istorikų, taikiusių struktūrinį metodą, ypač F.Braudelio indėlis. S.Strange mano, kad kitų struktūrų analizė gerokai atsilieka. Pavyzdžiui, ji nepripažįsta neorealistų reikšmės analizuojant saugumo struktūrą. Tačiau kaip tik šiai struktūrai skirtas skyrius ir yra turbūt silpniausias, paviršutiniškiausias ir trumpiausias. Kita vertus, knygų apie tarptautinę saugumo sistemą gausa tikrai neverta skųstis, tad toks paviršutiniškumas iš dalies pateisinamas.

Išsamus ir konceptualus skyrius apie finansinę struktūrą. Autorė yra žinoma šios srities specialistė, tad šiame skyriuje pateikta analizė daugeliui skaitytojų bus naujiena.

Be pagrindinių, S.Strange analizuoja ir kitas galios struktūras, kurias ji laiko priklausomomis nuo pagrindinių. Tos antrinės galios struktūros yra ne kas kita, kaip tam tikri ekonomikos sektoriai, kuriuose autorė bando nustatyti galios šaltinius ir jų veikimo mechanizmus. Toks požiūrio taškas leidžia naujai pažvelgti į keturias autorės pasirinktas sritis – transportą, prekybą, energiją bei gerovę. Praktiškai autorė nagrinėja konkretaus tarptautinio režimo toje srityje kilmę, pagrindinius veikėjus bei veikimo taisykles. Visuomet keliamas klausimas, kam naudingas vienas ar kitas režimas.

S.Strange stengiasi suvokti valstybių ir rinkų tarpusavio santykių dinamiką ir išvengti dviejų kraštutinumų: tarptautinių santykių ekonomizavimo ir politizavimo. Svarbu, kaip bet kokia valdžia veikia tarptautines rinkas ir kaip rinkos veikia valdžios struktūras. Išvengti akademinio fundamentalizmo galima tik analizuojant jų komplikuotų tarpusavio santykių tinklą.

Lietuvoje šios studijos tik prasideda. Tarptautinių politinių ir ekonominių santykių studentai kol kas daugiausia priversti tenkintis tik knygomis užsienio kalbomis. Tačiau ji bus reikalinga ne tik visiems tarptautinius santykius studijuojantiesiems, bet pravers ir tarptautinių santykių teorijos, tarptautinių santykių istorijos bei tarptautinių finansų ir tarptautinės prekybos specialistams.

K. Maniokas

BIBILIOGRAFIJA

Amin, S. 1976. *Unequal Development*. Hassocks, Harvester.

Angell, N. 1909. *The Great Illusion*. London, Heinemann.

Aron, R. 1958. 'War and Industrial Society', *Millenium*, 7 No. 3, 1979.

Baechler, J. 1975. *Revolution*. Oxford, Blackwell, Tr. from the French: *Les Phenomenes Revoliutionnaires*, Presses Universitaires de France, 1970.

Baechler, J. 1975. *The Origins of Capitalism*. Oxford, Blackwell.

Barnet, R. and Muller, R. 1974. *Global Reach*, London, Cape.

Barry Jones, R. 1983. *Perspectives on Political Economy*. London, Pinter Publishers.

Barthes, R. 1973. *Mythologies*. London, Granada.

Baudrillard, J. 1986. *For a Critique of Political Economy of the Sign*. Tr. C. Levin 1972, Saint-Louis, Telos Press.

Bell, D. 1974. *The Coming of the Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. London, Heinemann Educational.

Bergsten, C.f. and Nau, H.R. 1985. 'The State of the Debate: Reagonomics'. *Foreign Policy*, Summer.

Berle, A. and Means, G. 1967. *The Modern Corporation and Private Property*. New York, Harcourt Brace.

Blake, D. and Walters, R. 1983. *The Politics of Global Economic Relations*. Edgewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.

Block, F. 1977. *The Origins of International Economic Disorder*. Berkeley, London, University of California Press.

Bongaerts, J.C. and de Bievre, A. 1987. 'Insurance for Civil Liability for Marine Oil Pollution Damages', *Geneva Papers of Risk and Insurance*, April.

Bull, H. 1977. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London, Macmillan.

Cafruny, A. 1987. *Ruling the Waves*. Berkeley, University of California Press.

Calleo, D. 1982. *The Imperious Economy*, Cambridge, Mass., Howard University Press.

Calleo, D. 1992. *The Bancrupting of America: How the Federal Budget is Impoverishing the Nation*. New York, Morrow.

Carr-Saunders, A.M. and Wilson, P.A. 1933. *The Professions*. London, Frank Cass.

De Cecco, M. 1974. *Money and Empire. The International Gold Standard*. Oxford, Blackwell.

Cerny, P. (ed.) 1993. *Finance and World Politics: Markets, Regimes and States in the Post-hegemonic Era*. London, Elgar.

Chase-Dunn, C. 1989. *Globar Formation: Structure of the World Economy*. Oxford, Blackwell.

Congdon, T. 1988. *The Debt Threat*, Oxford, Blackwell.

Chandler, A. 1977. *The Visible Hand*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Cherry, C. 1971. *World Communication. Threat or Promise*. New York, John Wiley.

Cipolla, C.M. 1962. *The Economic History of World Population*. Harmondsworth, Penguin.

Cooper, R. 1968. *The Economics of Interdependence. Economic Policy in the Atlantic Community*. New York, McGraw Hill.

Cox, R. 1981. 'Social Forces, States and World Order', *Millenium*, Summer.

Cox, R. 1987. *Production, Power, and World Order*. New York, Columbia University Press.

Cox, R. and Jacobson, K. 1973. *The Anatomy of Influence*. New Haven/ London, Yale University Press.

Dahl, R. 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven, Yale University Press.

Dale, R. 1984. *The Regulation of International Banking*, Cambridge, Woodhead Faulkner.

Dale, R., 1992. *International Banking Deregulations: The Great Banking Experiment*. Oxford, Blackwell.

Delamaide, D. 1984. *Debt Shock*. London, Weidenfeld and Nicholson.

Destler, L.M. 1986. *American Trade Politics. System Under Stress*. Washington DC, Institute for International Economics.

Deutsch, K. 1953. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass. MIT.

Deutsch, K. 1968. *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton, Princeton University Press.

Dicken, P. 1992. *Global Shift: The Inter-nationalization of Economic Activity*. 2nd edn, London, Chapman.

Diebold, W. 1959. *The Schuman Plan: A Study in Economic Cooperation, 1950–1959*. Published for Council of Foreign Relations, Praeger, Oxford University Press.

Diebold, W. 1980. *Industrial Policy as an International Issue*. New York, McGraw-Hill.

Drache, D. and Gertler, M. (eds.) 1991. *The New Era of Global Competition: State Policy and Market Power*. Montreal, McGill Queens University Press.

Drucker, P. 1986. 'The Changes in World Economy'. *Foreign Affairs*, Spring.

Drucker, P. 1989. *The New Realities*. London, Heinemann, Mandarin.

Dunning, J. 1985. *Toward and Eclectic Theory of International Business*. Mimeo., Reading University.

Ebinger, C.K. 1982. *The Critical Link. Energy and National Security in the 1980s*. For Centre for Strategic and International Studies, Cambridge, Mass., Ballinger Publishing Co.

Ellison, A.P. and Stafford, E.M. 1974. *The Dynamics of the Civil Aviation Authority*. New York, Saxon House.

Emmanuel, A. 1972. *Unequal Exchange*. Tr. from the French, London, New Left Books.

Englebrecht, H.C. and Hanigen, F.C. 1934. *Merchants of Death*. Toronto, Dodd.

Feis, H. 1964. *Europe the World's Banker 1870-1914*. New York, Kelly.

Finlayson, J. and Zacher, M. *Managing International Markets: Developing Countries and the Commodity Trade Regime*. New York, Collumbia University Press.

Foucault, M. 1972. *The Archeology of Knowledge and the Discourse of Language*. London, Tavistock Publications.

Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge*. C.Gordon (ed.), Brighton, Harvester.

Frank, A. Gunder. 1978. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. London, Macmillan.

Franco, L. 1976. *The European Multinationals*. London, Harper and Row.

Funabashi, Y. 1988. *Managing the Dollar: From the Plaza to the Louvre*. Washington DC, Institute for International Economics.

Galbraith, J.K. 1975. *Money - Whence it came, where it went*. London, Andre Deutsch.

Dardner, R. 1969. *Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective*. New York, Columbia University Press.

Gershunny, J.I. and Miles, L.D. 1983. *The New Service Economy*. London, Pinter Publishers.

Gill, S. and Law, D. 1988. *The Global Political Economy: Perspectives, Problems and Policies*. Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Gilpin, R. 1981. *War and Change in World Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.

Gilpin, R. 1987. *The Political Economy of International Relations*. Princeton, Princeton University Press.

Habermas, J. 1979. *Communication and the Evolution of Society*, T.F. McCarthy, London, Heinemann Educational.

Hall, J. 1985. *Powers and Liberties*. Oxford, Blackwell.

Hamelink, C. 1983. *Finance and Information*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corp.

Hart, J. 1992. *Rival Capitalists: International Competitiveness in the US, Japan and Western Europe*. Ithaca, Cornell University Press.

Hayter, T. 1971. *Aid as Imperialism*. Harmondswoth, Penguin.

Heilbroner, R. 1983. *The Worldly Philosophers*. 5th edn, Harmondsworth, Penguin (yra lietuviškai ALK serijoje).

Helleiner, E. 1993. 'The challenge from the east: Japan's financial rise and the changing global order' in P. Cerny (ed.) *Finance and World Politics: markets, regimes and states in post-hegemonic order*. London, Elgar.

Hirsch, F. 1976. *Social Limits to Growth*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Hirschman, A.O. 1977. *The Passions and the Interests*. Guiford, Princeton University Press.

Hoggart, R. 1978. *An Idea and Its Servants: UNESCO from Within*. London, Chatto and Windus.

Holsti, K. 1983. *International Politics*. 4th edn, Englewood Cliffs, NY, Prentice-Hall.

Howard, M. 1983. *The Causes of Wars and Other Essays*. 2nd edn, London, Temple Smith.

Hufbauer, G. and Schott, J. 1985. *Economic Sanctions Reconsidered*. Washington, MIT Press for Institute for International Economics.

Huntington, S. 1992. 'The Clash of Civilizations' in *Foreign Affairs*.

Hymer, S. 1976. *The International Operations of National Firms*. Boston, MIT Press.

Innis, H. 1950. *Empire and Communications*. Oxford, Clarendon Press.

International Energy Agence (IEA). 1986. *Energy Policies and Programmes of IEA Countries*. Paris, OECD/IEA.

Jervis, R. 1970. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Johnson, D. Gale. 1973. *World Agriculture in Dissaray*. London, Pinguin.

Johnson, T.J. 1972. *Professions and Power*. London, Macmillan.

Joll, J. 1968. *1914: The Unspoken Assumptions*. Weidenfeld and Nicolson. (LSE Inaugural Lecture).

Jonsson, C. 1987. *International Aviation and the Politics of Regime Change*. London, Pinter Publishers.

Kaufman, H. 1986. *Interest Rates, the Markets and the New Financial World*. London, Tauris.

Kennedy, P. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers*. New York, Random House.

Kenwood, A.G. and Lougheed, A.L. 1983, *The Growth of the International Economy, 1920-1980*. London, Allen and Unwin.

Keohane, R.O. 1984. *After Hegemony. Cooperation and discord in the world political economy*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Keohane, R.O. and Nye, J.S. 1977. *Power and Interdependence*. Boston/Toronto, Little, Brown and Co.

Kindlberger, C.P. 1987. *Marshall Plan Days*, Cambridge, MIT.

Knorr, K. 1956. *The War Potential of Nations*. Princeton University Press, Oxford University Press.

Knorr, K. 1973. *Power and Wealth*. New York, Basic Books.

Krasner, S.D. 1983. *International Regimes*. Ithaca and London, Cornell University Press.

Krasner, S.D. 1985. *Structural Conflict: The Third World against global liberalism*. Berkeley, University of California Press.

Lall, S. 1983. *The New Multinationals. The spread of Third World enterprises*. Chichester, Wiley.

Latham, A. 1978. *The International Economy and the Underdeveloped World, 1865-1914*. London, Croom Helm.

Lever, H. and Huhne, C. 1985. *Debt and Danger*. Harmondsworth, Penguin.

Lewis, W.A. 1978. *The Evolution of the International Economic Order*. Princeton, Guilford, Princeton University Press.

Lindblom, C. 1978. *Politics and Markets*. New York, Basic Books.

Little, R. and McKinlay, R. 1986. *Global Problems and World Order*. London, Pinter Publishers.

Lowes Dickinson, G. 1916. *The European Anarchy*. London, Allen and Unwin.

MacBean, A.I. and Snowden, P.N. 1981. *International Institutions in Trade and Finance*. London, Allen and Unwin.

McKinley, R.D. and Mughan, A. 1984. *Aid and Arms to the Third World*. London, Pinter Publishers.

Maddison, A. 1964. *Economic Growth in the West*. London, Allen and Unwin.

Maddison, A. 1982. *Phases of Capitalist Development*. Oxford/New York, Oxford University Press.

Malthus, T. 1798. *Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society*. London, J.Johnson.

Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power. (vol.1 A History of Power from the Beginning to AD 1760)*. Cambridge, Cambridge University Press.

Marris, S., 1985. *Deficits and the Dollar: The World Economy at Risk.* Washington DC, Institute for International Economics.
Meadows, D.H. et al. 1972. *Limits to Growth. A report for the Club of Rome's project on the Predicament of Mankind.* London, Earth Isdland Ltd. New York, Universe Books.
Melman, S. 1970. *Pentagon Capitalism.* New York, McGraw-Hill.
Melody, W. 1985. 'The Information Society: Implications for Economic Institutions and Market Theory'. *Journal of Economic Issues*, June.
Meyer, F.V. 1978. *International Trade Policy.* London, Croom Helm.
Michalet, C.-A. 1976. *Le Capitalisme Mondiale.* Paris, Press Universitaires de France.
Mikdashi, Z. 1986. *Transnational Oil.* London, Pinter Publishers.
Miller, J.D.B. 1986. *Norman Angell and the Futility of War.* London, Macmillan.
Milward, A. 1984. *The Reconstruction of Western Europe 1945-1951.* London, Routledge.
Milward, A. 1993. *The European Rescue of the Nation-State.* London, Routledge.
Moffitt, M. 1984. *The World's Money.* London, Michael Joseph.
Moore, Barrington, 1967. *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* London, Penguin.
Morse, E. 1983. 'The Petroleum Economy: Liberalism Reborn?' SAIS Review, 3, No.2, Summer.
Mueller, J. 1989. *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War,* New York, Basic Books.
Mulkay, M. 1979. *Science and Sociology of Knowledge,* London, Allen and Unwin.
Murphy, C. and Tooze, R. 1991. *The New International Political Economy.* Boulder, Rienner.
Mytelka, L. (ed.) 1991. *Strategic Partnership: States, Firms and International Competition.* London, Pinter.
Nader, R. 1976. *The Taming of the Giant Corporation.* New York, Norton.
Nau, H. 1990. *The Myth of America's Decline: Leading the World Economy into the 1990s.* Oxford, Oxford University Press.
O'Brien, R. Cruise, 1985. *Economics, Information and Power.* London, Hodder and Stoughton.
O'Connor, J. 1973. *The Fiscal Crisis of the State.* New York, St. Martin's Press.
O'Connor, J. 1984. *Accumulation Crisis.* Oxford, Blackwell.
Olson, M. 1982. *The Rise and Decline of Nations.* New Haven, Yale University Press.
Penrose, E. 1959. *The theory of the growth of the firm.* Oxford, Blackwell.

Pettman, R. 1991. *International Politics: Balance of Power, Balance of Productivity, Balance of Ideologies*. Boulder, Rienner.

Polanyi, K. 1957. *The Great Transformation*. (1st edn 1944), Boston, Beacon Press.

Polk, J. 1956. *Sterling, its Meaning in World Finance*. New York, Harper.

Popper, K. 1960. *The Povery of Historicism*. (2nd edn), London, Routledge and Kegan Paul.

Poster, M. 1984. *Foucault, Marxism and History*. Cambridge Polity.

Reich, R. 1992. *The Work of Nations*. New York, Knof.

Rothchild, K.W. (ed.) 1971. *Power in Economics*. Harmondsworth. Penguin.

Ruggie, J.G. 1983 *The Antinomies of Interdependence*. New York, Columbia University Press.

Sampson, A. 1977. *The Arms Bazaar*. London, Hodder and Stoughton.

Sampson, A. 1981. *The Money Lenders*. London, Hodder and Stoughton.

Sampson, A. 1984. *Empires of the Sky*. London, Hodder and Stoughton.

Sauvant, K.P. and Hasenpflug, H. (eds.) 1977. *The New International Economic Order*, London, Wilton House Publications.

Sauvant, K. 1986. *International transactions in service: the politics of transborder data flows*. Boulder, Westview.

Savatary, J. 1984. *French Multinationals*. London, Pinter Publications.

Schumacher, E.F. 1973. *Small is Beatiful*. London, Blond and Briggs.

Seers, D. 1983. *The Political Economy of Nationalism*. Oxford, Oxford University Press.

Sen, G. 1983. *The military origins of industrialization and international trade rivalry*, Nes York, St Martins.

Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press.

Smith, A. 1980. *The Geopolitics of Informations. How Western Culture Dominates the World*. London, Faber.

Solzhenitsyn, A. 1972. *August 1914*. London, Bodley Head.

Spero, J. 1985. *The Politics of International Economic Relations*, London, Allen and Unwin.

Staniland, M. 1985. *What is Political Economy?* New Haven, Yale University Press.

Stoffaes, C. 1978. *La Grande Menace Industrielle*. Paris, Calman-Levy.

Stonier, T. 1983. *The Wealth of Information*. London, Thames Methuen.

Stopford, J. and Starnge S. 1991. *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares*. Cambridge, Cambridge University Press.

Strange, L.A. 1933. *Recollections of an Airman*. London, John Hamilton.

Strange, S. 1970. 'International economics and international relations: a case of mutual neglect', *International Affairs*, 46, No. 2, April, pp. 304-15.

Strange, S. 1976. *International Monetary Relations*. vol.2 of A. Shonfield (ed.) *International Economic Relations in the Western World 1959-71*. O.U.P.

Strange, S. (ed.) 1984. *Paths to International Political Economy*. London, Allen and Unwin.

Strange, S. 1986. *Casino Capitalism*. Oxford, Blackwell.

Strange, S. 1990. 'The name of the game' in N.Rizopoulos (ed.) *Sea Changes*, New York Council on Foreign Relations.

Streeten, P. 1987. 'New directions for private resource transfers', Banca Nazionale del Lavoro, March, Rome.

Thayer, G. 1970. *The War Business: The International Trade in Armaments*. London, Paladin.

Tsoukalis, L. (ed.) 1985. *The Political Economy of International Money*. London, RIIA.

Tucker, R. and Hendrickson, D. 1992. *The Imperial Temptation: the new world order and America's purpose*. New York, Council on Foreign Relations.

Tussie, D. 1987. 'The LDCs and the GATT', Mimeo. for International Studies Association, April.

Twitchett, K. 1971. *The Evolving United Nations*. London, Europa.

United Nations Centre on Transnational Corporations (UNCTC). 1983. 'Transnational Corporations and World Development'. Third Report. New York, UNCTC.

Vaitsos, C. 1976. In Gerald Helleiner (ed.) *A World Divided*. Cambridge, Cambridge University Press.

Vasak, K. (ed.) 1982. *The International Dimension of Human Rights*, vol. 2.

Vatter, H. 1985. *The US Economy in World War Two*. New York, Columbia University Press.

Vernon, R. 1971. *Sovereignity at Bay*. London, Longman.

Vernon, R. 1977. *Storm Over the Multinationals*. London, Macmillan.

Veseth, M. 1991. *Mountains of Debt: Crisis and Change in Renaissance Florence, Victorian Britain and Postwar America*. New York, Oxford University Press.

Vincent, R.J. (ed.) 1986. *Human Rights and Sovereignity: Issues and Responses*.

Volcker, P. and Gyothen, T. 1992. *Changing Fortunes: The World's Money and the Threat to American Leadership*. New York, Times Books.

Wall, D. 1973. *The Charity of Nations: The Political Economy of Foreign Aid*. London, Macmillan.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York, London, Academic Press.
Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.
Waler, A. 1991. *World Power and World Money*. Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.
Waltz, K. 1979. *Theory of International Relations*. Reading, Mass., Addison-Wesley Publishing Co.
Wheatcroft, S. 1956. *The Economics of European Air Transport*. Manchester, University Press.
Wight, M. 1986. *Power Politics*. Harmondsworth, Penguin, 1st edn, London, RIIA, 1946.
Wightman, D. 1993. 'American Academics and the Rationalisation of American Power'. University of Birmingham, occasional paper No. 8.
Willets, P. 1978. *The Non-aligned Movement*. London, Pinter Publishers, and New York, Nichols Publishing Co.
Williams, R. 1976. *Communications*. Harmondsworth, Penguin.
Winham, G.R. 1986. *International Trade and the Tokyo Round Negotiations*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
Woods, B. 1984. *Alias Papa*. London, Cape.
Wriston, W. 1986. *Risk and Other Four-Letter Words*. New York, Harper and Row.

RODYKLĖ

Strange, Susan

St 276 Valstybės ir rinkos / Susan Strange; [Bg. str. „Struktūrinė valstybių ir rinkų santykių analizė", p. 345–348, Klaudijus Maniokas]. – V.: Eugrimas, 1998. – 367 p.: – bibliogr. sk. gale. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673).

Rodyklės: p. 359–367.

ISBN 9986-752-37-X

Susan Strange knyga *Valstybės ir rinkos* anglų kalba buvo išleista du kartus: 1988 ir 1994 m. Ji parašyta žinomos tarptautinių ekonominių santykių specialistės, ilgai dirbusios Londono ekonomikos mokykloje, dėsčiusios ir tebedėstančios garsiausiuose pasaulio universitetuose, žinomuose savo tarptautinių santykių specializacija. Knyga sulaukė palankios akademinės visuomenės reakcijos ir šiuo metu yra tapusi moderniа tarptautinės politinės ekonomijos klasika. Griežtas, visus akademinius kriterijus tenkinantis ir kartu naujas žvilgsnis į ekonominę bei politinę tarptautinių santykių dinamiką šiai knygai pelnė deramą pagarbą, ir ji atsidūrė daugelio universitetų tarptautinės ekonomikos, tarptautinės politinės ekonomijos, tarptautinių santykių teorijos kursų privalomųjų skaitinių sąraše, tapo nauju šios srities vadovėliu.

Knyga bus reikalinga ne tik visiems tarptautinius santykius studijuojantiesiems, ji pravers ir tarptautinių santykių teorijos, ir tarptautinių santykių istorijos bei tarptautinių finansų ir tarptautinės prekybos specialistams.

UDK 330.3

Susan Strange
VALSTYBĖS IR RINKOS

Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2138. 1998 08 05. 23 leidyb. apsk. l. Tiražas 2000 egz. Užsakymas 890
Išleido leidykla „Eugrimas", Šilutės g. 42a-1, LT-2042 Vilnius
Iš užsakovo pateiktų teksto plėvelių spausdino SPAB spaustuvė „Spindulys", Gedimino g. 10, LT-3000 Kaunas
Kaina sutartinė

TARPTAUTINĖ
POLITINĖ EKONOMIJA

Susan Strange knygos *Valstybės ir rinkos* vertės įrodinėti nebūtina. Pasirodžiusi 1988 metais, ši žinomos tarptautinių ekonominių santykių specialistės, ilgai dirbusios Londono ekonomikos mokykloje, dėsčiusios ir tebedėstančios garsiausiuose pasaulio universitetuose, žinomuose savo tarptautinių santykių specializacija, knyga palankiai buvo sutikta akademinės visuomenės ir šiuo metu yra tapusi modernia tarptautinės politinės ekonomikos klasika. Griežtas, visus akademinius kriterijus atitinkantis ir kartu naujas žvilgsnis į ekonominę bei politinę tarptautinių santykių dinamiką šiai knygai pelnė deramą pagarbą, ir ji atsidūrė daugelio universitetų tarptautinės ekonomikos, tarptautinės politinės ekonomijos, tarptautinių santykių teorijos kursų privalomųjų skaitinių sąraše, net tapo nauju šios srities vadovėliu. Lietuvoje tarptautinius politinius ir ekonominius santykius studijuojantieji kol kas paprastai priversti tenkintis tik knygomis užsienio kalbomis. Ši knyga bus reikalinga ne tik visiems tarptautinius santykius studijuojantiesiems, ji pravers ir tarptautinių santykių teorijos, ir tarptautinių santykių istorijos bei tarptautinių finansų ir tarptautinės prekybos specialistams.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimtojo amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA



ISSN 1392-1673
ISBN 9986-752-37-X